DIGITAL SOUTH CAUCASUS COLLECTION

NYU | ISAW

This pdf is a file in the Digital South Caucasus Collection (DSCC), a collection in the Ancient World Digital Library hosted by the Institute for the Study of the Ancient World Library in partnership with the Georgian National Museum.

- Author: Kighuradze, T. / კიღურაძე, თ. / Кигурадзе, Т. В.
- Title: აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის პერიოდიზაცია / Периодизация раннеземледельческой культуры восточного закавказья
- Publication Date: 1976
- Publisher: Georgian National Museum, Georgian National Academy of Sciences
- Place of Publication: Tbilisi
- Collection: Digital South Caucasus Collection
- Collection ID: dscc_6af60335a2

About

The Digital South Caucasus Collection (DSCC) is a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL), a project of the Library of the Institute for the Study of the Ancient World (ISAW) at New York University in cooperation with the Georgian National Museum. AWDL's mission is to identify, collect, curate, and provide access to a broad range of scholarly materials relevant to the study of the ancient world. The ISAW library is responsible for curating the collection, clearing the rights as needed, preserving the digital copies in NYU's Faculty Digital Archive, creating high-quality metadata in order to maximize discoverability, and making the works accessible to the general scholarly public.

IVE
3515

თამაზ ქიღურაძე

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის პერიოდიზაცია

Т. В. КИГУРАДЗЕ

ПЕРИОДИЗАЦИЯ РАННЕЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ВОСТОЧНОГО ЗАКАВКАЗЬЯ

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕЦНИЕРЕБА»
ТБИЛИСИ
1976

IVE
3515

თამაზ კიღურაძე

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის პერიოდიზაცია

გამომცემლობა „მეცნიერება"
თბილისი
1976

902.6 (С 41)
902.6(47.922)
კ 571

ნაშრომი ეძღვნება უკანასკნელ წლებში ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე გამოვლენილი უძველესი ნასოფლარების შესწავლას, რომელიც ერთ-ერთ ყველაზე საინტერესო პერიოდს — მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვა-განვითარების ხანას განეკუთვნება.

ძირითადი ყურადღება დათმობილი აქვს აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის, ე. წ. შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურის ერთიანი პერიოდიზაციის შემუშავების ცდას. ამასთანავე, გაშუქებულია სხვა მნიშვნელოვანი საკითხებიც, როგორიცაა კულტურისა და მისი ლოკალური ვარიანტების განსაზღვრა, აბსოლუტური დათარიღება, მისი ამა თუ იმ ისტორიული ეპოქისადმი მიკუთვნება, დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითთან, წინააზიურ სამყაროსთან კავშირ-ურთიერთობა და სხვა.

ნაშრომი დიდ სამსახურს გაუწევს აღნიშნული პერიოდით დაინტერესებულ ყველა მკვლევარს.

კ $\frac{10602}{М\ 607\ (03)—76}$ 191—76

© გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1976

შესავალი

დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ მიმთვისებლური მეურნეობიდან მწარმოებლურზე გადასვლა ე. წ. ნეოლითური რევოლუცია, მისი განვითარების ხასიათი, გზები, ფორმები და შედეგები დღეისათვის მსოფლიო არქეოლოგიის ერთ-ერთ ყველაზე უფრო საინტერესო და აქტუალურ პრობლემათა რიგს განეკუთვნება. ეს პროცესი, რომელმაც დასაბამი დაუდო ადამიანთა საზოგადოების განვითარებაში მომხდარ მართლაც რევოლუციურ ცვლილებებს, ინტენსიურად შეისწავლება როგორც საბჭოთა კავშირში, ისე საზღვარგარეთ. მის კვლევას გლობალური ხასიათი აქვს[1]. ბოლო წლებში ამ ხანის არაერთი ძეგლი თუ კულტურა იქნა გამოვლენილი. მათ რიგს მიეკუთვნება აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში მიკვლეული ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარებიც, რომელიც მწარმოებლური მეურნეობის ერთ-ერთ უადრესკერად გვევლინება საბჭოთა კავშირის ტერიტორიაზე.

ცნობილია, რომ 40-იანი წლების დასაწყისში ბ. კუფტინმა გამოავლინა მტკვარ-არაქსის კულტურა, რომელიც მან ენეოლითურად განსაზღვრა[2]. 60-იანი წლების დასაწყისში ახალი მასალისა და მონაცემების დაგროვებამ საშუალება მისცა მთელ რიგ მკვლევარებს დაახლოებით ერთდროულად მისულიყვნენ აზრამდე, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურა ადრებრინჯაოს ხანას ეკუთვნის[3]. შეიქმნა გარკვეული ჰიატუსი კავკასიაში კულტურის განვითარების ქრონოლოგიურ სქემაში. ენეოლითური კულტურის ადგილი დაიჭირა იმ დროისათვის ერთადერთი გათხრილი ძეგლით წარმოდგენილმა ახალმა კულტურამ, ე. წ. ქიულ-თეფეს კულტურამ. იმ დროისათვის ლოგიკური იყო, და ასეც მოხდა, რომ ეს ახლადგამოვლენილი კულტურა ქრონოლოგიურად მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის (რომლის აბსოლუტური თარიღი — ძვ. წ. III ათასწლეული — არ შეცვლილა) დაეკავშირებინათ და მისი ასაკი ძვ. წ. IV ათასწ-

---

[1] В. М. Массон, Средняя Азия и Древний Восток, М.-Л., 1964; Его же, Поселение Джейтун (Проблема становления производящей экономики), МИА, № 180, Л., 1971; J. Mellaart, Earliest Civilizations of the Near East, London, 1965; Ю. Е. Березкин, Начало земледелия на перуанском побережье, СА, 1969, № 1; В. И. Гуляев, Древнейшие цивилизации Мезоамерики, М., 1971; его же, Идолы прячутся в джунглях, М., 1972.

[2] Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941, გვ. 106; მისივე, Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и Куро-Аракский энеолит, ВГМГ, т. XIII-В, Тбилиси, 1944.

[3] ალ. ჯავახიშვილი, ლ. ღლონტი, ურბნისის ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1954—1958 წლებში XVII უბანზე (ქვაცხელები) ჩატარებული მუშაობის ანგარიში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის VII სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები.

წლეულით განესაზღვრათ; ამავე დროს, ქიულ-თეფეს I ფენის კულტურა გვიანენეოლითურად მიეჩნიათ[4].

ქიულ-თეფეს I ფენის აღმოჩენამდე კი აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში „მტკვარ-არაქსის ენეოლითი“ ითვლებოდა მიწათმოქმედ ტომთა უადრეს კულტურად. ბ. კუფტინი ჯერ კიდევ 1941 წ. წერდა, რომ სამხრეთ კავკასიის წინაისტორიისა და ეთნოგენეზის ერთ-ერთ ძირითად პრობლემად უნდა დაისახოს მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული ეტაპის შესწავლა და მისი წარმოშობის წყაროს მიგნება[5]. 1964 წელს კი ე. კრუპნოვი მიუთითებდა, რომ კავკასიის არქეოლოგიის მეტად აუცილებელი და გადაუდებელი პრობლემაა „მტკვარ-არაქსის“ წინარე ხანის ძეგლების — ნამდვილი ენეოლითისა და ნეოლითის, და აგრეთვე, მწარმოებლური მეურნეობის ადრეული ფორმების შესწავლა[6]. როგორც მართებულად მიუთითებს რ. მუნჩაევი, კავკასიის და, განსაკუთრებით ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ძეგლებისა თუ უადრესი მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის კავკასიური კერის პრობლემის შესწავლასთან დაკავშირებულია არა მარტო კავკასიის, არამედ მთელი სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპის უძველესი ისტორიის რიგი კარდინალური საკითხების გადაჭრა[7].

60-იანი წლების დასაწყისიდან კავკასიის არქეოლოგიაში ახალი ეტაპი იწყება — ჯერ აზერბაიჯანში, შემდეგ საქართველოში და ბოლოს სომხეთში თავი იჩინა ახალი, მანამდე უცნობი კულტურის ძეგლებმა. ახალი ძეგლები გარკვეულად ემსგავსებოდნენ ქიულ-თეფეს I ფენის კულტურას, მაგრამ მთელი რიგი ნიშნებით განსხვავდებოდნენ მისგანაც — მათ აღსანიშნავად გაჩნდა ახალი ცნებები — „შომუ-თეფეს კულტურა“, „შულავერის კულტურა“ და სხვა.

ამ ახალმა აღმოჩენებმა მთელი რიგი ახალი პრობლემები დააყენა კავკასიის არქეოლოგიის წინაშე. გაირკვა, რომ ახლადაღმოჩენილი ძეგლების უმეტესობა (თუ მთლიანად არა) ძვ. წ. V ათასწლეულს ეკუთვნის; აგრეთვე, რომ ახლადგამოვლენილი კულტურის არსებობის დიაპაზონი დროის საკმაოდ დიდ მონაკვეთს მოიცავდა, რადგანაც ზოგ ძეგლზე 10 მ სიმძლავრის ფენები მხოლოდ წინამტკვარარაქსული ხანის კულტურას ეკუთვნოდა. გარკვეული აზრთა სხვაობა შეიქმნა ამ ძეგლების ეტაპობრივი ნომენკლატურის განსაზღვრაში და ა. შ. ამავე დროს გამოჩნდა, რომ ახლადგამოვლენილ ადრესამიწათმოქმედო ძეგლებს გარკვეული შეხვედრის წერტილები ჰქონდა წინააზიის მაღალგანვითარებულ სინქრონულ კულტურებთან.

ყოველივე აღნიშნული მოითხოვდა მასალის დაგროვებას, და უკვე არსებული მონაცემების დეტალურად დამუშავებას. ამ მხრივ ახალგამოვლენილი

თბილისი, 1959, გვ. 4; А. А. Иессен, Кавказ и Древний Восток в IV—III тыс. до н. э., КСИА, 93; М., 1963; К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Историческое значение Южного Кавказа в III тыс. до н. э., СА, 1963, № 3.

[4] А. А. Иессен, დასახ. ნაშრომი; ტ. ჩუბინიშვილი, მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთის უძველესი კულტურა, თბ., 1965, გვ. 27—57.

[5] Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, გვ. 123.

[6] Е. И. Крупнов, Некоторые нерешенные вопросы первобытной археологии, Кавказа, КСИА, 98, М., 1964, გვ. 3—8; მისივე, Древнейшая культура Кавказа и кавказская этническая общность, СА, 1964, № 1, გვ. 41.

[7] Р. М. Мунчаев, Кавказ в эпоху энеолита и ранней бронзы (V—III тыс. до н. э.), автореферат дисс. на соискание уч. степ. доктора исторических наук, Тбилиси 1971, გვ. 2.

კულტურის შესწავლის საქმეში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს ა. იესენმა, ო. აბიბულაევმა, ი. ნარიმანოვმა, ო. ჯაფარიძემ, ა. ჯავახიშვილმა, ტ. ჩუბინიშვილმა, რ. მუნჩაევმა, კ. კუშნარიოვამ, ა. მარტიროსიანმა, რ. ტოროსიანმა და სხვებმა. მათ აღმოაჩინეს არაერთი მნიშვნელოვანი ძეგლი, რომელთა შესწავლას მიუძღვნეს მრავალი კერძო თუ განმაზოგადებელი ხასიათის გამოკვლევა (იხ. წინამდებარე ნაშრომის თავი I).

მიუხედავად ამისა, ახლადგამოვლენილი კულტურის მთელი რიგი პრობლემებისა ჯერ კიდევ შორს არის გადაწყვეტისაგან ან სუსტადაა გაშუქებული.

წინამდებარე ნაშრომი სწორედ ასეთი — ნაკლებად დამუშავებული საკითხების შესწავლას ეძღვნება, რომელთა შორის ძირითადი ადგილი უკავია ამ კულტურის ერთიანი პერიოდიზაციის შემუშავების ცდას.

საყოველთაოდაა ცნობილი, რომ პერიოდიზაციისა და ქრონოლოგიის საკითხის გადაჭრა ყოველი არქეოლოგიური კულტურის შესწავლის უპირველესი და უმთავრესი ამოცანაა, რადგანაც ყოველგვარი განზოგადების ცდა საფუძველშივე მცდარი იქნება თუ იგი სათანადოდ დამუშავებულ პერიოდიზაციასა და ქრონოლოგიას არ ეყრდნობა.

ამგვარად, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის პერიოდიზაციის საკითხი მეტად აქტუალურია, მაგრამ სადღეისოდ ნაკლებად შესწავლილი. ამავე დროს ახალი, მრავალრიცხოვანი მასალის დაგროვების საფუძველზე პერიოდიზაციის შემუშავების საკითხი უკვე მომწიფდა. ამიტომ, ჩვენი კვლევის ძირითად მიზნად სწორედ იგი დავისახეთ; ამასთანავე შევეხეთ სხვა არანაკლებ მნიშვნელოვან საკითხებსაც, როგორიცაა საკვლევი კულტურა და მისი ლოკალური ვარიანტების, აბსოლუტური დათარიღებისა თუ ეტაპობრივი ნომენკლატურის საკითხები და ა. შ.

ნაშრომში ძირითადი ყურადღება დათმობილი აქვს ისეთ მნიშვნელოვან და კარგად სტრატიფიცირებულ ძეგლებს, როგორიცაა შულავერის გორა, იმირის გორა და ხრამის დიდი გორა; ასევე სათანადო ადგილი აქვს მიჩენილი არუხლო I და აზერბაიჯანისა და სომხეთის საკვლევი პერიოდის ძეგლებს. მთელი ამ მასალის ერთობლიობაში შესწავლის შედეგად პირველად არის შედგენილი აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის პერიოდიზაციის ერთიანი სქემა.

ნაშრომში წარმოდგენილი გრაფიკული ილუსტრაციები შეასრულეს ა. ამბრიაშვილმა, ზ. ფოცხიშვილმა, ე. ჯობაძემ და მ. ჯიქურიშვილმა, ხოლო ფოტო-ტაბულები — ვ. სავინმა და ი. ლუკაშვილმა, რომელთაც მადლობას მოვახსენებთ.

ვსარგებლობთ რა შემთხვევით, მადლობა გვინდა გადავუხადოთ პროფ. ო. ჯაფარიძეს, დოც. დ. თუშაბრამიშვილს, ისტორიის მეცნ. კანდიდატს შ. დედაბრიშვილს, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიის განყოფილების მთელ კოლექტივს და განსაკუთრებით კი ჩვენს რედაქტორს ალ. ჯავახიშვილს, რომელთა არაერთმა სასარგებლო რჩევამ უდიდესი სამსახური გაუწია ავტორს წინამდებარე ნაშრომზე მუშაობის დროს.

თავი I

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ძეგლების აღმოჩენისა და შესწავლის ისტორია

ვიდრე ძეგლების დახასიათებასა და საკითხის განხილვას შევეხებოდეთ, მიზანშეწონილად მიგვაჩნია მოკლედ მაინც გადმოვცეთ მთლიანად აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ხანის ძეგლების აღმოჩენისა და შესწავლის ისტორია.

პირველი ძეგლი, რომლის გათხრითაც ფაქტიურად დაიწყო აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ადრესამიწათმოქმედო ხანის შესწავლა, იყო ნახიჭევანის ქიულ-თეფეს ქვედა ფენა[1]. მის აღმოჩენამდე, მთლიანად თუ არა, ძირითადად მაინც, „მტკვარ-არაქსის ენეოლითი" ითვლებოდა ამ ტერიტორიაზე არსებულ უადრეს მკვიდრად მობინადრე მიწათმოქმედ-მესაქონლე ტომთა კულტურად[2].

ქიულ-თეფეზე გათხრები 1951 წელს დაიწყო. 1955 წელს ერთ-ერთი თხრილი ყამირამდე იქნა დაყვანილი. გაირკვა, რომ კულტურულ ფენათა სიმძლავრე 21,10 მ-ს უდრიდა. ძეგლის ნათელი სტრატიგრაფია 4 ძირითადი ფენის გამოყოფის საშუალებას იძლეოდა. ორი ზედა ფენის — ადრერკინისა და ბრინჯაოს ხანის — საერთო სიმძლავრე 3,5—4,5 მეტრია, რომლის ქვევით იწყებოდა 8,5—9,5 მ სისქის „მტკვარ-არაქსის" ფენა.

12,80 მ ნიშნულიდან ქვევით მდებარეობდა უფრო ადრეული ხანის მძლავრი ფენა — 8,5—9 მ სისქისა (რომელიც თავდაპირველად IV იყო, შემდეგში კი გადანომრილ იქნა I-ად)[3]. ამ ფენის მასალები განსხვავდებოდა როგორც მტკვარ-არაქსული, ისე მანამდე ცნობილი ყველა სხვა კულტურისაგან[4], და II ფენისაგან გამოყოფილი იყო 15—20, ზოგან კი 30—40 სმ სისქის სტერილური ფენით.

შემდეგ, 1956—1959 წლებში, აზერბაიჯანის ექსპედიციის მიერ, მილისა

---

[1] О. А. Абибуллаев, Раскопки холма Кюль-Тепе близ Нахичевани в 1955 г., МИА, 67, М.-Л., 1959, გვ. 445; А. А. Иессен, Азербайджанская (Оренкалинская) экспедиция, МИА, 67, გვ. 13.

[2] Б. А. Куфтин, Урартский «колумбарий»..., გვ. 127; А. А. Иессен, Азербайджанская экспедиция в 1956 году, КСИИМК, вып. 73, 1959, გვ. 79; Его же, Из истоpического прошлого Мильско-Карабахской степи, МИА, 125, 1965, გვ. 11.

[3] О. А. Абибуллаев, Некоторые итоги изучения холма Кюль-тепе в Азербайджане, СА, 1963, № 3, გვ. 157.

[4] О. А. Абибуллаев, Раскопки холма Кюль-тепе близ Нахичевани в 1955 г., გვ. 445—452; его-же, Некоторые итоги... გვ. 157—163; А. А. Иессен, Азербайджанская экспедиция в 1956 г., გვ. 79.

და ყარაბაღის ველზე, დაზვერვების შედეგად, მიკვლეულ იქნა რამდენიმე ძეგლი[5], რომლებიც ა. იესენმა ქიულ-თეფეს I ფენის კულტურას მიაკუთვნა[6].

ცოტა მოგვიანებით ჩრდილო-დასავლეთ აზერბაიჯანშიც გამოვლინდა მტკვარ-არაქსის კულტურის უწინარესი ხანის ძეგლები. ერთ-ერთ მათგანზე, ბაბადერვიშის ერთ ბორცვზე (აღსტაფაჩაის ნამოსახლარი), ძველი ნასოფლარი დაფარული იყო „მტკვარ-არაქსის“ ფენით. ძეგლი აღმოჩენილ იქნა 1958 წ[7].

შემდეგ წლებში მცირე მასშტაბის დაზვერვითი ხასიათის გათხრები წარმოებდა თოირა-თეფეზე, რომელიც იმავე ყაზახის რ-ნში მდებარეობს[8].

1961 წ. დაიწყო შომუ-თეფეს გათხრა, რომელიც შემდგომაც გაგრძელდა (ყაზახის რ-ნი)[9]. 60-იანი წლების დასაწყისში, ყაზახის რაიონშივე, კიდევ რამდენიმე ძეგლი იქნა მიკვლეული[10]. ცალკეული ძეგლები აღმოჩენილია მდ. თაუზჩაისა და შამქორჩაის აუზში[11].

1965 წელს მტკვარ-არაქსის კულტურის წინარე ხანის 14 ძეგლი აღმოჩნდა მუღანში, ქ. ასტრახან-ბაზარსა და სოფ. პრიშიბს შორის, რომელთაც ი. ნარიმანოვი და ფ. მახმუდოვი „ჭეშმარიტად ენეოლითურს“ უწოდებენ[12].

1967—1968 წწ. აგდამის რაიონში ყარაბაღის ველზე ი. ნარიმანოვმა გათხარა მეტად საინტერესო ძეგლი ილანლი-თეფე, პარალელურად 1967 წელსვე დაზვერვითი გათხრები ჩატარდა რუს-თეფესიზეც[13].

ყარაბაღის ველზეა აგრეთვე ი. ნარიმანოვის მიერ 1969 წ. მიკვლეული ადრესამიწათმოქმედო ხანის ნამოსახლარი ბორცვი ქიული-თეფე, აგდამის რ-ნის სოფ. ალილბეილის მახლობლად[14].

1971 წლიდან აზერბაიჯანში ითხრება ადრესამიწათმოქმედო ხანის ორი ძეგლი: ერთი — გარღალარ-თეფესი, ყაზახის რაიონში შომუ-თეფედან 8

---

[5] А. А. Иессен, Кавказ и Древний Восток в IV и III тысячелетиях до н. э., КСИА, 93, 1963, გვ. 8, 9; его-же, Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи, МИА, 125, 1965, გვ. 11—15; И. Г. Нариманов, Керамика древнего поселения вблизи городища Орен-калы, МИА, 125, გვ. 37—39.

[6] А. А. Иессен, Кавказ и Древний Восток..., გვ. 8.

[7] И. Г. Нариманов, Г. С. Исмайлов, Акстафачайское поселение близ г. Казаха, СА, 1962, № 4, გვ. 149—156; Г. С. Исмайлов, Из истории древнейшей культуры Западного Азербайджана, Автореферат, Тбилиси, 1963.

[8] И. Г. Нариманов, Д. Н. Рустамов, Неолит в Тойретепе, Доклады АН Аз. ССР, 1960, № 9, გვ. 907—912 (на аз. яз.); Д. Н. Рустамов, Разведочные раскопки в Тойретепе, Материальная культура Азербайджана, т. VI, Баку, 1965; გვ. 15—27 (на азербайджанском языке, с русским резюме).

[9] И. Г. Нариманов, Археологические исследования поселения Шомутепе в 1963 г. АИА, Баку, 1965, გვ. 46.

[10] И. Г. Нариманов, Древнейшая земледельческая культура Закавказья. VII международный конгресс доисториков и протоисториков, доклады и сообщения археологов СССР, М., 1966, გვ. 121.

[11] Там-же, გვ. 125.

[12] И. Г. Нариманов, Ф. Р. Махмудов, Энеолитические памятники на Мугани, Изв. АН Аз. ССР, Серия ист., философ. и права, 1967, № 2, გვ. 88.

[13] И. Г. Нариманов, Исследование энеолитических поселений в Азербайджане, АО 1967 года, М., 1968, გვ. 316—317; И. Г. Нариманов, Раскопки энеолитического поселения Иланлы-тепе, АО 1968 года, М., 1969, გვ. 396.

[14] И. Г. Нариманов, Кюлли-тепе и Геой-тепе, АО 1969 года, М., 1970, გვ. 374.

კმ-ზე, მეორე — ალიკემეკ-თეფესი, სამხრეთ აღმოსავლეთ აზერბაიჯანში, მუღანის ველზე (ჯალილაბადის რ-ნი)[15].

ბევრად უფრო სუსტადაა შესწავლილი ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის ძეგლები სომხეთის სსრ ტერიტორიაზე. მტკვარ-არაქსის კულტურაზე უფრო ადრეული ხანის პირველი, ყველაზე სრულად შესწავლილი ძეგლი (თუ არ ჩავთვლით შენგავითის ქვედა ფენას, სადაც თითქოს ადრეული, ჯერჯერობით გამოუქვეყნებელი, მასალებიცაა მოპოვებული), თეღუთი (ტეხუტა) აღმოჩნდა და ისწავლებოდა 1965—1968 წწ. იგი ეჩმიაძინიდან სამხრეთით 3 კმ-ზე მდებარეობს[16]. ამას გარდა, ადრესამიწათმოქმედო ხანის მასალები მოპოვებულია კიდევ რამდენიმე ძეგლზე. მათ შორის აღსანიშნავია ეჩმიაძინის რაიონის სოფ. ვერინ-ხათუნარხთან მდებარე ბორცვი, სადაც მცირე მასშტაბის დაზვერვითი სამუშაოები აქვს ჩატარებული რ. ტოროსიანს[17].

ეჩმიაძინის რაიონშივე მდებარეობს წახკუნქი, იგივე მახალ-თაფა, რომლის მასალებიც დაცულია და ნაწილობრივ ექსპონირებულია ეჩმიაძინის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში[18].

ამავე პერიოდის მასალა აქვს შეკრებილი ს. ამირიანს ნამოსახლარ ენგიჯადან (ეჩმიაძინის რ-ნი)[19], ხოლო გ. არეშიანს 1972 წ. დაზვერვითი გათხრების შედეგად — ნამოსახლარ ადაბლურზე[20].

როგორც ჩანს, ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის მასალები რამდენიმე ძეგლზე მოპოვებული აქვს ს. სარდარიანსაც, რომელთაც ის ნეოლითის სხვადასხვა საფეხურს მიაკუთვნებს. ასეთებია, მაგალითად: კხზიაკ-ბლური, მაშტოცი-ბლური, ტერტერი-ძორი, აღვესი-ბნერი, სევ-ბლური და თითქოს შენგავითის ქვედა ფენაც[21]. მაგრამ ეს მასალა იმდენად სუმარულად და არაკვალიფიციურად არის გამოქვეყნებული, თავი რომ დავანებოთ ყოვლად მიუღებელ და დაუსაბუთებელ ინტერპრეტაციას, რომ მასზე დაყრდნობა და რაიმე დასკვნების გამოტანა შეუძლებელია[22].

---

15 Ф. Р. Махмудов, И. Г. Нариманов, Раскопки двух новых энеолитических поселений Азербайджана в 1971 г., Материалы к сессии, посв. итогам полевых арх. и этн. иссл. 1971 г. в СССР, Тезисы докладов арх. и этн-ов Аз. ССР. Баку, 1972, გვ. 8; Р. Б. Аразова, Ф. Р. Махмудов, И. Г. Нариманов, Энеолитическое поселение Гаргалар-тепеси, АО 1971 года, М., 1972, გვ. 478; Ф. Р. Махмудов, И. Г. Нариманов, О раскопках на поселении Аликемек-тепеси, АО 1971 года, გვ. 480.

16 Р. М. Торосян, Раскопки Техутского поселения (1965 г.), ИФЖ, 1968, № 1, გვ. 291; его-же, Раннеземледельческая культура Армении (по материалам поселения Техут), Автореферат канд. дисс., Ереван, 1971, გვ. 7.

17 Р. М. Торосян, Г. А. Микаелян, С. Г. Деведжян, Разведки древнейших памятников Армении, АО 1969 года, М., 1970, გვ. 386.

18 მასალა გამოუქვეყნებელია; მოპოვებულია რ. ტოროსიანის მიერ.

19 მასალა გამოუქვეყნებელია; დაცულია სომხეთის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში.

20 Г. Е. Арешян, К выделению раннеземледельческих культур Армянского нагорья и Южного Кавказа, Каменный век Средней Азии и Казахстана, Тезисы докладов совещания, Ташкент, 1972, გვ. 58.

21 С. А. Сардарян, Первобытное общество в Армении, Ереван, 1967, на арм. яз. с простр. русским и англ. резюме, გვ. 275—283.

22 Ср. рецензию на указанную работу С. А. Сардаряна: А. А. Мартиросян и Р. М. Мунчаев, СА., 1968, № 3, также, Р. М. Торосян, Раннеземледельческая культура Армении, გვ. 6.

მტკვარ-არაქსის კულტურის უწინარესი ხანის მიწათმოქმედ-მესაქონლეთა ნამოსახლარები მრავლადაა ცნობილი საქართველოში.

ამიერკავკასიის სხვა ტერიტორიებისაგან განსხვავებით აქ უდავოდ ნეოლითური ძეგლებიცაა მიკვლეული, თუმცა მხოლოდ მის დასავლეთ ნაწილში. ასეთებია უკერამიკო ნეოლითის ძეგლები — ანასეული I და კინტრიშის ნამოსახლარები[23] და საკმაოდ ცნობილი კერამიკული ნეოლითის ძეგლები — ოდიში[24], კისტრიკი[25], ანასეული II[26] და სხვ. ამავე ტერიტორიაზეა მიკვლეული თავდაპირველად ნეოლითით დათარიღებული[27], ხოლო შემდგომში უფრო მოგვიანო პერიოდით განსაზღვრული[28] თეთრამიწა, სათაფლია და საგვარჯილეს „ნეოლითური" ფენა. დასავლეთ საქართველოში მდებარეობს, აგრეთვე, სამელე კლდე[29] და მისი მსგავსი ძეგლები[30]. ვინაიდან დასავლეთ ამიერკავკასია სცილდება ჩვენი კვლევის სფეროს, ზემოდასახელებულ ძეგლებს და იქ მოპოვებულ მასალას მხოლოდ კონკრეტული საკითხების კვლევისას შევეხებით.

აღმოსავლეთ საქართველოში პირველი ძეგლი, რომელიც უდავოდ ადრესამიწათმოქმედო ხანას ეკუთვნის, მიკვლეული იყო 1957 წელს, მდ. ბანუშჩაის მარცხენა ნაპირზე — წოფის ნამოსახლარი[31]. ძეგლი შემდეგ წლებშიც ითხრებოდა[32]. „მტკვარ-არაქსის" წინარე პერიოდის ფენაა გამოვლენილი

---

[23] ლ. ნებიერიძე, დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, თბილისი, 1972, გვ. 19—28; 64—66.

[24] ალ. კალანდაძე, მეზოლითურ და ნეოლითურ კულტურათა ნაშთები საქართველოში, ენიმკის მოამბე, ტ. IV, 3, თბილისი, 1939.

[25] А. Л. Лукин, Неолитическое селище Кистрик близ Гудаут, СА, XII, 1950, გვ. 247—286; Л. Н. Соловьев, Неолитические поселения Черноморского побережья Кавказа; Нижне-шиловское и Кистрик, აფხაზეთის არქეოლოგიის მასალები, თბ., 1967, გვ. 3—30.

[26] ლ. ნებიერიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 29—46.

[27] საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 56—59.

[28] დ. თუშაბრამიშვილი, შუა კავკასიონის სამხრეთი კალთების პალეოლითური ექსპედიციის ყვირილას რაზმის მიერ 1959 წ. ჩატარებული საველე სამუშაოების შედეგები. ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1960; ლ. ნებიერიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 84—88; დ. თუშაბრამიშვილი, ლ. ნებიერიძე, საქართველოს ზოგიერთი „ნეოლითური" ძეგლის დათარიღებისათვის, მაცნე, 1971, № 4, იაეხი სერია, გვ. 76—83.

[29] დ. თუშაბრამიშვილი, ჯრუჭულას ხეობის გამოქვაბულები, „საქართველოს მღვიმეები და გამოქვაბულები", ტ. I, თბილისი, 1963, გვ. 168; გ. ჯავახიშვილი, ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ჭიათურის რ-ნის ს. ქვემო ზოდში გამოქვაბულ სამელე კლდეში 1966 წ. ჩატარებული მუშაობის შედეგები, სსმაე, I, თბ., 1969, გვ. 12—18; მისივე, დას. ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ისტორიისათვის, სადისერტაციო ნაშრომი, ხელნაბეჭდი, თბილისი, 1971 და სხვ.

[30] ლ. ნებიერიძე, დარკვეთის მრავალფენიან ეხში ჩატარებული მუშაობის ძირითადი შედეგები. საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1972 წელს (მოკლე ანგარიშები), თბ., 1973, გვ. 20—29.

[31] გ. გრიგოლია, თ. ტატიშვილი, ქვემო ქართლის უძველესი ძეგლები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, ტ. I, თბილისი, 1960, გვ. 67—70.

[32] ტ. ჩუბინიშვილი, ლ. ნებიერიძე, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის საველე მუშაობის ძირითადი შედეგები. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1969 წ., თბილისი, 1971, გვ. 9—10.

თეთრი წყაროს ნამოსახლარზეც (1956—1957 წწ.)[33]. ადრეული უნდა იყოს ქოსალარის ზედაპირულად შეკრებილი მასალა (1957)[34], ისევე როგორც ლაგოდეხის რაიონში, ს. ახალ ულიანოვკასთან შემთხვევით აღმოჩენილი ქვის იარაღების მცირე კოლექცია (1958—1959 წწ)[35].

ადრესამიწათმოქმედო ხანის ძეგლების სისტემატური კვლევა აღმოსავლეთ საქართველოში 60-იანი წლების შუა ხანებში დაიწყო.

1964 წ. მიწის სამუშაოების შედეგად ქვემო შულავერში მთლიანად განადგურდა ერთი ძეგლი („დანგრეული გორა") და ძლიერ დაზიანდა მეორე ნამოსახლარი ბორცვი — შულავერის გორა. ამის შესახებ ცნობა მოვიდა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში[36], რის შემდეგაც 1965 წ. დაიწყო შულავერის გორის გათხრა[37]. პარალელურად შესწავლილ იქნა „დანგრეული გორა"[38]. დაზვერვის შედეგად იმავე მიკრორაიონში გამოვლინდა რამდენიმე ნამოსახლარი ბორცვი, რომელთაგან იმირის გორაზე 1966 წლიდან დაიწყო ფართომასშტაბის გათხრები[39], ხოლო „გადაჭრილ გორაზე"[40] მხოლოდ დაზვერვითი სამუშაოები განხორციელდა.

1966 წლიდან ითხრება არუხლოს გორა (არუხლო I, „ნახიდური") ბოლნისის რაიონში[41]. 1972 წელს კი დაიწყო ხრამის დიდი გორის გათხრა (მარნეულის რ-ნი, სოფ. ყაჩაღანსა და თაქალოს შორის)[42].

* * *

ქიულ-თეფეს ქვედა ფენის მასალებმა აღმოჩენისთანავე მკვლევართა ინტერესი გამოიწვია. ძეგლის გამთხრელი ო. აბიბულაევი ყურადღებას ამახვილებდა იმ გარემოებაზე, რომ I ფენის კერამიკა მკვეთრად განსხვავდება ზე-

---

[33] გ. გობეჯიშვილი, თეთრიწყაროს არქეოლოგიური ექსპედიციის 1958 წ. მუშაობის ძირითადი შედეგები. თეზისები მოხსენებისა, წაკითხული ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიაზე, თბ., 1959, გვ. 9; გ. ფხაკაძე, ქვემო ქართლის ენეოლითი, თბ., 1963.

[34] ნინო ბერძენიშვილი, ხრამის ხეობის პალეოლითური ძეგლები, მსკა, III, თბ., 1963, გვ. 9—10.

[35] გ. ჯავახიშვილი, ნეოლითური მასალა ლაგოდეხის რაიონიდან. მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, თბილისი, 1966, გვ. 3—11.

[36] ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965—1966 წწ.), მაცნე, 1967, № 3, გვ. 292; Т. Н. Чубинишвили, К древней истории Южного Кавказа, Тбилиси, 1971, გვ. 33.

[37] ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 292—297.

[38] ლ. ღლონტი, თ. კიღურაძე, დანგრეული გორა, ძეგლის მეგობარი, № 30, თბილისი, 1972, გვ. 50—57.

[39] ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 292, 296.

[40] ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, უძველესი მიწათმოქმედი მოსახლეობის კულტურა საქართველოს ტერიტორიაზე, თბილისი, 1971, გვ. 44, 45.

[41] ტ. ჩუბინიშვილი, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1966 წლის საველე მუშაობის ძირითადი შედეგები, 1966 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი მიძღვნილი XVI სამეცნიერო სესია, მოკლე ანგარიშები, თბილისი, 1967, გვ. 21—25; Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнарева, Новые материалы по энеолиту Южного Кавказа, მაცნე, 1967, № 6, გვ. 338, და შემდეგ, და სხვ.

[42] ძეგლს სწავლობს ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიცია.

და (მტკვარ-არაქსული) ფენის თიხის ჭურჭლისაგან არა მარტო ფორმებით, არამედ თიხის სტრუქტურით, გამოწვის ხარისხით და ძერწვის ტექნიკითაც[1].

თავდაპირველად ო. აბიბულაევი ქვედა I ფენას წინასწარ, ორ ნაწილად ჰყოფდა: პირველს — ზედა ნაწილს (12,80—19 მ შორის), სადაც მოხატული ჭურჭლის ფრაგმენტები და ცილინდრულყელიანი ჭურჭლები ჩნდებოდა. ენეოლითს (ენეოლითის დასაწყისს) აკუთვნებდა, ქვედა ჰორიზონტებს (19—21,10 მ) კი — ნეოლითს (ნეოლითის ბოლო პერიოდი)[2]. ასევე იყო მიჩნეული ა. იესენის ადრეულ ნაშრომებშიც[3]. როგორც ო. აბიბულაევი, ისე ა. იესენიც ამ ფენას IV ათასწლეულით ათარიღებდნენ[4].

ა. იესენმა მილისა და ყარაბაღის ველზე აღმოჩენილი ძეგლებიც ქიულ-თეფეს I ფენის კულტურას მიაკუთვნა, რადგანაც აქაური, ზედაპირულად აკრეფილი კერამიკა, ისევე როგორც ქიულ-თეფეს ქვედა ფენისა, ნამჯანარევი თიხისაგან ნაძერწი[5] და ზოგჯერ მოხატულიც იყო[6].

ამ ძეგლებიდან მომდინარე მცირერიცხოვანი მასალისა და მთლიანად ახლადგამოვლენილი კულტურის განსაზღვრისა და განზოგადების პირველი ცდა ა. იესენს ეკუთვნის (სტატიაში «Кавказ и Древний Восток в IV и III тысячелетиях до нашей эры»)[7].

აანალიზებდა რა ქიულ-თეფეს გათხრის შედეგებს, იგი აღნიშნავდა:

1. ამიერკავკასიაში პირველად, უდავოდ, მყარ სტრატიგრაფიულ დაფენებაში აღმოჩენილია მტკვარ-არაქსის კულტურის ცნობილ ნამოსახლარებზე უფრო ადრეული ბინადარ მიწათმოქმედთა ნამოსახლარის ნაშთები;

2. ეს ძველი ნამოსახლარი დიდი ხნის განმავლობაში არსებობდა, მასა და მტკვარ-არაქსის კულტურას შორის უშუალო „მემკვიდრეობა“ არ არსებობს (სტრატიგრაფიული წყვეტილი, მკვეთრი განსხვავება კერამიკაში);

3. ქიულ-თეფეს I ფენის მოსახლეობა, არსებობის ბოლო პერიოდში მაინც, იცნობდა ლითონს[8].

ა. იესენის აზრით, ქიულ-თეფეს I ფენის მასალების უდიდესი მნიშვნელობა ამიერკავკასიის ძველი ისტორიისათვის იმაში მდგომარეობს, რომ იგი ერთადერთი კი არ არის, არამედ ნაწილია იმ კულტურისა, რომლის კვალიც საკმაოდ დიდ ტერიტორიაზე შეინიშნება[9]. ეს კულტურა გავრცელებულია მილისა და ყარაბაღის ველზე, ნახიჭევანიდან 160—200 კმ დაშორებით. ჯერ ძნელია იმის განსაზღვრა, აღნიშნავს იგი, თუ რამდენად ღრმად აღწევდა ის ამიერკავკასიის ჩრდილოეთსა და ჩრდილო-დასავლეთში, რაც შეეხება სამხრეთს, შეიძლება დარწმუნებით ითქვას, რომ ამიერკავკასიის ძეგლები პერიფე-

---

[1] О. А. Абибуллаев, Раскопки холма Кюль-тепе близ Нахичевани в 1955 г., МИА, 67, გვ. 448.

[2] იქვე, გვ. 451.

[3] А. А. Иессен, Азербайджанская (Орен-Калинская) экспедиция, МИА, 67, გვ. 13, его же, Азербайджанская экспедиция в 1956 г. КСИИМК, вып. 73, 1959, გვ. 79.

[4] О. А. Абибуллаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 451; А. А. Иессен, Азербайджанская (Орен-Калинская) экспедиция, გვ. 13.

[5] А. А. Иессен, Кавказ и Древний Восток.... КСИА, 93, გვ. 8.

[6] იქვე, გვ. 9, მისივე, Из исторического прошлого..., МИА, 125. გვ. 13—14.

[7] КСИА, 93, 1963, გვ. 3—14.

[8] იქვე, გვ. 8.

[9] იქვე.

რიულია ვრცელი წინააზიური კულტურული ოლქისა, მაგრამ განსხვავებით მომდევნო „მტკვარ-არაქსული“ კულტურისაგან, უფრო აღმოსავლური კულტურული წრისაკენ იწევს. ასეთ დასკვნამდე, განაგრძობს იგი, გარდუვალად მივყევართ წინა აზიაში ისეთი კერამიკის გავრცელების არეალს, როგორიც გვხვდება აზერბაიჯანის ძეგლებზე როგორც მასობრივ, ისე ერთეულ მოხატულ ვარიანტებში[10]. ა. იესენის აზრით, ორგანულ მინარევიანი კერამიკის (straw tempered ware, Hacselkeramik) გავრცელება IV ათასწლეულში დამახასიათებელია წინა აზიის აღმოსავლეთ ოლქებისათვის და მისი გავრცელება დასავლეთით აღმოსავლური გავლენების შედეგია[11]. ამავე ჯგუფს აკუთვნებს ა. იესენი მილის ველის აღმოჩენებსაც. მისი აზრით, აქაური მოხატული კერამიკის ფრაგმენტებიც, აგრეთვე, აღმოსავლურ-წინააზიურ („ირანულ“) წრეს უკავშირდება[12].

იხილავდა რა იმ დროისათვის ცნობილ ძეგლებს, ა. იესენმა ქიულ-თეფეს ქვედა ფენა შეუფარდა გეოი-თეფეს N ფენის მასალებს (M ფენა შედარებით გვიანად მიიჩნია), ტილკი-თეფეს (შამირამალტის) II და III ფენას და ფიძდელი-თეფეს[13]. მან საკმაოდ დამაჯერებლად მიიჩნია ქიულ-თეფეს I ფენაში 18,8 მ სიღრმეზე აღმოჩენილი მოხატული ფრაგმენტის ჰალაფური კულტურისადმი მიკუთვნება[14].

ქიულ-თეფეს ქვედა ფენის აბსოლუტურ თარიღად მან IV ათასწლეულის შუა ხანები და I ნახევარი მიიჩნია[15]. სინქრონიზაციის სქემაზე კი, ამასთან ერთად, ამ ფენის ზედა ჰორიზონტები გვიან ენეოლითურად განსაზღვრა, მიიჩნია რა გვიანი ობეიდის სინქრონულად, ქვედა ჰორიზონტები კი — ჰალაფისა და ჰალაფ-ობეიდის თანადროულად[16]. ასევე ენეოლითურად მიიჩნია ქიულ-თეფეს ქვედა ფენა 1963 წ. გამოსულ ნაშრომში ძეგლის გამთხრელმა ო. აბიბულაევმაც[17].

1965 წ. დაბეჭდილ ნაშრომში «Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи»[18] ა. იესენი სხვა მოხატული ჭურჭლის ფრაგმენტებსაც უკავშირებს ჰალაფური ტიპის ნაწარმს, აქვე მოაქვს ქიულ-თეფეს 18,20 მ სიღრმეზე აღებული ნახშირის რადიოკარბონული თარიღიც — ძვ. წ. 3807±90 წ. და აღნიშნავს, რომ ეს განსაზღვრა, ჩატარებული არქეოლოგიის ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების ლაბორატორიაში, კარგად უდგება ჰალაფის კულტურისათვის საერთოდ მიღებულ თარიღს — V ათასწლეულის მეორე ნახევარი — IV ათასწლეულის დასაწყისი[19].

---

10 А. А. Иессен, Кавказ и древний Восток..., გვ. 10.

11 ეს მოსაზრება უკრიტიკოდ მისაღები არ არის, რაზედაც ქვემოთ გვექნება საუბარი.

12 А. А. Иессен, დასახ. ნაშრომი, გვ. 13.

13 იქვე, გვ. 13, სინქრონიზაციის სქემა.

14 იქვე, გვ. 12, სურ. 1, 2.

15 А. А. Иессен, Кавказ и Древний Восток..., გვ. 14.

16 იქვე, გვ. 13, 14. იხ. ძეგლების სინქრონიზაციის სქემა.

17 О. А. Абибуллаев, Некоторые итоги изучения холма Кюль-тепе..., СА, 1963, № 3, გვ. 167.

18 МИА, 125, 1965.

19 იქვე, გვ. 12. დღეისათვის ჰალაფის კულტურის თარიღი საგრძნობლად შეცვლილია (იხ. ქვემოთ, გვ. 134).

ამავე ნაშრომში, ეხება რა კულტურის გავრცელების საზღვრებს, იგი აღნიშნავს, რომ ჯერ კიდევ ნათელი არ არის, თუ რამდენად ღრმად გავრცელდა ამიერკავკასიაში ეს კულტურა; ყაზახის რ-ნში გამოვლენილი ნამოსახლარები მილისა და ნახიჭევანურისაგან განსხვავებულ კერამიკას იძლევა, და, როგორც ჩანს, ეკუთვნის ამ ძველი კულტურის განსხვავებულ ლოკალურ ჯგუფს[20].

ა. იესენი IV ათასწლეულის ძეგლების აღმოჩენის თვით ფაქტს და მათ დაკავშირებას სამხრეთ-აღმოსავლეთთან, ირანთან (სიალკის ტიპის კულტურებთან), და არა დასავლეთთან, თავისთავად დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა[21], რადგანაც მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბების პერიოდში, მისი აზრით, შეინიშნება დასავლური ელემენტების („დასავლური“ მტკვარ-არაქსული კულტურის) შეღწევა აღმოსავლეთში, წინა პერიოდში კი საწინააღმდეგო სურათი ჩანს[22].

ა. იესენი თვლიდა, რომ უდიდესი მნიშვნელობა ექნებოდა კულტურის ადრეული საფეხურების შესწავლას და აღნიშნავდა, რომ სულაც არ არის სავალდებულო, რომ ყველა ძეგლი ქიულ-თეფეს თანადროული იყოს[23].

ვ. მასონი წიგნში «Средняя Азия и Древний Восток»[24] ირანის V—III ათასწლეულთა კულტურების დახასიათების დროს ეხება „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის წარმოშობისა და გავრცელების საკითხებს, ამასთან დაკავშირებით განიხილავს ნახიჭევანის ქიულ-თეფეს მასალებსაც. იგი არ ეთანხმება რ. მუნჩაევის მოსაზრებას, თითქოს ქიულ-თეფეს მასალები გვიჩვენებდეს, რომ „მტკვარ-არაქსის ენეოლითს“ უფრო ადრეულ ფენასთან დაკავშირებული ფესვები არ გააჩნია[25]. ვ. მასონი თვლის, რომ ქიულ-თეფე I კერამიკის ზოგი ფორმა თავისუფლად შეიძლება საფუძვლად დასდებოდა „მტკვარ-არაქსის“ ზოგიერთი ტიპის ჭურჭელს. მისი აზრით, ქიულ-თეფეს I და II ფენას ერთმანეთთან აკავშირებს აგრეთვე ჯოგში წვრილფეხა საქონელთან შედარებით მსხვილფეხას სიჭარბე[26], თუმცა აღნიშნავს — მიუხედავად იმისა, რომ მთლიანად ქიულ-თეფე II კომპლექსი ქიულ-თეფე I მემკვიდრეა, მათ შორის გარკვეული ქრონოლოგიური წყვეტილი უნდა არსებობდეს[27].

როგორც აღნიშნული იყო, ჩრდილო-დასავლეთ აზერბაიჯანის ძეგლები რამდენადმე განსხვავდებიან ქიულ-თეფესა და მისი მსგავსი სამხრეთ აზერბაიჯანის ნამოსახლარებისაგან. ჩრდილო-დასავლეთის ჯგუფის ერთ-ერთი პირველად აღმოჩენილი ძეგლი — თოირა-თეფე თავიდან ნეოლითურად იქნა მიჩნეული[28], შემდეგ კი, ისევე როგორც ამ რიგის სხვა ძეგლები, იმავე ავტორებმა ენეოლითს მიაკუთვნეს[29], თუმცა აღნიშნული აქვთ, რომ თოირა-თეფეს

---

20 А. А. Иессен, Из исторического прошлого..., გვ. 15.

21 იქვე.

22 მისივე; Кавказ и Древний Восток..., გვ. 14.

23 იქვე; მისივე, Из исторического прошлого.., გვ. 15.

24 В. М. Массон, Средняя Азия и Древний Восток, М.-Л., 1964.

25 იხ. Р. М. Мунчаев, Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа, МИА, 100, М., 1961, გვ. 151.

26 В. М. Массон, დასახ. ნაშრ., გვ. 239, შენიშვნა 142.

27 იქვე, გვ. 240, შენიშვნა 146.

28 И. Г. Нариманов, Д. Н. Рустамов, Неолит в Тойретепе, ДАН АЗ. ССР, № 9, 1960, გვ. 907—912.

29 Д. Н. Рустамов, Разведочные раскопки в Тойретепе, МКА, т. VI, Баку, 1965, გვ. 15—27.

ქვედა ფენა (იგულისხმება, რომ ზემოდან მდებარე ფენა გვიანი ბრინჯაოს ხანისაა) და მისი სინქრონული მეზობლად მდებარე ნამოსახლარები შეიძლება მიეკუთვნოს ენეოლითს ან გვიან ნეოლითს, რომელთა შორის მატერიალური კულტურის სახით გამოვლენილი აშკარა განსხვავების შემჩნევა თითქმის შეუძლებელია[30].

შომუ-თეფეს შესახებ 1965 წ. გამოქვეყნებულ ნაშრომში ი. ნარიმანოვი აღნიშნავს, რომ ამ ძეგლის კერამიკის შედარებამ ქიულ-თეფე I თიხის ნაწარმთან მას საშუალება მისცა შომუ-თეფე და მისი ანალოგიური ძეგლები ძვ. წ. V—IV ათასწლეულთა თავისთავად (ცალკე) არქეოლოგიურ კულტურად გამოეყო[31].

მთელი თავი აქვს დათმობილი მტკვარ-არაქსის კულტურის წინა პერიოდის ძეგლების მიმოხილვას ტ. ჩუბინიშვილის წიგნში „მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთის უძველესი კულტურა“[32]. ამ ძეგლებს ავტორი „მტკვარ-არაქსის გვიანენეოლითურ კულტურად“ აერთიანებს და ათარიღებს ძვ. წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევრით[33].

ტ. ჩუბინიშვილი აღნიშნავს, რომ თანმიმდევრულად განლაგებულ „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის გვიანენეოლითური და ადრეული ბრინჯაოს ხანის კულტურულ ფენებს შეიცავენ ისეთი სტრატიფიცირებული ძეგლები, როგორიცაა: ნახიჭევანის ქიულ-თეფე, ბაბადერვიში (აზერბაიჯანი); გეოი-თეფე, იანიკ-თეფე (ჩრდილო-დასავლეთ ირანი); თილკი-თეფე[34], პულური, ქარაზი (აღმ. ანატოლია); საგვარჯილე, სამელე კლდე, თეთრი წყარო და ნაცარგორა (საქართველო). საკუთრივ გვიანენეოლითურ ძეგლებს იგი მიაკუთვნებს: შახ-თეფეს, ქიამილ-თეფეს თოირა-თეფესა და შომუ-თეფეს (აზერბაიჯანი). გინჩის ნასახლარს (დაღესტანის მთიანეთში)[35], წოფის ნასახლარსა და შულავერი I (ქვემო ქართლში)[36].

ტ. ჩუბინიშვილი მიუთითებს, რომ ძვ. წ. IV ათასწლეულის ნამოსახლარები იმავე გეოკლიმატურ გარემოში გვხვდება, სადაც შემდგომ ფართოდ იკიდებს ფეხს „მტკვარ-არაქსის“ III ათასწლ. კულტურა. ძვ. წ. IV ათასწლეულში ამ კულტურის მატარებელი ტომების დასახლება უკვე მაღალ მთიანეთშიც ხდებოდა, მაგრამ ამ დროისათვის ყველაზე ხელსაყრელ ადგილად მიჩნე-

---

[30] Д. Н. Рустамов, И. Г. Нариманов, Археологические исследования Тойретепе, Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР (тезисы докладов), Баку, 1965, გვ. 75.

[31] И. Г. Нариманов. Археологические исследования поселения Шому-тепе в 1963 г., стр. 51.

[32] ტ. ჩუბინიშვილი. მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთის უძველესი კულტურა, თბ., 1965, გვ. 27—57.

[33] იქვე, გვ. 27, ვერც ერთ ამ დებულებას ჩვენ ვერ დავეთანხმებით; ამასთან დაკავშირებით იხ. ო. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში. თბილისი. 1969, გვ. 223, შენიშვნა 2; ამ საკითხებს ვრცლად ქვევით შევეხებით.

[34] რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, თილკი-თეფეზე მტკვარ-არაქსის ფენები არ არის. შდრ. А. А. Иессен, Кавказ и Древний Восток.... გვ. 11—13; В. М. Массон, დასახ. ნაშრ., გვ. 238, 239.

[35] უნდა აღვნიშნოთ, რომ ადრებრინჯაოს ხანის ფენა გინჩის ნამოსახლარზეცაა დადასტურებული; იხ. М. Г. Гаджиев, Новые данные о южных связях Дагестана в IV—III тыс. до н. э. КСИА, 108, გვ. 55, 60, 61.

[36] ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 28.

ული ყოფილა კონცხები, ტბებისა და მდინარეების ნაპირზე არსებული ტერასები ან ცალკეული შემაღლებანი; ასევე ხშირია, განაგრძობს იგი, ნასახლარები ნახევრად უდაბნო ზონაში, დიდ-პატარა მდინარეთა შორის მოქცეულ დაბლობებსა ან შემაღლებულ ადგილებში[37].

ტ. ჩუბინიშვილი არსებით მნიშვნელობას ანიჭებს უკვე აღმოჩენილი ყველა ძირითადი ძეგლის კულტურულ-ქრონოლოგიური ადგილის დადგენას[38], თუმცა ამ სახის სამუშაო მის ნაშრომში არ ჩანს. იგი აღნიშნავს, რომ გავრცელების მთელ ტერიტორიაზე „გვიანენეოლითური" ძეგლები „ურთიერთთისაგან მკვეთრად განსხვავებული თავისებური ნიშნებით გამოირჩევა, რაც მხოლოდ ერთიანი კულტურის განვითარების სხვადასხვა საფეხურის არსებობითა და მათი თავისებურებებით ვერ აიხსნება, სავარაუდოა, რომ აქ ერთიანი კულტურის ლოკალურ ვარიანტებთანაც გვქონდეს საქმე"[39].

მეტად საინტერესოა ი. ნარიმანოვის ნაშრომი «Древнейшая земледельческая культура Закавказья»,[40] რომელიც ჩრდილო-დასავლეთ აზერბაიჯანის ძეგლების განზოგადოების პირველ ცდას წარმოადგენს, სადაც ისინი მთელი აზერბაიჯანის ადრეული მასალების ფონზეა განხილული.

ი. ნარიმანოვი აღნიშნავს, რომ III ათასწლეულის მტკვარ-არაქსის კულტურის წინა პერიოდის ძეგლები საკმაოდ დიდ ტერიტორიაზეა გავრცელებული: ისინი ფიქსირებულია მილის, ყარაბაღის და მუღანის ველებზე და დასავლეთ აზერბაიჯანში, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე. ა. იესენის მიერ ძვ. წ. IV ათასწლეულის ერთ კულტურად გაერთიანებული მილის ველისა და ნახიჭევანის ქიულ-თეფეს ქვედა ფენის მსგავსი კერამიკის შემცველი ახალი ძეგლები მიკვლეულია მუღანისა და ყარაბაღის ველებზე, იმ განსხვავებით, რომ აქ მოხატული ჭურჭელი არა ჩანს. ამასთან ერთად, ყარაბაღის ველის ზოგიერთ ძეგლზე აღმოჩენილია სრულიად განსხვავებული ორნამენტით „შემკული" კერამიკა — ჭურჭლის მთელი ზედაპირი ფოსოებითაა დაფარული, რის საფუძველზეც ი. ნარიმანოვს შესაძლებლად მიაჩნია შემდეგში ქრონოლოგიური და გეოგრაფიული ნიშნებით განსხვავებული ჯგუფების გამოყოფა[41].

კერამიკული მასალის საფუძველზე, როგორც ზემოთ უკვე იყო აღნიშნული, ი. ნარიმანოვი გამოყოფს ახალ არქეოლოგიურ კულტურას მტკვრის მარჯვენა ნაპირის ზონაში, რომელსაც ერთ-ერთი გათხრილი ძეგლის მიხედვით, შომუ-თეფეს კულტურას უწოდებს[42]. ამ კულტურის ნამოსახლარები სხვადასხვა ზომის ხელოვნურ ბორცვებს წარმოადგენენ, რომელიც მტკვარსა და მცირე კავკასიონს შორის, დაახლოებით 100 კმ სიგრძის, შედარებით ვიწრო ზოლშია გავრცელებული[43]. ამის შემდეგ ი. ნარიმანოვი იძლევა კულტურის დახასიათებას, აღნიშნავს, რომ ამ კულტურის გათხრილ ძეგლებზე ერთფეროვანი არქეოლოგიური მასალა გვხვდება; წრიული გეგმის

---

[37] ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 28, 29.

[38] იქვე, გვ. 51.

[39] იქვე, გვ. 39.

[40] И. Г. Нариманов, Древнейшая земледельческая культура Закавказья, გვ. 121—126.

[41] И. Г. Нариманов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 121.

[42] იქვე.

[43] იქვე.

18160

საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები ნაშენებია ამოზურგული ალიზით[44].

ერთ-ერთ ძეგლზე — გარღალარ-თეფესიზე მხოლოდ შომუ-თეფეს კულტურის 10 მ სიმძლავრის ფენების აღმოჩენა მიუთითებს, რომ ეს კულტურა დროის საკმაოდ ხანგრძლივ პერიოდს მოიცავს. ამ კულტურისათვის პირველი რადიოკარბონული თარიღი — ძვ. წ. 4295±125 წ. იძლევა აბსოლუტური დათარიღების საშუალებას (თოირა-თეფეს შუა ფენებიდან აღებული ნახშირი განსაზღვრულია ბომბეის ლაბორატორიაში)[45].

შომუ-თეფეს კულტურის კერამიკა განსხვავდება არა მარტო ადგილობრივი, არამედ ირანის, მესოპოტამიისა და მცირე აზიის კულტურული კერების ნაწარმისაგან, რაც ავტორს ავარაუდებინებს, რომ შომუ-თეფეს კულტურის განვითარება, გარკვეული აზრით, დამოუკიდებლად მიმდინარეობდა[46]. ამ კულტურის კერამიკა ხელით, ტლანქად ნაძერწია, უმეტესობა კასრისებური და ქილისებური ფორმისაა, არის ჯამისებური ჭურჭელიც. ზოგიერთი ჭურჭლის ზედა ნაწილი შემკულია გეომეტრიული ხასიათის რელიეფური დანაძერწებითა და ღილისებური კოპებით. როგორც წესი, ორნამენტირებულია არაორგანულმინარევიანი (ხვინჭა, სილა, შამოტი) კერამიკა. ამ ჯგუფის ჭურჭელი მუქი ან მურა ფერისაა. ეს ჯგუფი ჭარბობს ორგანულმინარევიანს (ნამჯა, ბალახი), რომელთაც მოწითალო-მოყავისფრო ფერი და სუსტად გაპრიალებული ზედაპირი აქვთ[47]. ზოგიერთი ჭურჭელი ნაწილობრივ შეღებილია, თუმცა მოხატვის ნიშნები სრულიად არ ჩანს[48].

ქვის იარაღები შომუ-თეფეს კულტურაში წარმოდგენილია ხელსაფქვავებით, მასიური როდინებით, სანაყებით, სახეხებით, გახეხილ-გაპრიალებული ცულებით, ობსიდიანის, კაჟისა და კაჟისებური ქანის ნაწარმით. მეტად საინტერესოა და თავისებური აქ აღმოჩენილი ნამგლები და ნამგლის ჩასართებები[49]. ქვის ნაწარმში საერთოდ არ ჩანს მიკროლითური იარაღები, სამაგიეროდ ფართოდაა გავრცელებული გრძელი, ფართო ლამელები[50].

ი. ნარიმანოვი აღნიშნავს, რომ შომუ-თეფეს კულტურაში ძვლის დამუშავების ტექნიკა მაღალ დონეზეა, ძვლის ნაწარმის ასეთი ფართო ასორტიმენტი (თოხები, კოვზები, სახვრეტები, საპრიალებლები, სავარცხლისებური ნივთები და სხვ.) ამიერკავკასიის არც ერთ კულტურაში არ გვხვდება[51].

ნამოსახლარების გათხრილ ნაწილში ლითონის კვალი არსად არ არის შენიშნული, თუმცა ჯერჯერობით ეს ფაქტი არ იძლევა იმის მტკიცების საფუძველს, რომ შომუ-თეფეს კულტურის პერიოდში ლითონი უცნობი იყო, შენიშნავს ი. ნარიმანოვი[52].

ი. ნარიმანოვის ვარაუდით, შომუ-თეფეს კულტურის სამხრეთ-აღმოსავ-

---

[44] И. Г. Нариманов, დასახ. ნაშრ., გვ. 121—122.
[45] იქვე, გვ. 123.
[46] იქვე.
[47] იქვე.
[48] იქვე, გვ. 124.
[49] И. Г. Нариманов, Древнейшие серпы Азербайджана, СА, 1964, № 1, გვ. 282—287.
[50] И. Г. Нариманов, Древнейшая земледельческая культура.... გვ. 124.
[51] იქვე.
[52] იქვე, გვ. 125.

ლეთ ჯგუფის ძეგლებში ჭარბობს ნამჯიანი კერამიკა და დასაშვებია, რომ ეს ჯგუფი კულტურის უფრო განვითარებულ ეტაპს ასახავს, სადაც ახალი ფორმები და ორნამენტაციაც ჩნდება[53].

დასასრულ იგი აღნიშნავს, რომ შომუ-თეფეს კულტურა ასახავს მიწათმოქმედ ტომთა უკვე ჩამოყალიბებულ მეურნეობას — ძეგლებზე წარმოდგენილია რამდენიმე ჯიშის კულტურული მარცვლეული (ხორბალი, ქერი); ოსტეოლოგიური ნაშთების განსაზღვრის შედეგად დადგინდა, რომ შინაური საქონლის (მსხვილფეხა და წვრილფეხა რქოსანი, ღორი) ძვლები რაოდენობრივად საგრძნობლად ჭარბობს გარეული საქონლის ძვლებს (ირემი, ტახი, ჯეირანი და სხვ.)[54].

გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ძეგლების შესწავლის საქმეში უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა შულავერისა და იმირის გორების გათხრებს. ამ ძეგლებზე, უპირატესად შულავერის გორაზე მოპოვებული მასალის განზოგადების პირველი ცდა მოცემულია ო. ჯაფარიძისა და ა. ჯავახიშვილის 1967 წ. გამოქვეყნებულ ნაშრომში „ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965—1966 წწ.)“[55]. ნაშრომში აღნიშნულია, რომ მოპოვებულ მასალებს მთლიანად მეტად არქაული — ნეოლითური იერი აქვს, ხოლო ძვლისა და ქვის მასალებს პარალელები ეძებნებათ ისეთ ძეგლებში, როგორიცაა ზავი-ჩემი, ქიარიმ-შაჰირი, ჰასუნა და ჩათალ-ჰუიუკი[56]. ავტორები ჰასუნას კულტურაში შულავერის გორის ზოგიერთი კერამიკული ნაწარმის პარალელსაც ხედავენ[57]. აქვეა აღნიშნული, რომ შულავერის გორის კერამიკას ზოგი რამ საერთო აქვს დასავლეთ საქართველოს ნეოლითურ თიხის ჭურჭელთან და უფრო მოგვიანო სამელე კლდის კერამიკასთანაც[58].

ო. ჯაფარიძე და ა. ჯავახიშვილი ქვემო ქართლის ძეგლებს, დასახლების ტიპითა და კულტურის ხასიათით, ყველაზე მეტად ყაზახის რაიონის ძეგლებს უახლოებენ და თვლიან, რომ ეს ძეგლები ერთიან კულტურას ქმნის[59].

ნაშრომში აღნიშნულია, რომ „შულავერის კულტურა ერთი მხრივ, მსგავსებას ამჟღავნებს მილისა და ყარაბაღის ველის ადრეულ ძეგლებთანაც, რომლებიც მასთან შედარებით რამდენადმე ახალგაზრდაა და უკვე განიცდიან აღმოსავლურ-წინააზიური კულტურის ერთგვარ ზეგავლენას, ამ უკანასკნელის გავრცელება ამიერკავკასიაში უფრო ჩრდილოეთით არ მომხდარა. მეორე მხრივ, ქვემო ქართლის ველზე გამოვლენილი ეს კულტურა გარკვეულ ურთიერთობაშია წინააზიის დასავლეთი მხარის, კერძოდ, ანატოლიისა და სირია-კილიკიის ადრეულ ძეგლებთან (არაორგანულმინარევებიანი კერამიკის სიჭარბე ბზენარევთან შედარებით, ზედაპირის მოსწორება-გაგლესვა; ზოგიერთი მსგავსება ქვისა და ძვლის იარაღში და სხვ.)“[60].

---

[53] იქვე, გვ. 125, 126.

[54] იქვე, გვ. 126.

[55] ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965—1966 წწ.), მაცნე, 3(36), 1967, გვ. 292—298.

[56] ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 295.

[57] იქვე, გვ. 296.

[58] იქვე.

[59] იქვე.

[60] იქვე, გვ. 297.

ავტორები შულავერის კულტურას სრულიად სამართლიანად მიიჩნევენ ცენტრალური ამიერკავკასიის მიწათმოქმედი ტომების მიერ შექმნილ ერთ-ერთ ყველაზე ადრეულ კულტურად[61] და შულავერის გორისათვის მიღებული რადიოკარბონული თარიღების (I — ძვ. წ. 3955±300; II — 4660±210) გათვალისწინებით, შულავერის გორას და მის ანალოგიურ სხვა ნასოფლარებს ძვ. წ. V ათასწლეულს აკუთვნებენ[62].

იმავე წელს დაიბეჭდა ტ. ჩუბინიშვილისა და კ. კუშნარიოვას წერილი ,«Новые материалы по энеолиту Южного Кавказа (V—IV тыс. до н. э.)»[63] რომელშიც იმ დროისათვის არსებული მთელი ამიერკავკასიის ადრეული მასალების გაანალიზების ცდაა მოცემული. სტატიის დასაწყისში აღნიშნულია, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურა, რომელიც ენეოლითურად იყო მიჩნეული, უკვე ადრებრინჯაოს ხანას ეკუთვნის, ხოლო ამიერკავკასიაში აღმოჩენილია „ნამდვილად ენეოლითური კულტურა", რომელიც ძვ. წ. V—IV ათასწლეულებით თარიღდება. განსხვავებით ტ. ჩუბინიშვილის წინა ნაშრომისაგან, ამ სტატიაში აღარ ფიგურირებს ტერმინი „მტკვარ-არაქსის გვიანენეოლითური კულტურა", ისევე როგორც მისი ძველი თარიღი — ძვ. წ. IV ათასწლეულის II ნახევარი[64]. თუმცა, ძირითადად, ერთსა და იმავე ძეგლებზეა საუბარი.

ტ. ჩუბინიშვილი და კ. კუშნარიოვა ცენტრალურ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ნამოსახლარებთან ერთად სომხეთისა და დას. საქართველოს ძეგლებსაც განიხილავენ და ყველა მათ აერთიანებენ ამიერკავკასიის ენეოლითურ კულტურაში[65]. სხვათა შორის, ენეოლითურადაა მიჩნეული ისეთი ძეგლებიც, სადაც ძირითადი ფენები მტკვარ-არაქსის კულტურას ეკუთვნის, მაგ., სადახლო, აბელია, ამირანის გორა, დიდუბე, კიკეთი, შენგავითი და სხვ[66]. „ამიერკავკასიის ენეოლითური კულტურის" გავრცელების არეალის შესახებ ავტორები აღნიშნავენ — „ამიერკავკასიაში ეს კულტურა მოიცავს მის ცენტრალურ და სამხრეთ ნაწილებს, აღწევს რა დასავლეთითა და ჩრდილო-დასავლეთით შავი ზღვის სანაპირომდე, ჩრდილო-აღმოსავლეთით — დაღესტნამდე, სამხრეთ-აღმოსავლეთით — ურმიის ნაპირებამდე, და ბოლოს სამხრეთით — ვანის ტბისაგან დასავლეთით მდებარე ოლქებამდე"[67]. თავი რომ დავანებოთ დასავლეთ ამიერკავკასიის ძეგლებს, რომლებიც ტერიტორიულად კავკასიას მაინც ეკუთვნის, სრულიად გაუგებარია, რატომ აერთიანებენ ტ. ჩუბინიშვილი და კ. კუშნარიოვა ამიერკავკასიის ენეოლითურ კულტურაში კავკასიიდან საკმაოდ დაშორებულ ძეგლებს — გეოი-თეფეს, იანიკ-თეფეს, თილკი-თეფესა და სხვ., როდესაც აღნიშნულ ძეგლებს არათუ კავკასიის ძეგლებთან, არამედ ერთმანეთთანაც კი, კულტურის თვალსაზრისით, ბევრი არაფერი აქვს საერთო.

---

[61] ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 297, 298.

[62] იქვე, გვ. 297.

[63] Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнарева, Новые материалы по энеолиту Южного Кавказа (V—IV тыс. до н. э.), მაცნე, 6 (39), 1967, გვ. 336—362.

[64] იხილე ზემოთ, გვ. 16.

[65] Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнарева, დასახ. ნაშრ., გვ. 356.

[66] იქვე, გვ. 340—343; ამასთან დაკავშირებით გვინდა შევნიშნოთ, რომ აქ აღმოჩენილი მეტად მცირე მასალის საფუძველზე შორს მიმავალი დასკვნების გაკეთება, ჯერჯერობით მიუღებელი თუ არა, ნაკლებ დამაჯერებელი იქნება.

[67] Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнарева, დასახ. ნაშრ., გვ. 356.

ავტორები აღნიშნავენ, რომ მიუხედავად მატერიალური კულტურის უდავო ერთიანობისა, რომელიც გამოწვეული უნდა ყოფილიყო მეურნეობის ერთიანი ფორმით, გარკვეული დამახასიათებელი სპეციფიკა ისახება არა მარტო ძეგლების ცალკეულ ჯგუფებს შორის, არამედ — ზოგჯერ — თვით ცალკეულ ძეგლთა შორისაც, რაც პირველ რიგში ასახულია კერამიკაში, რომელშიც დამზადების ტექნოლოგიითა და ნაწილობრივ ფორმებითაც ავტორები გამოჰყოფენ სამ ჯგუფს:

1. ქილისებური და სფერული ფორმის, მსხვილმარცვლოვანი, უხეშმინარევიანი თიხისაგან ტლანქად ნაძერწი ჭურჭელი, მასიური, ქუსლიანი ძირებით, რომელთა პროტოტიპად ნეოლითურ კერამიკას თვლიან, აღნიშნულია, რომ ამ ჯგუფის კერამიკისათვის დამახასიათებელია რელიეფური შემკულობა, რითაც ასოციაციებს იწვევს ჰასუნასთან (სამხრეთით) და მაიკოპის კულტურასთან (ჩრდილოეთით). მითითებულია, რომ ამ ტიპის კერამიკა დამახასიათებელია არუხლოს, შულავერის, შომუ-თეფესა და სხვა ძეგლებისათვის და რომ, ამავე ძეგლებზე ძვლის იარაღებიც მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანია. აღნიშნულია, რომ ამ ჯგუფის ძეგლებზე ლითონი ჯერჯერობით არაა აღმოჩენილი.

2. ნამჯიანი კერამიკა, რომელიც გავრცელებულია ამიერკავკასიის სამხრეთ-აღმოსავლეთში და ირანის ჩრდილო-დასავლეთში. ამასთან დაკავშირებით აღნიშნულია, რომ ამ ტიპის ნაწარმი იშვიათად ჩნდება თავისი გავრცელების არეალს გარეთაც (ბაბადერვიში, წოფი, დიდუბე)[68]. ნამჯიანი კერამიკა ზედაპირგაპრიალებულია, რომლის გარკვეული ნაწილი მოხატულიცაა. ავტორები შენიშნავენ, რომ სწორედ მოხატულ კერამიკასთანაა დაკავშირებული ლითონის ნივთების აღმოჩენაც (ქიულ-თეფე I, გეოი-თეფე M, თეღუთა), რაც შეიძლება აიხსნას ან ამ ძეგლების მოგვიანო ასაკით, ანდა მათი სიახლოვით უფრო განვითარებულ წინააზიურ სამყაროსთან.

3. ყველაზე ნაკლებად შესწავლილი ჯგუფი ძეგლებისა (დასავლეთ საქართველოს აღმოსავლეთი ნაწილი, აფხაზეთი) კერამიკით ზოგიერთ ჩრდილოკავკასიურ ნამოსახლარს (დოლინსკოე, აგუბეკოვი, მეშოკო) უკავშირდება[69].

ავტორებს ყველაზე მნიშვნელოვან შედეგად ორი არქეოლოგიური კომპლექსის — ქიულ-თეფე I ტიპისა და შომუ-თეფეს ტიპის — დადგენა მიაჩნიათ, მიუხედავად იმისა, რომ გადაუჭრელად ტოვებენ საკითხს წარმოადგენენ ისინი სამხრეთ-კავკასიის კულტურის ლოკალურ ვარიანტებს თუ მის ორ ქრონოლოგიურ საფეხურს, თუმცა პირველი კომპლექსის უფრო სამხრეთ ზონაში, არაქსის აუზში გავრცელება, მეორესი კი — ჩრდილოეთით, მტკვრის აუზში, უფრო პირველი თვალსაზრისის მხარდასაჭერად მიაჩნიათ[70]. ამასთანავე შენიშნავენ, რომ შენგავითის ქვედა ფენაში, ე. ი. სამხრეთ ზონაშიც, ს. სარდარიანის მიერ არადოკუმენტირებული მონაცემებით, შომუ-თეფეს ტიპის კომ-

---

[68] ამ საკითხში ვერ დავეთანხმებით ავტორებს, რადგანაც ნამჯიანი კერამიკა, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ცენტრალური ამიერკავკასიის თითქმის ყველა ადრეულ ძეგლზეა აღმოჩენილი. გარდა ამისა, ამგვარი კერამიკის არეალი ბევრად უფრო ვრცელია როგორც აღმოსავლეთით (იგულისხმება შუა აზია), ისე დასავლეთით (ხმელთაშუა ზღვის სანაპირომდე და ბალკანეთის ნახევარკუნძულამდე).

[69] Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнарева, დასახ. ნაშრ., გვ. 358—359.

[70] ი ქ ვ ე, გვ. 361.

პლექსის აღმოჩენა არღვევს ამიერკავკასიის ენეოლითურ კულტურაში ორი ლოკალური ვარიანტის არსებობის ჰიპოთეზას[71].

ტ. ჩუბინიშვილი და კ. კუშნარიოვა ითვალისწინებენ რა რადიოკარბონულ თარიღებსა და ჰალაფური იმპორტის არსებობას, მთლიანად აღნიშნული კულტურის ქვედა ქრონოლოგიურ საზღვრად ძვ. წ. V ათასწლეულს თვლიან[72], ზედა საზღვარი კი არუხლოს გორაზე აღმოჩენილი ძირბრტყელი-ამოზურგული („პლანოკონვექსური“) ალიზებითა და არუხლოზევე ნაპოვნი ბულის ანაბეჭდის მეშვეობით, IV ათასწლეულის ბოლომდე მოჰყავთ[73]. ამ უკანასკნელს ვერ დავეთანხმებით, რადგანაც ძირბრტყელი-ამოზურგული ალიზები რადიოკარბონით ძვ. წ. V ათასწლეულით დათარიღებულ ამიერკავკასიის ძეგლებშივე გვხვდება (შულავერი, შომუ-თეფე, თოირა-თეფე და სხვ.); წინა აზიაში კი ბევრად უფრო ადრეულ ხანაშიცაა გავრცელებული[74].

აქ არ შევჩერდებით ს. სარდარიანის ამავე წელს გამოსულ ნაშრომზე[75], მხოლოდ აღვნიშნავთ, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის წინარე ხანის ყველა არაპალეოლითურ ძეგლს იგი ნეოლითის სხვადასხვა საფეხურს აკუთვნებს[76].

1967 წ. გამოსულ ნაშრომში ვ. მასონი ქიულ-თეფე I და მისი მსგავსი ძეგლების საფუძველზე, საბჭოთა კავშირის ტერიტორიაზე არსებულ მიწათმოქმედების სამ უძველეს კერას შორის კავკასიასაც ასახელებს (შუა აზიასა და ჩრდილო-დასავლეთ შავიზღვისპირეთთან ერთად[77].

1968 წ. გამოქვეყნებულ ლ. ღლონტის, ა. ჯავახიშვილის, გ. ჯავახიშვილის, ი. კიკვიძისა და დ. თუშაბრამიშვილის წერილს, რომელიც მტკვარ-არაქსის კულტურის გენეზისისა და აგრეთვე ამიერკავკასიის ნეოლით-ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის საფეხურების დათარიღებას ეძღვნება, დართული აქვს შენიშვნა, სადაც აღნიშნულია, რომ 1964 წლის (მაშინ, როდესაც წერილი მომზადდა) შემდეგ გამოვლენილმა მასალებმა მნიშვნელოვანი ცვლილებები შეიტანეს ადრეძიღებულ სქემაში; სამელე კლდე, რომელიც ადრე დათარიღებული იყო ნეოლითის ბოლოთი — ადრეენეოლითით, გადმოთარიღებულია ენეოლითის ბოლოთი და ადრებრინჯაოს დასაწყისით; მისი ადგილი კი დაიკავა სამხრეთ კავკასიის, შულავერის გორის ტიპის, უძველესმა სამიწათმოქმედო ნასოფლარებმა — ქალკოლითური, შესაძლოა ნაწილობრივ პროტოქალკოლითური ხანის ძეგლებმა, რომელთა თარიღი ძვ. წ. VI ათასწლეულის სიღრმეშიც გადადის[78].

---

[71] Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнарева, დასახ. ნაშრ., გვ. 361.

[72] იქვე. 353—354.

[73] იქვე, გვ. 352—353.

[74] იხ. А. И. Джавахишвили, Строительное дело и архитектура поселений Южного Кавказа V—III тыс. до н. э., Тбилиси, 1973, გვ. 80, 81, 203—205; ბულის შესახებ იხ. ქვემოთ.

[75] С. А. Сардарян, Первобытное общество в Армении, Ереван, იხ. ზემოთ, გვ. 10.

[76] С. А. Сардарян, დასახ. ნაშრ., გვ. 275—286.

[77] В. М. Массон, И. Т. Кругликова, А. В. Кирьянов, Возникновение и развитие земледелия, М., 1967, გვ. 67, 83.

[78] Л. Глонти, А. Джавахишвили, Г. Джавахишвили, Я. Киквидзе, Д. Тушабрамишвили, Некоторые итоги полевых работ 1964 г. Урбнисской... სსმ, ტ. XXV-B, 1968, გვ. 11.

1968 წ. დაბეჭდილ წერილში ალ. ჯავახიშვილი იმირის გორას ქალკოლითის ადრეული სტადიით (ძვ. წ. V ათასწლ. ბოლო) ათარიღებს[79].

ამავე წელს გამოსულ სტატიაში თეღუთას გამთხრელი რ. ტოროსიანი, აქ აღმოჩენილი მოხატული კერამიკის ანალიზის საფუძველზე, რომელსაც ჰალაფისა და ჩრდილო ობეიდის კულტურებში უძებნის პარალელებს, ძეგლს, ზოგადად ძვ. წ. V ათასწლეულის ბოლოსა და IV ათასწლ. შუა ხანებს შორის არსებული დროის რომელიღაც მონაკვეთით ათარიღებს[80].

1969 წ. დაიბეჭდა ო. ჯაფარიძისა და ა. ჯავახიშვილის ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1967 წლის სამუშაოთა ანგარიში[81], სადაც ძირითადად, იმირის გორის მასალებია განხილული. აღნიშნულია, რომ იმირის გორა შულავერთან შედარებით, ცოტა უფრო გვიან წარმოქმნილი უნდა იყოს, ამასთან ერთად, ვარაუდის სახით, გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ქვემო ქართლის ყველა ძეგლზე ცხოვრება ერთდროულად ქრება[82].

ავტორები მიუთითებენ, რომ არსებული მონაცემების მიხედვით, სამხრეთ-აღმოსავლეთ კავკასიაში ადრესამიწათმოქმედო კულტურების ჩამოყალიბების ხანაში, ორი კულტურული ოლქი იხაზება, ერთი ლოკალიზებულია სამხრეთ-აღმოსავლეთ რაიონებში (მილისა და ყარაბაღის ველი), მეორე — ცენტრალურ ნაწილში (მათ შორისაა ქვემო ქართლის ძეგლებიც). მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნულ კულტურებს შორის გარკვეული ურთიერთობა შეიმჩნევა, მათი აზრით, პირველი მაინც უფრო მოგვიანოა. იმირის გორაზე მოპოვებული მასალები, რომელიც ქვემო ქართლის კულტურის გვიანდელ საფეხურს ასახავს, აღნიშნავენ ავტორები, მართლაც ამჟღავნებს საკმაოდ მჭიდრო კონტაქტს მილისა და ყარაბაღის ველის ადრეულ ძეგლებთან. მითითებულია, რომ სწორედ აქ ჩნდება ფორმითა და ფაქტურით სამხრეთულის მსგავსი კერამიკა, მოხატული კერამიკა და სხვ. ო. ჯაფარიძისა და ა. ჯავახიშვილის აზრით, შესაძლოა ეს გამოწვეული ყოფილიყო წინააზიური გავლენების გაძლიერებით იმ პერიოდის სამხრეთ კავკასიაში[83].

უნდა აღინიშნოს, რომ 1969 წ. დაბეჭდილ წერილში, რომელიც ამიერკავკასიის უძველესი ლითონის ნივთების შესწავლას ეძღვნება, ი. სელიმხანოვმა და რ. ტოროსიანმა, ქიულ-თეფეს I ფენის ენეოლითურობაც ეჭვს ქვეშ დააყენეს. აღნიშნავდნენ, რომ „სპილენძის მსგავსი მეტალურგია ენეოლითში არ შეიძლება არსებულიყო"[84]. იგივეს ადასტურებს თეღუთაზე მოპოვებული ლითონის ნივთების ანალიზიცო. ავტორები ამ დასკვნამდე მივიდნენ იმის შედეგად, რომ ქიულ-თეფე I და თეღუთაზე მოპოვებული ლითონის ნივთები სუფთა სპილენძისაგან კი არ იყო დამზადებული, არამედ — სპილენძ-დარიშხა-

---

79 А. И. Джавахишвили, Раскопки жилого холма Имирис-гора, АО 1967 года, М., 1968, გვ. 294.

80 Р. М. Торосян, Раскопки Техутского поселения (1965 г.), ИФЖ, 1968, № 1, გვ. 290.

81 О. М. Джапаридзе, А. И. Джавахишвили, Результаты работ Квемо-Картлийской археологической экспедиции (1967), სსმაე I, თბ., 1969.

82 იქვე, გვ. 26.

83 იქვე.

84 И. Р. Селимханов, Р. М. Торосян, Металлографический анализ древнейших металлов в Закавказье, СА, 1969, № 3, გვ. 230.

ნიანი შენადნობისაგან, თუმცა იქვე შენიშნავენ, რომ ეს ნივთები შესაძლოა შემოტანილი იყოს[85].

ამავე, 1969 წ., შულავერის გორის ქვის ნაწარმის შესწავლის შემდეგ, ჩვენც გამოვთქვით ზოგიერთი შეხედულება ძეგლისა და საერთოდ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის შესახებ. კერძოდ, აღვნიშნეთ, რომ ქვემო ქართლის ძეგლები აზერბაიჯანის რიგ ნამოსახლართან ერთად (შომუ-თეფე, თოირა-თეფე, ნახიჭევანის ქიულ-თეფე და სხვ.) ეკუთვნის ერთ კულტურას, რომელშიც მილის და ყარაბაღის ველის ძეგლებს რამდენადმე განცალკევებული ადგილი უკავიათ[86].

აღვნიშნავდით, რომ ქვის ინვენტარის მიხედვით, შულავერი ნეოლითის მიწურულის და ენეოლითის დასაწყისი ხანის ძეგლია, თუმცა აქ აღმოჩენილ კერამიკას უფრო არქაული იერი აქვს. ამასთანავე, შულავერის გორის ქვის ინდუსტრიასა და დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითურ და ენეოლითურ ძეგლებზე მოპოვებულ ქვის ნაწარმს შორის არსებული განსხვავებანი იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ ნეოლით-ენეოლითის ხანაში, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში დასავლურისაგან განსხვავებული კულტურის არსებობა უნდა ვივარაუდოთ[87].

ასევე განსხვავებულად გამოიყურება შულავერის ქვის ინვენტარი წინააზიაში ცნობილ ადრესამიწათმოქმედო კულტურების ქვის ნაწარმისაგან.

ო. ჯაფარიძე 1969 წ. გამოსულ ნაშრომში „არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში“, მტკვარ-არაქსის კულტურის წარმომავლობის საკითხთან დაკავშირებით, იძლევა წინამორბედი კულტურის განხილვას, სადაც ეხება როგორც კულტურის გავრცელების არეალს, ისე ლოკალური ვარიანტების საკითხს. ათარიღებს რა ამ ადრეულ ძეგლებს ზოგადად ძვ. წ. V—IV ათასწლეულებით, აღნიშნავს, რომ კულტურის ხასიათში ბევრი რამ ჯერ კიდევ გაურკვეველი რჩება (გულისხმობს კულტურის ენეოლითურობასა და ნეოლითურობას)[88].

1970 წ. გამოვიდა კ. კუშნარიოვასა და ტ. ჩუბინიშვილის კრებსითი წიგნი «Древние культуры Южного Кавказа»,[89] რომელშიც დიდი ადგილი აქვს დათმობილი მტკვარ-არაქსის კულტურის წინარე ხანის ძეგლების განხილვას. ამ წიგნში, ძირითადად, იგივე დებულებები და დასკვნებია მოცემული, რაც ამავე ავტორთა ზემოგანხილულ ნაშრომში გვხვდებოდა[90], ზოგჯერ ოდნავ შეცვლილი სახით. ამიტომ ზოგჯერ შეიძლება ჩვენ გავიმეოროთ უკვე ზემოთ მოტანილი რომელიმე დებულება.

---

[85] И. Р. Селимханов, Р. М. Торосян, დასახ. ნაშრ., გვ. 234. რა თქმა უნდა, ამგვარი მტკიცება მეტად გაზვიადებულია და არ არსებობს არავითარი სერიოზული საფუძველი არათუ ქიულ-თეფეს, არამედ თეღუთას ადრებრინჯაოს ხანაში გადასატანად.

[86] თ. კიღურაძე, შულავერის გორის ქვის ინდუსტრია, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის XVII სესიის მასალები, თბილისი, 1969, გვ. 14, 15. იგივე ნაშრომი უფრო გავრცობილი და სრული სახით, დაიბეჭდა 1970 წ. საისტორიო კრებულის II ტომში.

[87] იქვე, გვ. 15.

[88] ო. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, თბილისი, 1969, გვ. 220—224; იხ. შენიშვნა 223-ე გვერდზე.

[89] К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры Южного Кавказа (V—III тыс. до н. э.), Л., 1970.

[90] Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнарева, Новые материалы по энеолиту...

შესავალ ნაწილში აღნიშნულია, რომ ძვ. წ. V—IV ათასწლეულები, რომლებიც ცოტა ხნის წინ ნეოლითისათვის იყო „დათმობილი“, ახლა „შევსებულია“ ზუსტად დათარიღებული ენეოლითური კომპლექსებით, საკუთრივ ნეოლითის პერიოდი კი ათასწლეულთა სიღრმეში იწევს და დაზუსტებამდე, ზოგადად, შეიძლება ძვ. წ. VII—VI ათასწლეულით განისაზღვროს[91].

ავტორები აღნიშნავენ, რომ მიუხედავად ამიერკავკასიის ენეოლითის ძეგლების სუსტი და არათანაბარი შესწავლისა, მაინც შესაძლებელი ხდება ფართო ტერიტორიაზე (იხ. ზემოთ) მეურნეობის ერთგვაროვანი წყობით გამოწვეული, მატერიალური კულტურის ერთფეროვანი ფორმების დადგენა, რაც მათ საფუძველს აძლევს სამხრეთ კავკასიის ენეოლითური ძეგლები გააერთიანონ ცნებაში „არქეოლოგიური კულტურა“, რომლისთვისაც შემოაქვთ ტერმინი „სამხრეთ კავკასიის ენეოლითური კულტურა“[92]. მათი აზრით, ეს ტერმინი ფარავს არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ცოტა ხნის წინათ შემოტანილ ტერმინებს — „შომუ-თეფეს კულტურა“ და „შულავრის კულტურა“, რომლებიც ერთი ტიპის მასალის მომცემი ძეგლებისათვის არის შემოღებული. ამ ტიპის ძეგლებს ავტორები აერთიანებენ ტერმინში „შომუ-თეფეს ტიპის არქეოლოგიური კომპლექსი“, რომელიც, მათი აზრით, „ქიულ-თეფე I ტიპის კომპლექსთან“ ერთად, სამხრეთ კავკასიის არქეოლოგიური კულტურის ორ ლოკალურ ვარიანტს ქმნის. ავტორთა მიხედვით, მესამე ვარიანტი თითქოს ისახება დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე[93]. „სამხრეთ კავკასიის ენეოლითის“ ქრონოლოგიური ჩარჩოების განსაზღვრისას, კ. კუშნარიოვა და ტ. ჩუბინიშვილი, რადიოკარბონული მონაცემების გარდა, ეყრდნობიან, ერთი მხრივ, ჰასუნას (თეღუთა), ჰალაფის (თეღუთა, ქიულ-თეფე I, გინჩი) და ობეიდის (თეღუთა, გეოი-თეფე M) ტიპის იმპორტული კერამიკის აღმოჩენას კავკასიის ძეგლებზე[94] და მეორე მხრივ — „პლანო-კონვექსური“[95] აღიზების აღმოჩენას (არუხლო, შომუ-თეფე, იმირი). ამასთანავე აღნიშნავენ, რომ ენეოლითური პერიოდის ხანგრძლივობა დასტურდება დანაშრევთა სიმძლავრით, რომელიც ზოგ ძეგლზე 8—10 მ უდრის[96].

ხაზგასმულია, რომ ენეოლითის ზედა თარიღი ძვ. წ. IV ათასწლ. ბოლოზე — IV—III ათასწლეულთა მიჯნაზე მოდის. ამის დასადასტურებლად აღნიშნულია, რომ 1. ზოგ ძეგლზე ენეოლითური ფენები უშუალოდ „ეხება“ მტკვარ-არაქსულს (შენგავითი, ბაბა-დერვიში, გეოი-თეფე, შრეშ-ბლური და სხვ.); 2. ზოგ ძეგლზე კი მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული კერამიკული ფორმებისა და ენეოლითური კერამიკის შემცველი ფენები ერთმანეთშია არეული (ამირანის-გორა, ნაცარ-გორა, თეთრი წყარო, აბელია, დიდუბე)[97].

---

[91] К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры Южного Кавказа. გვ. 5.

[92] იქვე, გვ. 169.

[93] იქვე, გვ. 169—170.

[94] უნდა შევნიშნოთ, რომ შეუძლებლად მიგვაჩნია თეღუთაზე — ერთფენიან ძეგლზე, სადაც ერთი, მაქსიმუმ ორი, სამშენებლო ჰორიზონტია წარმოდგენილი, აღმოჩენილი იყოს ჰასუნას, ჰალაფისა და ობეიდის ტიპის ნაწარმი, რადგანაც ამ სამი კულტურის დიაპაზონი თითქმის ორი ათასი წელია.

[95] ამის შესახებ იხ. ზემოთ, გვ. 22.

[96] К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 171.

[97] იქვე, გვ. 181.

ავტორები მიუთითებენ, რომ „შომუ-თეფეს ტიპის კომპლექსისათვის“ დამახასიათებელია მურა ფერის, უხეში, გაუპრიალებელი კერამიკა, მრავალფეროვანი ქვის ინდუსტრია, რომელშიც შემონახულია ძველი, მეზოლითური (?) ტრადიციები და ძვლის იარაღების სიმრავლე[98]. აქვე აღნიშნულია, რომ ლითონი მეტად მცირერიცხოვანია[99]. უნდა აღინიშნოს, რომ მეზოლითური და ნეოლითური ტრადიციები „სამხრეთ კავკასიის ენეოლითური კულტურის“ დახასიათების დროს ნაშრომში რატომღაც ზედმეტად ხშირად იხსენიება (გვ. 7, 25, 36, 41, 46, 53, 54, 55, 170 და სხვ.).

კ. კუშნარიოვა და ტ. ჩუბინიშვილი აღნიშნავენ, რომ სამხრეთის ზოლის, ე. ი. ქიულ-თეფე I ტიპის, ძეგლები (არაქსის აუზი, აღმ. ანატოლია, ვანისა და ურმიის ტბის ოლქები) შომუ-თეფურისაგან განსხვავებულ არქეოლოგიურ კომპლექსს იძლევა. მისთვის დამახასიათებელია ღია ფრად ანგობირებული, ჩვეულებრივ გაპრიალებული, ზოგჯერ მოხატულიც, მცენარეულმინარევიანი კერამიკა, აგრეთვე შემოტანილი ნივთებისა და ლითონის ნივთების არსებობა, რაც, მათი აზრით, სამხრეთთან ინტენსიურ კავშირზე მიუთითებს[100]. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ავტორები ქიულ-თეფე I აღმოჩენილ მოხატულ კერამიკაში, ა. იესენის უკვე აღნიშნული პარალელების გარდა, ჰალაფურად თვლიან, აგრეთვე, დაბალ, პირგადაშლილ ქოთანს. დიდ მსგავსებას მესოპოტამიურ ნაწარმთან ხედავენ ქიულ-თეფეს მოხატულ თეფშებში[101], ამასთანავე აღნიშნავენ, რომ ქიულ-თეფე I გვიანი ფენები ებჯინება ძვ. წ. IV—III ათასწლეულთა მიჯნას[102].

ავტორთა აზრით, ზემოდასახელებული ორი კომპლექსის ჩამოყალიბების ხანგრძლივი პროცესი თანადროულად მიმდინარეობდა, რისი მანიშნებელიც უნდა იყოს ერთმანეთისაგან ტერიტორიულად საკმაოდ დაშორებულ ძეგლებზე მძლავრი კულტურული ფენების არსებობა. ამასთან, აღნიშნული აქვთ, რომ ამ პროცესზე მოქმედებდა სხვადასხვა ფაქტორი — სამხრეთით მოსახლე ტომებს მჭიდრო კონტაქტები ჰქონდათ წინა აზიის მაღალგანვითარებულ ქვეყნებთან; ისინი პირველნი იღებდნენ, ითვისებდნენ იქაურ მიღწევებს.

ჩრდილო რაიონის მოსახლეობამ, რომელიც უშუალოდ არ იყო დაკავშირებული წინა აზიის ცენტრებთან, შექმნა კავკასიისათვის თვითმყოფადი კომპლექსი, რომელიც თავისი ფესვებით ადგილობრივ ნეოლითს უკავშირდება,

---

[98] К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 36.

[99] როგორც ჩანს, ავტორები 1952 წ. (ე. ი. იმ დროს, როცა მტკვარ-არაქსის კულტურა ითვლებოდა ენეოლითურად) ენეოლითურად განსაზღვრულ სტალინირის ნაცარგორის ფენას 1970 წელსაც ენეოლითურად მიიჩნევენ. თუნდაც რომ მისაღები იყოს ნაცარგორის ქვედა ფენის ენეოლითით დათარიღება, იქ აღმოჩენილი ჰორიზონტალურ-შვერილიანი ჭურჭლის ფრაგმენტის მიხედვით, რაც მეტად სადისკუსიოდ გვეჩვენება, მას მაინც არაფერი ექნებოდა საერთო კ. კუშნარიოვასა და ტ. ჩუბინიშვილის ე. წ. „შომუ-თეფეს ტიპის კომპლექსთან“, რადგანაც თვითონვე აქვთ აღნიშნული, რომ ნაცარგორას მსგავს ძეგლებზე აღმოჩენილი „ენეოლითური კერამიკა“ უფრო ქიულ-თეფე I ტიპის კერამიკულ კომპლექსს ემსგავსება (იხ. მათივე ნაშრომის გვ. 32, 33); ეს იმიტომ აღვნიშნეთ, რომ 1970 წლისთვის „შომუ-თეფეს ტიპის კომპლექსის“ არც ერთ ძეგლზე ლითონის კვალიც კი არ ყოფილა აღმოჩენილი.

[100] К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 46.

[101] იქვე, გვ. 50; შდრ. О. А. Абибуллаев, Некоторые итоги..., СА, 1963, №3, გვ. 163, სურ. 6, 1, 4.

[102] К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 51.

განაგრძობენ ავტორები. ეს კომპლექსი პირველთან შეფარდებით, რამდენადმე უფრო არქაულად გამოიყურება[103].

ეს მოსაზრებანი უკრიტიკოდ მისაღები არ უნდა იყოს, რის შესახებაც უფრო ვრცლად ქვემოთ გვექნება საუბარი, მით უმეტეს, რომ საწინააღმდეგო მაგალითი თვით ავტორებსაც მოაქვთ: სამხრეთის ზონაში, როგორც ისინი აღნიშნავენ, გვხვდება განცალკევებულად მდგომი ზოგიერთი ნამოსახლარი (შენგავითი, მაშტოცი-ბლური, კხზიაკ-ბლური), რომლებიც პირველ რიგში კერამიკით, შომუ-თეფეს ტიპის ნამოსახლარებს უახლოვდება[104]. ამასთან ერთად, კ. კუშნარიოვასა და ტ. ჩუბინიშვილის ცნობით, ჩრდილოეთ რაიონების ზოგ ძეგლზე, უშუალოდ მტკვარ-არაქსის კულტურის ფენებს ქვეშ, თუ მასში არეულად, აღმოჩენილია ენეოლითური კერამიკა, რომელიც უფრო ემსგავსება ქიულ-თეფე I კომპლექსს, ვიდრე შომუთეფურს[105].

ტ. ჩუბინიშვილის კალამს ეკუთვნის 1970 წ. გამოსული „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ I ტომის ის ნაწილი, რომელიც საქართველოს ენეოლითურ კულტურას ეძღვნება[106].

იგი აღნიშნავს, რომ ენეოლითური ხანა ადრეული სამიწათმოქმედო კულტურის განვითარების მოგვიანო საფეხურს ეკუთვნის[107]. ტ. ჩუბინიშვილი მიუთითებს, რომ ადრეული ენეოლითური საფეხურისათვის განკუთვნილი მასალები ყველაზე მკაფიოდ გამოვლენილია დასავლეთ საქართველოში, სადაც თითქოს ჩანს კიდეც მათი გენეტიკური კავშირი ადგილობრივ ნეოლითურ კულტურასთან, გულისხმობს რა თეთრამიწისა და საგვარჯილეს ენეოლითურ კომპლექსებს. საკუთრივ ენეოლითს აკუთვნებს ამ ტერიტორიის ისეთ ძეგლებს, როგორიცაა სამელე-კლდე, სამერცხლე-კლდე და მაჭარა[108]. ავტორი აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ენეოლითურ ძეგლებად თვლის: მტკვრის მარცხენა ნაპირის გაყოლებით — ამირანის გორას, ცხინვალის ნაცარგორას, ხიზანაანთ გორასა და დიდუბეს, მტკვრის მარჯვენა ნაპირის გაყოლებით — შულავერს, არუხლოს, იმირს, წოფს, კიკეთს, აბელიასა და თეთრი წყაროს[109].

საქართველოს ენეოლითურ ძეგლებზე აღმოჩენილ კერამიკაში ავტორი რამდენიმე ჯგუფს გამოჰყოფს: 1. ძაბრისებურყელიანი ჭურჭელი, რომელიც მთელ საქართველოშია გავრცელებული. აღნიშნავს, რომ დასავლეთ საქართველოში ამ ჭურჭლის ფორმა რამდენადმე განსხვავებულია (სამელე-კლდე, სამერცხლე-კლდე, ვორონცოვის მღვიმე, აფხაზეთის ზღვისპირეთი და სხვ.) და რომ ეს ნაკეთობანი რიგი ნიშნებით მაიკოპის კულტურას უახლოვდება. თუმცა ქრონოლოგიურად ბევრად უსწრებს წინ[110]; 2. ნაკაწრი ორნამენტით შემკული (თეთრი წყარო, შულავერი, იმირი), რაც ემსგავსება როგორც აზერ-

---

[103] იქვე, გვ. 58.

[104] К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 42, 46; ამ რიგის ძეგლებს ჩვენ შეგვიძლია დავუმატოთ არარატის ველის სხვა ნასოფლარებიც — ენგიჯა, ხათუნარხი და სხვ.

[105] იქვე, გვ. 32, 58.

[106] საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 1, თბ., 1970, გვ. 129—151.

[107] იქვე, გვ. 129.

[108] იქვე, გვ. 130, 131.

[109] იქვე, გვ. 131, 132.

[110] იქვე, გვ. 136.

ბაიჯანის (შამქორ-ჩაი, თაუზ-ჩაი), ისე დასავლეთ საქართველოში აღმოჩენილი ელეონითური (მაჭარა) და ნეოლითური (ანასეული) ხანის ჭურჭლის ორნამენტს[111]. 3. ჰორიზონტალური შვერილების მქონე კერამიკას, რომელიც აღმოჩენილია მაჭარაში, ქობულეთ-ფიჭვნარში, ნაცარგორაზე, ამირანის-გორასა და არუხლოზე, ნახიჭევანის ქიულ-თეფე I ანალოგიების საფუძველზე, შედარებით მოგვიანო ხანისად მიიჩნევს[112]; 4. ნაძერწი შემკულობის მქონე კერამიკას, რომელსაც ტ. ჩუბინიშვილი მცირე ტერიტორიალური გავრცელების, ადგილობრივ ნაწარმად თვლის[113]; 5. თხელკედლიან წითლად შეღებილ და გაპრიალებულ ზედაპირთან კერამიკასა და ნამჯანარევ თიხის ჭურჭელს (განსაკუთრებით პირველს) იგი შემოტანილად მიიჩნევს[114].

ტ. ჩუბინიშვილი ენეოლითური კულტურის ერთ-ერთ მთავარ განმსაზღვრელ ნიშნად ლითონის უძველეს ნაწარმს თვლის. აღნიშნავს, რომ ასეთი მასალა საქართველოს ტერიტორიაზე ჯერჯერობით მცირე რაოდენობითაა მოპოვებული. მათ შორის ასახელებს გუად-იხუს ნამოსახლარზე აღმოჩენილ ტყვიის ზოდებს[115], იმირის გორაზე მოპოვებულ ლითონის სადნობ „ცეცხლგამძლე თიხის ტიგელს"[116], დარიშხანიანი სპილენძისაგან დამზადებულ ანკესსა და სადგისებს საგვარჯილედან[117], იგი ენეოლითურ ხანას მიაკუთვნებს აგრეთვე ნაცარგორის უძველეს სამარხებში[118] ნაპოვნ ლითონის ნივთებს[119].

ტ. ჩუბინიშვილს ენეოლითური კულტურის ქრონოლოგიური დიაპაზონის დასადგენად მოაქვს როგორც ქვედა, ისე ზედა თარიღის განმსაზღვრელი მონაცემები. იგი აღნიშნავს, რომ აზერბაიჯანის დასავლეთ რაიონებში და ქვემო ქართლში დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი თიხის ისეთი ჭურჭელი, რომელსაც ზოგი რამ საერთო გააჩნია დასავლეთ საქართველოს ნეოლითურ კერამიკასთან და ჰასუნას ტიპის უძველეს ნაწარმთან[120]. ქვის ინვენტარის და-

---

111 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, გვ. 136; მაჭარას ქვედა IV ფენის კერამიკა, ვ. ბჟანიას მიხედვით, უორნამენტოა. მხოლოდ ერთ შემთხვევაში ღარი შემოუყვება ჭურჭლის პირს. იხ. В. В. Бжания, Мачарское поселение эпохи энеолита и бронзы в Абхазии, СА, 1966, № 1, გვ. 116—117. სხვათა შორის, ვ. ბჟანია ამ ფენას III ათასწლ. I ნახევრით ათარიღებს.

112 იქვე, გვ. 137. არსად არ აღნიშნავს ვ. ბჟანია ჰორიზონტალური შვერილების არსებობას.

113 იქვე, გვ. 137.

114 იქვე, გვ. 137, 138, ა. იესენისა და თავისივე წინა ნაშრომებისაგან განსხვავებით აქ აღნიშნულია, რომ ბზენარევი კერამიკის უადრესი ნიმუშები ჩრდილომესოპოტამიურ ნამოსახლარებზეა (ჰასუნა, სამარა) დადასტურებული.

115 მათი ენეოლითურობა მეტ საბუთიანობას მოითხოვს; რასაც ვ. ბჟანია აღნიშნავს, რომ ისინი ნაპოვნია ენეოლითური იერის მასალასთან ერთად, ამგვარი რთული საკითხისათვის არადამაკმაყოფილებელია — იხ. В. В. Бжания, История археологического изучения памятников энеолита и ранней бронзы в Абхазии. აფხაზეთის არქეოლოგიის მასალები, თბ., 1967, გვ. 109.

116 რომელიც სინამდვილეში უმი თიხის ნივთია.

117 ამასთან დაკავშირებით მითითებულია ო. ჯაფარიძე, ენეოლითური კულტურა, საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959. ამ დროს მტკვარ-არაქსის კულტურა ითვლებოდა ენეოლითურად და საგვარჯილეს „ენეოლითური" ფენაც მას უკავშირდება; იხ. აგრეთვე, დ. თუშაბრამიშვილი, ლ. ნებიერიძე, საქართველოს ზოგიერთი „ნეოლითური" ძეგლის დათარიღებისათვის, მაცნე, იაეხი სერია, 1971, № 4, გვ. 76—83.

118 ნაცარგორის შესახებ იხ. ზემოთ, გვ. 26.

119 ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 139.

120 იქვე, გვ. 140; ეყრდნობა ო. ჯაფარიძესა და ა. ჯავახიშვილს; იხ. „მაცნე", 1967, № 3.

ხასიათებისას აღნიშნავს, რომ მათი მიხედვით აშკარად იგრძნობა იარაღის დამზადების ნეოლითური ტრადიციები[121]. კიდევ მეტი, აღნიშნულია, რომ აღმოსავლეთ საქართველოსა და მტკვარ-არაქსის ორმდინარეთში ახლად აღმოჩენილი ენეოლითური კულტურის დასათარიღებლად საკმაოდ მეტყველი მასალა არსებობს, მათ შორისაა ნეოლითური ან კიდევ უფრო ადრეული ხანისათვის დამახასიათებელი ქვის ინდუსტრიის ისეთი კარგად ცნობილი ნიმუშები, როგორიცაა თეთრი წყაროს ნასახლარზე მოპოვებული, ე. წ. ნატუფიის ტიპის ისრისპირები[122]. იგივე შეიძლება ითქვას მიკროლითური იარაღების შესახებაცო[123]. ტ. ჩუბინიშვილი არუხლოს გორის ქვის სკულპტურულ გამოსახულებასაც ნეოლითთან და საერთოდ, ქვის ხანის ხელოვნებასთან აკავშირებს[124]. რადიოკარბონულ თარიღებთან დაკავშირებით ძვ. წ. VI ათასწლეულიცაა ნახსენები[125]. ზედა ქრონოლოგიური საზღვარი, ისევე როგორც წინა ნაშრომებში, არუხლოზე აღმოჩენილ „პლანოკონვექსურ“ ალიზებსა და „ბულაზე“ დაყრდნობით, ძვ. წ. IV—III ათასწლეულთა მიჯნითაა განსაზღვრული[126].

დიდი ადგილი აქვს დათმობილი კავკასიის ნეოლითური და ენეოლითური კულტურების კვლევას რ. მუნჩაევის სადოქტორო დისერტაციაში[127].

რ. მუნჩაევი აღნიშნავს, რომ ამიერკავკასიისა და ჩრდილო კავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ძეგლების შესწავლის პრობლემა, რომელიც ჯერ კიდევ არაა სათანადოდ დამუშავებული, დაკავშირებულია არა მარტო კავკასიის, არამედ მთლიანად სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპის უძველესი ისტორიის მთელი რიგი კარდინალური პრობლემების გადაჭრასთან[128].

ნაშრომის ერთი თავი (II) ეძღვნება კავკასიის ნეოლითის დახასიათებას, რომელიც, როგორც ავტორი შენიშნავს, ერთ-ერთი ყველაზე სუსტად შესწავლილი პერიოდია. იგი აღნიშნავს, რომ კავკასიაში ნეოლითური ძეგლები კონცენტრირებულია მხარის აღმოსავლეთ და დასავლეთ ნაწილებში[129]. ამიერკავკასიის სამხრეთ და ცენტრალურ ნაწილებში, ისევე როგორც ჩრდილო კავკასიის ცენტრალურ რაიონებში, ნეოლითური ძეგლები უკიდურესად მცირერიცხოვანია. აღმოსავლეთ საქართველოში იგი მხოლოდ ერთ პუნქტს (ულიანოვკა, ლაგოდეხის რ-ნი) ასახელებს, სადაც ნეოლითური ტიპის მასალებია ცნობილი[130].

---

121 იქვე, გვ. 135.

122 ეს დასკვნა გაკეთებულია გ. გობეჯიშვილის ნაშრომზე მითითებით. ჯერ ერთი, თეთრი წყაროს ისრისპირებს ნატუფიურთან ფორმალური მგავსების გარდა არაფერი აქვს საერთო; მეორეც, ასეთი შედარების დროს დიდ ანაქრონიზმთან გვექნება საქმე.

123 იქვე, გვ. 140.

124 იქვე.

125 იქვე, გვ. 141.

126 იქვე, გვ. 142.

127 Р. М. Мунчаев, Кавказ в эпоху энеолита и ранней бронзы (V—III тыс. до н. э.), М., 1970, машинопись; его-же, Кавказ в эпоху энеолита и ранней бронзы (V—III тыс. до н. э.). Авт. дисс. на соис. уч. ст. док. ист. наук, Тбилиси, 1971.

128 Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრ., ავტორეფერატი, გვ. 2.

129 იქვე, გვ. 21.

130 ვერ გავიზიარებთ ავტორის ამ შეხედულებას, ისევე როგორც მეტად სადავოდ მიგვაჩნია აზერბაიჯანში რ. მუნჩაევის მიერ დასახელებული № 133 საღგომის, კილიკდაღის ქვის იარაღების სახელოსნოს (ქვედა ფენისა), შამქორის რ-ნის ს. გოლიცინოს ყორღანისა და სტეპანაკერტის 119 და 125 ყორღანების უძველესი სამარხების ნეოლითურობა, იხ. ავტორეფ. გვ. 21, 22.

რ. მუნჩაევი თვლის, რომ ადრენეოლითის ხანაში, რომელსაც გენეტიური კავშირი უჩანს ადგილობრივ მეზოლითურ კულტურასთან, მეურნეობის საფუძველს კვლავ მონადირეობა და შემგროვებლობა წარმოადგენდა. ახალ ეკონომიკაზე გადასვლას იგი ნეოლითის განვითარებულ ეტაპს უკავშირებს[131] და შესაბამისად მიაჩნია, რომ მწარმოებლური მეურნეობის ჩამოყალიბება კავკასიაში წინა და მცირე აზიასთან შედარებით უფრო გვიან დაიწყო[132]. შესწავლის დღევანდელ დონეზე, ავტორს ძნელად გადასაწყვეტად მიაჩნია საკითხი, დამოუკიდებლად წარმოიშვა კავკასიაში მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა, თუ მეურნეობის ეს ფორმები მახლობელი აღმოსავლეთიდან არის შემოსული[133]. ამასთანავე, ითვალისწინებს რა მეტად ხელსაყრელი პირობების არსებობას ამიერკავკასიაში, საკითხის პირველი ვარიანტის სასარგებლოდ გადაჭრა საკმაოდ რეალურად ეჩვენება[134]. ნაშრომის მეორე თავის დასასრულს რ. მუნჩაევი იძლევა კავკასიის ნეოლითის მეტად სავარაუდო თარიღს — ძვ. წ. IX—V ათასწლეულები V ათასწლ. ჩათვლით[135].

მეტად საყურადღებოა ნაშრომის მომდევნო თავი „კავკასიის ენეოლითი“, სადაც მთლიანად კავკასიის მასალების გაანალიზების ცდაა მოცემული, მახლობელი აღმოსავლეთის მონაცემების გათვალისწინებით.

ამიერკავკასიის ენეოლითურ ძეგლებში რ. მუნჩაევი ორ დიდ ჯგუფს გამოჰყოფს. პირველს აკუთვნებს ნახიჭევანის ქიულ-თეფე I (ქვედა ფენას), მილის, ყარაბაღისა და მუღანის ველის ზოგიერთ ძეგლს და რამდენადმე პირობითად, თეღუთას, არარატის ველზე[136]. მეორე ჯგუფში გაერთიანებულია ცენტრალური ამიერკავკასიის — საქართველოსა და აზერბაიჯანის მოსაზღვრე რაიონებში მდებარე ძეგლები. რ. მუნჩაევი აღნიშნავს, რომ ძეგლების ეს ჯგუფი ზოგი ავტორის მიერ ცალკე კულტურადაც კია გამოყოფილი: იგი ძეგლების ამ ორ ჯგუფს განიხილავს არა როგორც ცალკეულ კულტურებს, არამედ როგორც ამიერკავკასიის უძველეს მიწათმოქმედ-მესაქონლეთა კულტურის ორ ლოკალურ და ქრონოლოგიურ ჯგუფს[137]. მითითებულია, რომ ძეგლების ამ ჯგუფთა არეალი არ შემოისაზღვრება აღნიშნული ტერიტორიებით: ზოგი მონაცემით შომუ-თეფე-შულავრის ჯგუფის ძეგლები გვხვდება სომხეთის ტერიტორიაზეც. ავტორის აზრით, განცალკევებულად დგას გინჩის ნამოსახლარი, რომელიც შესაძლოა დაღესტნისა და მთელი ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის უძველეს მიწათმოქმედ-მესაქონლეთა ცალკე კულტურას ასახავდეს[138]. ავტორი ცალკე ჯგუფად გამოჰყოფს თეთრამიწას, მაჭარას ქვედა ფენას, გუადიხუს, ვორონცოვის მღვიმის ცალკეულ კომპლექსებს და სხვ. მისი აზრით, ეს ჯგუფი ახასიათებს კავკასიის ენეოლითის თავისებურ კულტურას[139].

რადიოკარბონული თარიღები და სხვა მონაცემები გვიჩვენებს, განაგრძობს იგი, რომ შომუ-თეფე-შულავრის ჯგუფის ძეგლები ძვ. წ. V ათასწლეულით თარიღდებიან და უფრო ადრეულია, ვიდრე ნახიჭევან-თეღუთას კომპ-

---

131 იქვე, გვ. 22—25.
132 იქვე, გვ. 25.
133 იქვე, გვ. 25, 26.
134 იქვე, გვ. 25.
135 იქვე, გვ. 26.
136 იქვე, გვ. 27.
137 იქვე.
138 იქვე.
139 Р. М. Мунчаев, Кавказ в эпоху..., სადისერტ. ნაშრომი, გვ. 181, 182.

ლექსი[140]. საყურადღებოა, აღნიშნავს ავტორი, ძვლის იარაღების მრავალფეროვნება შომუ-თეფეზე და ნეოლითური ტიპის იარაღების (საჭრისები, საფხეკები, დანისებური ლამელები) სიმრავლე შულავერში, არუხლოზე და სხვ[141]. განიხილავს რა შომუ-თეფე-შულავრის კომპლექსის კერამიკულ ნაწარმს, შულავერის გორის სტრატიგრაფიის გათვალისწინებით, რ. მუნჩაევი აღნიშნავს, რომ შულავერის ნამოსახლარი უფრო ადრეულია, ალბათ, ვიდრე შომუ-თეფე, თოირა-თეფე და დასავლეთ აზერბაიჯანის სხვა ძეგლები. ამავე დასკვნამდე მივყავართ ძვლისა და ქვის ინვენტარის განხილვასაცო[142].

ძეგლების მეორე ჯგუფის შესახებ მსჯელობისას, ითვალისწინებს რა ნახიჭევანის ქიულ-თეფე I და თეღუთას მასალებს, აღნიშნავს, რომ აქ აღმოჩენილი ქვისა და ძვლის ინვენტარი თითქმის არ განსხვავდება შომუ-თეფე-შულავრის ჯგუფის შესაბამისი მასალისაგან[143]; და რომ იგი საერთოა ძველი სამყაროს ადრესამიწათმოქმედო ძეგლების ფართო არეალისათვის[144].

ხაზგასმულია, რომ ქიულ-თეფე I და თეღუთაზე აღმოჩენილია მცირერიცხოვანი ლითონის ნივთები, რომლებიც უძველესია კავკასიისათვის[145]. ამ ჯგუფის კერამიკის დახასიათებისას აღნიშნულია, რომ ქიულ-თეფე I და თეღუთას მასალა მიუხედავად ზოგიერთი მსგავსებისა ერთგვაროვანი არ არის[146]. ქიულ-თეფეზე ძირითადად გავრცელებულია ბრტყელძირიანი, უპირატესად ნამჯა ან ბალახნარევი თიხისაგან, უხეშად ნაძერწი ჭურჭელი[147]. რ. მუნჩაევი სავსებით ეთანხმება ო. აბიბულაევს, როდესაც მოხატულ კერამიკაში იმპორტულ და იმპორტულის ადგილობრივ მინაბაძებს გამოჰყოფს[148]. ქიულ-თეფე I აღმოჩენილ იმპორტულ, ერთადერთ მთელ ჭურჭელში იგი ფორმით, ფერით, დამზადების ხარისხითა და მოხატულობის ხასიათით, ჰალაფური კერამიკის შესაბამისი ეგზემპლარების ზუსტ ანალოგიას ხედავს[149]. მისი აზრით, საეჭვოა, რომ ეს ჭურჭელი უშუალოდ შუამდინარეთიდან იყოს შემოტანილი, შესაძლოა იგი აღმოსავლეთ ანატოლიიდან, კერძოდ, ვანის ტბის რაიონიდან (იგულისხმება თიკლი-თეფეს ქვედა ფენა, სადაც ჰალაფური ნაწარმი ფართოდაა წარმოდგენილი) მიმდინარეობდეს[150].

ავტორი დეტალურად განიხილავს მილის ველის ძეგლებს, სადაც აგრეთვე ჩანს მოხატული კერამიკა, მიუხედავად იმისა, რომ არც ერთი ძეგლი გათხრილი არ არის. ამ ძეგლების კერამიკის ძირითადი ნაწილი, ისევე როგორც ქიულ-თეფეზე, წარმოდგენილია მარტივი ფორმის უხეში, სქელკედლიანი ჭურჭლებით, რომლებიც ნაძერწია ნამჯანარევი თიხისაგან. ყველა ჭურჭელი ბრტყელძირა და უყუროა (ზოგჯერ ყურებს ცვლის, ისევე როგორც ქიულ-

---

140 Р. М. Мунчаев, დასახ. ავტორეფერატი, გვ. 27—28.

141 იქვე, გვ. 28.

142 მისივე, სადისერტაციო ნაშრომი, გვ. 199.

143 რასაც ვერ დავეთანხმებით; დაწვრილებით იხ. ქვემოთ.

144 არც ამ დებულების გაზიარება შეიძლება, რადგანაც სინამდვილეში ძვლისა და ქვის ინდუსტრიები სხვადასხვა კულტურებში მეტად თავისებურ, და ხშირად ერთმანეთისაგან საგრძნობლად განსხვავებულ იერს ატარებს.

145 მისივე, ავტორეფ., გვ. 29.

146 იქვე, გვ. 29.

147 Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრ., გვ. 29.

148 მისივე, სადისერტ. ნაშრ., გვ. 205.

149 იქვე, გვ. 206.

150 იქვე.

თეფე I-ზე, ცრუყურები ჰორიზონტალური დანაძერწების სახით). ღია ფერის ანგობზე, მუქი ყავისფერი, შავი და იშვიათად წითელი საღებავით შესრულებული მოხატულობა შედგება ირიბი ზოლებისა და ერთიმეორეში ჩასმული კუთხოვანი შევრონებისაგან[151].

სრულიად დასაშვებად მიაჩნია ავტორს ანალოგიური მოხატული კერამიკის აღმოჩენა ყარაბაღისა და განსაკუთრებით მუღანის ველის ადრესამიწათმოქმედო ძეგლებზე, თუმცა აღნიშნავს, რომ ამ უკანასკნელის თიხის ჭურჭელი გარკვეულად განსხვავდება როგორც ნახიჭევანის ქიულ-თეფე I, ისე მილის ველის ძეგლების ნაწარმისაგან[152]. კერამიკის საფუძველზე ავტორი მიდის იმ დასკვნამდე, რომ მილის, ყარაბაღისა და მუღანის ველის ძეგლები ეკუთვნის ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ერთ გარკვეულ წრეს, რომელშიც უეჭველად შედის ნახიჭევანის ქიულ-თეფე I. რიგი ნიშნების მიხედვით, ამავე „კულტურულ-ისტორიულ ჯგუფს“ აკუთვნებს თეღუთასაც[153].

რ. მუნჩაევი აღნიშნავს, რომ ჩამოთვლილ ძეგლებს შორის არსებული უდავო მსგავსების მიუხედავად, მათი მთლიანად იდენტურობა და მით უმეტეს აბსოლუტური სინქრონულობა ნაკლებად დასაშვებია[154]. ძეგლების ამ ჯგუფს ის ათავსებს ძვ. წ. V—IV ათასწლ. მიჯნასა და IV ათასწლ. შუა ხანებს შორის, უფრო ზუსტად, ძვ. წ. IV ათასწლ. პირველი ნახევრით ათარიღებს[155].

მეტად საინტერესოა რ. მუნჩაევის კვლევა კავკასიის ძეგლებზე ნაპოვნი იმპორტული მოხატული კერამიკის წარმომავლობის შესახებ, რასაც საკმაოდ დიდი ადგილი აქვს დათმობილი ნაშრომში. ამ კვლევის შედეგად ის მიდის დასკვნამდე, რომ მოხატული კერამიკა კავკასიაში სხვადასხვა ცენტრებიდან და სხვადასხვა პერიოდში შემოდიოდა, ე. ი. იგი სხვადასხვა წარმომავლობისაა[156]. მაგალითად, ქიულ-თეფე I გვიჩვენებს კავშირებს ჰალაფის კულტურასთან, თეღუთა კი — ობეიდთან. ეს კავშირები ჩრდილომესოპოტამურ სამყაროსთან, განსაკუთრებით ჰალაფთან, სუსტი იყო და აღმოსავლეთ ანატოლიის გავლით მოდიოდა, ამასთანავე V ათასწლეულშიც და IV ათასწლეულის პირველ ნახევარშიც, სამხრეთ კავკასია, მისი აზრით, უფრო მეტად მეორე, ჩრდილო-ირანულ სამყაროსთან ამჟღავნებს ურთიერთობას[157]. ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია, რომ რ. მუნჩაევი მილის ველის, გინჩისა და თვით ქიულ-თეფე I ზოგიერთ მოხატულ (ჰალაფურის გარდა) ნაწარმს უკავშირებს აღმოსავლეთ ურმიისპირეთის ძეგლებზე მოპოვებულ ანალოგიურ კერამიკას[158]. საყურადღებოა, შენიშნავს იგი, რომ დალმა-თეფეს უძველესი ფენები გარკვეულ მსგავსებას პოულობს ამიერკავკასიის ენეოლითის ადრეული ჯგუფის ძეგლებთან, მაშინ, როცა, ამავე ძეგლის ზემოთა ფენა იძლევა ამიერკავკასიის შედარებით მოგვიანო კომპლექსებთან ახლოს მდგომ მოხატულ ნაწარმს[159].

---

151 Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრ. გვ. 207.

152 იქვე, გვ. 208.

153 იქვე, გვ. 208—209.

154 მისივე, ავტორეფ. გვ. 31.

155 იქვე, გვ. 31, სადისერტ. ნაშრომ., გვ. 214.

156 მისივე, ავტორეფ., გვ. 33.

157 იქვე.

158 მისივე, სადისერტ. ნაშრ., გვ. 251.

159 Р. М. Мунчаев, დასახ. ავტორეფ., გვ. 34. პრინციპში სწორი ამ მოსაზრების მიღება უკრიტიკოდ მაინც არ შეიძლება; იხ. ქვემოთ.

რ. მუნჩაევი ყურადღებას ამახვილებს იმ ფაქტზე, რომ კავკასიის შავიზღვისპირეთში, უფრო ზუსტად, დასავლეთ ამიერკავკასიაში, ენეოლითური კულტურა განსხვავებული გზით ვითარდებოდა. აქ, ისე როგორც ნეოლითში, გავრცელებული იყო ერთიანი კულტურა, რომელიც განსხვავდებოდა ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურისაგან[160]. უდავოა, დასძენს იგი, რომ როგორც შავიზღვისპირეთი, ისე ჩრდილო კავკასია, თავისი განვითარებით ჩამორჩებოდა ამიერკავკასიას, რაც იმის მაუწყებელია, რომ ლითონის ეპოქის გარიჟრაჟზე კავკასიის სხვადასხვა ოლქი არათანაბრად ვითარდებოდა. დასავლეთ ამიერკავკასიასა და ჩრდილო კავკასიაში ამ დროს არსებობდნენ თვითმყოფადი კულტურები, რომლებიც თავისი ფესვებით ადგილობრივ ნეოლითს უკავშირდებოდნენ და უფრო მეტი საერთო ჰქონდათ ამ ნეოლითთან, ვიდრე ამიერკავკასიისა და დაღესტნის ენეოლითურ კულტურებთან. მათი განვითარება მიმდინარეობდა „წყნარად", შესამჩნევი „უცხო" გავლენების გარეშე, თვით ამიერკავკასიიდანაც კი. როგორც ჩანს, ამგვარივე გზით ვითარდებოდა ჩრდილო-დასავლეთ კასპიისპირეთის ენეოლითური კულტურაც[161].

ო. ჯაფარიძისა და ა. ჯავახიშვილის 1971 წ. დაბეჭდილ ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1968—1969 წწ. ანგარიშში, სადაც ძირითადად იმირის გორის შედარებით ზედა ფენების მასალებია განხილული, აღნიშნულია, რომ ადრე სტრატიგრაფიულ თხრილში მოპოვებულ მასალაზე დაყრდნობით გამოთქმული ვარაუდი, რომ იმირის გორა უნდა ასახავდეს ქვემო ქართლის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის განვითარებაში შულავერის გორის მომდევნო სტადიას, კიდევ უფრო გაამაგრა დამატებითმა მონაცემებმა[162].

იმავე წელს დაიბეჭდა ამავე ავტორთა წიგნი „უძველესი მიწათმოქმედი მოსახლეობის კულტურა საქართველოს ტერიტორიაზე"[163], რომელიც წლების განმავლობაში ქვემო ქართლში წარმოებული კვლევა-ძიების შედეგების შეჯამებას წარმოადგენს. აღსანიშნავია, რომ ქვემო ქართლის ძეგლები არა მარტო კავკასიის, არამედ მთლიანად მახლობელი აღმოსავლეთის ადრესამიწათმოქმედო კულტურების ფონზეა განხილული.

ავტორები, ითვალისწინებენ რა მწარმოებლური მეურნეობის ჩამოყალიბებისათვის მეტად ხელსაყრელი პირობების არსებობას, ვარაუდობენ, რომ „მეურნეობის ახალი, პროგრესული ფორმის წარმოქმნის ერთ-ერთი დამოუკიდებელი კერა უნდა არსებულიყო წინააზიური სამყაროს ჩრდილო ზოლში — ამიერკავკასიაში"[164]. ამასთან ერთად აღნიშნავენ, რომ სავარაუდოა აქ მიწათმოქმედების რამდენიმე კერის არსებობა „და არც ისაა გამორიცხული, რომ ეს პროცესი აქ ერთდროულად არ მიმდინარეობდა"[165].

ამავე ნაშრომში, ქვემო შულავერის ჯგუფის ძეგლების დახასიათების დროს, გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ჯერჯერობით ისე ჩანს, თითქოს შულა-

---

[160] იქვე, გვ. 34.

[161] იქვე, გვ. 35.

[162] О. М. Джапаридзе, А. И. Джавахишвили, Результаты работ Квемо-Картлийской археологической экспедиции (1968—1969 гг.), სსმაე, II, თბილისი, 1971, გვ. 29.

[163] ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, უძველესი მიწათმოქმედი მოსახლეობის კულტურა საქართველოს ტერიტორიაზე, თბილისი, 1971 წ.

[164] იქვე, გვ. 7.

[165] იქვე, გვ. 8.

ვერის გორაზე სოფელი უფრო ადრე წარმოიქმნა, ვიდრე მის მახლობლად მდებარე შედარებით მომცრო გორებზე[166] და რომ საბოლოოდ ცხოვრება ყველა მათგანზე ერთდროულად ქრება[167]. ო. ჯაფარიძე და ა. ჯავახიშვილი მიუთითებენ, რომ ყაზახის რაიონის შესწავლილი ძეგლების მასალა თითქმის არ განსხვავდება მარნეულის ველის უძველესი ნამოსახლარების მასალებისაგან[168].

ავტორები მივიდნენ დასკვნამდე, რომ ამიერკავკასიის ადრეულ ნამოსახლარებსა და მათ კულტურაში ასახულია მიწათმოქმედი საზოგადოების ჩამოყალიბების პროცესის ბოლო საფეხური[169]. სხვა ადგილას აღნიშნულია, რომ ამ კულტურაში ასახულია ნეოლითური რევოლუციის ხანგრძლივი პროცესის ბოლო ეტაპი და მისი შედეგები[170].

ო. ჯაფარიძე და ა. ჯავახიშვილი ზოგადად შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურის არსებობის ხანას ძვ. წ. V—IV ათასწლეულებით ფარგლავენ[171]; რადიოკარბონული თარიღებიდან გამომდინარე, თვლიან, რომ ეს კულტურა უნდა ჩამოყალიბებულიყო ძვ. წ. V ათასწლ. შუა ხანებში[172], აქვე მოცემულია ძეგლების ქრონოლოგიური ურთიერთშეფარდებაც: „ყველაზე უადრესი ჩანს შულავერის გორა და შომუ-თეფე, შემდეგ მოდის თოირე-თეფე და IV ათასწლ. დამდეგის იმირის გორა[173]. ქიულ-თეფე I ამავე დროისა უნდა იყოს. ამ კულტურის დასასრული ძვ. წ. IV ათასწლ. შუა ხანებზე უნდა მოდიოდეს"[174]. აქვე აღნიშნულია, რომ ამ ათასწლეულის შუა ხანებიდან უკვე ჩნდება მტკვარ-არაქსის კულტურის ელემენტები[175].

ავტორები V—IV ათასწლ. ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურაში ორ ლოკალურ ვარიანტს გამოჰყოფენ, რომელსაც, მათი აზრით, ადგილობრივი და საერთო ფესვები უნდა ჰქონოდათ, ხოლო მათ შორის განსხვავებას ერთგვარი ქრონოლოგიური სხვაობითა და წინა აზიასთან ურთიერთობის ინტენსივობით ხსნიან. ამასთანავე, ამიერკავკასიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ზოლში (მილისა და ყარაბაღის ველი, ნახიჭევანის მხარე, არარატის ველი) არსებული ვარიანტი მათ რამდენადმე უფრო გვიანდელად მიაჩნიათ შომუ-თეფე-შულავრის კულტურასთან შედარებით[176]. მითითებულია, რომ განსხვავება პირველ რიგში კერამიკული ნაწარმის ხასიათში ვლინდება, სამხრეთ ზოლში ჭარბობს ბზენარევი კერამიკა, რომელიც უფრო სრულყოფილია და ფორმებითაც მეტად თავისებურია. ამ რაიონის დღეისათვის ცნობილ

---

[166] ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 95.

[167] იქვე, გვ. 96; ვარაუდის სახით გამოთქმულ ამ უკანასკნელ მოსაზრებას ვერ დავეთანხმებით, რადგანაც უკანასკნელ ხანებში გამოვლენილი ფაქტიური მონაცემები „გორათა" წარმოქმნის და არსებობის ბევრად უფრო რთულ სურათს გვიჩვენებს. დაწვრილებით იხ. ქვემოთ.

[168] იქვე, გვ. 96.

[169] იქვე, გვ. 101.

[170] იქვე, გვ. 37.

[171] იქვე, გვ. 101.

[172] იქვე, გვ. 102.

[173] ამავე ნაშრომის ბოლოს დართულ ქრონოლოგიურ ტაბულაზე მცირედ განსხვავებული აბსოლუტური თარიღებია ნაჩვენები. ამასთან ერთად, ჩვენის აზრით, სრულიად სამართლიანად, თელუთა ქრონოლოგიურად ხიზანაანთ გორის ქვედა ფენასთან არის დაახლოებული.

[174] იქვე, გვ. 102; ავტორთა მიერ მოცემულ ძეგლთა ამგვარ დათარიღებას, ისევე როგორც აღნიშნულ თანმიმდევრობას ვერ დავეთანხმებით, რის შესახებაც დაწვრილებით ქვემოთ გვექნება საუბარი.

[175] იქვე, გვ. 102.

[176] იქვე, გვ. 102—103.

თითქმის ყველა ძეგლზე მოპოვებულია მოხატული კერამიკა, რომელიც წინააზიურ, უფრო კი აღმოსავლურ-წინააზიურ-ირანულ წრესთან არის დაახლოებული. აქვე არის ჰალაფური (ქიულ-თეფე I) და ჩრდილო-ობეიდური ტიპის (თეღუთა) კერამიკაც — „როგორც ჩანს, ამიერკავკასიის ეს ნაწილი წინა აზიის კულტურების გარკვეული გავლენის სფეროში ექცევა... უფრო ჩრდილოეთით ეს გავლენა არ შეინიშნება"[177]. აღნიშნულია ისიც, რომ სამხრეთული ზოლის ზოგ ძეგლზე ჩნდება ლითონის პირველი ნივთებიც, რის გამოც აქ ქვა და ძვალი კარგავს პირვანდელ მნიშვნელობას. ავტორები ქიულ-თეფე I კულტურისათვის დამახასიათებელი ბზენარევი კერამიკის შემოსვლას შომუ-თეფე-შულავერის კულტურაში შამქორ-ჩაისა და თაუზ-ჩაის აუზის ძეგლების გავლით ვარაუდობენ[178]. ავტორთა აზრით, მიუხედავად რიგი მსგავსებებისა, სამხრეთ ამიერკავკასიის ადრეული კულტურა მაინც თავისებურია და განსხვავდება გეოი-თეფე M, თილკი-თეფესა და აღმოსავლეთ ანატოლიის კულტურისაგან[179].

აღსანიშნავია, რომ ო. ჯაფარიძე და ა. ჯავახიშვილი ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ძეგლებში, განსაკუთრებით, ადრეულ, შულავერ-შომუთეფეს კულტურაში, რიგ საერთო ნიშნებს ხედავენ მცირეაზიურ-სირია-პალესტინურ კულტურებთანაც[180].

ნაშრომში აღნიშნულია, რომ შულავერის გორის თიხის ნაწარმი გარკვეულად უახლოვდება ოდიშის კერამიკას, მაგრამ ამის თქმა არ შეიძლება ქვის ინდუსტრიის შესახებ[181]. იგივეა ნათქვამი სამელე კლდის შესახებაც[182].

დასასრულ, ყურადღება გვინდა გავამახვილოთ იმ გარემოებაზე, რომ სხვა მკვლევართაგან განსხვავებით, ო. ჯაფარიძე და ა. ჯავახიშვილი აღნიშნულ ნაშრომში ეხებიან ამიერკავკასიის ამ ადრეული კულტურის მატარებელი ტომების ეთნიური კუთვნილების საკითხსაც. მათი აზრით, საკმაო საფუძველი არსებობს ვარაუდისათვის, რომ ამიერკავკასიაში ნეოლითური რევოლუციის ხანგრძლივ და რთულ პროცესში მონაწილეობას იღებდნენ კავკასიური ენობრივი და კულტურული ერთობის შემადგენელი ტომები. V—IV ათასწლეულებისათვის კავკასიური ერთობა ძირითადად დაშლილი უნდა იყოს. „ისახება კავკასიურ ენათა უმთავრესი ჯგუფები. ხურიტულენოვანი და მასთან რამდენიმე დაახლოებული ჩაჩნურ-დაღესტნურენოვანი ტომები იკავებენ ამიერკავკასიის სამხრეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ოლქებს. ამიერკავკასიის ცენტრალური ნაწილი ძირითადად ქართველურენოვანი ტომების ადგილსამყოფელი იყო. მათვე ეკავათ, ალბათ, დასავლეთ ამიერკავკასიის გარკვეული ტერიტორია. აქვე ბინადრობდნენ დასავლურ-კავკასიური ტომები". ავტორთა ვარაუდით, კავკასიის ენობრივ-კულტურული ერთობის დაშლის

---

177 ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 103.

178 იქვე.

179 იქვე, გვ. 104, უნდა შევნიშნოთ, რომ ერთი მხრივ, რ. მუნჩაევისა, ხოლო მეორე მხრივ ო. ჯაფარიძისა და ა. ჯავახიშვილის ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად, დაახლოებით ერთ დროს გამოსულ ნაშრომებში ზემოთ განხილული ძირითადი საკითხებისადმი ერთნაირი მიდგომა ჩანს, განსხვავებული ტ. ჩუბინიშვილისა და კ. კუშნარიოვას ნაშრომებისაგან. იხ. წინამდებარე ნაშრომის გვ. 16—26.

180 იქვე, გვ. 9; 59; 80—83.

181 იქვე, გვ. 38.

182 იქვე, გვ. 100.

ანარეკლი უნდა იყოს ძვ. წ. V ათასწლ. ბოლოსა და IV ათასწლ. დასაწყისში ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურაში ლოკალური თავისებურებების ჩამოყალიბება[183].

1971 წ. დაიბეჭდა, აგრეთვე, ტ. ჩუბინიშვილის წიგნი «К древней истории Южного Кавказа»[184]. ამ ნაშრომში ძირითადი აქცენტი გადატანილია „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის ჩამოყალიბების პრობლემაზე და ამ კუთხითაა განხილული უფრო ადრეული ძეგლებიც. ნაშრომის შესავალში აღნიშნულია, რომ ძეგლების პერიოდიზაციის გადასინჯვა გამოწვეული იყო იმით, რომ კავკასიაში V—IV ათასწლ. ძეგლების აღმოჩენამ დაადასტურა ენეოლითური კულტურის შეცვლა მთელ ტერიტორიაზე ახალი, ადრებრინჯაოს ხანის „მტკვარ-არაქსული“ კულტურით[185]. ავტორი მიუთითებს, რომ რადიოკარბონული თარიღების მიხედვით, „მტკვარ-არაქსის“ წინარე ხანის კულტურა მთლიანად VI—IV ათასწლეულებს ეკუთვნის[186].

ტ. ჩუბინიშვილი აღნიშნავს, რომ შომუ-თეფეს კულტურაში გაერთიანებულ ზოგიერთ ძეგლსა (შომუ-თეფე, თოირა-თეფე, გარგალარ-თეფესი) და სამხრეთ საქართველოს რიგ ნამოსახლარს (შულავერი, იმირი) უფრო არქაული იერი აქვს, ვიდრე ქიულ-თეფესა და თეღუთას ტიპის ენეოლითურ ძეგლებს[187].

განუსაზღვრელად დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს ავტორი სამხრეთ კავკასიის V—IV ათასწლ. კულტურის შესასწავლად ისეთ მრავალფენიან (?) ძეგლებს, როგორიცაა — ბაბა-დერვიში, წოფი, არუხლო I, ახალციხის ამირანის გორა[188].

ავტორი შენიშნავს, რომ შულავერის გორაზე და იმირის გორის ქვედა ჰორიზონტებში გამოვლენილია უფრო ადრეული ფენები, ვიდრე არუხლო I, ამირანის გორაზე და ნახიჭევანის ქიულ-თეფეზე. ამრიგად, განაგრძობს იგი, მტკვრის აუზში არსებობს მრავალფენიანი ძეგლები, რომელთა მიხედვით შესაძლებელი ხდება ახალი კულტურის ძირითადი ელემენტების განვითარების თვალის გადევნება დროის სხვადასხვა მონაკვეთში. აქედან გამომდინარე, მისი აზრით, შესაძლებელია სამ ძირითად კულტურას — შომუ-თეფეს, ქიულ-თეფესა და „მტკვარ-არაქსის“ შორის კულტურულ-ქრონოლოგიური კავშირების დადგენა[189].

არსებული მონაცემების მიხედვით, აღნიშნავს იგი, სამხრეთ საქართველოში გამოვლენილი ენეოლითი ასახავს უკვე ჩამოყალიბებულ ადრესამიწათმოქმედო კულტურას, რომლის განვითარების საწყისი ეტაპები, არა მარ-

---

183 ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 105.

184 Тариэл Чубинишвили, К древней истории Южного Кавказа, I, Древняя культура Южной Грузии (V—III тыс. до н. э.) и проблема становления «Куро-Аракcской» культуры на Южном Кавказе, Тбилиси, 1971.

185 იქვე, გვ. 21.

186 იქვე, გვ. 25.

187 იქვე.

188 Т. Чубинишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 25; ეს მოსაზრება, ჩვენი აზრით, ცოტა გაზვიადებულია, რადგანაც თვით ამ ძეგლების მრავალფენიანობაა სადავო, ზოგიერთი მათგანის ხასიათიც გაურკვეველია.

189 იქვე, გვ. 25.

ტო აქ, არამედ მთელს სამხრეთ კავკასიაში ჯერჯერობით შეუსწავლელთა[190]. იხილავს რა ქვემო ქართლის ძეგლებზე მოპოვებულ მასალებს, ტ. ჩუბინიშვილი თვლის, რომ ისინი შეიძლება გაერთიანდეს ცნებაში „შომუ-თეფეს კულტურა“[191], რომელიც მკვეთრად განსხვავდება ბაბადერვიშისა და ქიულ-თეფეს ნამოსახლარებზე წარმოდგენილი ამიერკავკასიის მეორე ენეოლითური კომპლექსისაგან[192]. შულავერის გორის მასალებს, აგრძელებს იგი, ბევრი აქვს საერთო პირველ ჯგუფთან, და ნაწილობრივ იმირის გორის მონაპოვართან[193]. ხოლო არუხლოს გორის გვიანდელ მასალებში შეინიშნება შომუთეფური და ქიულთეფური კულტურების ელემენტების შერწყმა ისევე, როგორც ბაბადერვიშზე[194].

ტ. ჩუბინიშვილი აღნიშნავს, რომ არუხლო I, ამირანის გორისა და წოფის მასალებში ნათლადაა წარმოდგენილი გვიანი ენეოლითის ხანის ნიშნები: ნამჯიანი კერამიკის გაჩენა, ზოგჯერ ჩარხზე ნაკეთებისაც (წოფი), იმპორტული საბეჭდავის აღმოჩენა, სხვადასხვა ფორმის ალიზების გამოყენება და ბოლოს ქვის სკულპტურული გამოსახულება (მამაკაცის). ამასთან ერთად, იგი ხაზს უსვამს, რომ ამავე კომპლექსებში აღმოჩენილია ისეთი კერამიკა, რომელსაც ამიერკავკასიის აღმოსავლეთ რაიონებში თან ახლავს საკმაოდ გვიანი ტიპის მოხატული ნაწარმი (ნახიჭევანის ქიულ-თეფე)[195]. აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ ქიულ-თეფეს ქვედა ფენის შესახებ ავტორი წერს, რომ ეს ფენა მისი კლასიფიკაციით გვიანენეოლითურია[196]. ეჭვს ქვეშ აყენებს იგი ამავე ძეგლზე I და II ფენას შორის სტერილური ფენის არსებობას ნამოსახლარის მთელ ფართობზე[197].

იანიკ-თეფეს, გეოი-თეფეს და სხვ. განხილვის შემდეგ, ავტორი აღნიშნავს, რომ „წინარე მტკვარ-არაქსული“ კულტურის ფინალი უნდა დაუახლოვდეს IV—III ათასწლ. მიჯნას[198].

დასასრულ, ცალკე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ტ. ჩუბინიშვილი განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობს ე. წ. გარდამავალი ჯგუფის ძეგლების გამოყოფას, რომელსაც აკუთვნებს პირველ რიგში სამშვილდეს, დიდუბეს, კიკეთს, ხიზანაანთ-გორას, ილტოს, სიონს და აგრეთვე სამხრეთ კავკასიის მთელ რიგ ძეგლებს[199].

---

190 იქვე, გვ. 29.

191 შდრ. К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры..., სადაც უარყოფილია ეს ტერმინი; იხ. ზემოთ, გვ. 25.

192 Т. Чубинишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 35. აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ ბაბადერვიში ყველა მკვლევარის მიერ, მათ შორის ტ. ჩუბინიშვილის ადრეულ ნაშრომებშიც, შომუ-თეფეს ტიპის კომპლექსისადმია მიკუთვნებული.

193 გაუგებარია, ხომ არ გულისხმობს ავტორი, რომ იმირის გორა სხვა წრეს უკავშირდება.

194 იქვე, გვ. 35—36.

195 Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 83. ამ ნიშნებთან დაკავშირებით ორ მომენტზე გვინდა გავამახვილოთ ყურადღება: 1) ბევრად უფრო მართალი იყო ტ. ჩუბინიშვილი, როდესაც აღნიშნავდა, რომ ნამჯიანი კერამიკა მესოპოტამიის ადრეულ კულტურებში ჩნდებაო, იხ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 150; 2) ასევე გაუგებარია, თუ რატომ მიიჩნია ავტორმა ამ ნაშრომში საკმაოდ მოგვიანო ტიპისად ჰალაფური მოხატული კერამიკა.

196 იქვე, გვ. 130; აქვე (გვ. 131) რატომღაც აღნიშნულია, რომ ლითონის ნივთები აღმოჩენილია ენეოლითური ფენის ქვედა ნაწილში.

197 იქვე, გვ. 133.

198 იქვე, გვ. 135.

199 იქვე, გვ. 41, 51—52, 85, 90—97.

არარატის ველის ადრესამიწათმოქმედო ძეგლების, ძირითადად თეღუთას შესწავლას ეძღვნება რ. ტოროსიანის საკანდიდატო დისერტაცია[200]. ნაშრომში, მეტად ზოგადი მსჯელობის შედეგად, არარატის ველის ძეგლები მიჩნეულია ვრცელი წინააზიური ადრესამიწათმოქმედო სამყაროს ლოკალურ ვარიანტად[201]. და აღნიშნულია, რომ თეღუთას ნამოსახლარი ერთი მხრივ უკავშირდება სომხეთის ზეგნის ადრესამიწათმოქმედო კულტურებს (?), ხოლო მეორე მხრივ — წინააზიურს[202]. თეღუთას ტიპის მატერიალური კულტურის არსებობას სომხეთის სსრ ტერიტორიაზე ავტორი ვარაუდობს ძვ. წ. V ათასწლეულის მეორე ნახევრისა და IV ათასწლ. პირველი ნახევრის განმავლობაში; საკუთრივ თეღუთას ნამოსახლარს კი ათარიღებს ძვ. წ. 3800—3600 წლებით[203].

თეღუთაზე აღმოჩენილი მოხატული კერამიკის ერთ ნაწილს რ. ტოროსიანი უკავშირებს ჰალაფურ და ობეიდურ ცენტრებს, მეორე ნაწილს კი — ხარბერდ-მალათიის, შამირამალტის (თილკი-თეფე) I ფენისა (?) და ნახიჭევანის ქიულ-თეფე I კერამიკას და გამოაქვს დასკვნა, რომ თუ პირველი ორი ჯგუფი გვიჩვენებს იმპორტს ჩრდილო მესოპოტამიიდან, უკანასკნელი ადგილობრივ ენეოლითურ ნაწარმს წარმოგვიდგენს[204].

მეტად ზოგადი და გაუგებარია ავტორის მსჯელობა თეღუთას ტიპის კომპლექსის ევოლუციის შესახებ ნეოლითიდან ენეოლითზე[205], იმ დროს, როდესაც ძეგლზე ნაპოვნი ლითონის ნივთების შესახებ წერს, რომ მეტალურგია იქ იმდენად განვითარებული იყო, რომ ცნობილი იყო დარიშხანიანი სპილენძის მიღების პროცესი[206].

ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის შესახებ საყურადღებო მოსაზრებანი აქვს გამოთქმული ვ. მასონს ნაშრომში „Поселение Джейтун"[207]. ნეოლითური რევოლუციის გზების (განვითარების ფორმების) მოდელირებასთან დაკავშირებით იგი აღნიშნავს, რომ სსრკ ტერიტორიაზე არსებულ მწარმოებლური მეურნეობის მეორე მძლავრ კერაში, კავკასიურში, უკანასკნელ ხანებში გამოვლენილი მიწათმოქმედ-მესაქონლე ტომთა ნასახლარები ასახავს ახალი მეურნეობის შედარებით განვითარებულ ფორმებს[208]. იგი მიუთითებს, რომ ამიერკავკასიაში გარკვეულად გამოირჩევა ორი კომპლექსი, შესაძლოა ორი კულტურაც — შომუ-თეფეს ტიპის და ქიულ-თეფეს ტიპის[209].

ავტორი პირველ კომპლექსში აერთიანებს დასავლეთ აზერბაიჯანისა და სამხრეთ საქართველოს რიგ (შულავერი, არუხლო, იმირის გორა) ძეგლებს.

---

200 Р. М. Торосян, Раннеземледельческая культура Армении (по материалам поселения Техут). Автореферат дисс. на соиск. уч. ст. кандидата ист. наук. Ереван, 1971.

201 იქვე, გვ. 20; რაც, ჩვენი აზრით, მეტად ზოგადი და გაუგებარი (ბუნდოვანი) განსაზღვრაა.

202 იქვე, გვ. 21.

203 იქვე.

204 იქვე, გვ. 17.

205 იქვე, გვ. 20.

206 იქვე, გვ. 13.

207 В. М. Массон, Поселение Джейтун, МИА, 180, Л., 1971.

208 იქვე, გვ. 122—123.

209 იქვე, გვ. 123.

აღნიშნავს, რომ ამ ტიპის ძეგლებზე, უხეშ კერამიკასთან ერთად მრავალრიცხოვანია ძვლისა და რქის ნაკეთობანი, და აგრეთვე, დიდი რაოდენობითაა ობსიდიანის იარაღები (საფხეკები, საჭრისები, სახვრეტები, დანისებური ლამელები, სეგმენტები[210]).

მეორე კომპლექსს, მისი აზრით, ეკუთვნის საკუთრივ ნახიჭევანის ქიულთეფე, მილის ველის ზოგიერთი ნამოსახლარი და სომხეთის სსრ რიგი ძეგლები (თეღუთა, შენგავითის ქვედა ფენა და სხვ.). ვ. მასონი შენიშნავს, რომ განსხვავებით შომუ-თეფეს კომპლექსებისაგან, აქ აღმოჩენილია ლითონის ნივთებიც. საკმაო განსხვავებას ხედავს იგი ამ ორი კომპლექსის კერამიკაშიც. ქიულ-თეფეს ტიპის ძეგლებზე აღმოჩენილ მცირერიცხოვან მოხატულ კერამიკას ავტორი გარკვეულად უკავშირებს ჰალაფ-ჩრდილო ობეიდის ტიპის მოხატულ ჭურჭლებს[211].

რადიოკარბონული თარიღების გათვალისწინებით, იგი შომუ-თეფეს ტიპის ძეგლებს ძვ. წ. V ათასწლ. შუა ხანებსა და IV ათასწლ. დასაწყისს აკუთვნებს, ქიულ-თეფეს ქვედა ფენებს კი — IV ათასწლ. დასაწყისს. რადგან მთელ რიგ ძეგლებზე, ორივე კომპლექსის ფენებს ფარავს III ათასწლეულის მტკვარ-არაქსის კულტურა, ვარაუდობს, რომ მათი არსებობა მთლიანად IV ათასწლეულსაც უნდა მოიცავდეს.

კავკასიის ამ კომპლექსების დახასიათების დროს ვ. მასონი ასახელებს სამ დამახასიათებელ ნიშანს: 1. მკვიდრად მობინადრე მიწათმოქმედ-მესაქონლეთა ჩამოყალიბებული ეკონომიკის არსებობა, 2. კულტურაში არქაული ელემენტების არსებობა, რაც კერამიკაშია ასახული, რომელიც სამეთუნეო წარმოების განვითარების პირველი ნაბიჯების შთაბეჭდილებას ტოვებს; ქვისა და ძვლის იარაღების მრავალფეროვანი და მდიდარი ასორტიმენტი, განსაკუთრებით შომუ-თეფეს ტიპის კომპლექსში; 3. ძველი აღმოსავლეთის მაღალ განვითარებულ კულტურებთან კავშირების არსებობა (ჰალაფ-ობეიდური წრის მოხატული კერამიკა, ბულის ანაბეჭდი არუხლოდან, შესაძლოა მეტალურგიაც).

ამ დამახასიათებელი, და აგრეთვე სხვა, ნიშნების საფუძველზე ავტორი იძლევა კავკასიაში ნეოლითური რევოლუციის განვითარების გზის (მიმდინარეობის) რეკონსტრუქციას, თუმცა აღნიშნავს, რომ გამოვლენილი კომპლექსები ეკუთვნის მწარმოებლური მეურნეობის სრული და საბოლოო გამარჯვების ხანას. ნეოლითური რევოლუციის განვითარება, როგორც განაგრძობს ვ. მასონი, ყოველ შემთხვევაში კავკასიონის სამხრეთით მაინც, მიმდინარეობდა პირველი მოდელის მიწათმოქმედების უპირატესობის ვარიანტით[212]. მიუხედავად იმისა, აღნიშნავს ავტორი, რომ მწარმოებლური მეურნეობა აქ ადგილობრივ საფუძველზეა ჩამოყალიბებული, რასაც, მისი აზრით, აქაური, განსაკუთრებით შომუ-თეფეს ტიპის კომპლექსის კერამიკის თვითმყოფადი სახე გვიჩვენებს, იგი მაინც განიცდიდა მახლობელი აღმოსავლეთის უკვე არსებული, მაღალგანვითარებული კულტურების ზეგავლენას. ამასთან ერთად, უფრო ჩრდილოური, შომუ-თეფეს ტიპის კომპლექსი უფრო ადრეულისა და უფრო არქაულის შთაბეჭდილებას ტოვებს; თუმცა სინამდვილეში, განაგრ-

---

[210] 1971 წლისათვის არც ერთ დასახელებულ ძეგლზე (როგორც აზერბაიჯანის, ისე სამხრეთ საქართველოს) გეომეტრიული მიკროლითები ნაპოვნი არ ყოფილა. მხოლოდ შემდეგ წლებში აღმოჩნდა ისინი ზოგ ძეგლზე, ისიც — ერთეული ცალი.

[211] В. М. Массон, დასახ. ნაშრ., გვ. 123.

[212] მოდელების შესახებ იხ. В. М. Массон, დასახ. ნაშრ., გვ. 111.

ძობს, იგი, ალბათ, ადგილი ჰქონდა სხვადასხვა ეთნოკულტურული ჯგუფების ურთიერთგავლენათა რთულ სურათს[213].

ამავე წელს, თეზისების სახით დაბეჭდილ ნაშრომში „საქართველოს ნეოლითური კულტურის საკითხისათვის“, ნ. ბერძენიშვილმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ „შულავერის გორა, ობსიდიანის ზოგი იარაღით და რაც მთავარია დამუშავების ტექნიკით მსგავსი ჩანს ადგილობრივ (თრიალეთის ზეგანი) მეზოლითური ძეგლებისა[214]. ვფიქრობთ, განაგრძობს ავტორი, შორს არ ვიქნებით ჭეშმარიტებისაგან, თუ შულავერის გორას ქვემო ქართლის ნეოლითური კულტურის ზედა ქრონოლოგიური საზღვრის ძეგლად ჩავთვლით[215].

მეტად საინტერესო საკითხებს ეხება შ. დედაბრიშვილი ნაშრომში „აღმოსავლეთ საქართველოს ენეოლითის საკითხისათვის“, რომელიც, სამწუხაროდ, აგრეთვე მხოლოდ მოკლე შინაარსის სახითაა გამოქვეყნებული[216]. ავტორი აღნიშნავს, რომ ბოლო წლებში აღმოსავლეთ და ცენტრალურ ამიერკავკასიაში აღმოჩენილ, ნახიჭევანის ქიულ-თეფეს I ფენის ტიპის მთელ რიგ ძეგლებს (შულავერი, იმირის გორა, შომუ-თეფე და სხვ.), რომლებიც ქრონოლოგიურად ძვ. წ. VI—IV ათასწლ. ფარგლებში ექცევა, მკვლევართა ნაწილი ენეოლითს აკუთვნებს, ნაწილი კი — ნეოლითს[217].

შ. დედაბრიშვილის აზრით, აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ენეოლითს უნდა მიეკუთვნოს ძეგლების ერთი წყება, რომლებიც ძირითადად კახეთისა და ქართლის (ქვემო და შიდა ქართლის აღმ. ნაწილი) ტერიტორიაზეა გამოვლენილი. ესაა თეთრი წყაროს ქვედა ფენა, სიონი, გრემი, არაშენდა და სხვ. ამ წრის ძეგლებს იგი ზოგადად ძვ. წ. IV ათასწლ. მეორე ნახევრით ათარიღებს[218]. მისი აზრით, მკვლევართა ის ჯგუფი, რომელიც ქიულ-თეფე I ხასიათის ძეგლებს ნეოლითს მიაკუთვნებს, უფრო მართალი ჩანს[219].

ამ ორ უკანასკნელ ნაშრომთან დაკავშირებით არ შეიძლება არ აღინიშნოს ის გარემოება, რომ რ. ტოროსიანმა ხათუნარხი, რომელიც იმირის გორის თანადროულ მასალებს შეიცავს (თუ უფრო გვიანდელს არა), ნეოლითს მიაკუთვნა და სავარაუდოდ ძვ. წ. VII—VI ათასწლეულებით დაათარიღა[220].

ი. ნარიმანოვიც, რომელიც ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ძეგ-

---

213 იქვე, გვ. 124.

214 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ნეოლითური კულტურის საკითხისათვის, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის XX სამეცნ. სესია, თბ., 1971, მოხსენებ. თეზისები, გვ. 15; ეს მოსაზრება, ჩვენი აზრით, შუალედური ძეგლების გამოვლენამდე მხოლოდ ჰიპოთეზის სახით შეიძლება მივიღოთ. ჯერჯერობით კი მისი წამოყენება რამდენადმე ნაადრევად გვეჩვენება, რადგანაც მისი არც დამტკიცება შეიძლება და არც უარყოფა.

215 იქვე, გვ. 16; შდრ. თ. კიღურაძე. შულავერის გორის ქვის ინდუსტრია, სსმ XVII სამეცნ. სესიის მასალები, თბილისი, 1969, გვ. 15.

216 შ. დედაბრიშვილი, აღმოს. საქ. ენეოლითის საკითხისათვის, გურჯაანის მხარეთმც. მუზეუმისა და საქ. მეცნ. აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლ. და ეთნ. ინსტიტუტის გაერთიანებული სამეცნ. სესია, III, (მოხსენ. მოკლე შინაარსი), თბ., 1971, გვ. 16—17.

217 იქვე, გვ. 16.

218 იქვე, გვ. 16—17.

219 იქვე, გვ. 17.

220 Р. М. Торосян, Г. А. Микаелян, С. Г. Деведжян. Разведки древнейших памятников Армении, АО 1969 года, М., 1970, გვ. 386.

ლების ენეოლითურობას უჭერდა მხარს, შომუ-თეფესა და ქიულ-თეფეს ტიპის კულტურების შესახებ 1971 წ. დაბეჭდილ ნაშრომში ახსენებს გვიანნეოლითურ მოვლენებს[221]. სამწუხაროდ, ეს ნაშრომიც მხოლოდ თეზისების სახითაა დასტამბული, მოხსენება ავტორს არ წაუკითხავს და ამიტომ ვერაფერს ვიტყვით თუ რომელ ძეგლს ან რა მოვლენებს გულისხმობს იგი გვიანნეოლითურად. ამავე ნაშრომში ი. ნარიმანოვი თეღუთასა და წოფს ამიერკავკასიის შედარებით მოგვიანო ენეოლითურ ნამოსახლართა რიცხვს მიაკუთვნებს[222]. აქვე, ძირბრტყელი-ამოზურგული ალიზების შესახებ მსჯელობისას, აღნიშნავს, რომ მესოპოტამიაში ამ ფორმის ალიზები ამიერკავკასიასთან შედარებით რამდენადმე გვიან ვრცელდება და შესაძლებლად მიაჩნია მათი გავრცელება როგორც ამიერკავკასიაში, ისე შუამდინარეთში, სირია-კილიკიის ნეოლითის ზონას დაუკავშიროს[223].

გ. ლისიცინა, სსრკ უკიდურეს სამხრეთ ზონაში არსებულ მიწათმოქმედების ჩასახვისა და განვითარების ორ უძველეს ცენტრს, სამხრეთ თურქმენეთისა და ამიერკავკასიურს, უკავშირებს ნ. ვავილოვის მიერ გამოყოფილ კულტურულ მცენარეთა ფორმათწარმოქმნის წინააზიური კერის ორ ლოკალურ ცენტრს. იგი მიუთითებს, რომ სამხრეთ თურქმენეთი და ამიერკავკასია ძვ. წ. VI ათასწლეულიდან მოყოლებული ხდება დამჯდარი, სამიწათმოქმედო კულტურების ჩამოყალიბებისა და განვითარების არენა, რომელიც მჭიდრო კავშირს იჩენს ახლოაღმოსავლურ სამყაროსთან და პირველ რიგში ჩრდილო-დასავლეთ ირანთან[224].

ალ. ჯავახიშვილი 1972 წ. გამოსულ ნაშრომში წერს, რომ შულავერის გორა ენეოლითური პერიოდით უნდა განისაზღვროს, „კიდევ მეტი, ის ზოგიერთი ნიშნით უახლოვდება ნეოლითური ხანის ძეგლებს და შესაძლოა ამ ხანის ბოლო საფეხურსაც კი ეკუთვნოდეს"[225].

ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ძეგლების კულტურული კუთვნილების საკითხს შეეხო გ. არეშიანი 1972 წ. დაბეჭდილ ნაშრომში. იგი აღნიშნავს, რომ სამხრეთ კავკასიაში გამოვლენილი ძვ. წ. V—IV ათასწლ. ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარების მანამდე უცნობი არქეოლოგიური კომპლექსის გამოჩენამ გამოიწვია ახალი განსაზღვრების — „შომუ-თეფეს კულტურა", „შულავერის გორის კულტურა", „კხზიაკ-ბლურის კულტურა" და სხვ. გაჩენა, რომლებიც, მისი აზრით, არსებითად ერთგვაროვანი იერის მასალებს შეეხება.

„ადრესამიწათმოქმედო კულტურის" ცნება, მართალია, სწორად გადმოსცემს ისტორიული პროცესის არსს, მაგრამ მეტისმეტად ფართოა; ამავე დროს ტერმინები „ნეოლითი" და „ენეოლითი", განაგრძობს იგი, მხოლოდ სამუშაო როლს ასრულებს და კიდევ უფრო ნაკლებად მისაღებია განსაზღვრისათვის[226].

---

[221] И. Г. Нариманов. О некоторых поздненеолитических и энеолитических археологических явлениях в Азербайджане. Тезисы докладов ПИПАИ в 1970 году в СССР, Тбилиси, 1971, გვ. 39.

[222] И. Г. Нариманов, დასახ. ნაშრ., გვ. 40.

[223] იქვე.

[224] Г. Н. Лисицина, Становление и развитие оседлого земледелия в южных районах СССР, Тезисы докладов, ПИПАИ в 1970 году в СССР, Тбилиси, 1971, გვ. 116.

[225] ა. ჯავახიშვილი, ქვემო ქართლის უძველესი ნასოფლარები. „ძეგლის მეგობარი", № 30, თბილისი, 1972. გვ. 30.

[226] Г. Е. Арешян. К выделению раннеземледельческих культур Армянского нагорья и Южного Кавказа, გვ. 57.

გ. არეშიანი ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ნასახლარების ერთ რიგს — ადაბლური, წახკუნქი, ენგიჯა, შულავერის გორა, არუხლო, შომუთეფე და სხვ. — აერთიანებს ქრონოლოგიურად „მტკვარ-არაქსის“ წინამორბედ, განსაზღვრული არეალის მქონე ერთ არქეოლოგიურ კულტურაში, რომლისთვისაც ყველაზე დამახასიათებელი ნიშნის, კერამიკის ორნამენტაციის საფუძველზე, გვთავაზობს ტერმინს „პროტორელიეფური კერამიკის კულტურა“[227].

1973 წ. ჩვენ გამოვაქვეყნეთ მოხსენების — „ქვემო ქართლის ადრესამიწათმოქმედო ხანის ნამოსახლარების პერიოდიზაციისათვის“ — მოკლე შინაარსი[228], სადაც აღვნიშნავდით, რომ შულავრის კულტურაში შესაძლებელია სამი ქრონოლოგიური ეტაპის გამოყოფა: I — შულავრის გორის ეტაპი, II — იმირის გორის და III — არუხლოს გორის (არუხლო I) ეტაპი. წინამდებარე ნაშრომში რამდენადმე უფრო დაზუსტებული და დაკონკრეტებულია ეს „ეტაპები“, ამიტომ მასზე აქ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ (იხ. თავი III).

ქვემო ქართლის „ქვის ხანის მომდევნო პერიოდის“ ძეგლების თანმიმდევრობის საკითხს შეეხნენ ტ. ჩუბინიშვილი და ლ. ჭელიძე 1973 წ. დაბეჭდილ ნაშრომში[229]. ავტორები აღნიშნავენ, რომ მკვლევართა ერთი ჯგუფი უძველესად მიიჩნევს შულავერს, მომდევნოდ კი — იმირის გორას, არუხლო I და წოფს. ამასთანავე პირველ ორ ძეგლს თითქოს განვითარებულ ნეოლითს აკუთვნებენ, დანარჩენ ორს კი — ენეოლითს. ავტორთა აზრით, ძეგლთა ქრონოლოგიური განლაგება პირუკუა და ყველა მათგანი ენეოლითური ხანისაა[230]. კიდევ უფრო მეტი, ერთი მხრივ შულავერსა და იმირს, მეორე მხრივ არუხლო I და წოფს შორის საკმაოდ დიდი ქრონოლოგიური ხარვეზის არსებობას ვარაუდობენ, ამასთანავე შესაძლოდ მიაჩნიათ არუხლო I და მით უფრო წოფი ენეოლითის პირველ ნახევარს მიაკუთვნონ[231]. თუ რამდენად მართებულია ეს მოსაზრებანი, ამის შესახებ დაწვრილებით ქვემოთ გვექნება მსჯელობა. აქ მხოლოდ შემდეგს აღვნიშნავთ: ავტორთა მიერ შემოთავაზებულ „ახალ პერიოდიზაციას“ მყარი საფუძველი არ გააჩნია. შულავერისა და იმირის გორების მყარ სტრატიგრაფიაზე დამყარებული პერიოდიზაცია რომ შესცვალო, საჭიროა ჯერ დაამტკიცო მისი მცდარობა და შემდეგ დაასაბუთო ახლის ჭეშმარიტება; ამავე დროს, როგორც თვით ტ. ჩუბინიშვილი და ლ. ჭელიძე აღნიშნავენ, „ამა თუ იმ ძეგლის ასაკის განსაზღვრისას აუცილებელია მხედველობაში მიღებულ იქნას მატერიალური კულტურის ყველა მხარე“[232], ნაშრომში კი სრულიად საწინააღმდეგო სურათს ვხედავთ — ამ მხი-

---

[227] ი ქ ვ ე, გვ. 58; უნდა შევნიშნოთ, რომ ეს ტერმინი მთლად მოხერხებული ვერ არის, რადგანაც იგივე განსაზღვრა უდგება ჰასუნას Ia ფენის, ჩათალ-ჰუიუკის და სხვა კულტურებში გავრცელებულ კერამიკასაც.

[228] თ. კ ი ღ უ რ ა ძ ე, ქვემო ქართლის ადრესამიწათმოქმედო..., ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა სამეცნ. სესია, მიძღვნილი საქართვ. ისტორიის პრობლემებისადმი (სიღნაღი, 1973 წ. 30—31 მარტი), თბ., 1973, გვ. 11—12.

[229] ტ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, ლ. ჭ ე ლ ი ძ ე, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები. საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1972 წელს, მოკლე ანგარიშები, თბილისი, 1973.

[230] ი ქ ვ ე, გვ. 33.

[231] ი ქ ვ ე, გვ. 30.

[232] ი ქ ვ ე, გვ. 33.

შენელოვანი საკითხის გადასაჭრელად აღებულია მხოლოდ არუხლო I-ის ზედა „ფენის“ ობსიდიანის მასალა.

თავი რომ დავანებოთ ავტორთა არგუმენტაციის არსებით მხარეს, თითქოს არუხლო I ზედა ფენის ქვის ინვენტარი შულავერ-იმირთან შედარებით უფრო არქაულად გამოიყურება, რისი მტკიცების საფუძველიც არ არსებობს, არუხლოს უფრო ქვედა დონეებიდან მომდინარე არც თუ ისე მცირერიცხოვანი ქვის ნაწარმი ანალოგიურია იმირის გორის ზედა ჰორიზონტების ნატკეცი ქვის ინვენტარისა და ისევე განსხვავდება არუხლოსავე ზედა ფენის ინვენტარისაგან, როგორც იმირის გორის მასალა. ავტორთა მსჯელობას თუ მივყვებით, გამოვა, რომ თვით არუხლოს გორაზე არქაული მასალები ზედა დონეებზე გვაქვს, უფრო განვითარებული კი — ქვედაში.

ამავე წელს გამოსულ სხვა ნაშრომში ტ. ჩუბინიშვილი წერს, რომ სამხრეთ კავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის (ძვ. წ. V—IV ათასწლ.) ყველა დამახასიათებელი ნიშნის განსაზღვრისათვის საკმარისი არქეოლოგიური მასალა არ არსებობს. ზოგადად შეიძლება აღინიშნოს, განაგრძობს ავტორი, რომ ახლადგამოვლენილი ენეოლითური ნამოსახლარებისათვის დამახასიათებელია წრიული არქიტექტურა, რელიეფურორნამენტიანი კერამიკის სიმრავლე და ნეოლითური ქვის ინდუსტრიის არარსებობა. ეს ელემენტები, ძირითადად, შომუ-თეფეს კულტურისათვის დამახასიათებელი, ტ. ჩუბინიშვილის აზრით, სინქრონულია არაქსის აუზში არსებული (ქიულ-თეფე I და თელუთას ტიპის) გვიანენეოლითური კულტურისა[233].

ავტორი აღნიშნავს, რომ გვიანენეოლითური შომუ-თეფეს კულტურის არეალშიც გვხვდება, მეორე, ქიულ-თეფეს კულტურისათვის დამახასიათებელი რიგი თავისებურებანიც; ამ შემთხვევაში, მისი აზრით, მხედველობაში მისაღებია ქილისებური და კასრისებური ჰურჭლები, დაბალი და ღრმა ჯამები, რომელთაც პირს ქვევით ყურების ნაცვლად დაძერწილი აქვს სხვადასხვა ზომის შვერილები[234].

ტ. ჩუბინიშვილი „აღნიშნული კულტურის გვიანდელ ფენებში“ ჩარხზე დამზადებული ნამჯიანი კერამიკის, ბულის ანაბეჭდის, ბორბლის მოდელების, იმპორტული ფირუზისა და „მესოპოტამური ტიპის პლანო-კონვექსური ალიზების“ პოვნის საფუძველზე, „გვიანენეოლითური კულტურის ფინალს“ ძვ. წ. IV—III ათასწლ. მიჯნით განსაზღვრავს[235]. ძნელია დავეთანხმოთ როგორც ამ თარიღს, ისე ცალკეული კულტურების არსებობისა და „ორივე“ კულტურის გვიანენეოლითურობის ავტორისეულ განსაზღვრას.

1973 წ. დაიბეჭდა ა. ჯავახიშვილის მონოგრაფიული გამოკვლევა «Строительное дело и архитектура поселений Южного Кавказа V—III тыс. до н. э.»[236]

---

[233] Т. Н. Чубинишвили, Некоторые особенности древних культур Южного Кавказа и их взаимоотношения с переднеазиатскими культурами в IV—III тыс. до н. э., Вопросы древней истории (Кавказско-ближневосточный сборник, IV), Тбилиси, 1973, გვ. 38.

[234] იქვე, გვ. 39.

[235] იქვე, გვ. 43.

[236] А. И. Джавахишвили. Строительное дело и архитектура поселений Южного Кавказа V—III тыс. до н. э., Тбилиси, 1973.

რომელშიც, სათაურში ასახული ძირითადი პრობლემის გარდა, აღნიშნული პერიოდის ამიერკავკასიის კულტურათა ყველა მნიშვნელოვანი საკითხია განხილული. ნაშრომში დასმული პრობლემები მეტად აქტუალურია კავკასიის არქეოლოგიისათვის, უფრო მეტიც, თავისი მნიშვნელობით იგი ბევრად სცილდება კავკასიის არქეოლოგიის ფარგლებს.

წიგნი მრავალმხრივ საყურადღებოა, მაგრამ ჩვენ აქ მხოლოდ იმ საკითხებზე გავამახვილებთ ყურადღებას, რომელიც უშუალოდ ჩვენი კვლევის სფეროს შეეხება. განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ამ ნაშრომში საუბარია იმავე კულტურასა და იმავე ძეგლებზე, რომლებიც, ძირითადად, ჩვენს შრომას უდევს საფუძვლად. თანმიმდევრულადაა განხილული ქვემო შულავერის ჯგუფის ნასოფლარები — შულავერის გორა, იმირის გორა, დანგრეული გორა და გადაჭრილი გორა. დეტალურადაა განხილული ძეგლთა ხასიათი, შულავრისა და იმირის გორების სტრატიგრაფია, სამშენებლო „მასალა“, მშენებლობის ტექნიკა და ხერხები, ცალკეული შენობები თუ შენობათა კომპლექსები, მათი კონსტრუქცია, ცალკეული დეტალები, ინტერიერის მოწყობილობა, ცალკეულ ნაგებობათა თუ საამშენებლო ჰორიზონტთა გეგმარება და ა. შ. საფუძვლიანადაა დახასიათებული ნივთიერი მასალა და სხვა მონაცემებიც[237].

მთელი სისრულით, რამდენადაც ამის საშუალებას იძლევა არსებული მონაცემები, განიხილავს ავტორი ცენტრალური და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის სხვა ადრესამიწათმოქმედო ძეგლების სამშენებლო საქმესა და ნივთიერ მასალას[238].

ალ. ჯავახიშვილი, ჩვენი აზრით, სავსებით მართებულად აღნიშნავს, რომ ადრესამიწათმოქმედო ძეგლების უმეტესობა ნამოსახლარ ბორცვებს — თეფე, ტელის ტიპის გორებს წარმოადგენს[239] და რომ ცენტრალური ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ნასოფლარები, ძირითადად, მტკვრის შუა წელისა და მისი მარჯვენა შენაკადების — ხრამის, დებედას და აღსტაფას ვრცელ, მდინარისპირა ველებზე მდებარეობს, იგივე სურათი შეინიშნება სამხრეთ კავკასიის სხვა ოლქებშიც — არქაული მასალის აღმოჩენის პუნქტების დიდი უმრავლესობა ლოკალიზებულია დაბლობ რაიონებში — მილის, ყარაბაღის, მუღანის და არარატის ველებზე[240].

ალ. ჯავახიშვილი იძლევა ძეგლთა გარკვეულ პერიოდიზაციას — ქვემო ქართლის ძეგლებიდან მას უადრესად მიაჩნია შულავრის გორა; იმირის გორა ასახავს შულავრის გორის მომდევნო სტადიას ქვემო ქართლის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის განვითარებაში[241], დანგრეული გორა იმირის სინქრონული უნდა იყოს[242], გადაჭრილი გორა კი იძლევა შულავრისა და იმირის გორების იდენტურ მასალას; ავტორი აქვე აღნიშნავს, რომ გადაჭრილი გორა შულავრის გორის შემდეგ უნდა წარმოქმნილიყო[243].

---

237 А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 13—14.

238 იქვე, გვ. 74—101.

239 იქვე, გვ. 5.

240 იქვე.

241 იქვე, გვ. 69.

242 იქვე, გვ. 72.

243 იქვე, გვ. 73, 74; ჩვენ მისი „ასაკის“ შესახებ რამდენადმე განსხვავებული თვალსაზრისი გვაქვს, ისევე როგორც შულავრისა და იმირის თანმიმდევრობის შესახებ — იხ. ქვემოთ.

არუხლო I-თან დაკავშირებით აღნიშნულია, რომ მისი მასალები უახლოვდება იმირის გორას და აგრეთვე ამ კულტურის ისეთ მოგვიანო ძეგლს, როგორიცაა ქიულ-თეფე I, და არა შულავრის გორას, რომელთანაც მას მხოლოდ საერთო წარმომავლობა აკავშირებს[244]. ამავე დროს ავტორს მისაღებად, უფრო ზუსტად, სწორად არ მიაჩნია „პლანო-კონვექსური" ალიზის საფუძველზე ძეგლის თარიღის ძვ. წ. IV—III ათასწლეულის მიჯნაზე გადმოტანა. აღნიშნულია, რომ მესოპოტამური „პლანო-კონვექსური" და შომუ-თეფე-შულავრის კულტურაში გავრცელებული ალიზები სრულიად განსხვავდება როგორც ზომებით, ისე დამზადების წესით, საერთოდ კი ძირბრტყელი-ამოზურგული ალიზები ბევრ ადრეულ კულტურაშია გავრცელებული. აღნიშნულის საფუძველზე ალ. ჯავახიშვილს თვით ტერმინის „პლანო-კონვექსური" გამოყენებაც არ მიაჩნია მიზანშეწონილად[245], რაც უდავოდ მართებულია.

„არქიტექტურული" მონაცემების გათვალისწინებით შომუ-თეფე, ზოგადად, იმირის ანალოგიურია, აღნიშნავს ავტორი. იქვე მითითებულია, რომ თოირა-თეფეს ერთ-ერთი საამშენებლო ჰორიზონტის ნაგებობას განივად დადებული ალიზებით გამოყვანილი ოთხი პილასტრი გააჩნია[246].

ალ. ჯავახიშვილის აზრით, დასავლეთ აზერბაიჯანის ნამოსახლარები, რომლებიც უეჭველად უკავშირდება ქვემო ქართლის ნასოფლარებს, ნივთიერი მასალით უახლოვდება ქიულ-თეფე I-საც, რაც განსაკუთრებით კერამიკაში შეიმჩნევა[247].

ქიულ-თეფეს მსგავსი კერამიკული ნაწარმი ქვემო ქართლის შედარებით მოგვიანო ძეგლებზე — იმირის გორასა და არუხლო I გვხვდება; შესაბამისად, განაგრძობს ავტორი, დასავლეთ აზერბაიჯანის, ე. წ. შომუ-თეფეს კულტურის ძეგლები უნდა მიეკუთვნებოდეს ადრესამიწათმოქმედო კულტურის განვითარების იმ სტადიას, რომელზეც მისთვის ადრე უცნობი ზოგიერთი ნიშანი შეიმჩნევა, კერძოდ, უფრო მოწესრიგებული გეგმარება, აქამდე უცნობი ტიპისა და კონსტრუქციის ნაგებობები და ღია ფერის, გაპრიალებულზედაპირიანი კერამიკა, ზოგჯერ ორგანული მინარევით, ე. ი., ა. ჯავახიშვილის აზრით, დასავლეთ აზერბაიჯანის ნასოფლარები შეესაბამება იმირის გორისა და არუხლო I სტადიას[248].

ქიულ-თეფე I-ზე წრიული და ოთხკუთხა ნაგებობების თანაარსებობა და სხვა საამშენებლო მონაცემების არსებობა ალ. ჯავახიშვილს სამშენებლო საქმის უფრო მაღალი დონის ამსახველად მიაჩნია. ამასთანავე, ჰალაფური ტიპის მოხატული ნაწარმის შემცველი დონეების რადიოკარბონული თარიღი და ქიულ-თეფე I-ის ნივთიერი მასალის შედარება ქვემო ქართლის ნამოსახლარების მასალასთან, ავტორის აზრით, მიუთითებს, რომ ქიულ-თეფე I ე. წ. შომუ-თეფე-შულავრის კულტურის განვითარების გვიანდელ სტადიას ეკუთვნის. ქიულ-თეფე I, განაგრძობს ავტორი, უფრო უახლოვდება იმირის გორასა და არუხლო I, ვიდრე შულავერის გორას; ლითონის (სპილენძის)

---

[244] იქვე, გვ. 79—80.

[245] იქვე, გვ. 80—81, 203—205, 254.

[246] იქვე, გვ. 85—87.

[247] ჩვენი აზრით, ეს მსგავსება დასავლეთ აზერბაიჯანის ძეგლებთან, ისევე როგორც იმირის გორასთან, მხოლოდ ზოგადი ხასიათისაა.

[248] А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 89—90.

რამდენიმე ნივთის აღმოჩენა კი ქიულ-თეფე I-ის ზედა ჰორიზონტებში მისი უფრო გვიანდელობის მანიშნებელი ჩანს[249].

ა. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, რომ თეღუთაზე მოპოვებულია საკმაოდ განვითარებული და თავისებური კერამიკა, კერძოდ მოხატული, ჰალაფ-ობეიდის ტიპისა და დარიშხანიანი ბრინჯაოსაგან ნაკეთები ნივთები. ამის გამო „განსაკუთრებით ფრთხილად უნდა მოვეკიდოთ თეღუთას კულტურულ-ქრონოლოგიურ განსაზღვრას და ახალი მონაცემების მოპოვებამდე თავი უნდა შევიკავოთ სამხრეთ კავკასიაში ადრესამიწათმოქმედო ნასოფლარების ჩასახვისა და განვითარების პროცესის შესწავლაში მისი მნიშვნელობის გადაჭარბებული შეფასებისაგან. შესაძლოა ის უფრო მნიშვნელოვანი გამოდგეს ადრებრინჯაოს ეპოქის საწყისი ხანის ნამოსახლართა ხასიათის გასარკვევად“[250].

ნიშანდობლივია, რომ ალ. ჯავახიშვილი არ განიხილავს ტ. ჩუბინიშვილისა და კ. კუშნარიოვას მიერ „ენეოლითური კულტურის“ კატეგორიისადმი მიკუთვნებულ ძეგლებს, როგორიცაა თეთრი წყარო, სადახლო, წოფი, აბელია, დიდუბე, ნაცარ-გორა, ხიზანაანთ გორა, ახალციხის ამირანის გორა, საგვარჯილე, სამელე-კლდე, სამერცხლე-კლდე, საქართველოს ტერიტორიაზე — იანიკ-თეფე, გეოი-თეფე, თილკი-თეფე, ფიჟდელი-თეფე და მუში — ურმიისა და ვანის ტბის მიდამოებში, რასაც იმით ხსნის, რომ ზოგიერთი მათგანი არ იძლევა უზოგადეს მონაცემსაც კი ნამოსახლართა დასახასიათებლად, ზოგიერთი კი არ შეიძლება მიეკუთვნებოდეს განსახილველ კულტურას, ამისათვის საკმაო საფუძვლის უქონლობის გამო[251].

ალ. ჯავახიშვილი თვლის, რომ მართალი იყო ა. იესენი, როდესაც აზერბაიჯანის, ვანისა და ურმიისპირეთის ტერიტორიას გამორიცხავდა მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბების სფეროდან. როგორც ჩანს, განაგრძობს ავტორი, იმ დროს, როცა მტკვრის ზემო და შუაწელის მიმდებარე ოლქებში უკვე ყალიბდებოდა მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული ნიშნები (ამირანის გორა, ოზნი, კიკეთი, ხიზანაანთ გორა, დიდუბე, დიღომი და სხვ.), ამიერკავკასიის სამხრეთსა და სამხრეთ-აღმოსავლეთში ვითარდებოდა სხვა, აღმოსავლეთ წინააზიასთან მჭიდრო კონტაქტში მყოფი კულტურა (ქიულ-თეფე I, თეღუთა და სხვ.), რომელიც ყველა ნიშნით მიეკუთვნება ძვ. წ. IV—III ათასწლეულთა მიჯნას[252], ისევე როგორც ხიზანაანთ გორა და ადრეული მტკვარ-არაქსის ანალოგიური ძეგლები. სამხრეთ კავკასიის დასავლეთში — დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე — ამავე დროს არსებობდა ჩრდილო კავკასიასთან მჭიდროდ დაკავშირებული სხვა კულტურა (სამელე კლდე, სამერცხლე-კლდე, საგვარჯილე)[253].

ფაქტობრივი მონაცემების განხილვის შედეგად ალ. ჯავახიშვილს გამოაქვს ზოგადი ხასიათის შემდეგი დასკვნები:

შულავერ-შომუ-თეფეს უადრესი ნასახლარებიც კი არ ასახავს მკვიდრად ბინადრობის საწყის საფეხურს. თეფეს ტიპის მრავალფენიანი ნასოფ-

[249] А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 92, 93.

[250] იქვე, გვ. 95, 96.

[251] იქვე, გვ. 98—99.

[252] ვერ დავეთანხმებით ალ. ჯავახიშვილის შემოთავაზებულ თარიღს, განსაკუთრებით ქიულ-თეფეს მიმართ, მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენც მიგვაჩნია, რომ აღნიშნულ ოლქებში იმ დროს, როცა ჩრდილო რაიონებში მტკვარ-არაქსის კულტურა ვითარდებოდა, განაგრძობდა არსებობას ქიულ-თეფე I ტიპის კულტურა, მაგრამ არა საკუთრივ ქიულ-თეფე I და თეღუთა.

[253] А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 100—101.

ლარები აღმოცენებულია სავსებით ჩამოყალიბებული მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის საფუძველზე, რომელიც შესაძლოა პრიმიტიულ მორწყვასაც იცნობდა. სხვას რომ თავი დავანებოთ, აღნიშნავს ავტორი, ნასოფლარების მდებარეობა სტეპურ ზონაში, რომლის სამეურნეო ათვისებას და მუდმივ დასახლებას სჭირდება წარმოების კულტურის საკმაოდ მაღალი დონე, მიუთითებს ბინადრობის მნიშვნელოვანი ტრადიციის არსებობაზე, რომელიც შექმნილი უნდა იყოს სხვა გეოგრაფიულ გარემოში, ალბათ მიმდებარე მთისწინა ზოლში.

სამხრეთ კავკასიის მეზოლითური და ნეოლითური კულტურების შესწავლის დაბალი დონე არ იძლევა იმის საშუალებას, რომ მათ უშუალოდ დავუკავშიროთ ე. წ. შომუ-თეფე-შულავრის კულტურა, თუმცა ამ უკანასკნელის ნეოლითისადმი, და არა ენეოლითისადმი მისაკუთვნებლად დამაჯერებელი საბუთიანობა არსებობს. ამრიგად, ავტორს მიაჩნია, რომ შულავრის ტიპის ძეგლები, გარკვეული დათქმით წარმოდგენას გვიქმნის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითური პერიოდის „სახლმშენებლობაზე“. აქვე შენიშნულია, რომ ტერმინები „მეზოლითი“, „ნეოლითი“, „ენეოლითი“, „ქალკოლითი“ და ა. შ. კარგავენ სიმკვეთრესა და განმსაზღვრელ მნიშვნელობას და იღებენ ან პირობით, ან არადა ლოკალურ, კერძო ხასიათს; ეს განსაკუთრებით საგრძნობია მცირე აზიაში, სირია-პალესტინასა და ამიერკავკასიაში, მათი ცალკეული ოლქების სპეციფიკისა და არათანაბარი განვითარების გამო[254].

სადღეისოდ ავტორს ყველაზე მიზანშეწონილად მიაჩნია შომუ-თეფე-შულავრისა და სამხრეთ კავკასიის მსგავსი კულტურების მწარმოებლური მეურნეობის ჩამოყალიბების ბოლო სტადიისადმი მიკუთვნება[255].

ალ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, რომ შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურის ნამოსახლარები ერთნაირ ფიზიკურ-გეოგრაფიულ გარემოში — უკვე ჩამოყალიბებული მიწათმოქმედებისათვის გამოსადეგ მდინარისპირა დაბლობებში გვხვდება. რელიეფის დანაწევრებულობა ხელს უწყობდა ნამოსახლართა დიდი თუ მცირე ლოკალური ჯგუფების გამოყოფას[256].

საწარმოო ძალთა მიღწეული დონე ხელს უწყობდა ერთ ადგილზე მუდმივ ბინადრობასა და მოსახლეობის გამრავლებას. გარკვეულ მომენტში ხდება გვაროვნული ნამოსახლარების სეგმენტაცია — მოსახლეობის ნამატი ქმნის ახალ ნამოსახლარებს, რისი მაჩვენებელიცაა ძეგლთა ჯგუფური განლაგება[257].

ამ ხანის სამშენებლო ტრადიციის ძირითადი დამახასიათებელი ნიშანი არის სამშენებლო მასალად თიხის გამოყენება, უმთავრესად ძირბრტყელიამოზურგული ალიზის სახით. მშენებლობაში ქვა თითქმის არ გამოიყენება, რაც შეეხება ხეს, უშუალოდ იგიც არ ჩანს გამოყენებული სამშენებლო საქმეში, ე. ი. სამხრეთ კავკასიაში საქმე გვაქვს თიხის — ალიზის არქიტექტურის გარკვეულ ტრადიციასთან, რომლის საწყისებიც ჯერ მთლად ნათელი არ არის. სავარაუდოა, რომ იგი ადგილობრივია და ნეოლითურ კულტურას უკავშირდება.

მეორე დამახასიათებელი ნიშანი სამხრეთ კავკასიის ადრეული ნამოსახლარებისა ნაგებობათა წრიულობაა; უფრო მეტიც, იმირის გორის მაგალითზე

---

[254] А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 199—200.
[255] იქვე, გვ. 201.
[256] იქვე.
[257] იქვე, გვ. 202.

ჩანს, რომ თვით ნაგებობებიც წრიულადაა განლაგებული წრიულივე ცენტრალური მოედნის გარშემო[258].

ალ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, რომ ცენტრალური ამიერკავკასიის ერთ-ერთ ოლქში, ძვ. წ. V ათასწლეულში მაინც, არსებობს უკვე ჩამოყალიბებული სამშენებლო-არქიტექტურული ტრადიცია, რომლისთვისაც დამახასიათებელია ალიზის წრიულ-გუმბათური ნაგებობანი[259] და რომ სამხრეთ კავკასიის წრიულ-გუმბათური ნაგებობანი გენეტიკურად არ უკავშირდება წინა აზიის არც ერთ სამშენებლო ტრადიციას[260].

ავტორის აზრით, განსხვავებანი ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ძეგლთა ორ ჯგუფს (შულავერ-შომუ-თეფე და მილ-ნახიჭევანი) შორის ლოკალურობის გარდა, ქრონოლოგიური სხვაობითაც უნდა აიხსნას[261].

ნაშრომში განხილულია ადრესამიწათმოქმედო კულტურის აბსოლუტური დათარიღების საკითხი. ა. ჯავახიშვილი, შომუ-თეფე-შულავრის კულტურის, შულავრის საფეხურის საწყის თარიღად ძვ. წ. VI—V ათასწლ. მიჯნას მიიჩნევს. ავტორს ძნელად გადასაწყვეტად მიაჩნია თუ რამდენად მისაღები უნდა იყოს შომუ-თეფეს C_{14}-ის თარიღი, თუმცა აღნიშნავს, რომ მისი ხელაღებით უგულებელყოფა არ შეიძლებაო. მომდევნო საფეხურის, რომელსაც შეესაბამება იმირის გორა, საწყის თარიღად, შულავერის გორის ზედა ჰორიზონტებისა და ქიულ-თეფე I შუა ჰორიზონტების რადიოკარბონული თარიღის გათვალისწინებით, ა. ჯავახიშვილი მიიჩნევს V—IV ათასწლეულთა მიჯნას[262].

* * *

როგორც ზემოჩამოთვლილი ნაშრომების განხილვიდან დავინახეთ, ამიერკავკასიაში გამოვლენილი ადრესამიწათმოქმედო ძეგლების ინტერპრეტაციის საქმეში ერთიანი აზრი არ არსებობს. თითქმის ყველა საკითხი პრობლემატურია.

მკვლევართა ერთი ნაწილი მათ ერთ კულტურაში აერთიანებს, მეორე ნაწილი ცალკეული კულტურების გამოყოფას თვლის შესაძლებლად. მკვლევართა ერთი ნაწილის მიერ ყველა ძეგლი ენეოლითურადაა მიჩნეული, რასაც სხვები არ იზიარებენ. გარკვეული სხვადასხვაობა ჩანს ძეგლთა აბსოლუტურ დათარიღებაშიც.

ჩვენ შევეცდებით ყველა ზემოდასახელებული საკითხი განვიხილოთ შეძლებისდაგვარად, და გამოვთქვათ ჩვენი შეხედულებანი ძეგლების, ძეგლთა ჯგუფებისა და მთლიანად „ადრესამიწათმოქმედო კულტურის" მიმართ. მაგრამ სანამ უშუალოდ ამ საკითხების კვლევას შევუდგებოდეთ, აუცილებლად მიგვაჩნია მოვიტანოთ ჩვენთვის ხელმისაწვდომი ყველა ობიექტური მონაცემი: ამასთან ერთად ყურადღება გვინდა გავამახვილოთ ნაკლებშესწავლილ, ზოგჯერ თითქმის შეუსწავლელ მატერიალური კულტურის განმსაზღვრელ ისეთ ელემენტებზე, როგორიცაა რქის, ძვლისა და განსაკუთრებით, ქვის ნაწარმი, რომელიც ძეგლების დიდ ნაწილზე მოპოვებული მასალის აბსოლუტურ უმრავლესობას შეადგენს.

258 А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრ. გვ. 205.

259 იქვე, გვ. 269—270.

260 იქვე, გვ. 349.

261 იქვე, გვ. 255.

262 იქვე, გვ. 255, 256; ჩვენ ვერ დავეთანხმებით იმირის გორის ზედა თარიღის ავტორისეულ განსაზღვრას, რის შესახებაც იხ. ქვემოთ.

ძეგლებსა და მოპოვებულ მასალას დავახასიათებთ ქრონოლოგიურ-ტერიტორიული პრინციპით.

რადგანაც მკვლევართა აბსოლუტური უმეტესობის მიერ ყველაზე ადრეულად ქვემო ქართლის ძეგლებია მიჩნეული, მათ შორის კი შულავრის და იმირის გორა, ჩვენს თხრობასაც მათი დახასიათებით დავიწყებთ. გარდა ამისა, მეტად მნიშვნელოვნად გვეჩვენება ის გარემოება, რომ აქ, შედარებით მცირე ტერიტორიაზე მიგნებულია კომპაქტურად განლაგებული რამდენიმე ნამოსახლარი, რომელთაგან შულავრის გორა, იმირის გორა და არუხლო I რამდენიმე წელია რაც ისწავლება. 1972—1973 წწ. გათხრების შედეგად ახალი, მეტად საინტერესო მასალებია მოპოვებული ხრამის დიდ გორაზეც. შულავრისა და იმირის გორები კი გათხრების მასშტაბურობით, მოპოვებული მასალის მრავალრიცხოვნებითა და მრავალფეროვნებით საეტალონო ძეგლებად შეიძლება ჩაითვალოს.

თავი II

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ნასახლარები

ქვემო ქართლის ნამოსახლარები

ქვემო ქართლში მიკვლეულია ადრესამიწათმოქმედო ხანის რამდენიმე ნამოსახლარი, რომლებიც მეტ-ნაკლებად კომპაქტურად განლაგებულ ძეგლთა ოთხ ჯგუფს ქმნიან: 1. ქვემო შულავრის ჯგუფი, შედგენილი ოთხი ბორცვისაგან; 2. არუხლოს ჯგუფი, აგრეთვე 4 ბორცვისაგან შედგენილი; 3. წითელი სოფლის ჯგუფი (5 ბორცვი) და 4. ყაჩაღანის ჯგუფი, რომელიც 4 თუ 5 ბორცვისაგან შედგებოდა[1].

ძეგლების ჯგუფებად განლაგება დამახასიათებელია ამიერკავკასიის სხვა რაიონებისთვისაც[2]. ხშირია იგი წინააზიური სამყაროს სხვადასხვა ძველ ცენტრში[3]. ძეგლების ამგვარი განლაგება, როგორც ჩანს, ასახავს თავდაპირველი სამოსახლოდან მოსახლეობის ნამატის გადასვლას ახალ ადგილზე, რაც სავარაუდოა, რომ ძეგლთა ქრონოლოგიურ თანმიმდევრობასაც გვიჩვენებდეს.

აქვე გვინდა წინასწარ შევეხოთ „გორათა“ წარმოქმნის საკითხს, რომლის შესახებაც ვიზიარებთ ალ. ჯავახიშვილის, ჩვენი აზრით, სავსებით მართებულ მოსაზრებას, რომ ცენტრალური და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის აღნიშნული პერიოდის ნამოსახლარებზე, ძირითადად, ცხოვრების თანმიმდევრულ, უწყვეტ განვითარებასთან უნდა გვქონდეს საქმე[4].

როგორც აღნიშნული იყო, სამხრეთ კავკასიის ნამოსახლართა შორის ყველაზე სრულად შესწავლილია ქვემო შულავრის ჯგუფის ძეგლები.

500-მდე ჰა ფართობის ვაკეზე, რომელიც ბუნებრივადაა შემოფარგლული სამხრეთიდან სომხითის ქედის ჩრდილო კალთებით, ჩრდილოეთიდან —

---

1 ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, უძველესი მიწათმოქმედი..., გვ. 41; А. И. Джавахишвили, Строительное дело и архитектура..., გვ. 6—7.

2 А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 6, 202; А. А. Иессен, Из исторического прошлого..., გვ. 13—15; ! სურ. | 2 (რუკა); И. Г. Нариманов, Ф. Р. Махмудов, Энеолитические памятники на Мугани, გვ. 88—91.

3 Н. Я. Мерперт, Р. М. Мунчаев, Раннеземледельческие поселения Северной Месопотамии, СА, 1971, № 3, გვ. 144; S. Lloyd, F. Safar. Tell Hassuna, JNES, v. IV, № 4, 1945, p. 260; F. Hole, K. V. Flannery, J. A. Neely. Prehistory and Human Ecology of the Deh Luran Plain. An Early Village Sequence from Khuzistan, Iran. Ann Arbor, 1969.

4 А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 3—5, 202; მისივე, ქვემო ქართლის უძველესი ნასოფლარები, „ძეგლის მეგობარი“, № 30, გვ. 23.

მდ. ხრამით, აღმოსავლეთიდან და დასავლეთიდან, შესაბამისად — შულავრისა და საღზალანის („კაჭკაჭის“) ღელეებით, მდებარეობდა ოთხი უძველესი ნასოფლარი — შულავრის გორა, იმირის გორა, „გადაჭრილი გორა“ და „დანგრეული გორა“[5]. ამ ძეგლებიდან ყველაზე ადრეულად ამ ჯგუფის ცენტრალური ნამოსახლარი — შულავრის გორა გვევლინება. ჩვენს თხრობასაც მისი დახასიათებით დავიწყებთ.

შულავრის გორა

ძეგლი ექსპედიციას დაზიანებული დახვდა[6]. როგორც გაირკვა, იგი საკმაოდ მძლავრ გორა-ნამოსახლარს წარმოადგენდა — დაახლოებით 100 მ დიამეტრითა და 7 მეტრამდე სიმძლავრის კულტურული ფენებით. აქ გათხრილია 252 კვმ ფართობი (ტაბ. 1), საშუალოდ 2,5—3 მ სიღრმეზე. გათხრები ყამირამდე დაყვანილ იქნა შედარებით მცირე (32 კვმ) ფართობზე (ტაბ. 2). გათხრების შედეგად დადგინდა, რომ ბორცვის გადარჩენილ ნაწილში 4,5 მ სიმძლავრის ადრესამიწათმოქმედო ხანის ფენა მდებარეობდა, რომლის ზედა ჰორიზონტები ზოგჯერ დარღვეული იყო ანტიკური თუ ფეოდალური ხანის სამეურნეო ხაროებითა და სამარხებით[7]. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ბულდოზერით მოჭრილი, ზედა ორმეტრიანი ფენაც მთლიანად ადრეულ პერიოდს ეკუთვნოდა[8].

გათხრილი ფართობის სხვადასხვა დონეზე ფიქსირებულია ალიზის 40-მდე საცხოვრებელი თუ სამეურნეო ნაგებობა (ტაბ. 1,2).

ჩვენ არ შევჩერდებით არქიტექტურისა და სამშენებლო ტექნიკის განხილვაზე, რადგანაც იგი უკვე სრულად და დეტალურად არის ასახული ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიშებსა და განსაკუთრებით ალ. ჯავახიშვილის ზემოგანხილულ ნაშრომში[9]; ყურადღებას გავამახვილებთ მხოლოდ ძირითად მომენტებზე. აღსანიშნავია, რომ შულავრის გორაზე გამოვლენილი ყველა ნაგებობა, საცხოვრებელი თუ სამეურნეო, წრიული ან ელიფსური გეგმისაა, კონუსური და ცრუგუმბათური გადახურვით[10]. აღსანიშნავია, რომ აქაური ნაგებობები მეტად პრიმიტიულია, არ გააჩნია ცალკე კედელი-კორპუსი და ცალკე გადახურვა; ფაქტიურად, არადიფერენცირებულ „სახურავს“ წარმოადგენს[11]. საცხოვრებელი შენობების დამახასიათებელ ელემენტს წარმოადგენს კედლის გასწვრივ გამართული თიხის კვერცხისებური მოყვანილობის კერა უქრობი ცეცხლისათვის[12]. ნაგებობები ნაშენებია, ძირითადად, ძირბრტყელი-ამოზურგული ალიზით[13]. ბრტყელი ალიზი მხოლოდ ერთ

[5] იხ. ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, უძველესი მიწათმოქმედი..., გვ. 42, რუკა 43-ე გვერდზე.

[6] იხ. ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965—1966 წწ.), „მაცნე“, 1967, № 3, გვ. 293.

[7] იქვე.

[8] რასაც გარკვეულად საეჭვოდ ხდის გადარჩენილ ფენებში სამარხების არსებობა; თუმცა აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ სამარხები მაინც ბორცვის ფერდობზე მდებარეობდა.

[9] ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, ქვემო ქართლის..., გვ. 293—294; მათივე, უძველესი მიწათმოქმედი..., გვ. 47—57; А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 13—32.

[10] ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, ქვემო ქართლის..., გვ. 293. А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 22.

[11] А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 210.

[12] იქვე, გვ. 22.

[13] იქვე, გვ. 18.

შემთხვევაშია შემჩეული[14]. იმირის გორისაგან განსხვავებით, აქ სოფლის შედარებით მოუწესრიგებელ გეგმარებასთან და უფრო მჭიდრო დასახლებასთან უნდა გვქონდეს საქმე[15]. იმირის გორისაგან განსხვავებით აქ გვხვდება, აგრეთვე, მცირე ზომის (0,5—0,75 მ დიამეტრის) ცილინდრული სამეურნეო ნაგებობანი, რომელთაც ა. ჯავახიშვილი, ძირითადად, წყლის რეზერვუარებად მიიჩნევს[16].

ამჯერად ყურადღებას გავამახვილებთ ნივთიერი მასალის საამშენებლო ჰორიზონტების მიხედვით განხილვაზე, რადგანაც ამ რიგის სამუშაო, სრული სახით, ჯერჯერობით ჩატარებული არ ყოფილა, მიუხედავად იმისა, რომ მხოლოდ ამგვარი მიდგომა იძლევა საშუალებას გავარკვიოთ არის თუ არა ცალკეულ ჰორიზონტებს შორის განვითარების მანიშნებელი სხვაობა.

უნდა შევნიშნოთ, რომ ხშირად საკმაოდ ძნელდება ერთი საამშენებლო ჰორიზონტის ნაგებობათა გამოყოფა, რასაც შენობათა წრიულობაც ართულებს, რადგანაც ამ ტიპის შენობები, ოთხკუთხასაგან განსხვავებით ორგანულად არასდროს ერწყმის ერთმანეთს[17]. ამასთან ერთად, ზოგჯერ აშკარად მოგვიანო ნაგებობანი აბსოლუტური დონის მიხედვით უფრო დაბლა მდებარეობს, ვიდრე მასზე ადრეული. ყოველივე ამის გამო, ზოგჯერ ურთიერთმონაცვლე ჰორიზონტების გამიჯვნა, განსაკუთრებით ნაგებობათა შორის ფართობზე, ძნელდება. მიუხედავად ზემოთქმულისა, მეტ-ნაკლები სიზუსტით მთელ გათხრილ ფართობზე ხერხდება 9 ურთიერთმონაცვლე საამშენებლო ჰორიზონტის გამოყოფა. ჩვენ მიერ წარმოდგენილი შულავერის გორის სტრატიგრაფია ნაჩვენებია I ცხრილში.

ცხრილი 1

საამშენებლო ჰორიზონტები	ნაგებობები	დონე
I	ნაგებობა № 8, მასთან ახლო მდებარე ფართობი და სხვ.	+1,0 მ და უფრო ზემოთ
II	№№ 2, 7, 13 ნაგებობები; № 1 და № 3 ნაგებობების ზედა „ჰორიზონტები"[18].	+1,0 — +0,4 — +0,2 მ
III	№№ 4, 10, 11, 12 ნაგებობები; № 1 და № 3 ნაგებობების შუა „ჰორიზონტები"	+0,4 — —0,4 მ
IV	№№ 16, 20 ნაგებობები; № 1 და № 3 ნაგებობების ქვედა „ჰორიზონტები"	—0,4 — —1,2 მ
V	№ 19 ნაგებობა	—0,9 — —1,2 მ
VI	№№ 22, 25, 26(?) ნაგებობები	—1,1 — —1,5 — 1,7 მ
VII	№ 23 ნაგებობა	—1,25 — —1,9 მ
VIII	№№ 24, 29(?) ნაგებობები	—1,5 — —1,9 მ
IX	№№ 30, 31, 32 ნაგებობები	—1,9 — —2,4 მ

14 А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 19.

15 იქვე, გვ. 32.

16 იქვე, გვ. 15 და შემდეგ.

17 იქვე, გვ. 17.

18 ნაგებობანი № 1 და № 3 საამშენებლო ტრადიციის უწყვეტობის კარგ მაგალითს წარმოადგენს; ორსავე შემთხვევაში ძველი ნაგებობის ადგილზე ხდება ახლის დაშენება; იხ. ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, ქვემო ქართლის..., გვ. 294; А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 25—31.

ვინაიდან შულავრისა და იმირის გორების მასალის დეტალური აღწერა ცალკეული ჰორიზონტების მიხედვით უკვე იბეჭდება ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1965—1971 წწ. ანგარიშში, აქ მხოლოდ ზოგადი დახასიათებით შემოვიფარგლებით.

IX საამშენებლო ჰორიზონტი მეტად მცირე ფართობზეა (32 კვ. მ) გათხრილი და შესაბამისად მასალაც მცირერიცხოვანია. კერამიკა წარმოდგენილია მხოლოდ სამი ფრაგმენტით (ტაბ. 3:18, 19); ნატკეცი ქვის მასალაში გვხვდება ობსიდიანის კონუსური ნუკლეუსის წვერის ფრაგმენტი (ტაბ. 3:11), ობსიდიანის ლამელები, ანატკეცები და ანამტვრევები. მათ შორის აღსანიშნავია: თავრეტუშირებული (ტაბ. 3:14), გვერდამოღარული (ტაბ. 3:4) და გვერდდაკბილული ლამელები (ტაბ. 3:6,8), საჭრისი (ტაბ. 3;5), საფხეკები (ტაბ. 3:9,16), სახოკი (ტაბ. 3:17) და სათლელისებური იარაღი ანუ ხოწი (ტაბ. 3:10). აქვეა აღმოჩენილი ხელსაფქვავის ზედა ქვის ფრაგმენტი და რიყის ქვები გამოყენების კვალით. ძვლის ნაწარმი წარმოდგენილია ორი სადგისითა (ტაბ. 3:2,3) და მსხვილფეხა საქონლის ბეჭის ძვლის ქედზე ნაკეთები კონუსური მოყვანილობის „საჩიჩქნით" (ტაბ. 3:1).

VIII ჰორიზონტი. კერამიკა ამ ჰორიზონტშიც მეტად მცირერიცხოვანია (ტაბ. 4:5). ნატკეცი ქვის მასალაში აღსანიშნავია თავრეტუშირებული (ტაბ. 4:7), გვერდამოღარული (ტაბ. 4:13; 5:2) და გვერდდაკბილული (ტაბ. 5:10 ლამელები. „თავგამოყვანილი" ლამელა (ტაბ. 4:9), საჭრისები (ტაბ. 4:1,2, 3,4, 11), ლამელაზე ნაკეთები ბოლოკიდურა საფხეკი (ტაბ. 4:14), ხოწი (ტაბ. 4:6), რეტუშორი (ტაბ. 5:1), ნუკლეუსისებრი სახოკები (ტაბ. 4:15, 16) და ორმხრივდამუშავებული უხეში საჩეხ-საბეგვი იარაღი (ტაბ. 4:12). აქვეა ნაპოვნი ძვლის სადგისი და ირმის რქის თოხი თუ საჩიჩქნი იარაღი (ტაბ. 15:19).

VII ჰორიზონტი. აქ აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები ერთ ან ორ ჭურჭელს ეკუთვნის (ტაბ. 5:10). ნატკეცი ქვის მასალაში გამოიყოფა უტილიზებული ნუკლეუსი (ტაბ. 5:6), ბოლორეტუშირებული ლამელა (ტაბ. 5:7), სახოკი (ტაბ. 5:9), ხოწი (ტაბ. 5:5) და უხეში საჩეხ-საბეგვი იარაღი. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ორმხრივდამუშავებული, მთლიანად გახეხილ-გაპრიალებული სატეხის აღმოჩენა (ტაბ. 5:8).

VI ჰორიზონტი. კერამიკა აქ უფრო მრავლადაა აღმოჩენილი, ვიდრე წინა ჰორიზონტებში. წარმოდგენილი უნდა იყოს სულ მცირე 5 ჭურჭლის ნატეხები (ტაბ. 6:1, 3, 4, 5). ნატკეცი ქვის მასალაში გვხვდება ნუკლეუსები და მათი ნამზადები (ტაბ. 6:7), ანამტვრევები, ანატკეცები (მათ შორის ერთი გვერდებდაბლაგვებული — ტაბ. 7:12) და მრავალრიცხოვანი ლამელები. მათ შორის გამოიყოფა თავგამოყვანილი (ტაბ. 7:15), თავრეტუშირებული (ტაბ. 7:14, 16, 21, 22), გვერდამოღარული (ტაბ. 7:10) და გვერდდაკბილული ლამელები. იარაღები წარმოდგენილია საჭრისებით (ტაბ. 7:6, 7, 9, 16), საფხეკებით (ტაბ. 7:17, 19, 20), სახოკებით (ტაბ. 6:2,6), ხოწებით (ტაბ. 7:23), ბურღით (ტაბ. 7:13), კომბინირებული იარაღითა და საჩეხ-საპობი იარაღებით (ტაბ. 6:8). ძვლის ნაწარმი წარმოდგენილია სადგისებით, რომელთა შორისაც გამოიყოფა მრგვალღეროიანი, „ბიკონუსური" სადგისი (ტაბ. 14:7), მრგვალღეროიანი ძვლის ნივთის ფრაგმენტით (ტაბ. 14:6). განსაკუთრებით აღსანიშნავია ამავე ჰორიზონტში ძვლის კოვზის აღმოჩენა, რომელსაც პირის დიდი ნაწილი აკლია (ტაბ. 14:24).

V ჰორიზონტი. ამ ჰორიზონტში თიხის ჭურჭლის მხოლოდ სამი ნა-

ტეხია ნაპოვნი. ნატკეცი ქვის მასალიდან აღსანიშნავია ამორფული დაბრტყელებული ნუკლეუსი (ტაბ. 8:15), თავრეტუშირებული ლამელები (ტაბ. 7:1,2), თავგამოყვანილი ლამელა (ტაბ. 7:5), საჭრისები (ტაბ. 7:3,4; 9:29, 30), ბოლოსაფხეკები (ტაბ. 9:28), სახოკები (ტაბ. 8:13, 14, 17; 9:27) და სხვ. ქვის მასალა წარმოდგენილია ხელსაფქვავის ზედა და ქვედა ქვებით, სახეხით, მინიატურული სანაყით და საჩიჩქნი ჯოხის დასამძიმებლით — შუაში გახვრეტილი მასიური ოვალური ქვით (ტაბ. 8:16, ჩახატულია 1/2). ძვლის ნაწარმი წარმოდგენილია სადგისებით, რომელთა შორის გვხვდება „ბიკონუსურიც" (ტაბ. 14:16), საპრიალებლით, ე. წ. „დანა-საპრიალებლით" (ტაბ. 14:18) და თავბოლოწაჭრილი და გაპრიალებული ფრინველის ლულოვანი ძვლით. ამ ჰორიზონტში ნაპოვნია ირმის რქის თოხიც (ტაბ. 15:17).

IV ჰ ო რ ი ზ ო ნ ტ ი. მიუხედავად იმისა, რომ ეს ჰორიზონტი შედარებით დიდ ფართობზეა გათხრილი, თიხის ჭურჭლის მხოლოდ ოციოდე მცირე ზომის ფრაგმენტია ნაპოვნი. ნატკეცი ქვის მრავალრიცხოვან მასალაში აღსანიშნავია თავრეტუშირებული, გვერდამოღარული და გვერდდაკბილული ლამელები. იარაღებს შორის გვხვდება: საჭრისები (ტაბ. 8:2; 9:14), საფხეკები (ტაბ. 8 : 1, 3, 7, 9; 9 : 16), სახოკები (ტაბ. 8:10, 11, 12), ხოწები (ტაბ. 8:5), სახვრეტები და ბურღები (ტაბ. 8:4, 8; 9:22), კომბინირებული (ტაბ. 9:20) და საჩეხ-საბეგვი იარაღი. ქვის სხვა ნაწარმი წარმოდგენილია ხელჩაქუჩებით, ხელსაფქვავის ზედა და ქვედა ქვებით. განსაკუთრებით საყურადღებოა ამ ჰორიზონტში ლახტისთავის ფრაგმენტის (შუაზე გაპობილი ნახევარი) აღმოჩენის ფაქტი (ტაბ. 16:1) ძვლის ნაწარმში გვხვდება სხვადასხვა ტიპის სადგისები (ტაბ. 13:24, 28, 30; 14:14; 15:7), საპრიალებლები (ტაბ. 14:26 — 29, 31, 34), „დანა-საპრიალებლები" (ტაბ. 13:3; 14:26) და სხვა. რქის ნაწარმი წარმოდგენილია თოხით (ტაბ. 15:21), „საჩიჩქნით" (ტაბ. 15:18), „მუფტიანი კვერთხებით" (ტაბ. 15:22) და თოხის ნამზადით.

III ჰ ო რ ი ზ ო ნ ტ ი. კერამიკა აქაც მცირერიცხოვანია. ნატკეცი ქვის მასალიდან აღსანიშნავია თავრეტუშირებული (ტაბ. 9:1, 2; 10:50, 56, 57), გვერდამოღარული (ტაბ. 9:12, 13; 10:41) და გვერდდაკბილული ლამელები (ტაბ. 10:43), საჭრისები (ტაბ. 9:3—7; 10: 46—49, 51, 52), საფხეკები (ტაბ. 10:42), სახოკები (ტაბ. 10:53—55), ხოწები (ტაბ. 9:8,9), სახვრეტები (ტაბ. 9:43; 10:37), კომბინირებული იარაღები (ტაბ. 9:5), საჩეხ-საპობი იარაღები და სხვ. ქვის სხვა ნივთებიდან გვხვდება ხელჩაქუჩები, ხელსაფქვავის ზედა და ქვედა ქვები და საჩიჩქნი ჯოხის დასამძიმებელი (ტაბ. 9:31, ჩახატულია 1/2). ძვლის ნაწარმი წარმოდგენილია სადგისებით (ტაბ. 13:10, 14, 26, 29), დუბლირებული საპრიალებლით (ტაბ. 13:4), კოვზის ფრაგმენტით (ტაბ. 14:25), „ისრისპირით" (ტაბ. 14:10) და სხვა. ამავე ჰორიზონტში ნაპოვნია ირმის რქის თოხიც (ტაბ. 15:14).

II ჰ ო რ ი ზ ო ნ ტ ი. კერამიკა შედარებით მრავალრიცხოვანია. წარმოდგენილია ერთი მთელი ჭურჭლით (ტაბ. 12:4), რამდენიმე მოზრდილი ფრაგმენტით და წინა ჰორიზონტებთან შედარებით, მრავალრიცხოვანი წვრილი ნატეხებით. ისევე როგორც III ჰორიზონტში, ზოგიერთი ჭურჭელი რელიეფურის გარდა ჭდეული ორნამენტითაა შემკული (ტაბ. 12:1—4). ნატკეცი ქვის მასალაში აღსანიშნავია ნუკლეუსები (ტაბ. 11:33), თავრეტუშირებული (ტაბ. 10: 10,11, 14, 24), გვერდამოღარული (ტაბ. 10:13, 35), გვერდდაკბი-

ლული ლამელები, საჭრისები (ტაბ. 10:1—8), საფხეკები (ტაბ. 10:9, 15, 21, 28, 34), სახოკები (ტაბ. 10:30—32), ხოწები (ტაბ. 10:18, 26, 29), სახვრეტები და ბურღები (ტაბ. 10: 20, 22, 25) და კომბინირებული იარაღი (ტაბ. 10: 27). ამ ჰორიზონტში აღმოჩენილია გახეხილ-გაპრიალებული სატეხი (ტაბ. 9:32). ძვლის ნაწარმი წარმოდგენილია სადგისებით, საპრიალებლებით (ტაბ. 15:13), „დანა-საპრიალებლით“ (ტაბ. 14:8), ხოლო რქის ნაწარმი — ორი თოხითა და ერთი ნამზადით.

I ჰორიზონტი. კერამიკა II ჰორიზონტთან შედარებით უფრო მრავლადაა. ნატკეცი ქვის მასალა წარმოდგენილია ნუკლეუსებით (ტაბ. 11:37, 38, 39), ანატკეც — ანამტვრევებითა და ლამელებით. ლამელებს შორის გამოიყოფა თავრეტუშირებული (ტაბ. 11:8, 20, 29, 35), გვერდამოღარული (ტაბ. 11:18, 19, 34) და სხვა ჯგუფები. იარაღები წარმოდგენილია საჭრისებით (ტაბ. 11:2, 6, 9, 10, 24—27), საფხეკებით (ტაბ. 11:3, 4, 7, 15, 36, 40), სახოკებით (ტაბ. 11:32, 33), ხოწებით (ტაბ. 11:5,17), სახვრეტებითა და ბურღებით (ტაბ. 11:11, 22) და კომბინირებული იარაღებით. ამ ჰორიზონტიდან მომდინარეობს ერთი გახეხილ-გაპრიალებული სატეხი და მინიატურული თავთან გახვრეტილი ცულისებური ნივთი, ქვიშაქვისა, ცალმხრივლესილი (ტაბ. 9:33); ძვლის ნაწარმში გვხვდება სადგისები (ტაბ. 13:5, 6, 8, 10, 17, 19, 20, 22, 23, 25, 27, 14:13, 17; 15:1, 2, 5, 6), საპრიალებლები (ტაბ. 14:32), „ისრისპირები“, „საჩიჩქნი იარაღები“ (ტაბ. 15:10, 15), თხელფირფიტოვან ძვალზე ნაკეთები დანისებური ნივთები (ტაბ. 14:2, 3), გაპრიალებული ეშვის საკიდი (ტაბ. 14:21) და სხვა. ამ ჰორიზონტში ირმის რქის ორი ფრაგმენტირებული იარაღია ნაპოვნი — თოხი და „ცული“.

ზედაპირულად აკრეფილი მასალიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია „შომუ-თეფეს ტიპის“ ნამგლის ჩასართები, ერთადერთი მაკროლითი (ტაბ. 16:3) და გამომწვარი თიხის ანთროპომორფული ქანდაკება ქალისა (ტაბ. 16:3).

შულავერის გორის მონაცემების მთლიანობაში შესწავლის შედეგადაც აშკარა ხდება, რომ ეს ნამოსახლარი მნიშვნელოვნად განსხვავდება აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ყველა ადრესამიწათმოქმედო ძეგლისაგან და ბევრად უფრო არქაულად გამოიყურება მათ შორის. ამასთან ერთად, საამშენებლო დონეების ცალ-ცალკე შესწავლამ დაგვანახა, რომ მნიშვნელოვანი განსხვავებანი შეინიშნება არა მარტო ამ ძეგლსა და სხვა ნასოფლარებს შორის, არამედ თვით შულავერის გორის სხვადასხვა საამშენებლო ჰორიზონტებს შორისაც[19].

შულავერის გორის სტრატიგრაფიამ შემდეგი სურათი მოგვცა: საერთოდ ძეგლზე, განსაკუთრებით კი ქვედა ჰორიზონტებში თიხის ჭურჭელი მეტად იშვიათია; ამასთან აქაური კერამიკა ფორმების სიმარტივით გამოირჩევა. ქვედა დონეების ჭურჭელი სუსტადაა გამომწვარი, ძირითადად მოყავისფრომონაცრისფროდ; ჭურჭლის ზედაპირი მხოლოდ სველი ხელითაა მოგლუვებული. VI საამშენებლო ჰორიზონტში ამ სახის ნაწარმთან ერთად ჩნდება ერთადერთი სუსტად გაპრიალებულზედაპირიანი ფრაგმენტი. კარგად გაპრიალებულზედაპირიანი, მოვარდისფროდ გამომწვარი ჭურჭელი კი, მხოლოდ II ჰორიზონტიდან ჩანს. ზედა ჰორიზონტების ნაპრიალებ კერამიკასაც ზედაპირი არათანაბარი და უსწორმასწორო აქვს. აღსანიშნავია, რომ ამ ჰორიზონტებშიც

---

19 იხ. ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965—1971 წწ.) (ავტორთა ჯგუფი), თბილისი, 1975 (აღნიშნული ანგარიში გამოქვეყნდა ჩვენი ნაშრომის აწყობის დროს, ამდენად მისი სათანადოდ მითითება ვერ მოხერხდა).

გაპრიალებულზედაპირიანი ჭურჭლის წილი საერთო მასაში მეტად უმნიშვნელოა.

შულავრის გორის მარტივ, კვერცხისებურტანიან, ქილისებურ ქუსლიან ჭურჭლებზე პირის „გაფორმების“ ორი ვარიანტი გვხვდება — ერთი ოდნავ გადაშლილი და მეორე — რკალისებურად, თანაბრად მოყრილი (პირმოყრილი ჭურჭლისა). ორივე ვარიანტი ჩანს როგორც ქვედა, ასევე ზედა ჰორიზონტებშიც. ჭურჭლის ძირები ყველა ჰორიზონტში მასიური და მკვეთრად (ნაპირებისაკენ განზიდულ, გამოყვანილქუსლიანია, რომელთა აბსოლუტური უმრავლესობა მრგვალია და ქვევიდანაც მოგლუვებული.

მცირედ განსხვავებულად გამოიყურება I ჰორიზონტის ნაწარმი, სადაც ჩნდება განსხვავებული ფორმებიც: მაგ., ერთი მოყავისფროდ გამომწვარი მცირე ზომის ქილისებური ჭურჭელია განიერი პირით, ძირისაკენ ოდნავ შევიწროებული სწორი კედლებით, ფართო ბრტყელი ძირით. ერთიც მაღალი ცილინდრულყელიანი მოყავისფროდ გამომწვარი ჭურჭლის პირგვერდის ფრაგმენტია — პირგადაშლილი, საგრძნობლად პროფილირებული, სუსტად გაპრიალებული ზედაპირითა და შიდაპირით. ამავე ჰორიზონტში ჩნდება შულავრის გორის კერამიკისათვის „უცხო“ ძირებიც: მაგ., ზემოაღწერილ ქილისებურ ჭურჭელს უქუსლო ძირი აქვს; ერთი დაბალქუსლიანია, ორმხრივგაპრიალებული ჭურჭლის ძირის ფრაგმენტი კი დაკუთხულია. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ II ჰორიზონტში აღმოჩენილ ერთ და I ჰორიზონტში ნაპოვნ ორიოდე ძირის ფრაგმენტს ეტყობა ლასტის სპირალური ანაბეჭდი, რაც ქვედა ჰორიზონტების მასალებში არ ჩანდა.

მოკლედ შევჩერდებით შულავრის გორის ჭურჭლის შემკულობაზე. ორნამენტი გვხვდება რელიეფური და ჭდეული. რელიეფური ორნამენტი უკვე VI ჰორიზონტიდან ჩანს, ჭდეული კი, მხოლოდ III საამშენებლო ჰორიზონტიდან.

რელიეფური ორნამენტი წარმოდგენილია მხოლოდ პირის გასწვრივ ერთ ჰორიზონტალურ რიგად დაძერწილი, ხან ირგვლივ, სიმეტრიულად განლაგებული, ხან კი — ორი, სამი ან მეტი კოპისაგან შემდგარი ჯგუფებად დატანილი მაღალი კონუსური კოპებით. ამ სახის შემკულობა მხოლოდ პირმოყრილ ჭურჭლებს ახასიათებს.

ჭდეული ორნამენტით შემკულია ზოგიერთი ჭურჭლის პირი ან მხარი, ზოგჯერ კი — ორივე. პირი დაჭდეული აქვს უმეტესად ირიბი ზოლებით როგორც პირმოყრილ, ასევე პირგადაშლილ ჭურჭლებს; ხოლო მხარზე (კორპუსზე) დატანილი ჭდეული ორნამენტი გვხვდება მხოლოდ პირგადაშლილ ჭურჭლებზე.

ჭდეული ორნამენტი კორპუსზე წარმოდგენილია, ძირითადად, ვერტიკალურად განლაგებული „თევზიფხური“ სახეებით. თუმცა იშვიათად გვხვდება ვერტიკალურად დატანილი ტალღისებური ხაზები ან სხვა სახის გეომეტრიული ორნამენტი.

ჭდეული და რელიეფური ორნამენტის კომბინაცია მეტად იშვიათია, ისიც მხოლოდ პირმოყრილ ჭურჭლებზე, რომელთაც პირი ირიბად აქვთ დაჭდეული, პირის გასწვრივ კი კოპები შემოუყვება.

შულავრის გორის კერამიკაში შეიმჩნევა ერთი საყურადღებო გარემოება — IX—VII ჰორიზონტებში თიხაში გასამჭლევებლად შერეულია მხოლოდ არაორგანული მინარევი — დანაყილი ბაზალტი, ხვინჭა, ზოგჯერ ქარ-

სიც. VI—IV ჰორიზონტების ჰურჰელს მხოლოდ ზედაპირზე ეტყობა ბზის უმნიშვნელო მინარევი, რაც კეცში არ ჩანს; III ჰორიზონტში კი უკვე კეცშიც შეიმჩნევა არაორგანულ მინარევთან ბზის კომბინაცია. II ჰორიზონტში ცალკე გამოიყოფა მცირერიცხოვანი ნამჯანარევი ნაწარმი; მათი რაოდენობა I ჰორიზონტშიც უმნიშვნელოა, მაგრამ ზედაპირულ მასალაში უკვე საგრძნობლად მატულობს.

გარკვეული განსხვავებანი შეინიშნება სხვადასხვა ჰორიზონტებში მოპოვებულ ძვლისა და რქის ინვენტარში. საერთოდ ძვლისა და რქის იარაღები შულავრის გორის მასალებში ცოტაა; განსაკუთრებით იშვიათია ისინი ქვედა ჰორიზონტებში, სადაც თითქმის ერთადერთ იარაღად გვევლინება სადგისი. ძვლისა და რქის ნივთების რაოდენობა თანდათანობით იზრდება ჰორიზონტების მიხედვით (ქვევიდან ზევით) და უფრო მნიშვნელოვანიც ხდება (იხ. ცხრილი 2). ასე მაგალითად: VI ჰორიზონტში გვხვდება მრგვალღეროიანი „ბიკონუსური“ სადგისი; აქვეა აღმოჩენილი მრგვალღეროიანი „დანასაპრიალებელი“ და კოვზის ფრაგმენტი. ლულოვან ძვალზე ნაკეთები ტიპიური საპრიალებელი პირველად V ჰორიზონტში ჩნდება, ხოლო მსხვილფეხა საქონლის ნეკნზე ნაკეთები საპრიალებლები მხოლოდ II და I ჰორიზონტშია აღმოჩენილი. III და II ჰორიზონტში ნაპოვნია „ოვალურთავიანი ისრისპირები“, „რომბულთავიანი“ კი — I-ში. მხოლოდ I ჰორიზონტში გვხვდება, აგრეთვე, თხელფირფიტოვან ძვალზე ნაკეთები დანისებური მოყვანილობის ნივთები, რომელთაც გვერდები დაკბილული აქვთ. ამ ტიპის ნივთები, სრულიად უცხო შულავრის გორის IX—II ჰორიზონტებისათვის, პარალელებს პოულობს იმირის გორის V—I ჰორიზონტების ძვლის ნაწარმში, მიუხედავად იმისა, რომ მათ შორის საგრძნობი ტიპოლოგიური განსხვავებაც შეინიშნება. ასევე სიახლეს წარმოადგენს შულავრის გორის რქის ნაწარმში ერთადერთი გამჭოლსატარენახვრეტიანი ირმის რქის იარაღი — „ცული“, აღმოჩენილი I ჰორიზონტში. ეს იარაღიც იმირის გორის მასალებში პოულობს პარალელს.

შედარებით უფრო ნაკლებად საგრძნობია განსხვავებანი ნატკეცი ქვის მასალაში, თუმცა აქაც შეიძლება გარკვეულ ცვლილებათა შესახებ მსჯელობა. შულავრის გორის ყველა ჰორიზონტში, ისევე, როგორც იმირის გორაზე, ერთიანი ქვის ინდუსტრია გვხვდება. იარაღების დასამზადებელ ძირითად ნედლეულად გამოყენებულია ობსიდიანი (ნატკეცი ქვის მასალის საერთო რაოდენობის 89, 24% — იხ. ცხრილი 3), რომელიც წარმოდგენილია ნუკლეუსებით, ანამტვრევ-ანატკეცებითა და ლამელებით. შულავრის გორის ქვის ინდუსტრიის დამახასიათებელი ნიშანია მკვეთრად გამოსახული ლამელარული ტექნიკა, ე. ი. ლამელების სიჭარბე ანატკეც-ანამტვრევებთან შედარებით (იხ. ცხრილი 4), აქ აღმოჩენილი ლამელები წაგრძელებული, სწორი დანისებური მოყვანილობისაა; გავრცელებულია საშუალო და ფართო ლამელები; ვიწრო ლამელები იშვიათია; მიკროლამელები თითქმის არ გვხვდება (სულ მთელ მასალაში 6 ცალია). საერთოდ არ ჩანს გეომეტრიული ფორმის მიკროლითები.

ლამელებს შორის გვხვდება თავრეტუშირებული ცალები, მრავლადაა გვერდამოღარული ეგზემპლარები. ლამელების უმეტესობას ეტყობა დამუშავების ან გამოყენების კვალი.

ობსიდიანის ლამელებზეა ჩამოყალიბებული იარაღთა უმეტესობაც, რომელთა შორის ყველაზე მრავალრიცხოვანია სხვადასხვა სერიებით წარმოდგენილი საჭრისები. შედარებით ნაკლებია ლამელის ბოლოზე ჩამოყალიბებუ-

ძვლისა და რქის ნაწარმი

1. სადგისები ნაკეთები გაპობილ მეტაპოდიებზე
2. სადგისები ნაკეთები გაუპობელ ლულოვან ძვალზე
3. სადგისი მრგვალღეროიანი „ბიკონუსური"
4. სადგისი წახნაგოვანღეროიანი
5. სადგისი მასიური, ატიპიური
6. სადგისი ატიპიური „მტკვარ-არაქსულის" მსგავსი
7. საპრიალებელი ნაკეთები გაუპობელ ლულოვან ძვალზე
8. საპრიალებელი ნაკეთები გაპობილ ლულოვან ძვალზე
9. საპრიალებელი ნაკეთები მსხვილფეხა საქონლის ნეკნის ძვალზე
10. საპრიალებელი ნაკეთები მსხვილფეხა საქონლის ბეჭის ძვალზე
11. „დანა-საპრიალებელი" ნაკეთები ლულოვან ძვალზე
12. „დანა-საპრიალებელი" მრგვალღეროიანი
13. საპრიალებელი დუბლირებული
14. საპრიალებელი თხელფირფიტოვანი (ნაკეთები გაპობილ ნეკნზე)
15. „ისრისპირი" ოვალურთავიანი
16. „ისრისპირი" რომბულთავიანი
17. კოვზები თუ მათი ფრაგმენტები
18. ფრინველის ძვალი, თავბოლოწაჭრილი
19. „საბეჭავი"
20. „საჩიჩქნი იარაღები"
21. გვერდდაკბილული იარაღები ნაკეთები თხელფირფიტოვან ძვალზე
22. დანისებური მოყვანილობის თხელფირფიტოვანი ნივთი
23. საკინძისებური ნივთი
24. მახათისებური ნივთი
25. „ფიგურული" საკიდი
26. „ფიგურული კოვზი"
27. „თოხი" ნაკეთები მსხვილფეხა საქონლის ლულოვან ძვალზე ზემოდან ჩახვრეტილი სატარეთი
28. „თოხი" ნაკეთები მსხვილფეხა საქონლის მეტაპოდიაზე გამჭოლი სატარე ნახვრეტით
29. „თოხი" ნაკეთები მსხვილფეხა საქონლის ბეჭის ძვალზე
30. „მუფტა" ძვლისა
31. ფრაგმენტები მრგვალღეროიანი ძვლის იარაღებისა
32. ნამზადები და ფრაგმენტები განუსაზღვრელი ძვლის იარაღებისა
33. საკიდი ნაკეთები ტახის გაპობილ ეშვზე
34. ეშვი დამუშავებული
35. „თოხი" ირმის რქისა სატარე ნახვრეტის გარეშე
36. „თოხი" ირმის რქისა გამჭოლი სატარე ნახვრეტით
37. „საჩიჩქნი" იარაღი ნაკეთები ირმის რქის წანაზარდზე
38. „ცული" ირმის რქისა მრგვალი გამჭოლი სატარე ნახვრეტით
39. „კვერთხი-მუფტა" ირმის რქისა
40. „კვერთხისთავი" ირმის რქისა
41. „მუფტა" ირმის რქისა
42. ნამზადი ირმის რქის თოხისა
43. ფრაგმენტები სატარენახვრეტიანი ირმის რქის იარაღებისა
44. ფრაგმენტები ირმის რქის განუსაზღვრელი იარაღებისა

ცხრილი 2

მულავრის გორა									იმირის გორა			
IX	VIII	VII	VI	V	IV	III	II	I	VII—VI	V	IV—I	მურფი
2	1	1	10	11	24	40	18	49	28	98	78	17
—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	2	1
—	—	—	1	1	1	—	—	2	1	—	1	—
—	—	—	—	—	1	—	—	1	2	1	1	—
—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	4	5	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
—	—	—	—	2	4	—	2	2	1	5	4	2
—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	2	6	—
—	—	—	—	1	2	—	1	2	—	—	4	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	5	2	—
—	—	—	—	1	3	—	1	—	2	1	—	—
—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	6	9	—
—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	1	—
—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	1	—	1	—	1	—	—	1	—
—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—
1	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	4	2
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
—	—	—	—	—	—	2	3	3	2	—	—	—
—	—	—	—	—	2	1	—	4	1	8	13	2
—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—
—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
—	1	—	—	1	1	1	2	1	—	1	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	4	2
—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	7	1
—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	1	—
—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—
—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	3	—

შულავრის გორა

ცხრილი 3

ობსიდიანისა და სხვა ქანის პროცენტული შეფარდება

სამშენებლო ჰორიზონტები	ატკეცვის შედეგად მიღებული ქვის ნივთების საერთო რაოდენობა	მათ შორის		% შეფარდება	
		ობსიდ.	სხვ. ქანი	ობსიდ.	სხვ. ქანი
I	182	179	3	98,5	1,5
II	237	235	2	99,11	0,89
III	244	228	16	93,44	6,56
IV	508	445	63	87,3	12,7
V	152	136	16	89,47	10,53
VI	492	405	87	82,31	17,69
VII	65	58	7	89,23	10,77
VIII	91	78	13	85,49	14,51
IX	50	41	9	82,00	18,00
სულ	2021	1805	216	89,24	10,76

ნატკეცი ქვის მასალის ძირითადი ჯგუფები

ცხრილი 4

ჯგუფები \ სამშენებლო ჰორიზონტები	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	სულ
ნუკლეუსები	5	2	6	6	5	8	1	1	1	35
ლამელები და მათზე ნაკეთები იარაღები	122	161	151	277	97	211	32	52	25	1128
ანატკეცები და მათზე ნაკეთები იარაღები	37	55	73	196	44	232	26	34	21	718
ანამტვრევები	18	19	12	28	4	37	5	3	3	129
საჩეხ-საპობი იარაღები	—	—	2	1	2	4	1	1	—	11
სულ	182	237	244	508	152	492	65	91	50	2021

ლი საფხეკები და სათლელისებური იარაღები (ხოწები). იშვიათია ბურღები თუ სახვრეტები. ძეგლისათვის დამახასიათებელია გაკაჟებული ქანის, ძირითადად არგილიტის, ოვალური მოყვანილობის ძასიურ ანატკეცებზე ნაკეთები, ოვალურსამუშაოპირიანი სახოკები, რომელთა მსგავსი სხვა ძეგლებზე არ გვხვდება. მათთან ერთად უკვე VIII სამშენებლო ჰორიზონტიდან მოკიდებული ჩანს კაჟისებური ქანის, უფრო ხშირად კი ობსიდიანის, ნუკლეუსისებური, მაღალსამუშაოპირიანი სახოკებიც, რომლებიც იმირის გორის მასალაშიც საკმაოდ გავრცელებული ჩანს. შულავრის გორის ქვედა ჰორიზონტებში (III—VIII) გვხვდება უხეში ორმხრივდამუშავებული საჩეხ-საპობი იარაღები (იხ. ცხრილი 7).

საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ზედაპირულ მასალაში ჩანს გაკაჟებული არგილიტის ზურგდაბლაგვებული ლამელები თუ ლამელისებური ანატკეცები — „შომუ-თეფეს ტიპის“ ნამგლის ჩასართები, რომელიც ფართოდ ვრცელდება იმირის გორის V და მომდევნო სამშენებლო ჰორიზონტებში.

გახეხილ-გაპრიალებული ქვის იარაღები შულავრის გორის უძრავ ფენებში მეტად იშვიათია (სამი მთლიანად გახეხილ-გაპრიალებული, მაღალი ტრაპეციის მოყვანილობის ბრტყელი სატეხი და ერთიც მინიატურული „მოდელი“); ბევრად მეტი ჩანს ისინი ზედაპირულ მასალაში.

ცალკე აღსანიშნავია შულავრის გორის ხელსაფქვავები. აქ აღმოჩენილ ყველა ქვედა ქვას ვარცლისებურად ჩაღრმავებული სამუშაო ზედაპირი აქვს. მათი შესაბამისი კურანტები (ზედა ქვები) მცირე ზომით გამოირჩევა. კურანტები გვხვდება როგორც ცალმხრივი — ძირბრტყელი-ამოზურგული, ისე ორმხრივი — ორმხრივბრტყელი; ყველა მათგანი ოვალური მოყვანილობისაა. ორმხრივგამოყენებული კურანტები სამ შემთხვევაში შემდგომში გახვრეტილია და, როგორც ჩანს, მარგილის („საჩიჩქნი ჯოხის“) დასამძიმებლად ყოფილა გამოყენებული. ანალოგიური იარაღი იმირის გორის VII—VI ჰორიზონტების მასალაშიც გვხვდება.

დასასრულ მოვიხსენიებთ შულავრის გორის II ჰორიზონტში ნაპოვნ ქვის ერთ იარაღს — კვერცხისებური მოყვანილობის რიყის ქვას შუაში განივი ღარით — ძვლის იარაღების სახეხ-სალესს, რომლის ანალოგიები ქვემო ქართლის ძეგლებიდან მხოლოდ იმირის გორაზე გვხვდება.

იმირის გორა

მეორე ძეგლი, ქვემო შულავრის ჯგუფის ნასოფლარებიდან, რომელიც ქვემო ქართლის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ გათხარა, იმირის გორა იყო. იგი ქვემო შულავრის ჯგუფში სიდიდით მეორე ძეგლია და ყველაზე სრულად გათხრილი ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარია მთელს კავკასიაში (ტაბ. 17).

იმირის გორა ოდნავ წაგრძელებული ოვალის მოყვანილობის ბორცვია, რომლის სიგრძე უდრის 90 მეტრს, სიგანე — 80 მ; სიმაღლე ველის თანამედროვე დონიდან 4 მ აღემატება. ძეგლი, შეიძლება ითქვას, დაუზიანებელი იყო. იგულისხმება, რომ მას არ განუცდია ისეთი ნგრევა, როგორც „დანგრეულმა გორამ“, შულავრის გორამ და ქვემო ქართლის სხვა ნამოსახლარებმა“[20].

თავდაპირველად გორაზე გაიჭრა ორი საცდელი შურფი, რომლებიც შემდეგ გაფართოვდა, გაგრძელდა და რადიალური სტრატიგრაფიული ტრანშეის სახე მიიღო. როდესაც დადგინდა ძეგლის სტრატიგრაფია (4,5 მ სიღრმეზე შვიდი საამშენებლო ჰორიზონტი გამოიყო[21]), გათხრები გაფართოვდა სივრცივ, ძირითადად, ერთ საამშენებლო (ზემოდან V) დონეზე (ტაბ. 18), სულ ნამოსახლარზე გაითხარა 1200-მდე კვმ ფართობი, რომლის სხვადასხვა საამშენებლო დონეზე ფიქსირებულია 60-ზე მეტი ნაგებობა (ტაბ. 17, 18).

შულავრის გორასთან შედარებით, აქ ნაგებობები ბევრად მოწესრიგებულადაა განლაგებული და მათ შორის ფართობიც მეტია. საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობანი ერთმანეთს უკავშირდება მორკალული კედლებით, რომლის საშუალებით მოზღუდულია „ეზოც“ — შეკრულია ერთიანი კომპლექსი. ხშირად რამდენიმე კომპლექსი ერთმანეთს ებმის და, როგორც

---

[20] იხ. ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, უძველესი მიწათმოქმედი... გვ. 64; А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 37.

[21] ძეგლის სტრატიგრაფიის შესახებ იხ. А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 45—46.

ჩანს, წრიულად არის განლაგებული მოზრდილი ცენტრალური მოედნის გარშემო. გარდა ტრადიციული წრიული ფორმის ცრუგუმბათური ნაგებობებისა, იმირის გორაზე გვხვდება პრინციპულად განსხვავებული გეგმისა და კონსტრუქციის რამდენიმე შენობაც (№№ 8,9—10, 47)[22].

სხვადასხვა ობიექტური მიზეზების გამო ზოგჯერ არ მოხერხდა მასალის განხილვა ცალკეული სამშენებლო ჰორიზონტების მიხედვით — იმირის გორა, გარკვეული ქრონოლოგიური წყვეტილებით, ადრებრინჯაოს ხანიდან მოყოლებული შუა საუკუნეების ჩათვლით სასაფლაოდ ყოფილა გამოყენებული (იხ. ტაბ. 18)[23]; სამარხები ხშირ შემთხვევაში IV სამშენებლო ჰორიზონტამდე (ჰორიზონტები დანომრილია ზევიდან ქვევით) აღწევდა, რის გამოც ძეგლის ზედა ოთხი ჰორიზონტი ძლიერ იყო დარღვეული. შესაბამისად, ამ ზედა დონეების მასალაც არეული იყო და ხშირად ძნელდებოდა მასალის ეჭვმიუტანლად მიკუთვნება ამა თუ იმ სამშენებლო ჰორიზონტისადმი. აქედან გამომდინარე, მიზანშეწონილად ჩავთვალეთ, რომ I—IV („დარღვეული") ჰორიზონტების მონაპოვარი ერთად გაგვეხილა.

ცალკე ვიხილავთ მხოლოდ V სამშენებლო ჰორიზონტის მასალას, რადგანაც იგი, როგორც აღნიშნული იყო, ყველაზე დიდ ფართობზეა გათხრილი და კარგად გამოიყოფოდა როგორც უფრო ზედა, ისე ქვედა ჰორიზონტებისაგან. უფრო ქვეშ მდებარე VI და VII ჰორიზონტების მასალას, გათხრილი ფართობისა და მონაპოვრის შედარებითი სიმცირის გამო, აგრეთვე ვაერთიანებთ.

ცალკე განვიხილავთ ე. წ. „არასტრატიფიცირებული ფენების" (რომელსაც ძირითადად ეკუთვნის „დიდი ნაცრიანი მოედნიდან" — ცენტრალური ეზოდან მომდინარე მასალა) და გორის ნაპირზე გაჭრილი შურფიდან მომდინარე მასალას. უკანასკნელ ორ კატეგორიაში ჩათვლილი მასალის აბსოლუტური უმრავლესობა, დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ ზედა (I—IV) სამშენებლო ჰორიზონტებს ეკუთვნის, მაგრამ რადგანაც უფრო ქვედა ფენებიდან მომდინარე მასალის შერევაც არ არის გამორიცხული, მათი ცალ-ცალკე განხილვა მივიჩნიეთ მიზანშეწონილად.

იმირის გორის ქვედა ორი, VII—VI სამშენებლო ჰორიზონტის კერამიკა მცირერიცხოვანია (ტაბ. 35:1—8). ნატკეცი ქვის მასალაში განსაკუთრებით აღსანიშნავია ნუკლეუსების მთელი სერია (ტაბ. 19:1, 2, 4, 5, 7—9, 11—19; 20:4,6—8, 11). იარაღებიდან გვხვდება: საჭრისები (ტაბ. 25:8), საფხეკები (ტაბ. 21:10; 22:34), სახოკები (ტაბ. 22:17, 25, 35), ხოწები, ბურღები (ტაბ. 21:6) და რეტუშორი. გახეხილ-გაპრიალებული იარაღები (ტაბ. 27:2, 3, 9) მცირერიცხოვანია. ქვის სხვა ნაწარმიდან აღმოჩენილია „საჩიჩქნი ჯოხის" საწაფი (ტაბ. 27:11). ძვლის იარაღების სახეხ-სალესი — ოვალური მოყვანილობის რიყის ქვა, შუაში განივი ღარით, ხელსაფქვავის ზედა და ქვედა ქვის ფრაგმენტები და სხვადასხვა სახის ნამზადები (ტაბ. 27:1, 4, 6, 10). ძვლის ნაკეთობანი წარმოდგენილია სადგისებით (ტაბ. 30:1, 3, 16, 17, 23, 37), საპრიალებლებით (ტაბ. 31:3, 18, 21), „დანა-საპრიალებლებით" (ტაბ. 31:6, 8) და სხვადასხვა იარაღთა ფრაგმენტებით.

V ჰ ო რ ი ზ ო ნ ტ ი. ეს ჰორიზონტი იმირის გორაზე ყველაზე უფრო დიდ ფართობზე და სრულადაა შესწავლილი. კერამიკა შედარებით მრავალრიცხო-

---

[22] იქვე, გვ. 44.
[23] იქვე.

ვანია. ჭურჭლის ორნამენტაცია მხოლოდ რელიეფურია (ტაბ. 36:1—7; 37:1—8; 38:1,3—17). ნატკეცი ქვის მასალიდან აღსანიშნავია თავრეტუშირებული (ტაბ. 23:13; 24:2, 12, 18, 19; 25:1,25), გვერდამოღარული (ტაბ. 23:3,16; 24:1,16), გვერდდაკბილული (ტაბ. 23:4) და „თავგამოყვანილი“ ტაბ. 25:13) ლამელები, საჭრისები (ტაბ. 24: 11, 13, 14), საფხეკები (ტაბ. 21:27, 57; 22:9, 11; 24:17), სახოკები (ტაბ. 22:24, 27), ხოწები (ტაბ. 24:7), ბურღები თუ სახვრეტები, (ტაბ. 21:47; 23:2; 25:5), კომბინირებული იარაღი (ტაბ. 21:45), რეტუშორი, საჩეხ-საპობი იარაღები (ტაბ. 23:19) და რაც განსაკუთრებით აღსანიშნავია, „შომუ-თეფეს ტიპის“ ნამგლის ჩასართები. ძვლის ნაწარმი წარმოდგენილია სადგისებით (ტაბ. 30:4,25, 28, 34, 38—40, 43, 47), საპრიალებლებით (ტაბ. 31:1, 5, 7, 11, 13, 14, 18), თხელფირფიტოვან ძვალზე ნაკეთები საპრიალებლებით (ტაბ. 31:22, 23, 25, 27), „ფიგურული“ საკიდით (ტაბ. 33:12), დანისებური ნივთის ფრაგმენტით, „ისრისპირით“ (ტაბ. 33:11), დაუმთავრებელი საკიდით (ტაბ. 33:8), მსხვილფეხა საქონლის ლულოვან ძვალზე ნაკეთები თოხის ფრაგმენტითა და სხვ. რქის ნაწარმიდან გვხვდება: მრგვალგამჭოლსატარენახვრეტიანი თოხები, ასეთივე სატარიანი „ცული“, ირმის რქის წანაზარდებზე ნაკეთები საჩიჩქნები, „კვერთხისთავი“, „მუფტა“ და სხვადასხვა იარაღის ფრაგმენტები.

იმირის გორის ზედა, IV—I ჰორიზონტები ძლიერ იყო დაზიანებული ეროზიითა და ჩაშვებული სამარხებით, რის გამოც, როგორც აღვნიშნეთ, ჩვენ მიზანშეწონილად ჩავთვალეთ ერთად, მთლიანობაში გაგვეხილა ამ ჰორინტთა მასალები. კერამიკა საკმაოდ მრავალრიცხოვანია (ტაბ. 38:2; 39:1—12; 40:1—19; 41:1—7; 42:1—6; 43:8). ნატკეცი ქვის მასალაში აღსანიშნავია ნუკლეუსები (ტაბ. 20:2,5, 9), თავრეტუშირებული (ტაბ 21:16; 2,3:8; 25:29), გვერდამოღარული (ტაბ. 24:23,24) და გვერდდაკბილული ლამელები. იარაღებს შორის გვხვდება საჭრისები (ტაბ. 19:3; 21:46; 22:10; 25:9), საფხეკები (ტაბ. 21:28, 36, 49, 54—56; 22:15, 16; 25:31), სახოკები (ტაბ. 22:14, 19, 21, 29,32; 24:31), ხოწები, ბურღები თუ სახვრეტები (ტაბ. 21:38, 39; 25:3), კომბინირებული იარაღები (ტაბ. 22:13), ნამგლის ჩასართები (ტაბ. 21:12. 26) და უხეში საჩეხ-საპობი იარაღები (ტაბ. 23:18). გახეხილ-გაპრიალებული ქვის იარაღი ამ ჰორიზონტებშიც მეტად მცირერიცხოვანია და წარმოდგენილია ორმხრივლესილი, სოლისებური ცულით (ტაბ. 29:5) და მაღალი ტრაპეციის მოყვანილობის სატეხით (ტაბ. 29:6), რომლის მთელი ზედაპირი ბრწყინვალედაა გახეხილ-გაპრიალებული. ცალკე აღსანიშნავია კირქვის ერთი იარაღი, რომელიც დუბლირებულია — ბრტყელი ფილის ერთ ბოლოზე გახეხვა-გაპრიალების გზით ჩამოყალიბებულია მჭრელსამუშაოპირიანი დანა „მეწაღის დანის“ ფორმისა. მეორე ბოლოზე კი გაფორმებულია მრავალფაცეტიანი შუალა საჭრისი (ტაბ. 29:4). ქვის სხვა ნაწარმს შორის გვხვდება კვერცხისებური მოყვანილობის ცენტრში გახვრეტილი ქვები, ხელჩაქუჩები, სახეხები, ხელსაფქვავის ზედა და ქვედა ქვები და სხვ. ძვლის ნაწარმი წარმოდგენილია სხვადასხვა ტიპის სადგისებით (ტაბ. 30:13, 19, 20, 26, 29, 33, 35, 45; 33:20), საპრიალებლებით (ტაბ. 31:10, 12, 19), თხელფირფიტოვან ძვალზე ნაკეთები საპრიალებლებით (ტაბ. 31:20, 24, 33:15), დანისებური ნივთებით (ტაბ. 33:2—4, 13), „ისრისპირით“ (ტაბ. 32:12), თავგამოყვანილი, უყუნწო, მახათით (ტაბ. 33:10), მსხვილფეხა საქონლის მეტაპოდიაზე, ლულოვან და ბეჭის ძვალზე ნაკეთები თოხებით თუ მათი ფრაგმენტებით, ეშვის საკიდით (ტაბ. 33:16) და სხვ. რქის

ნაწარმი წარმოდგენილია ირმის რქის ფუძეზე თუ წანაზარდებზე ნაკეთები გამჭოლსატარენახვრეტიანი თოხებით, ცულით, მუფტით და სხვადასხვა იარაღის ფრაგმენტებით. ამავე ჰორიზონტებიდან მომდინარეობს ფრაგმენტირებული ანთროპომორფული თიხის ქანდაკება ქალისა.

ცალკე ვიხილავთ არასტრატიფიცირებულ მასალას, ე. ი. ისეთ მონაპოვარს, რომლის მიკუთვნებაც რომელიმე გარკვეული ფენისადმი ჭირს. კერამიკა აქაც მრავალრიცხოვანია (ტაბ. 34:1—13; 35:9—14). განსაკუთრებით აღსანიშნავია ერთი, ვარდისფერ ფონზე ფართო ალუბლისფერი ზოლებით მოხატული ფრაგმენტი (ტაბ. 35:12). არასტრატიფიცირებულ დონეებშია ნაპოვნი გამომწვარი თიხის ორი ფრაგმენტირებული ანთროპომორფული ქანდაკებაც (ქალისა). მრავალრიცხოვან ნატკეცი ქვის მასალაში გამოიყოფა ნუკლეუსები (ტაბ. 19:6, 20:1), ზურგდაბლაგვებული ლამელისებური ანატკეცი (ტაბ. 24:8), თავრეტუშირებული (ტაბ. 21:51; 23:12; 24:15, 20; 25:15; 26:9, 18,26), „თავგამოყვანილი" (ტაბ. 21:1,35), გვერდამოღარული (ტაბ. 23:1; 24:5,25; 25:10, 22, 30; 26, 19), გვერდდაკბილული (ტაბ. 21:5; 25:33) და ზურგდაბლაგვებული (ტაბ. 26:2,6) ლამელები. იარაღებიდან გვხვდება საჭრისები (ტაბ. 21: 2, 3, 8, 37, 48, 52, 53; 23:5, 15; 24:29, 32; 25:11, 17, 27; 26:3, 4, 7, 16), საფხეკები (ტაბ. 21:7, 29—33, 42—44; 22:4, 12, 28, 33; 23:9; 24:4,27; 25:16; 26:5, 10. 11, 14, 15, 21, 23, 24), სახოკები (ტაბ. 22:20, 22, 23, 26, 30, 31), ხოწები (ტაბ. 22:1; 23:10; 24:9, 10; 26:17), ბურღები თუ სახვრეტები (ტაბ. 21:34, 40; 23:14; 25:12; 26:22,25), ნამგლის ჩასართები (ტაბ. 21:11, 15, 17—22,25; 22:6; 24:28), კომბინირებული იარაღები (ტაბ. 25:2, 7, 21). უხეში საჩეხი იარაღები. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ზურგათლილი ტრაპეცია (ტაბ. 26:1) და ორმხრივდამუშავებული ისრისპირი (ტაბ. 26:12). გახეხილ-გაპრიალებული იარაღი იშვიათია (ტაბ. 29:3). ქვის სხვა ნაწარმში გამოიყოფა ტუფის „ლახტისთავი" (ტაბ. 29:2), ანალოგიურივე ნივთების ფრაგმენტი და ნამზადი და თავთან გახვრეტილი კირქვის წაგრძელებული მოყვანილობის ნივთი (ტაბ. 29:1).

არასტრატიფიცირებული მასალის ძვლის ნაწარმში აღსანიშნავია მსხვილფეხა საქონლის ლულოვან და ბეჭის ძვალზე ნაკეთები თოხები (ფრაგმენტები) და განსაკუთრებით ორი ხელშუბისპირი (ტაბ. 34:11). ამ უკანასკნელთა აღმოჩენის ვითარების გათვალისწინებით მათი მიკუთვნება საერთოდ ადრესამიწათმოქმედო ფენისადმი საეჭვოა. რქის იარაღებს შორის აღსანიშნავია შუაზე გაპობილი ირმის რქისაგან ნაკეთები გამჭოლსატარენახვრეტიანი წერაქვისებური იარაღები (ტაბ. 32:23).

როგორც აღნიშნული იყო, ცალკე ვიხილავთ იმირის გორის დასავლეთ ნაპირთან გაჭრილი შურფის მასალებსაც. აქ მოპოვებული კერამიკიდან (ტაბ. 44) განსაკუთრებით აღსანიშნავია ორფრად მოხატული — მუქ წითლად და შავად შეღებილზედაპირიანი ფრაგმენტი (ტაბ. 44:9; დაშტრიხულია შავად შეღებილი ნაწილი). ამ ფრაგმენტს შუაში ჩაღარული რელიეფური ლილვებით შედგენილი გეომეტრიული ორნამენტიც ამკობს. ნატკეცი ქვის მასალა წარმოდგენილია საჭრისებით, საფხეკებით (ტაბ. 22:7,8; 24:22; 25:20), სახოკებით (ტაბ. 22:37), ხოწებით (ტაბ. 24:8,21), ბურღებით (ტაბ. 25:6) და ნამგლის ჩასართებით (ტაბ. 22:3). აქვეა ნაპოვნი გახეხილ-გაპრიალებული სატეხი. ქვის დანარჩენი მასალიდან აღსანიშნავია მარმარილოს ლახტისთავის ფრაგმენტი, ტუფის კონუსური და პრიზმისებური ნივთები,

ბრტყელზედაპირიანი ხელსაფქვავი, შუაში სანაყისებური ღრმულით და ძვლის იარაღების სახეხ-სალესი — ოვალური მოყვანილობის რიყის ქვა განივი ღარით. ძვლის ნაწარმი წარმოდგენილია სადგისებით (ტაბ. 30:9, 12, 27, 31.41), საპრიალებლებით (ტაბ. 30:27), კოვზისებური ნივთითა (ტაბ. 33:1) და მუფტის, თოხებისა და სხვ. ფრაგმენტებით. რქის ნაწარმი კი — თოხების ფრაგმენტებით. შურფიდანვე მომდინარეობს სუსტად გამომწვარი თიხის კონუსიც.

იმირის გორის ყველაზე ქვედა (VII—VI), ისე როგორც შულავრის გორის სულ ზედა (II—I) ჰორიზონტებში, გვხვდება სამი სახის კერამიკული ნაწარმი:

1. შედარებით სქელკედლიანი, უხეშზედაპირიანი, ძირითადად მოყავისფრო-მოშავოდ გამომწვარი ჭურჭელი. ამ ჯგუფის ჭურჭელი ნაძერწია მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან, რომელშიც გასამჭლევებლად შერეულია ხვინჭა ან მსხვილად დანაყილი ბაზალტი, ზოგ შემთხვევაში შამოტიც. გამოწვა შედარებით სუსტია. აქ აღმოჩენილი ჭურჭლის ძირები ყველა ქუსლიანია (ხშირად მაღალი, მკვეთრად გამოყვანილი ქუსლით) და ქვევიდან მოგლუვებულია. ძირის მოგლუვების ტექნიკაც „აგრძელებს" შულავრის გორის ტრადიციას. ამ ჯგუფის ჭურჭლის პირის ერთი ფრაგმენტი შემკულია პირის გასწვრივ დაძერწილი ნუშისგულისებური კოპებით.

2. კარგად მოგლუვებულ, ოღონდ გაუპრიალებელზედაპირიანი ჭურჭელი, რომელიც საკმაოდ მტკიცედ, ძირითადად ღია ფრად არის გამომწვარი. თიხაში გასამჭლევებლად შერეულია დანაყილი ბაზალტი. ამ ჯგუფის ჭურჭლის კორპუსის ერთი, სამწუხაროდ, მეტად მცირე ზომის ფრაგმენტი, ირიბად დატანილი პარალელური ღრმა ნაჭდევებითაა შემკული, რითაც შულავერის გორის III—I ჰორიზონტების ნაწარმს უკავშირდება.

3. შედარებით თხელკედლიანი, ღიაფრად (ღიავარდისფრიდან-მონაცრისფრო-მოვარდისფრომდე), საკმაოდ მტკიცედ გამომწვარი ჭურჭელი, გაპრიალებული ზედაპირითაა და ხშირად შიდაპირითაც. ამ ჯგუფის კერამიკა ნაძერწია წმინდა (კარგად განლექილი) თიხისაგან, რომელშიც გასამჭლევებლად შერეულია წმინდად დანაყილი ბაზალტი, ზოგჯერ კი წვრილად დაკეპილი ნამჯა.

ძნელია ამ ჰორიზონტების კერამიკის ფორმების შესახებ მსჯელობა ფრაგმენტულობის გამო.

იმირის გორის ზედა ჰორიზონტებში (V—I) განაგრძობს არსებობას სამივე ჯგუფის ნაწარმი, მაგრამ შესამჩნევად მატულობს მეორე და მესამე ჯგუფის ჭურჭლის წილი. საერთოდ, საგრძნობლად იზრდება კერამიკის რაოდენობა. მრავალრიცხოვნებასთან ერთად ჩნდება ბევრი ახალი ფორმა:

1. საშუალო ზომის კასრისებური მოყვანილობის ჭურჭელი — საგრძნობლად პირმოყრილი, შებერილი მუცლითა და ფართო ბრტყელი, თითქმის უქუსლო ძირით, რომლის კედლებიც თანაბრადაა მორკალული პირიდან ძირამდე, ყოველგვარი გარდატეხის გარეშე.

2. ქილისებური ჭურჭლები, მცირედ შებერილი მუცლით, სუსტად პროფილირებული დაბალი ცილინდრული (უფრო კონუსური) ყელით, ბრტყელი, იშვიათად დაბალქუსლიანი ძირით;

3. ფართოპირიანი ძირისაკენ ოდნავ შევიწროებული, თითქმის სწორკედლიანი ქილები, ბრტყელი, დაბალქუსლიანი ძირით;

4. დაბალყელიანი, ოდნავ პირგადაშლილი, ზოგჯერ საგრძნობლად პროფილირებული, ბრტყელძირიანი ქილები, შებერილი მუცლით.

პირველი და მეოთხე ტიპის ჭურჭლები შულავრის გორაზე დამოწმებული ფორმების განვითარებული სახესხვაობაა; როგორც ჩანს, მეორე და მესამე ტიპის ნაწარმის სახითაც შულავერის გორის ტრადიციული კერამიკის კიდევ უფრო მეტად განვითარებულ ფორმებთან გვაქვს საქმე.

პირველი და მეორე ჯგუფის, ე. ი. — უხეშ და მოგლუვებულზედაპირიანი კერამიკისათვის დამახასიათებელია ქუსლიანი ძირები, მაგრამ განსხვავებით ქვედა ფენებისაგან და განსაკუთრებით შულავრის გორისაგან, აქაური ძირები ნაკლებმასიურია, ქუსლი უფრო დაბალი და სუსტად გამოსახულია. ძირზე ხშირად შეიმჩნევა ლასტისა და ჭილოფის სპირალური ანაბეჭდი (აღსანიშნავია, რომ არასტრატიფიცირებულ დონეზე ნაპოვნ ერთ-ერთი ჭურჭლის ძირს თითქოს ქსოვილის ანაბეჭდიც აქვს). მესამე ჯგუფის ჭურჭელზე ქუსლის გამოყვანა ნაკლებად შეიმჩნევა.

სამივე ჯგუფის კერამიკაში გვხვდება ოვალური ჭურჭლები, რომელთაც ძირები და, შესაბამისად, პირებიც ოვალური მოყვანილობისა აქვთ.

პირველი და მეორე ჯგუფის კერამიკისათვის დამახასიათებელი რელიეფური ორნამენტი მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. ქვედა ჰორიზონტებისა და შულავრის გორის მსგავსად ხშირია პირის გასწვრივ დაძერწილი კონუსური კოპები ან ვერტიკალურად დატანილი ნუშისგულისებური რელიეფები; გარდა ამისა, ჩნდება ახალი ორნამენტული სახეები, მაგალითად, ორ ან სამ რიგად დატანილი კონუსური კოპები, ჭურჭლის მხარზე დაძერწილი მაღალი ზიგზაგისებური (გველისებური) რელიეფები. ზოგჯერ მაღალი რელიეფური რკალით „მოზღუდულია“ რამდენიმე კოპი, იშვიათად გვხვდება რელიეფური წრეები და ნახევარწრეები (ნალისებური) დაძერწილი ჭურჭლის პირთან თუ კორპუსზე; წრეები და უპირატესად ნახევარწრეები, მოგრძო ვერტიკალურ რელიეფებთან კომბინაციაში. განსაკუთრებით აღსანიშნავია დაბალი, ვიწრო რელიეფით გამოყვანილი „თევზიფხური“ ორნამენტი და ჭურჭლის პირთან დაძერწილი, ასევე რელიეფურად გამოსახული ანთროპომორფული ფიგურა.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანია იმირის გორის ძვლის ნაწარმი. აქ ფაქტიურად იმავე, ოღონდ უფრო განვითარებულ ძვლის ინდუსტრიასთან გვაქვს საქმე, რაც შულავრის გორაზეც იყო დამოწმებული (იხ. ცხრილი № 2).

ყველაზე გავრცელებული იარაღი აქაც გაპობილ ლულოვან ძვალზე ნაკეთები სადგისია. გაუპობელ ლულოვან ძვალზე ნაკეთები სადგისები იშვიათია. ნაკლებად გავრცელებულია „ბიკონუსური“ სადგისებიც. მასიური, ატიპიური სადგისები, რომელიც შულავრის გორაზე მხოლოდ I საამშენებლო ჰორიზონტში ჩანდა, მრავლადაა აქ V—I ჰორიზონტების მასალაში. ასევე ბევრია გაპობილ ლულოვან ძვალზე ნაკეთები საპრიალებლები, რომლებიც შულავრის გორაზე ერთეული ცალებითაა წარმოდგენილი. მსხვილფეხა საქონლის ნეკნზე ნაკეთები საპრიალებლები, რომელიც შულავრის გორის მხოლოდ II—I ჰორიზონტშია დამოწმებული, აქაც ზედა, IV—I ჰორიზონტებშია. მხოლოდ იმირის გორის მასალაში გვხვდება მსხვილფეხა საქონლის ბეჭის ძვლის

ქედისაგან ნაკეთები საპრიალებლები და გაპობილ ნეკნზე ნაკეთები თხელფირფიტოვანი „საპრიალებლები".

ლულოვან ძვალზე ნაკეთები — „დანა-საპრიალებლები" იმირის გორის IV—I ჰორიზონტებში აღარ ჩანს, ხოლო მრგვალღეროიანი „დანა-საპრიალებელი" საერთოდ არ გვხვდება იმირის გორის მონაპოვარში, ისევე, როგორც შულავრის გორის III და I საამშენებლო ჰორიზონტებში დამოწმებული „ოვალურთავიანი ისრისპირები". „რომბულთავიანი ისრისპირი", რომელიც პირველად შულავრის გორის I ჰორიზონტში შეგვხვდა, განაგრძობს არსებობას იმირის გორის V—I ჰორიზონტებში, ისევე როგორც თხელფირფიტოვან ძვალზე ნაკეთები დანისებური მოყვანილობის ნივთები.

პირველად მხოლოდ იმირის გორის V საამშენებლო ჰორიზონტში გვხვდება მსხვილფეხა საქონლის დიდი წვივის ძვალზე ნაკეთები „თოხი", ზემოდან ჩახვრეტილი სატარეთი; მათი რაოდენობა მომდევნო ჰორიზონტებში იზრდება. მხოლოდ IV—I ჰორიზონტების მასალაში ჩნდება პირველად მსხვილფეხა საქონლის ბეჭის ძვალზე ნაკეთები, ზემოდან ჩახვრეტილსატარიანი „თოხისა" და მსხვილფეხა საქონლის მეტაპოდიაზე ნაკეთები, გამჭოლ, მრგვალსატარენახვრეტიანი — „თოხის" ერთეული ცალები. ლულოვან და ბეჭის ძვალზე ნაკეთები „თოხების" რიცხვი „შურფის" მასალებში მატულობს.

იმირის გორის მხოლოდ V ჰორიზონტშია ნაპოვნი მახათისებური და საკინძისებური ნივთები.

საგრძნობლად განსხვავდება ერთმანეთისაგან ამ ორ ნამოსახლარ ბორცვზე მოპოვებული რქის ნაწარმი; როგორც აღვნიშნეთ, შულავრის გორაზე გავრცელებული „თოხები" დამზადებულია ირმის რქის ფუძისაგან და სატარე ნახვრეტი არა აქვს, ხოლო იმირის გორის „თოხები", ერთის გარდა, ყველა წანაზარდებზეა ნაკეთები და უმეტესობა გამჭოლსატარენახვრეტიანია. ირმის რქის ცულები, რომლის ერთადერთი ეგზემპლარი შულავრის გორის მხოლოდ I საამშენებლო ჰორიზონტში შეგვხვდა, იმირის გორაზე შედარებით მრავლადაც გვხვდება და ბევრად უფრო კარგად დამუშავებულიცაა, იმირის გორის მასალაში გვხვდება სხვადასხვა მოყვანილობის რამდენიმე „მუფტა". აქვე, არასტრატიფიცირებულ ფენებში, გვხვდება შუაზე გაპობილი ირმის რქისაგან ნაკეთები წერაქვისებური იარაღები მრგვალი სატარე ნახვრეტით.

განსხვავებულია ამ ორ ძეგლზე მოპოვებული ხელსაფქვავებიც — იმირის გორის V საამშენებლო ჰორიზონტიდან მოკიდებული, ვარცლისებურად ჩაღრმავებულსამუშაოპირიან ხელსაფქვავებთან ერთად უკვე გვხვდება უფრო განვითარებული ფორმის ხელსაფქვავები, რომლებიც თავისი ფორმით გარდამავალია შულავრის გორაზე გავრცელებულ ხელსაფქვავებსა და ნავისებურ ხელსაფქვავებს შორის.

ნაკლებად შესამჩნევია განსხვავებანი ამ ორი ძეგლის ნატკეცი ქვის მასალაში. იმირის გორაზე იგივე ქვის ინდუსტრიაა წარმოდგენილი, რაც შულავრის გორაზე. აქაც ძირითადად ლამელარული ტექნიკაა გავრცელებული. ლამელები ფორმა-მოყვანილობით, ზომებით და დამუშავებით ანალოგიურია შულავრის გორაზე მოპოვებულისა. საერთოა იარაღთა ძირითადი ტიპებიც. როგორც აღნიშნული იყო, იმირის გორაზე აღარ გვხვდება შულავრის გორის ქვედა ჰორიზონტებისათვის დამახასიათებელი არგილიტის ოვალური მოყვანილობისა და ოვალურსამუშაოპირიანი სახოკები, რომელთაც აქ ცვლის მაღალსამუშაოპირიანი ნუკლეუსისებური იარაღები. იმირის გორის V და მომდევ-

ნო სამშენებლო ჰორიზონტებში გვხვდება „შომუ-თეფეს ტიპის“ ნამგლის ჩასართები. ცალკე უნდა აღინიშნოს, რომ იმირის გორის ზედა „ჰორიზონტებში“ ნაპოვნია ობსიდიანის ერთი ტრაპეცია და ერთი სამკუთხა მოყვანილობის სწორფუძიანი, ორმხრივდამუშავებული ისრისპირი (იხ. ცხრილები 5, 6, 7).

გარკვეულად განსხვავდება შულავრის გორის ნაწარმისაგან იმირის გორის გახეხილ-გაპრიალებული იარაღებიც, რომელიც შულავრის გორასთან შედარებით მეტია, მაგრამ აქაც მეტად მცირერიცხოვანია.

ცხრილი 5

იმირის გორა

ობსიდიანისა და სხვა ქანის პროცენტული შეფარდება

სამშენებლო ჰორიზონტები	ატკეცის შედეგად მიღებული ქვის ნივთების საერთო რაოდენობა	მათ შორის		% შეფარდება	
		ობსიდ.	სხვ. ქანი	ობსიდ.	სხვ. ქანი
I—IV	1339	1242	97	92,76	7,24
V	1851	1776	75	95,95	4,05
VI—VII	560	544	16	97,14	2,86
შურფი	593	488	105	82,29	17,71
არასტრ. ჰორ.	2825	2572	253	91,04	8,96
ს უ ლ	7168	6622	546	92,39	7,61

ცხრილი 6

ნატკეცი ქვის მასალის ძირითადი ჯგუფები

	სულ	I—IV	V	VI—VII	შურფი	არასტრ. ჰორ.
ნუკლეუსები	60	10	12	26	2	10
ლამელები და მათზე ნაკეთები იარაღები	3700	676	930	379	212	1503
ანატკეცები და მათზე ნაკეთები იარაღები	3186	602	849	145	335	1255
ანამტვრევები	214	46	58	10	44	56
საჩეხ-საპობი იარაღები	8	5	2	—	—	1
ს უ ლ	7168	1339	1851	560	593	2825

გადაჭრილი გორა

ამ ძეგლზე ექსპედიციას გათხრები არ უწარმოებია[24], მაგრამ ის მასალა, რომელიც ზედაპირულად, თუ მდინარის მიერ ჩამოჭრილ ბორცვის ნაპირზე იქნა შეგროვებული, ზოგად წარმოდგენას გვაძლევს ძეგლის ასაკისა და ხასიათის შესახებ.

კერამიკა მეტად საინტერესოა. ერთი მოზრდილი პირ-გვერდის ფრაგმენტის მიხედვით თითქმის მთლიანი ფორმის „აღდგენა“ შეიძლება — ჭურჭელი ოდნავ პირგადაშლილი, თითქმის სწორკედლებიანი, მცირედ შებერილტანიანია; აკლია ძირი (ტაბ. 45:19).

[24] ძეგლის აღწერა იხ. А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრ. გვ. 72, 73.

შულავრისა და იმირის გორების ნატკეცი ქვის მასალის შემაჯამებელი ცხრილი

ცხრილი 7

	შულავრის გორა, სამშენებლო ჰორიზონტები										იმირის გორა, სამშ. ჰორიზ.					
	IX	VIII	VII	VI	V	IV	III	II	I	სულ	VII—VI	V	IV—I	არასტ. დონეები	შურფი	სულ
1. ნუკლეუსები	—	1	1	8	5	6	6	2	5	34	26	12	10	10	2	60
2. ნუკლეუსის ბოლო	1	—	—	2	—	2	—	—	—	5	1	2	—	2	—	5
3. ნუკლეუსის განივი ანატკეცები	—	—	—	1	—	2	2	1	1	7	5	5	14	9	2	35
4. ანამტვრევები ურეტუშო	3	1	5	37	3	26	10	16	14	115	8	57	40	52	44	201
5. ანამტვრევები რეტუშირებული	—	—	—	—	1	2	2	3	4	12	2	1	6	4	—	13
6. ანატკეცები ურეტუშო	10	20	19	173	29	141	27	18	12	449	91	521	338	875	220	2045
7. ანატკეცები რეტუშირებული	4	4	4	33	6	25	24	18	14	132	22	242	170	222	71	727
8. ანატკეცები თავრეტუშირებული	2	—	2	1	—	4	1	—	—	10	2	9	7	9	2	29
9. ანატკეცები გვერდამოღარული	1	1	—	7	1	4	4	2	2	22	2	11	11	27	7	58
10. ანატკეცები ზურგდაბლაგვებული	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	2	2	2	6
11. ანატკეცები სასაჭრისე ჩამონატეხით	—	—	—	3	—	—	—	—	—	3	—	3	5	14	1	23
12. სასაჭრისე ჩამონატეხი	—	4	—	4	1	5	4	3	2	23	6	20	6	15	2	49
13. ლამელები ურეტუშო	14	8	14	83	39	100	3	54	31	382	146	272	175	392	59	1044
14. ლამელები თავრეტუშირებული	1	2	1	12	3	13	9	10	7	58	22	24	22	36	3	107
15. ლამელები ირგვლივრეტუშირებული	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	1	3	2	3	1	10
16. ლამელები გვერდამოღარული	1	5	2	9	9	25	22	15	14	102	18	56	43	166	21	304
17. ლამელები გვერდდაკბილული	2	2	2	9	9	19	15	9	11	78	20	68	17	137	17	259
18. ლამელები გვერდრეტუშირებული	6	23	10	58	24	79	36	44	34	314	117	396	299	558	69	1439
19. ლამელები ზურგდაბლაგვებული	—	—	—	2	—	—	1	—	—	3	1	—	3	1	—	5
20. ლამელები ბოლოშესქელებული	—	2	—	—	—	—	—	—	—	2	8	4	—	—	—	12
21. ლამელები სასაჭრისე ჩამონატეხით	—	3	2	13	4	13	9	6	4	54	8	37	27	55	19	146
22. მიკროლამელები	—	—	—	3	—	2	—	—	1	6	5	4	4	3	—	16
23. მიკროლამელები რეტუშირებული	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	2
24. ისრისპირი	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
25. ტრაპეცია	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
26. საჭრისები	1	8	—	16	6	16	14	14	11	86	25	47	48	90	11	221
27. საფხეკები	2	1	—	5	4	10	2	7	6	37	9	14	23	37	11	94
28. სახოკები	1	2	1	4	5	4	6	4	2	29	6	6	15	13	3	43
29. ხოწი	1	2	1	2	1	5	5	6	3	26	5	22	31	43	16	117
30. ბურღები და სახვრეტები	—	—	—	1	—	3	2	3	2	11	2	6	5	12	2	27
31. კომბინირებული იარაღი	—	—	—	1	—	1	2	1	2	7	—	1	4	6	—	11
32. ნამგლის ჩასართი (შომუ-თეფეს ტიპის)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	7	23	8	42
33. „წვეტანები"	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2
34. შალაშინისებური იარაღი	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
35. საჩეხ-საპობი იარაღი	—	1	1	4	2	1	2	—	—	11	—	2	5	3	—	10
36. რეტუშორი	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	2	1	—	—	—	3
სულ	50	91	65	492	152	508	244	237	182	2021	560	1851	1339	2825	593	7168

აქ მოპოვებული ჭურჭლის პირები (ქობა) მხოლოდ მომრგვალებულია, ძირები ყველა მასიურ, ნაპირებისაკენ მკვეთრად განზიდულქუსლიანია (ტაბ. 45: 22, 23).

ჭურჭლების უმეტესობა ნაძერწია არაორგანულმინარევიანი (დანაყილი ბაზალტი, ხვინჭა, სილა, ზოგჯერ ქარსიც კი) თიხისაგან; იშვიათია ბზენარევი ჭურჭლის ფრაგმენტები, ნამჯანარევი კი მხოლოდ ერთია. გამოწვა უმეტესად მუქი მოყავისფროა.

ფრაგმენტების უმეტესობა ეკუთვნის ზედაპირმოსწორებულ ჭურჭლებს. დანარჩენი უხეშზედაპირიანია. აღსანიშნავია, რომ აქ ჯერჯერობით არ ჩანს იმირის გორისათვის დამახასიათებელი III ჯგუფის, ე. ი. შედარებით თხელკედლიანი, მოვარდისფროდ გამომწვარი, ზედაპირგაპრიალებული კერამიკა.

სამი ფრაგმენტი შემკულია ჩაღარული ორნამენტით. მათგან ერთ, შედარებით მოზრდილ, ოდნავ პირგადაშლილი ჭურჭლის პირ-გვერდის ფრაგმენტის პირი დაჭდეულია ირიბი ხაზებით, ხოლო პირს ქვემოთ ორმაგი (პარალელური) ხაზებით შესრულებული ტეხილხაზოვანი ორნამენტი „ამკობს“ (ტაბ. 45: 20). დანარჩენი ორი ფრაგმენტი მეტად მცირე ზომისაა (ტაბ. 45:21).

მიუხედავად მასალის ფრაგმენტალურობისა და სიმცირისა, ჩანს, რომ აქაურ თიხის ჭურჭელს შულავრის გორის კერამიკისათვის დამახასიათებელი ნიშნები აქვს.

„გადაჭრილი გორის“ მასალებში ფორმის მიხედვით განცალკევებითა დგას მხოლოდ ერთი, თითქმის მთელი, წითლად გამომწვარი ჯამი, რომელსაც მაღალი, მასიური ქუსლი, საკმაოდ კარგად გამოყვანილი ყელი და საერთოდ მკვეთრი, დანაწევრებული პროფილირება ახასიათებს. ამ ჯამის ფორმა, დამუშავების ხარისხი (თითქოს ჩონჩხზე დამზადების კვალიც ეტყობა) და აღმოჩენის ვითარება მეტად საეჭვოსა ხდის მის მიკუთვნებას ძეგლის ძირითადი, ადრესამიწათმოქმედო ფენისადმი, მაგრამ მაინც საჭიროდ ჩავთვალეთ მისი მოხსენიება.

ნ ა ტ კ ე ც ი ქ ვ ი ს მ ა ს ა ლ ა (114 ც.; აქედან 103 ობსიდიანისაა, 11 კი — სხვა ქანისა). მათ შორისაა:

1. ნუკლეუსის ნალევი, ამორფული (1 ც.).

2. ანამტვრევები (2 ც.), ურეტუშო.

3. ანატკეცები (34 ც.), დაუმუშავებელია 15 ცალი, რეტუშირებულია — 10 ცალი (მათ შორის ერთი გვერდამოღარულია): 9 ანატკეცზე კი იარაღია ჩამოყალიბებული.

4. ლამელები (77 ც.); მათ შორის ურეტუშოა 25 ცალი, ირგვლივრეტუშირებული — 1, თავირიბრეტუშირებული — 2, თავამოღარული — 1 (ტაბ. 45, 17), გვერდამოღარული — 6 (რომელთაგან 1 ე. წ. „თავგამოყვანილია“), გვერდდაკბილული — 7, გვერდრეტუშირებული — 20. 13 ლამელაზე ჩამოყალიბებულია იარაღი, 2 ცალს კი „უხეირო“ სასაჭრისე ჩამონატეხი აქვს.

ი ა რ ა ღ ე ბ ი წარმოდგენილია შემდეგი სახეობებით:

1. საჭრისები (11 ც.); მათგან 9 ლამელაზეა ნაკეთები, 2 კი ანატკეცზე. გვხვდება შემდეგი ტიპები: ა) თავგადამტვრეული სწორი (4 ც. ტაბ. 45: 2,5), ბ) თავგადამტვრეული ირიბი (2 ც., ტაბ. 45: 1,3), გ) შუალა (3 ც., ტაბ., 45: 10, 14), მათგან ორი ანატკეცზეა ნაკეთები, დ) თავრეტუშირებული

სწორი (1 ც., ტაბ. 45:6) და ე) დუბლირებული (1 ც., ლამელის მოპირდაპირე ბოლოებზე ნაკეთები თავგადამტვრეული ხიწვიანი; ტაბ. 45:9).

2. საფხეკები (4 ც.); მათ შორის ერთი ლამელის ბოლოზე ჩამოყალიბებული ოვალურსამუშაოპირიანი იარაღია (ტაბ. 45:13), 2 — ანატკეცზე ნაკეთები ოვალურსამუშაოპირიანი (ერთი სქელი, ფართო ლამელისებურ ანატკეცზე ნაკეთები თითქმის მრგვალსამუშაოპირიანი იარაღი გამოირჩევა ბეჯითი დამუშავებით. ტაბ. 45:15), მეოთხე — ამოღარულსამუშაოპირიანი იარაღია, ნაკეთები პირამიდული ფორმის ანატკეცზე (ტაბ. 45:11).

3. სახოკები (3 ც.); მათგან ერთი არგილიტის მასიურ ანატკეცზე ნაკეთები ოვალურსამუშაოპირიანი იარაღია, მეორე — ობსიდიანის მასიური ანატკეცის გვერდზე ნაკეთები ოვალურსამუშაოპირიანი სახოკია, მესამე კი დაკბილულ-ამოღარულსამუშაოპირიანი, ობსიდიანის მასიურ ანატკეცზე გაფორმებული ნუკლეუსისებრი იარაღია (ტაბ. 45:16).

4. ხოწი (3 ც.); მათ შორის ერთი ანატკეცზეა ჩამოყალიბებული, 2 კი — ლამელაზე.

5. ბურღი (1 ც.), ნაკეთებია ობსიდიანის ლამელაზე, რომლის სიმეტრიული, გრძელი წვერი მიღებულია ურთიერთსაწინააღმდეგო სიბრტყეზე მდებარე რეტუშით (ტაბ. 45:7).

გახეხილ-გაპრიალებული ქვის იარაღთაგან მხოლოდ ერთი, სოლისებური ცულის პირის ფრაგმენტია მოპოვებული. იარაღის სამუშაო პირი ორმხრივგაპრიალებულია, ზედა ნაწილი კი, როგორც ჩანს, მხოლოდ მოკოდილი ყოფილა (ტაბ. 45:18).

ძვლის იარაღები წარმოდგენილია შუაზე გაპობილ მეტაპოდიაზე ნაკეთები ოთხი სადგისითა (ტაბ. 45:24, 25) და ერთიც მრგვალღეროიანი ძვლის „იარაღის“ ფრაგმენტით, რომელსაც „სამუშაო წვერი“ მოტეხილი აქვს (ტაბ. 45:26).

დანგრეული გორა[25]

სტრატიგრაფიის თვალსაზრისით ქვემო შულავერის ჯგუფის ძეგლებიდან ყველაზე საინტერესო სწორედ დანგრეული გორა უნდა ყოფილიყო. იგი დანარჩენი ნამოსახლარებისაგან განსხვავებით, რომლებიც კულტურულად ერთფენიან ძეგლებს წარმოადგენენ, ორფენიანი ყოფილა. ქვედა, ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ფენას ზემოდან მტკვარ-არაქსის კულტურის მძლავრი ნაშთები ფარავდა[26]. სამწუხაროდ, როდესაც ექსპედიციამ გაშალა საველე სამუშაოები, გორის მხოლოდ კვალიღა არსებობდა. გორის ნაალაგევზე გავლებულ იქნა ორი ურთიერთგადამკვეთი თხრილი. კულტურული ფენა ველის

---

[25] ეს ძეგლი ტ. ჩუბინიშვილისა და კ. კუშნარიოვას ნაშრომებში თავდაპირველად მოიხსენიებოდა როგორც შულავერი II (იხ. ტ. ჩუბინიშვილი, მტკვრის და არაქსის ორმდინარეთის..., გვ. 28; Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнарева, Новые материалы..., გვ. 339; К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры..., გვ. 26), ხოლო ტ. ჩუბინიშვილის წიგნში «К древней истории Южного...», როგორც შულავერი I, ამასთან იგი ძეგლს „მთლიანად განადგურებულ, ადრებრინჯაოს ნამოსახლარს“ უწოდებს, იხ. გვ. 33.

[26] ლ. ღლონტი, თ. კიღურაძე, დანგრეული გორა, „ძეგლის მეგობარი“, № 30, 1972, გვ. 50—57.

დონიდან, 1,2 მ სიღრმეზე ჩადიოდა. საცხოვრებელ ნაგებობათა ნაშთები აქ აღმოჩენილი არ ყოფილა. სამაგიეროდ ფიქსირებულ იქნა ერთი მიწური თუ სამეურნეო ორმო, რომლის დიამეტრი 1,2—1,4 მ უდრიდა. ორმო ქვევით თანდათან ფართოვდებოდა. კედლები და ძირი თიხის ხსნარით იყო შელესილი. აქ სხვადასხვა დონეზე აღმოჩნდა რამდენიმე თიხის ჭურჭლის კორპუსის ფრაგმენტი, ძირითადად ღიაფრად გამომწვარი, გაპრიალებულზედაპირიანი. აქვე იყო „შეთხუპნილზედაპირიანი“ ჭურჭლის ფრაგმენტიც. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ორმოს ძირზე მცენარეთა თესლისა და ყურძნის წიპწის აღმოჩენის ფაქტი. წარმოდგენილია შემდეგი სახეობები[27]:

1. Cucumis melo L. — ნესვი;
2. Rumex crispus L. — ღოლო;
3. Setoria viridis — მწვანე ძურწა;
4. Atriplex patulum L. — თათაბო;
5. Amarantus retroflexus L. — ჯიჯილაყა;
6. Poligonum Convolvulus L. — ყანის ჭლექი;
7. Andropogon-Urlepensis Brot. — შალაფა (ვალამი);
8. Tumaria officinalis L. — შავთარა;
9. Chenopodium album L. — ნაცარქათამა;
10. Onopordon acathium L. — ბრტყელი ნარი.

სპეციალისტთა აზრით, ამ მცენარეთა ერთად აღმოჩენის ფაქტი მებაღჩეობის არსებობაზე მიუთითებს.

ორმოს გარდა კულტურული ნაშთები ვრცელდებოდა მთელ გათხრილ ფართობზე, ორივე თხრილში, მეტ-ნაკლებად თანაბარი რაოდენობით.

კ ე რ ა მ ი კ ა. იმ მწირი არქეოლოგიური მასალიდან, რაც დანგრეული გორის ქვედა ფენაშია მოპოვებული, უმეტესი ნაწილი კერამიკაზე მოდის. აქ გვხვდება იმირის გორისათვის დამახასიათებელი, დამუშავების მიხედვით გამოყოფილი, სამივე ჯგუფის ნაწარმი. აღსანიშნავია, რომ ამავე ფენაში ნაპოვნია ერთი წითლადშეღებილზედაპირიანი ნამჯანარევი თიხისაგან ნაძერწი ჭურჭლის ფრაგმენტი, რომელსაც ზედაპირიცა და შიდაპირიც გაპრიალებული აქვს. ცალკე გამოიყოფა რამდენიმე ფრაგმენტი ე. წ. „შეთხუპნულზედაპირიანი“ კერამიკისა. ყველა ჭურჭელი ხელით ნაძერწია; მათი კედლები არათანაბარი სისქისაა. თიხაში გასამჭლევებლად შერეულია როგორც არაორგანული (სილა, ხვინჭა), ისე ორგანული (წვრილად დაკეპილი ნამჯა, ბალახი) მინარევი.

ქვედა ფენის ჭურჭლების უმეტესობა საშუალო ან მცირე ზომის ყოფილა, უპირატესად ქილისებური თუ კასრისებური ფორმისა; გვხვდება როგორც პირმოყრილი, ისე „ცილინდრულყელიანი“ და პირგადაშლილი ჭურჭლის ფრაგმენტები.

აღსანიშნავია, რომ აქაც აღმოჩენილია ერთი პირჩადრეკილი ჭურჭლის ფრაგმენტი, მსგავსი იმირის გორის და ილანლი-თეფეს[28] ანალოგიური ტიპის ნაწარმისა.

---

[27] განსაზღვრულია შრომის წითელი დროშის ორდენოსანი საქართველოს სასოფლო-სამ. ინსტიტუტის მიწათმოქმედ. კათედრაზე, კათედრის გამგის პროფ. გრ. ქეშელაშვილისა და ასისტენტ ი. სეფერთელაძის მიერ.

[28] И. Г. Нариманов, Раскопки энеолитического поселения Иланлы-тепе, АО 1968 года, М., 1969, გვ. 396, 397. სურათი 397-ე გვერდზე.

ჭურჭლის ძირები ძირითადად ბრტყელი და დაბალქუსლიანია. განცალკევებით დგას ერთი დაბალქუსლიანი, შედრეკილძირიანი ჭურჭლის ფრაგმენტი. ძირებზე ზოგ შემთხვევაში შეიმჩნევა ლასტის სპირალური ანაბეჭდი.

შემკულობა, ძირითადად, რელიეფურია. გვხვდება პირის გასწვრივ თუ მხარზე დაძერწილი კონუსური კოპები; ერთ შემთხვევაში ორ რიგად დატანილიც. გამოირჩევა ერთი მოყვითალო-მოყავისფროზედაპირიანი ჭურჭლის ფრაგმენტი, რომელსაც მხარზე დაძერწილი აქვს გველისებური მაღალი რელიეფი. ერთი მოვარდისფრო ნატეხი დაბალი რელიეფური „სარტყლითაა“ შემკული.

ცალკე უნდა აღვნიშნოთ ერთი მოვარდისფროდ გამომწვარი, სწორკედლიანი ჭურჭლის ფრაგმენტი, რომელსაც ქობა ირიბად აქვს დაჭდეული.

ნატკეცი ქვის მასალა (18 ც.); ობსიდიანის ნაწარმიდან (17 ც.) აღსანიშნავია: ამორფული ნუკლეუსი, რომლიდანაც რამდენიმე არათანაბარი ანატკეცია მიღებული; ბურღისებური იარაღი, ჩამოყალიბებული ორფერდა ლამელაზე საწინააღმდეგო სიბრტყეზე მდებარე რეტუშის საშუალებით და ლამელაზე ნაკეთები ხოწი. ერთი, ორფერდა ლამელაზე ნაკეთები იარაღის ფრაგმენტია, რომლის გვერდები რეტუშის, ხოლო ზურგი „გათლის“ საშუალებითაა დამუშავებული. აქვეა ნაპოვნი რამდენიმე ლამელა, რომელთა ნაწილი რეტუშირებულია. სხვა ქანი წარმოდგენილია მხოლოდ არგილიტის ერთი სახოკით, რომლის ოდნავ მომრგვალებული სამუშაო პირი ჩამოყალიბებულია მასიური ანატკეცის გვერდზე მსხვილფაცეტიანი რეტუშის საშუალებით.

ძვლის ნაწარმი წარმოდგენილია რამდენიმე ნივთით. აქ გვხვდება შუაზე გაპობილ ლულოვან ძვალზე — მეტაპოდიებზე ნაკეთები სადგისები (2 ც.) და წვრილფეხა საქონლის მეტაპოდიაზე ჩამოყალიბებული საპრიალებელი, რომელსაც მოკლე და სამკუთხედისებური მოყვანილობის სამუშაო წვერი აქვს. განცალკევებითა დგას ძვლის ერთი ნივთი — მრგვალღეროიანი, ორმხრივწაწვეტებული, შუა ნაწილში შევიწროებული „იარაღი“[29], რომელსაც ქვემო ქართლის ადრესამიწათმოქმედო ძეგლების ძვლის მასალებში პარალელი არ მოეპოვება.

ირმის რქის იარაღები (3 ც.); სამივე გამჭოლსატარენახვრეტიანია. მათ შორის ორი თოხია; ერთი ნაკეთებია განშტოებაზე, რომელსაც შუაში მრგვალი სატარე ნახვრეტი და მოგრძო, ირიბად წაკვეთილი სამუშაო პირი აქვს[30]; მეორე, გვირგვინშერჩენილ ფუძეზე ნაკეთებ თოხს ნაწილობრივ მოტეხილი აქვს წვერი[31]. მესამე იარაღი, რომელსაც მთელი ზედაპირი გახეხილი აქვს, „რელიეფური ორნამენტით“ ყოფილა შემკული. სავარაუდოა, რომ იგი „კვერთხისთავს“ წარმოადგენდა, რადგანაც წვერი თითქმის მართი კუთხითაა წაკვეთილი[32].

---

[29] ლ. ღლონტი, თ. კიღურაძე, დასახ. ნაშრ., იხ. სურ. 55-ე გვერდზე.

[30] ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, უძველ. მიწათმოქმედი..., სურ. 34, ქვედა რიგში, მარცხნიდან მეორე.

[31] ლ. ღლონტი, თ. კიღურაძე, დასახ. ნაშრომი, სურ. 55-ე გვერდზე. ზევიდან პირველი.

[32] იქვე, ზევიდან მეორე.

ხ რ ა მ ი ს დ ი დ ი გ ო რ ა[33]

ხრამის დიდი გორა ყაჩაღანის ჯგუფის ერთადერთი გადარჩენილი ძეგლია. იგი ქვემო ქართლში, დღემდე მიკვლეულ ამ პერიოდის ძეგლებს შორის, ყველაზე მძლავრი ნამოსახლარი ჩანს. გორა მდებარეობს ხრამის მარჯვენა სანაპირო ველზე, სოფ. ყაჩაღანსა და თაქალოს შორის. ამჟამად ის წარმოადგენს O—W მიმართულებით წაგრძელებულ ოვალური მოყვანილობის ბორცვს, რომლის ფართობი 3 ჰა-ს აღემატება, ხოლო სიმაღლე 5 მეტრს უდრის.

1972 წ. გაჭრილმა სტრატიგრაფიულმა თხრილმა (5×10 მ) გვიჩვენა, რომ აქ წარმოდგენილი უნდა იყოს ადრესამიწათმოქმედო ხანის სულ მცირე 7 საამშენებლო ჰორიზონტი. 1973 წ. 225 კვმ. ფართობზე გაითხარა V და VI (დანომრილია ქვევიდან ზევით) საამშენებლო ჰორიზონტები.

წრიული გეგმის საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები ერთმანეთს უკავშირდება მორკალული კედლებით და „ეზოსთან“ ერთად ქმნის შეკრულ კომპლექსებს, ისევე როგორც იმირის გორაზე, რომლებიც ერთმანეთს მსგავსივე მორკალული კედლებით „ებმიან“. აღსანიშნავია, რომ აქაური ალიზები როგორც ძირბრტყელი-ამოზურგული, ისე ბრტყელი, შედარებით დიდი ზომისაა; ნაგებობებიც უფრო მოზრდილი და უფრო მეტად ცილინდრულია, ვიდრე შულავრისა და იმირის გორებზე. საყურადღებოა, რომ აქ ფართოდ გავრცელებული ჩანს (ზედა ჰორიზონტებში მაინც) კედლის გასამაგრებელი პილონები — „კონტრფორსები“, რაც იმირის გორაზე მხოლოდ ორ შემთხვევაში შეინიშნებოდა. თავისებურია აქაური კერების მოყვანილობა და მდებარეობაც — ისინი წარმოადგენენ მიწაში პირამდე ჩაფლულ, მოზრდილ, სქელკედლიან ცილინდრულ და დაბალქუსლიან გამოუწვავ ჭურჭლებს, რომლებიც ზოგჯერ თითქოს შენობის შუაგულშია ჩადგმული.

რამდენადმე განსხვავდება შულავრისა და იმირის გორების მასალებისაგან აქაური მონაპოვარიც.

კ ე რ ა მ ი კ ა წარმოდგენილია ორი მთელი ჭურჭლითა და მრავალრიცხოვანი ფრაგმენტებით. ყველა ჭურჭელი ხელითაა ნაძერწი; მათი კედლები არათანაბარი სისქისაა. ჭურჭლების უმეტესობა ნაძერწია არაორგანულ (დანაყილი ბაზალტი, ხვინჭა, შამოტი, იშვიათად ობსიდიანი ან ქარსი) მინარევიანი თიხისაგან, შედარებით იშვიათია ნამჯანარევი კერამიკა (ტაბ. 60:1).

აქაც, იმირის გორის მსგავსად, გვხვდება როგორც უხეში, ისე მოგლუვებულ თუ გაპრიალებულზედაპირიანი ჭურჭელი. აღსანიშნავია, რომ III ჯგუფის კერამიკა, ე. ი. გაპრიალებულზედაპირიანი, უკეთესი ხარისხისაა — უფრო თხელკედლიანია და საგულდაგულოდაა გაპრიალებული, ვიდრე იმირის გორის შესაბამისი ნაწარმი. როგორც ზედა, ისე ქვედა ჰორიზონტებში ნაპოვნია შეღებილზედაპირიანი ფრაგმენტებიც (ძირითადად, მოწითალოდ; ერთ შემთხვევაში კი მოყავისფროდ).

უხეშზედაპირიან ჭურჭლებში (ე. ი. I ჯგუფში) გამოიყოფა მცირერიცხოვანი „შეთხუპნულზედაპირიანი“ ნაწარმი.

ჭურჭლის პირები (ქობა) თანაბრად შევიწროებული ან გათხელებულია; იშვიათია „ზემოდან ბრტყელი („წაკვეთილი“) პირები. აღსანიშნავია, რომ აღმოჩენილია რამდენიმე ფრაგმენტი, ილანლი-თეფეს ტიპის[34] „პირჩადრეკი-

---

[33] ძეგლი ითხრება 1972 წლიდან.

[34] იხ. ზემოთ, გვ. 72.

ლი" ჭურჭლისა. ძირების უმეტესობა დაბალქუსლიანია, თუმცა გვხვდება თითქმის უქუსლო ცალებიც. აქ სრულიად არ ჩანს შულავრის გორისათვის დამახასიათებელი მაღალ, მასიურ, ნაპირებისაკენ მკვეთრადგანზიდულქუსლიანი ძირები. I და II ტიპის ჭურჭლის ძირებზე ხშირად შეიმჩნევა ლასტის სპირალური ანაბეჭდი.

რამდენადაც მთელი ჭურჭლებისა და მოზრდილი ფრაგმენტების მიხედვით შეიძლება ვიმსჯელოთ, ხრამის დიდ გორაზე ყველაზე გავრცელებული ფორმაა პირმოყრილი, შებერილტანიანი, დაბალქუსლიანი, კასრისებრი ქილები. გვხვდება აგრეთვე ცილინდრულ თუ კონუსურყელიანი ჭურჭლები, იშვიათია სწორკედლიანი თუ პირგადაშლილი ჭურჭლის ფრაგმენტები.

სრულად აღდგენილია ზედა ჰორიზონტის მხოლოდ ორი ჭურჭელი; ერთი მათგანი (I ჯგუფისა) პირმოყრილ, დაბალქუსლიან ქილას წარმოადგენს, მეორე (II ჯგუფისა) რამდენადმე ორიგინალური ფორმისაა — იგი ოვალური მოყვანილობისაა, პირფართო, თითქმის სწორკედლიანი, ოდნავ შებერილი მუცლითა და ოვალურივე მოყვანილობის, ფართო ბრტყელი დაბალქუსლიანი ძირით. ამ ჭურჭელს პირს ქვემოთ აქვს მასიური, ჰორიზონტალურად დაძერწილი, ყურისებრი შვერილი.

ორნამენტაცია მხოლოდ რელიეფურია და I და II ჯგუფის ნაწარმს ახასიათებს. გვხვდება პირის გასწვრივ დაძერწილი კონუსური თუ ვერტიკალურად დატანილი ნუშისგულისებრი კოპები; „უსისტემო" ჯგუფებად განლაგებული ნუშისგულისებრი კოპები; ნალისებური დანაძერწები; მთელი ჭურჭლის გარდა ორ ფრაგმენტს აქვს ჰორიზონტალურად დატანილი ყურისებრი შვერილები. ერთ შემთხვევაში გვაქვს მერცხლისბუდისებრი დანაძერწიც (ტაბ. 60:1).

ჰორიზონტალური შვერილებით, მასიური ნალისებრი რელიეფებით, ჯგუფებად დატანილი კოპებითა და მერცხლისბუდისებრი დანაძერწით ხრამის დიდი გორის კერამიკა არუხლო I მასალას უკავშირდება; იგივე ნალისებრი რელიეფები და ჰორიზონტალური შვერილები ამ მასალას უახლოებს ნახიჭევანის ქიულ-თეფეს კერამიკასაც (იხ. ქვემოთ).

ქ ვ ი ს ჭ უ რ ჭ ე ლ ი. მეტად საყურადღებოა ზედა (VII) ჰორიზონტში აღმოჩენილი, ამიერკავკასიის ნამოსახლარებისათვის „უცხო", ქვის მცირე ზომის ჭურჭლები (2 მთელი და 1 დაზიანებული), რომელთაც სწორი კედლები და მომრგვალო ძირი აქვთ. რბილი ქანისაგან ნაკეთები ამ ჭურჭლის ზედაპირი გაჩორკნილია. შიდაპირი გახეხილი და მოგლუვებული (ტაბ. 54:4).

ნ ა ტ კ ე ც ი ქ ვ ი ს მ ა ს ა ლ ა (695 ც.)[35]; აქედან 479 ობსიდიანისაა, 216 კი — კაჟისა თუ სხვადასხვა გაკაჟებული ქანისა (ტაბ. 60:3). მორფოლოგიური ნიშნებით მათ შორის გამოიყოფა შემდეგი ჯგუფები:

I — ნუკლეუსები (6 ც.); 5 ობსიდიანისა და 1 კაჟისა; ყველა წარმოადგენს კონუსური თუ პრიზმული (ერთფუძიანი) ნუკლეუსის ნალევს.

II — ანამტვრევები (42 ც.); 21 — ობსიდიანისა და 21 — „კაჟისა". არც ერთ მათგანს არ ეტყობა მეორადი დამუშავების კვალი.

III — ანატკეცები (402 ც.); მათ შორის 220-ობსიდიანისა; 182 — „კაჟისა". 252 ანატკეცი ურეტუშოა, 105-ს კი ეტყობა რეტუშისა და გამოყენების კვალი. 45 ცალზე გარკვეული ტიპის იარაღია ჩამოყალიბებული.

---

[35] მოგვაქვს მხოლოდ 1972 წ. მოპოვებული მასალის ციფრობრივი მონაცემები.

IV — ლამელები (242 ც.), მათ შორის 10 კაჟისაა, დანარჩენი-ობსიდიანისა. აღსანიშნავია, რომ ხრამის დიდი გორის მასალებში ლამელებს ჭარბობს ანატკეც-ანამტვრევები. 57 ლამელა დამუშავებულია (მათ შორის კაჟისაა 10-ვე). დამუშავებულ ეგზემპლარებში გამოიყოფა შემდეგი ტიპები: ა) თავრეტუშირებული ლამელები (12 ც.). აქედან 5 თავსწორრეტუშირებულია, 5— თავამოღარული და 2 — თავირიბრეტუშირებული; ბ) გვერდამოღარული ლამელები (24 ც.), მათ შორის 3, ე. წ. თავგამოყვანილი ლამელის ტიპისაა; გ) გვერდებდაკბილული ლამელები (14 ც.); დ) გვერდრეტუშირებული ლამელები (81 ც.); ცალკე გამოვყოფთ ლამელებს უხეირო, წარუმატებელი სასაჭრისე ჩამონატეხებით (10 ც.).

44 ლამელაზე ჩამოყალიბებულია სხვადასხვა ტიპის იარაღი.

V — ცალკე გამოიყოფა 2 მასიური საჩეხ-საბეგვი იარაღი (1 — ბაზალტისა, 1 — არგილიტისა) და ერთიც ობსიდიანის ზურგათლილი ტრაპეცია.

ი ა რ ა ღ ე ბ ი

1. ს ა ჭ რ ი ს ე ბ ი (15 ც.) ყველა ობსიდიანისაა. მათგან 14 ლამელაზეა ნაკეთები, 1 კი — ანატკეცზე. ყველა მათგანი კუთხის საჭრისს წარმოადგენს.

2. ს ა ფ ხ ე კ ე ბ ი (11 ც.). მათ შორის 4 ლამელაზეა ჩამოყალიბებული, 7 კი — ანატკეცზე (მათგან ერთი კაჟისაა). საფხეკები საგულდაგულო დამუშავებით არ გამოირჩევა, მათ შორის გვხვდება: ოვალურსამუშაოპირიანი (4 ც.), სწორსამუშაოპირიანი (2 ც.), ირიბსამუშაოპირიანი (2 ც.), ამოღარული (1 ც.) და დაკბილულ-ამოღარულსამუშაოპირიანი იარაღები.

3. ს ა ხ ო კ ე ბ ი (4 ც.). ნაკეთებია მასიურ ანატკეცებზე, ერთი ობსიდიანისაა, სამი კი — კაჟისებური ქანისა. აქაური სახოკები მეტად უხეშადაა დამუშავებული.

4. ხ ო წ ი (43 ც.). ყველა ობსიდიანისაა. მათგან 25 ლამელაზეა ჩამოყალიბებული, 18 კი — ანატკეცზე.

5. ბ უ რ ღ ი მხოლოდ ერთი ცალია. იგი ნაკეთებია ობსიდიანის ლამელის ბოლოზე, ურთიერთსაწინააღმდეგო სიბრტყეზე მდებარე რეტუშის საშუალებით.

6. ნ ა მ გ ლ ი ს ჩ ა ს ა რ თ ე ბ ი (15 ც.), კაჟისა ან გაკაჟებული არგილიტისა, დამახასიათებელ სერიას ქმნის. მათ შორის 13 ზურგდაბლაგვებული ლამელისებური ანატკეცი — „შომუ-თეფეს ტიპის" ჩასართია, 2 კი ლამელისებურ თხელ ანატკეცს წარმოადგენს, რომლებიც გამოიყოფა სამუშაო პირის გასწვრივ გამოყენების შედეგადაც მიღებული ბზინვით.

7. ს ა ჩ ე ხ-ს ა პ ო ბ ი ი ა რ ა ღ ე ბ ი (2 ც.).

8. ტ რ ა პ ე ც ი ა (1 ც.). პირობითად, იარაღებს შორისაა გაერთიანებული, იგი ნაპოვნია ზედა (VI) სამშენებლო ჰორიზონტში და მეტად საინტერესოა, რადგანაც ძეგლზე ერთადერთი გეომეტრიული მიკროლითია[36]. ტრაპეცია ზურგათლილია, მცირე ზომისა, როგორც ჩანს, ნაკეთებია ლამელის „განივ კვეთზე".

---

[36] 1973 წ. გათხრების დროს აღმოჩნდა ერთი სეგმენტისებრი იარაღიც, მაგრამ მისი ჩათვლა მიკროლითად სათუოა, რადგანაც საკმაოდ დიდი ზომისაა (უფრო სწორი იქნება, თუ მას ზურგდაბლაგვებულ ლამელას ვუწოდებთ).

გახეხილ-გაპრიალებული ქვის იარაღები ხრამის დიდი გორის მასალებში შედარებით მრავალიცხოვანია (ორ ათეულზე მეტი), და, ძირითადად, ორმხრივლესილი, სოლისებური ცულებითაა წარმოდგენილი. საყურადღებოა, რომ აქ დასრულებული იარაღების გარდა მრავლადაა ნაპოვნი მათი ნამზადებიც, რომელთა ერთი ნაწილი უხეშად გაჩორკნილ „მაკროლითებს“ წარმოადგენს (ტაბ. 60:4).

ხელსაფქვავების ქვედა ქვები უპირატესად ვარცლისებურად ჩაღრმავებულსამუშაოზედაპირიანია, რაც დამახასიათებელია ქვემო ქართლის ადრესამიწათმოქმედო ძეგლებისათვის. ნაკლებადაა „უნაგირისებური“ და სწორზედაპირიანი ხელსაფქვავები. ოვალური მოყვანილობის ზედა ქვები (ორი ტიპისა) — 1) შედარებით სქელი და მოკლე და 2) უფრო თხელი და წაგრძელებული — რომლებიც სხვადასხვა ტიპის ქვედა ქვებს შეესაბამება[37], ხშირად ორმხრივგამოყენებულია, თუმცა გვხვდება ცალმხრივი — ძირბრტყელი-ამოზურგული სასრესებიც.

აღსანიშნავია, რომ ხელსაფქვავების ერთ ნაწილს ოქრის კვალი ეტყობა.

მასიური როდინები ორი ცალია. ერთი მთელი, მეორე — შუაზე გატეხილი. მთელი ეგზემპლარი გარედან უხეშად „გათლილ-გაჩორკნილი“, მისი სამუშაო ნაწილი კი მოგლუვებულია. მასთანვეა აღმოჩენილი მასიური ფილთაქვაც. ფილთაქვები ცალკე მრავლად გვხვდება, რაც გვავარაუდებინებს ხის როდინების არსებობასაც.

ქვის სხვა ნაწარმი წარმოდგენილია ხელჩაქუჩებით, „მინიატურული სანაყებით“ (ოვალური მოყვანილობის ქვები, შუაში პატარა ღრმულით, ზოგჯერ რამდენიმე მხრიდან), რომელთაც თითქმის ყოველთვის ოქრის კვალი ეტყობა; პარალელეპიპედის მოყვანილობის, გვერდებგადალესილი, ტუფის ქვებით, მრავალრიცხოვანი (რამდენიმე ასეული) შურდულის ქვებითა და სხვ.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ორი ლახტისთავის ნამზადის (ბოლომდე გაუხვრეტავი, სხვამხრივ დასრულებული) აღმოჩენის ფაქტი. ერთი მათგანი, მარგანეცისა (?), სფერული მოყვანილობისაა, მეორე — ქვიშაქვისა, ჩაქუჩისებური, ბოლოებგაწვრილებული მოყვანილობის.

ძვლის ნაწარმი მეტად მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანია. ადრესამიწათმოქმედო ძეგლებზე ფართოდ გავრცელებული სადგისებისა და საპრიალებლების გვერდით, ყველა საამშენებლო ჰორიზონტში მრავლად იყო ნაპოვნი ძვლის თოხები, რომელთა უმეტესობა მსხვილფეხა საქონლის ბეჭის ძვალზეა ნაკეთები — ბეჭს წათლილი აქვს შუაქედი, ფოსო ზემოდანაა ჩახვრეტილი, ხოლო გახეხვა-გაპრიალების გზით გაბასრებული „ბოლო“ სწორი ან ორკაპაა. გარდა ამისა, აქვეა ლულოვან ძვალზე ნაკეთები თოხები, აგრეთვე ზემოდან ჩახვრეტილი სატარეთი და მრგვალ, გამჭოლსატარენახვრეტიანი, მსხვილფეხა საქონლის მეტაპოდიაზე ნაკეთები თოხები. ეს უკანასკნელი შედარებით იშვიათია. ერთეული ეგზემპლარებითაა წარმოდგენილი აღნიშნული ტიპის თოხები იმირის გორის ზედა ჰორიზონტებში, მაგრამ მრავლადაა დას. აზერბაიჯანის ძეგლებზე — შომუ-თეფესა და თოირა-თეფეზე[38].

ცალკე უნდა აღვნიშნოთ ძვლის მრგვალღეროიანი, რომბისებურთავიანი „ისრისპირის“ მთელი ეგზემპლარის, ორი „დისკოსებური“ (წრიული მოყვანი-

---

[37] იხ. ზემოთ.

[38] И. Г. Нариманов, О земледелии эпохи..., СА, 1971, № 3, გვ. 9, სურ. 2.

ლობის, თხელფირფიტოვანი) საკიდისა და დანისებური ნივთის ფრაგმენტის აღმოჩენის ფაქტი (ტაბ. 54:2, 3; 60:2).

ი რ მ ი ს რ ქ ი ს ი ა რ ა ღ ე ბ ს შორის მრავლადაა წანაზარდებზე ნაკეთები მრგვალსატარენახვრეტიანი „თოხები" როგორც დასრულებული, ისე ნამზადების სახით, რქის ფუძეზე ნაკეთები „ცულები" და მეტად ორიგინალური, სხვა ძეგლებზე თითქმის უცნობი „კვერთხისთავები" — მრგვალ, გამჭოლსატარენახვრეტიანი, ოდნავ მორკალული, ჩაქუჩის ფორმის იარაღები, რომელთაც ორივე ბოლო ბლაგვად თითქმის მართი კუთხით აქვთ წაკვეთილი. ამ ტიპის იარაღები მთლიანად გახეხილ-გაპრიალებულია.

ირმის რქის იარაღებს შორის განსაკუთრებით გამოირჩევა სამი ორნამენტირებული ნივთი. ერთი, ზემოაღნიშნული, „კვერთხისთავების" განსხვავებულ ტიპს განეკუთვნება, რომელიც პროპორციებით წანაზარდებზე ნაკეთებ „თოხს" წააგავს. იგი ისეა დამუშავებული, რომ სატარე ნახვრეტის გარშემო რელიეფური „სარტყელი" გარშემოუყვება; მეორე, ძლიერ დაზიანებული, ირმის რქის ფუძეზე ნაკეთები, მრგვალსატარენახვრეტიანი ნივთია, რომელსაც რელიეფური (თავთან „დატოვებული" სამი დაბალი, ფართო, ოვალური კოპი) და ჭდეული (კოპებს ქვემოთ, პერიმეტრზე ხუთ რიგად შემოყოლებული კონცენტრული წრეები) ორნამენტი ამკობს. მესამე ნივთი წარმოადგენს მართი კუთხით ბოლოებწაჭრილ გაუხვრეტავ წანაზარდს, რომელიც მხოლოდ ღრმა ჭდეებითაა შემკული — თავსა და ბოლოში სამრიგად გარშემოვლებულია კონცენტრული „წრეები", რომელთაც ბოლოები ღია აქვთ, შუა ნაწილში კი, ორ ადგილას, ცალი მხრიდან, ასევე სამხაზოვანი „თევზიფხური" ორნამენტია დატანილი. სამივე ნივთი გახეხილი და მეტ-ნაკლებად გაპრიალებულია.

საქართველოს ძეგლებისათვის უნიკალურია ნიამორის რქისაგან ნაკეთები ოდნავ მორკალული „ნ ა მ გ ლ ი ს ბ უ დ ე", საკმაოდ ფართო და ღრმა ღარით (ტაბ. 60:2).

თ ი ხ ი ს მ ც ი რ ე ნ ა კ ე თ ო ბ ა ნ ი

განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ხრამის დიდ გორაზე ნაპოვნი თიხის ანთროპომორფული ქანდაკებები[39]. ძეგლზე, პირველად კავკასიაში, აღმოჩნდა ამ სახის ქანდაკებათა მთელი სერია (23 მთელი თუ ფრაგმენტირებული ფიგურა), ყველა ნაპოვნია ზედა ორ საამშენებლო ჰორიზონტში. მათგან 17 კი — № 1 ნაგებობის (VI ჰორ.) კერაში. აქ მოპოვებული ყველა ფიგურა წარმოადგენს მრგვალ სკულპტურას, მეტ-ნაკლებად სტილიზებულია და თითქმის ყოველთვის გამოხატავს ქალს, უმეტესად მკვეთრად ხაზგასმული მდედრობითი ნიშნებით. რამდენადაც შემორჩენილი ფრაგმენტების მიხედვით შეიძლება ვიმსჯელოთ, ერთის გარდა, ყველა მჯდომარე პოზაშია. მათ შორის, ფეხების მდგომარეობის მიხედვით, გამოირჩევა ორი ძირითადი ტიპი: 1. ფეხმოხრილი — მუხლაწეული და 2. ფეხგაჭიმული — შეტყუპებული ან გაშლილი ფეხებით.

პირველი ტიპის ფიგურები ხასიათდება შესრულების შედარებით რეალისტური მანერით, რაც პირველ რიგში გამოიხატება სხეულის თითქმის ყველა

[39] უფრო სრულად მათ შესახებ იხ. ლ. ღ ლ ო ნ ტ ი, ალ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, თ. კ ი ღ უ რ ა ძ ე, ხრამის დიდი გორის ანთროპომორფული ქანდაკებები, „ძეგლის მეგობარი", № 33, თბ., 1973, გვ. 5—16.

ნაწილის გადმოცემაში; თუმცა, ერთი საეჭვო შემთხვევის გარდა, არც ერთს არ გააჩნია ხელები. ყველაზე კარგად ეს ტიპი ჩანს ერთადერთი, სამად გატეხილი, მთლიანი ფიგურის მაგალითზე. 5,6 სმ სიმაღლის ეს ქანდაკება წელს ქვევით მასიურია, შეტყუპებული, ღარით გამოყოფილი ფეხები ნაკლებად დიფერენცირებულია, თუმცა თეძოები, მოხრილი და მაღლა აწეული მუხლები და ტერფები მკაფიოდაა აღნიშნული. წელს ზევით ფიგურა, ზოგადად, კონუსურია, მუცელი დაბრტყელებულია, მხრები თითქმის შეუმჩნეველი, სამაგიეროდ ხაზგასმით დიდი ბიუსტი საკმაოდ რეალისტურადაა გადმოცემული. თავი ტანთან შედარებით პატარაა, ოდნავ არის გამოყოფილი მისგან მსუბუქად დანიშნული ყელითა და ნიკაპით და ოდნავ აწეულ შთაბეჭდილებას ტოვებს; პირისახე გადმოცემულია ორი დამრეცი სიბრტყით, რომელთა შეხვედრით წარმოქმნილი წიბო მახვილ პროფილს ქმნის. სიბრტყეზე დატანილია თითო წრიული ღრმა ფოსო — თვალი, რომელიც ინკრუსტირებული უნდა ყოფილიყო. კონუსური, ბოლომომრგვალებული და ოდნავ უკან გადაწეული „კეფა" თავსაბურავს ან თმის ვარცხნილობას უნდა წარმოადგენდეს. საერთოდ მეტად მცირე ზომის (არა უმეტეს 5 სმ სიმაღლისა) ეს ფიგურები საოცრად პლასტიკური და გამომსახველობითია. განცალკევებით დგას ერთი თავისებური ქანდაკება, რომელსაც ამ ტიპის ფიგურებისათვის დამახასიათებელი ბიუსტის ნაცვლად დაძერწილი აქვს, ამჟამად დაზიანებული, ღვედისებური, რელიეფური ზოლები, რაც შესაძლოა სქემატიზებულ ხელებს და სხვა ატრიბუტებს გამოხატავდეს.

ცალკე უნდა აღინიშნოს ამ ტიპის ფიგურების თავები; სამი მათგანი შედარებით სქემატურია, რომელთაგან ერთის მარჯვენა თვალის ფოსოში ჩარჩენილია შავი, ბრჭყვიალა ხორკლიანი მასა — ინკრუსტირებული თვალის ნაშთი. ზედმიწევნით დეტალურადაა მოდელირებული მეოთხე, განცალკევებით ნაპოვნი თავი. ის გამოირჩევა საერთო სიმეტრიულობით, რბილად გამოძერწილი კისრითა და ყელით, თანაზომიერად და მკვეთრად ფაცეტირებული პირისახის სიბრტყეებით, რომელთა შეხების წიბო ცხვირის მაგივრობას სწევს; პირი გაკეთებულია პატარა ფოსოს სახით. სახის ორივე სიბრტყის ცენტრში ჩაჩხვლეტილია წრიული, ღრმა თვალბუდე, რომლებიც უთუოდ უნდა ყოფილიყო ინკრუსტირებული. სახის სიბრტყეებს ზემოდან რკალივით უვლის ღრმა ჭდეებით გაკეთებული წარბები. მათ შორის მოქცეულია პატარა, ბრტყელი შუბლი. კეფა მთავრდება ასიმეტრიული და რბილად მოდელირებული კონუსით. წარბებისა და ყბის ნაპირებით შემოფარგლული სახის სიბრტყეები დაფარულია თეთრი საღებავით. სახის მარცხენა სიბრტყეზე და ყელზე დასმული შავი წერტილები მოწმობს, რომ ზოგ შემთხვევაში ფიგურები მოხატული იყო. ამ შემთხვევაში, შავი წერტილები ალბათ საკრალურ ტატუირებას გამოხატავდა. ზეაწეული თავი, გადაჭარბებულად დიდი თვალები, ძლიერი წარბები, ფერადოვან კონტრასტებთან ერთად იშვიათ ექსპრესიულობას ანიჭებს ამ პატარა (სიმაღლე 2,4 სმ) სკულპტურას.

მეორე ტიპის ფიგურები უფრო სქემატურია, — ტორსი კონუსური მოყვანილობისაა და მთავრდება წინა მხრიდან ოდნავ მოჭყლეტილი ბოლოთი, რომელიც თავს უნდა გამოხატავდეს. თეძოები განიერია, გაჭიმული ფეხები უმთავრესად შეტყუპებულია, ბოლოში დაწვრილებული, ზოგჯერ ზეაწეული ტერფებით.

ცალკე ტიპად შეიძლება გამოიყოს უკიდურესად გამარტივებული ფიგურა. ის წარმოადგენს წესიერ მაღალ კონუსს, მცირედ შედრეკილი ძირითა და მსუბუქად მოჭყლეტილი ბოლოთი — თავით, რომელსაც ეტყობა პირისახის სიბრტყეები. სტილიზაცია იმ ზომამდეა მიყვანილი, რომ, არსებითად, ფიგურა სიმბოლურად თუ გამოხატავს ადამიანს.

არანაკლებ საინტერესოა აქ აღმოჩენილი თიხის გამომწვარი თუ გამოუწვავი კ ო ნ უ ს ე ბ ი. სამი მათგანი დაბალი და ძირშედრეკილია, მეოთხე ცილინდრულ-კონუსური მოყვანილობისაა. ძირი მასაც შედრეკილი აქვს. ამ უკანასკნელს პარალელი ჯეითუნის გარდა სიალკ I-შიც მოეძებნება[40].

ა რ უ ხ ლ ო I („ნახიდური")[41]

ეს ნასოფლარი არუხლოს ჯგუფის 4 ბორცვიდან ყველაზე დიდი და უკეთ შენახული იყო. მისი დიამეტრი 100—150 მ, სიმაღლე 6 მ უდრის.

ნამოსახლარზე ცოტად თუ ბევრად მნიშვნელოვან ფართობზე, როგორც ტ. ჩუბინიშვილი აღნიშნავს, ჯერ არ არის გამოყოფილი სხვადასხვა საამშენებლო პერიოდები, არ არის გათხრილი ისეთი ნაგებობები, რომელთა საშუალებითაც გაირკვეოდა ნაგებობათა ტიპიური გეგმარება[42].

როგორც ჩანს, აქ მიკვლეული ნაგებობანი ყველა წრიული თუ ოვალური მოყვანილობისაა, თუმცა 1972 წელს ჩატარებული მუშაობის ანგარიშში კითხვითი ნიშნის ქვეშ ნახსენებია სწორკუთხა შენობებიც[43].

კერამიკაში სჭარბობს ხელით ნაძერწი, სქელკედლიანი, მურა ფერის უხეში ჭურჭელი, თიხაში სილისა და დანაყილი ბაზალტის უხვი მინარევით. ფორმები, ძირითადად, ქილისებურია[44]; ჩანს ვიწროყელიანი, შებერილტანიანი, ფართო, ბრტყელძირიანი და კასრისებური ჭურჭლებიც[45]. პირები სწორი ან გადაშლილია, ძირები ფართოა, ქუსლიანი, ზოგჯერ ქვევიდან ჭილობის ანაბეჭდით. ორნამენტი მხოლოდ რელიეფურია, ჩანს ჰორიზონტალური, ყურისებრი შვერილები, სხვადასხვა სახის კოპები, კვადრატები, ოვალები, წრეები, სწორი თუ კლაკნილი „ლილვაკისებრი" დანაძერწები[46]. ამას ჩვენი მხრივ უნდა დავუმატოთ: ნუშისგულისებრი კოპები (ზოგჯერ 3 სმ-მდე სიგრძის), როგორც ერთ ჰორიზონტალურ რიგად დატანილი, ისე ვერტიკალურად, „ჯაჭვისებურად" ერთმანეთზე მიჯრილი, „მერცხლისბუდისებრი" (თახჩისებური) დანაძერწები (საკმაოდ მრავლად), ბრტყელი, ღილისებური, ჩაჩხვლეტილი კოპები, ნავისებური (ნახევარწრიული) დანაძერწები, მეჭეჭისებური კოპები ან აღნიშნული ორნამენტული სახეების გარკვეული კომბინაცია[47]. აღსანიშნავია

[40] В. М. Массон, Поселение Джейтун, გვ. 41, 42.

[41] ძეგლისა და იქ მოპოვებული მასალის დახასიათების დროს, ძირითადად, ვეყრდნობით ძეგლის შესახებ არსებულ ლიტერატურას; გარდა ამისა, გამოვთქვამთ ზოგიერთ ჩვენს შეხედულებას, რომელიც გამოქვეყნებული თუ გამოუქვეყნებელი მასალის უშუალოდ გაცნობის შედეგად შევიმუშავეთ.

[42] Т. Чубинишвили, К древней истории Южного Кавказа, Тб., 1971, გვ. 33.

[43] ტ. ჩუბინიშვილი, ლ. ჭელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 30.

[44] К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древные культуры..., გვ. 24.

[45] Т. Чубинишвили, К древней истории..., გვ. 37.

[46] К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 24.

[47] იხ. Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнарева, Новые материалы по энеолиту Южного Кавказа, ტაბ. III; К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, სურ. 4B; Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. VII.

ძველი თხრილების შემავსებელ ფენაში აღმოჩენილი ჭურჭლის ორი ნატეხი, რომლებზედაც პირთან დაძერწილია ანთროპომორფული გამოსახულება[48].

ბევრად უფრო ნაკლებია მოვარდისფრო, ანგობირებულ და გაპრიალებულზედაპირიანი თხელკედლიანი ჭურჭლის ფრაგმენტები, თიხაში უმნიშვნელო მინარევით[49]. განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ამ სახის ერთ, წითელზედაპირიან, ორმხრივ ბრწყინვალედ გაპრიალებული თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტს პირს ქვემოთ ჰორიზონტალურად დატანილი წიბოიანი — სამკუთხაგანივკვეთიანი, შუა ნაწილში ვერტიკალურად ჩახვრეტილი „თასმის გასაყრელი“ — „ყური“ აქვს. ამ ფრაგმენტს ტ. ჩუბინიშვილი „ანატოლიურ იმპორტად“ მიიჩნევს[50].

მრავლადაა აღმოჩენილი ქვის ნაწარმი. მათ შორის პირველ რიგში აღსანიშნავია გახეხილ-გაპრიალებული ცულები და სატეხები[51]. ამ უკანასკნელთა შორის, ჩვენი აზრით, შედარებით განვითარებულად გამოიყურება მხოლოდ ტრაპეციის ფორმის განივკვეთიანი ორი სატეხი[52]. აქვეა „მინიატურული“ სანაყები, რომელთაც კ. კუშნარიოვა და ტ. ჩუბინიშვილი გრდემლებს უწოდებენ; ხელსაფქვავის ზედა და ქვედა ქვები, როდინები და ფილთაქვები, აგრეთვე ირგვლივ ამოღარული რიყის ქვა — „ღარიანი ურო“[53].

ძვლის ნაკეთობათა შორისაა: მსხვილფეხა საქონლის ნეკნზე ნაკეთები საპრიალებლები[54] და ლულოვან ძვალზე დამზადებული სადგისები[55], აგრეთვე ყუნწიანი მახათი[56] და „რომბისებურთავიანი ისრისპირი“[57]. ფრაგმენტებითაა წარმოდგენილი ძვლის „თავგამოყვანილი“, მასიური ნივთი[58], თხელფირფიტოვანი „დანა-საპრიალებელი“[59], ოთხკუთხაგანივკვეთიანი, წაწვეტებული, ხიშტისებური, წვრილნახვრეტიანი იარაღი და სხვა. ტ. ჩუბინიშვილი აღნიშნავს ბეჭის ძვალზე ნაკეთებ თოხებსაც[60].

ირმის რქის იარაღთა შორის აღსანიშნავია წანაზარდებზე ნაკეთები „თოხები“ თუ საჩიჩქნი იარაღები, „ცულისებური“ იარაღები, მუფტები[61], „კვერთხისთავები“[62] და სხვ. მრავლადაა ნამზადებიც.

---

48 ტ. ჩუბინიშვილი, ლ. ჭელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 32—33.

49 К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 24.

50 Т. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 37, 167, ტაბ. XIII, 2.

51 К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, სურ. 5, 21—23.

52 შდრ. К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 24.

53 იქვე, სურ. 5, 19, 20.

54 Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнарева, Новые материалы..., ტაბ. III, 6.

55 К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, სურ. 5,1—3, 6—8.

56 იქვე, სურ. 5, 17.

57 იქვე, სურ. 5, 18 (უკუღმაა ჩახატული).

58 იქვე, სურ. 5,5.

59 იქვე, სურ. 5, 9.

60 Т. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 37.

61 იქვე, ტაბ. VIII, 2, 3; Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнарева, დასახ. ნაშრ., ტაბ. III, 4, 5; К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, სურ. 5, 12—15.

62 ტ. ჩუბინიშვილისა და ლ. ჭელიძის ზემოთ დასახელებულ ნაშრომში „ჩაქუჩისებურ იარაღებად“ მოხსენიებული — იხ. გვ. 32; აგრეთვე, К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, სურ. 5, 11.

ნატკეცი ქვის მასალის შედარებით სრული დახასიათება მოცემულია მხოლოდ 1972 წ. გათხრების შედეგებისადმი მიძღვნილ მოკლე ანგარიშში[63]. აღნიშნულია, რომ ზედა (?) ფენაში აღმოჩენილი იყო 1711 „ობსიდიანის ნატეხი“. აქ მეტად მცირერიცხოვანია ნუკლეუსები, რომლებიც მხოლოდ ნალევებითაა წარმოდგენილი. „იარაღთა შორის ყველაზე მრავალრიცხოვანია რეტუშირებული ლამელები (237) და ანატკეცები (185)“. მრავლადაა ხოწები (137), შემდეგ მოდის საჭრისები (100), საფხეკები (70), სახვრეტები (47), კომბინირებული იარაღები (44), სახოკისებური იარაღები (2). მეტად საინტერესოა ამ ფენაში აღმოჩენილი 3 ტრაპეცია, ლამელის განივკვეთზე დამზადებული (რომელთაგან ორი — მაღალი, ზურგათლილი ტრაპეციაა), 2 სეგმენტი და წვრილი რეტუშით დამუშავებული სამი მიკროლამელა[64].

ამავე ნაშრომში მოხსენიებულია მეხუთე საამშენებლო ჰორიზონტში აღმოჩენილი ობსიდიანის 227 „ანატკეცი“[65] (რომელთა ნახევარი მაინც, ლამელებს წარმოადგენს). აქ გვინდა შევნიშნოთ, რომ თუ ზედა ჰორიზონტების ნატკეცი ქვის მასალა რამდენადმე განსხვავდება შულავრისა და იმირის გორების შესაბამისი ნაწარმისაგან (ლამელების შედარებით დაუდევრად ატკეცვა, ანატკეცების სიმრავლე ლამელებთან შედარებით და სხვა), უფრო ქვედა ჰორიზონტიდან მომდინარე ეს არც თუ ისე მცირერიცხოვანი მასალა როგორც მორფოლოგიური ნიშნებით, ისე დამუშავებით, სიახლოვეს იჩენს იმირის გორის ნაწარმთან[66].

თიხის მცირე ნაკეთობათაგან ტ. ჩუბინიშვილი აღნიშნავს ხარის ფიგურის აღმოჩენის ფაქტს[67].

მეტად საინტერესო და თავისებურია ძეგლზე აღმოჩენილი სკულპტურული ანთროპომორფული გამოსახულებანი — ორი შეღებილი, წაგრძელებული კენჭი, რომელთაც დამატებითი დამუშავებით მიცემული აქვს ადამიანის თავის ფორმა[68].

ცალკე უნდა აღინიშნოს აქ ნაპოვნი კვირისტავები, თუ „ბორბლის მოდელები“ — 1 თიხისა და 1 ქვისა — ცენტრში გახვრეტილი ბრტყელი წრიული მოყვანილობის საგნები[69].

დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს ტ. ჩუბინიშვილი სამმაგანაბეჭდიან თიხის ბულას, რომლის მიკუთვნება ძირითადი ფენებისადმი, თუ გამთხრელის მიერ მოტანილი აღმოჩენის ვითარებას გავითვალისწინებთ, ჩვენი აზრით, უდავო არ უნდა იყოს[70].

---

63 ტ. ჩუბინიშვილი, ლ. ჭელიძე, დასახ. ნაშრომი.

64 იქვე, გვ. 30. 31. იხ. აგრეთვე ამავე სტატიის რუსული ვარიანტი Т. Н. Чубинишвили, Л. М. Челидзе, Итоги работ Квемо-Картлийской археологической экспедиции, Полевые археологические исследования в 1972 г. (краткие сообщения), Тбил., 1973, გვ. 22—27.

65 ტ. ჩუბინიშვილი, ლ. ჭელიძე, დასახ. ნაშრომი.

66 შდრ. აღნიშნულ ნაშრომში გამოთქმულ მოსაზრებებს, იხ. ზემოთ, გვ.

67 Т. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. VII, 1.

68 იქვე, გვ. 37, 38, ტაბ. VII, 19, VIII, 1, IX; К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили. დასახ. ნაშრომი, სურ. 6a, b.

69 К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, იქვე, სურ. 4, 3; Т. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. VII, 15.

70 წრიული ნაგებობანი ნახანძრალი ფენის ქვეშ იქნა აღმოჩენილი, ბულა — ნახანძრალი ფენის ზემოთ; იხ. Т. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 31; Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнарева, Новые материалы..., გვ. 339; К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры..., გვ. 25.

საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ არუხლო I სამი მხრიდან გარს უვლის სხვადასხვა კონტურის მქონე ორი თხრილი, რომლებიც შევსებულია ძირითადი ნამოსახლარის დროინდელი მასალით. ბუნებრივია ის დიდი ინტერესი, რომელსაც ამ თხრილების მიმართ იჩენს, ძეგლის გამთხრელი, ტ. ჩუბინიშვილი[71]. რამდენადაც სადისკუსიო არ უნდა იყოს ამ თხრილების არხებთან გაიგივება, ჩვენი აზრით, სრული საფუძველი არსებობს ვარაუდისათვის, რომ არუხლო I მოსახლეობა მორწყვის გარკვეულ, პრიმიტიულ ხერხებს იცნობდა.

წ ო ფ ი[72]

ძეგლი მდებარეობს მარნეულის რაიონში, ს. წოფის სამხრეთით 1 კმ-ზე, ბანუშჩაისა და უსახელო მშრალი ღელის „შესართავ“ კონცხზე[73]. მიუხედავად რამდენიმე გზის გათხრისა და მიმოხილვისა, მიწისზედა ნაგებობათა არავითარი ნაშთი არაა მიგნებული. შედარებით უკეთ დაცულ ფართობზე მიკვლეულ იქნა 11 „ნაცარ-ნახშირიანი ორმო“, მაქსიმუმ 1,4—1,8 დიამეტრისა[74], რომელთაც ტ. ჩუბინიშვილი ნაცრიან ლაქებსაც უწოდებს და წერს, რომ ისინი შესაძლოა სამეურნეო ნაგებობათა თუ მიწურთა იატაკი იყოს[75].

აქ მოპოვებული კერამიკა, ძირითადად, უხეშია (თიხაში ბაზალტის, იშვიათად ნამჯის მინარევით), ქილისებური ფორმისა, ბრტყელი, დაბალქუსლიანი ძირით. იშვიათი შემკულობა წარმოდგენილია კოპებით. გვხვდება აგრეთვე სფერულტანიანი, პირგადაშლილი, ძაბრისებურყელიანი ქურქლები, რომელთა შორისაც, ზოგიერთ ქურქელს ტალღისებური პირი აქვს[76]. ამ ტიპის ერთი ქურქელი, ბრტყელი, მკვეთრად პროფილირებული ქობით, როგორც კ. კუშნარიოვა და ტ. ჩუბინიშვილი აღნიშნავენ, თითქოს ჩარხზეა დამზადებული[77]. მეორე, ანალოგიური ფორმის, ე. ი. ძაბრისებურყელიანი და მრგვალტანიანი ქურქლის შესახებ, რომელსაც წახნაგოვანი პირი აქვს, ტ. ჩუბინიშვილი და ლ. ნებიერიძე პირდაპირ წერენ, რომ „აგურისფრად გამომწვარი ქურქლის ყელ-პირი გამოყვანილია ჩარხზე, ხოლო მუცელი ხელითაა ნაძერწი“-ო[78].

---

71 ტ. ჩუბინიშვილი, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1966 წლის საველე მუშაობის ძირითადი შედეგები, 1966 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი მიძღვნილი XVI სამეცნიერო სესიის მოკლე ანგარიშები, თბილისი, 1967, გვ. 25. Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнарева, Новые материалы..., გვ. 338, К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры..., გვ. 24; Т. Чубинишвили, К древней истории..., გვ. 31, 32 და სხვ.

72 არუხლო I და წოფის მასალის სრულად გაცნობის საშუალება ტ. ჩუბინიშვილმა მოგვცა, რისთვისაც მას მადლობას მოვახსენებთ.

73 გ. გრიგოლია, თ. ტატიშვილი, ქვემო ქართლის უძველესი ძეგლები, გვ. 67; Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнарева, Новые материалы..., გვ. 339—340.

74 Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнарева, იქვე; ტ. ჩუბინიშვილი, ლ. ნებიერიძე, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის საველე მუშაობის ძირითადი შედეგები, გვ. 9.

75 Т. Чубинишвили, К древней истории..., გვ. 40.

76 К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры.., გვ. 30, 32; სურ. 9, 1, 18—20; Т. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40, ტაბ. X, 21, 22, 23; XI, 5—7.

77 Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнарева, დასახ. ნაშრომი, გვ. 32, სურ. 9, 20.

78 ტ. ჩუბინიშვილი, ლ. ნებიერიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 10.

გარდა აღნიშნულისა, აქ ნაპოვნია რამდენიმე ფრაგმენტი, წმინდა თიხისაგან ნაძერწი თხელკედლიანი ჭურჭლებისა, ვარდისფრად შეღებილი და გაპრიალებული ზედაპირით, რომელსაც ტ. ჩუბინიშვილი უდარებს არუხლოს და სამელე-კლდის შესაბამის ნაწარმს[79].

საყურადღებოა გ. გრიგოლიასა და თ. ტატიშვილის მიერ აღწერილი „გობისებური ფორმის“ ჭურჭლები, რომელთა დიამეტრი 50 სმ არ აღემატება. მათი 14 სმ სიმაღლის გვერდები ცილინდრულია, ქობა ოთხ ადგილას ამოზიდულია და გარეთ გადაზნექილი. ჭურჭლის გვერდებს ზედა ნაწილში ერთ მწკრივად ირგვლივ შემოუყვება ჯერ კიდევ სველ თიხაზე გაკეთებული მრგვალი ნახვრეტები. რომელთა განლაგებაში კანონზომიერება არ არის დაცული. ჭურჭლის შიდა პირი გაპრიალებულია, გარეთა კი ყურადღების გარეშეა დატოვებული[80]. მსგავსი ჭურჭლები ცნობილია თეღუთადან, ხიზანაანთ გორიდან და სხვ. (იხ. ქვემოთ).

წოფში მოპოვებული ქვის ნაწარმიდან აღნიშნულია ხელსაფქვავები და როდინები, „მინიატურული სანაყი“, სერპანტინის ბრტყელი, გახეხილ-გაპრიალებული ცული და სალესი ქვა, ობსიდიანის ნაწარმი — რეტუშირებული ლამელები, ანატკეცები გამოყენების კვალით (უნდა შევნიშნოთ, რომ აქაურ მასალაში ანატკეც-ანამტვრევები ჭარბობს ლამელებს; იგულისხმება როგორც დამუშავებული, ისე დაუმუშავებელი ცალები), საჭრისები, ნაკეთები ლამელებზე, „ნახევრადოვალური“ საფხეკები — ლამელებსა და ანატკეცებზე, სახვრეტები, ორი თუ სამი სეგმენტი და ერთიც უყუნწო ისრისპირი — ორმხრივდამუშავებული, სწორფუძიანი[81].

დასასრულ გვინდა აღვნიშნოთ ძვლის სადგისები და ირმის რქის ფუძეზე ნაკეთები მრგვალ, გამჭოლსატარენახვრეტიანი ორი თოხის ფრაგმენტი[82].

მცირე პლასტიკის ნიმუშებიდან აქ ნაპოვნია ხარის ფიგურა თიხისა[83].

ამ ძეგლის თავისებურებას ტ. ჩუბინიშვილი და კ. კუშნარიოვა ხედავენ მრავალფეროვანი, ზოგჯერ საკმაოდ მაღალგანვითარებული კერამიკისა და არქაული იერის ქვის ინვენტარის (მიკროლითები) თანაარსებობაში[84], რასაც პრინციპში ვეთანხმებით.

ზემოთქმულთან დაკავშირებით, გვინდა შევჩერდეთ ტ. ჩუბინიშვილისა და ლ. ნებიერიძის მოკლე ანგარიშის სახით დაბეჭდილ სტატიაზე „ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის ძირითადი შედეგები“[85], სადაც აღნიშნულია, რომ წოფი მრავალფენიანი ნამოსახლარია[86]. იქვე მითითებულია, რომ „საძიებო და შემდეგ აქვე გაფართოებულ თხრილებში გრუნტამდე არსებულ

---

[79] Т. Чубинишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40.

[80] გ. გრიგოლია, თ. ტატიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 68.

[81] Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнарева, Новые..., გვ. 340.

[82] მასალა დაცულია საქართველოს სახელმწიფო ხელოვნების მუზეუმის არქ. განყოფილებაში.

[83] К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры..., გვ. 30, სურ. 9, 17.

[84] Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнарева, Новые материалы..., გვ. 340; К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры..., გვ. 32; Т. Чубинишвили, К древней истории..., გვ. 40.

[85] ტ. ჩუბინიშვილი, ლ. ნებიერიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 9, 10; (რუსულ ენაზე, 140, 141).

[86] იქვე, გვ. 10.

ჰუმუსირებულ (სისქე 0,25 მ) და ღორღნარევ (სისქე 0,12—0,15 მ) ფენებში ისევ ჩნდებოდა ერთმანეთში არეული, სხვადასხვა დროის, საფიქრებელია სამი პერიოდის, არქეოლოგიური მასალა"[87].

ავტორები აღნიშნავენ, რომ: 1. „ყველაზე არქაული იერისაა ქვის მასალა", რომელიც ხასიათდება მიკროლითებით — გეომეტრიული ფორმის იარაღებით; „ირკვევა, რომ წოფის ნასახლარის არქაული ქვის იარაღი აღმოსავლეთ საქართველოს ქვის ინდუსტრიებს შორის (იგულისხმება, ალბათ, მეზოლითის შემდგომი პერიოდი, თორემ წოფის ტერიტორიაზე მუსტიეს ხანის ძეგლიც არის გათხრილი — თ. კ.) ყველაზე ადრეული უნდა იყოს[88]; 2. „თიხის ჭურჭლის ნაირსახეობაში ორი ჯგუფი გამოირჩევა; უფრო ძველია ქილისებური ფორმის მურა-მოშავო თიხის ნაკეთობანი", კეცში დანაყილი კვარცის მინარევით, რომელთაგან ზოგიერთს „აქვს შემკულობა — კოპისებური წანაზარდები ან პირთან მდებარე ნახვრეტები[89]; 3. გვიანდელი იერის მქონეა დახვეწილი და მრავალფეროვანი კერამიკა. ჭურჭელთა პირგადაშლილობა, მუცლის სფერული მოყვანილობა და მოვარდისფრო-მოყავისფრო ზედაპირის მქონე კეცში ქვიშისა და ბზის შერევის სიხშირე მკვეთრად განასხვავებს მას ზემოხსენებული უხეში კერამიკისაგან"[90]. ავტორთა მიერ ამავე ჯგუფშია ჩათვლილი „ჩარხზე ნაკეთები" ჭურჭლებიც. აქვე აღნიშნულია, რომ „1965 წელს აღმოჩენილი ანალოგიური ნაკეთობა, რომელიც „იმპორტულ" ნაწარმად მივიჩნიეთ, ნაპოვნი იყო ადრეული ბრინჯაოს „მტკვარ-არაქსის" კულტურის საწყის ეტაპისათვის დამახასიათებელ ფორმებთან ერთად"[91].

ძეგლის თარიღისა და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ნამოსახლართა შორის მისი ქრონოლოგიური ადგილის შესახებ დაწვრილებით ქვემოთ გვექნება საუბარი, აქ მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ მეთოდურად არამართებულად მიგვაჩნია მაქსიმუმ 40 სმ სისქის ფენაში მოპოვებულ მასალაში — ერთიან არქეოლოგიურ კომპლექსში, ფორმალურ-ტიპოლოგიურად თუნდაც განსხვავებული მონაცემების საფუძველზე, „სამი სხვადასხვა პერიოდის" მასალის გამოყოფა, რადგანაც საამისოდ სხვა არავითარი მტკიცე საფუძველი არ არსებობს. ამგვარი მიდგომით, ნებისმიერ კომპლექსში შეიძლება გამოიყოს ადრეული და გვიანი მასალები, სხვათა შორის სამზე მეტი პერიოდისა. აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ ჯერჯერობით გაუგებარია ამ ძეგლის ხასიათიც — მკვიდრად ბინადართა ნასახლართან გვაქვს საქმე თუ სეზონურ, დროებით სადგომთან და ა. შ.

* * *

ვიდრე აზერბაიჯანისა და სომხეთის ძეგლების დახასიათებაზე გადავიდოდეთ, ზოგადად აღვნიშნავთ, რომ აქ არ განვიხილავთ სადახლოს, აბელიას, თეთრი წყაროს, ამირანის გორის, დიდუბის, კიკეთის, ხიზანაანთ გორისა და ნაცარგორის მონაცემებს, რადგანაც ამ ძეგლებზე მოპოვებული ის მასალა, რომელ-

---

[87] იქვე, გვ. 9.
[88] იქვე.
[89] იქვე, გვ. 9, 10.
[90] იქვე, გვ. 10.
[91] იქვე.

საც ტ. ჩუბინიშვილი ენეოლითურს უწოდებს[92], ჯერ ერთი, მეტად მცირერიცხოვანია, შემდეგ, ძირითადად, გამოუქვეყნებელია. შევნიშნავთ მხოლოდ, რომ მათი ნაწილი თავისუფლად შეიძლება ენეოლითის პერიოდს რომ ეკუთვნოდეს[93]. თუმცა ჯერჯერობით არც ესაა მთლად ნათელი, მაგრამ მათ არაფერი საერთო არა აქვთ არც შულავერ-შომუ-თეფესა და არც ქიულ-თეფეს ტიპის ძეგლებთან. დასახელებული ძეგლებიდან ჯერჯერობით მხოლოდ თეთრი წყაროს ქვედა ფენის შესახებ შეიძლება ითქვას, რომ წინარე „მტკვარ-არაქსული“ ხანისაა (მასალის გამოუქვეყნებლობის გამო აქაც კატეგორიული მსჯელობისაგან თავი უნდა შევიკავოთ). დიდუბე-კიკეთი და ხიზანაანთ გორა კი, ჩვენი აზრით, მხოლოდ „მტკვარ-არაქსის“ ადრეული ეტაპის მასალებს შეიცავს. არადამაჯერებლად გვეჩვენება ნაცარგორაზე აღმოჩენილი მხოლოდ ჰორიზონტალურ, ყურისებრშვერილიანი კერამიკული ფრაგმენტების მიხედვით ამ ძეგლის ქვედა ფენის ენეოლითისადმი მიკუთვნება, რადგანაც ჭურჭლის ამგვარი „შემკულობა“ ადრებრინჯაოს ხანის კერამიკაზეც გვხვდება მაგ., იმირის გორაზე ჩაშვებული, ადრებრინჯაოს ხანის სამარხის ერთ-ერთი ჭურჭელი და სხვ.

* * *

როგორც ზემოთ არაერთხელ აღვნიშნეთ, ჩვენი კვლევის მთავარ მიზანს შეადგენს აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ძეგლების პერიოდიზაციის შემუშავება. ამ მიზნისათვის უპირატესი მნიშვნელობა ენიჭება ქვემო ქართლის იმ ძეგლებს, რომლებიც შედარებით სრულადაა შესწავლილი და რომლებზეც მყარი სტრატიგრაფიაა გამოვლენილი (შულავერის გორა, იმირის გორა და ხრამის დიდი გორა). მაგრამ ვიდრე მათი მონაცემების განზოგადებას შევუდგებოდეთ, აუცილებლად მიგვაჩნია, რათა ჩვენი დასკვნები ცალმხრივი არ იყოს, შესაძლებლობის ფარგლებში განვიხილოთ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ის ძეგლები და მასალები, რომლებიც კულტურულად და ქრონოლოგიურად ქვემო ქართლის ზემოჩამოთვლილ ძეგლებთანაა დაკავშირებული და ყველას მივუჩინოთ თავისი ადგილი ქრონოლოგიურ სკალაზე.

ამ რიგის ძეგლებიდან პირველად დავახასიათებთ ისტორიული ქვემო ქართლის ტერიტორიაზევე მდებარე, დღევანდელი დასავლეთ აზერბაიჯანის, ყაზახის რაიონის ძეგლებს.

შომუ-თეფე

შომუ-თეფე დასავლეთ აზერბაიჯანის ადრესამიწათმოქმედო ძეგლთა შორის ყველაზე სრულად შესწავლილი ნამოსახლარია. აქ კულტურული ფენის

---

[92] ტ. ჩუბინიშვილი, მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთის..., გვ. 28; Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнарева, Новые..., გვ. 340—343; К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры, გვ. 22, სურ. 1 (რუკა), გვ. 32, 33; Т. Чубинишвили, К древней истории... გვ. 39, 42—44, 49 და ა. შ.

[93] შდრ. Р. М. Мунчаев, Кавказ в эпоху энеолита и ранней бронзы, სადისერტაციო ნაშრომი, გვ. 178; რ. მუნჩაევს დასაშვებად მიაჩნია ამირანის გორისა და აბელიას ადრეული კომპლექსების ძვ. წ. IV ათასწლეულით დათარიღება, მაგრამ მათი მიკუთვნება იმავე კულტურული წრისადმი, რომელსაც ეკუთვნის არუხლო, შულავერი, შომუ-თეფე და სხვა, არადამაჯერებლად ეჩვენება; იმავეს, ოღონდ უფრო კატეგორიული ფორმით იმეორებს ნაცარგორის, სამელეს, სამერცხლესა და საგვარჯილეს შესახებ. იხ. აგრეთვე, А. И. Джавахишвили, строительное дело..., გვ. 220—223.

სისქე საშუალოდ 1 მ უდრის. ძეგლზე გამოვლენილია ერთრიგად დაწყობილი ამოზურგული ალიზით ნაშენი წრიული ფორმის საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები, რომლებიც ან მიჯრილია, ან მათ შორის ამოყვანილი კედლებით შეკრულია ცალკეული „ეზოები“[94]. საცხოვრებელი ნაგებობების დიამეტრი 3 მ უდრის.

მოპოვებულ არქეოლოგიურ მასალებში განსაკუთრებით საინტერესოა კავკასიისათვის მანამდე უცნობი ტიპის ნამგლები და ნამგლის ჩასართები. ნამგლები ოდნავ მორკალულია; ჩასართები (ობსიდიანის ლამელები ან კაჟის ლამელისებური ანატკეცები) ჩასმულია დახრილად, ისე რომ იარაღის სამუშაო პირი „საფეხურისებურად-დაკბილულია“[95]. კაჟის ჩასართები უპირატესად ზურგდაბლაგვებულია, ხშირად სეგმენტისებური ფორმისაა. მათ ხშირად ეტყობათ როგორც გამოყენების შედეგად მიღებული ბზინვა, ისე ბითუმისებური შემაკავშირებელი მასის კვალი[96]. მრავლად იყო ნაპოვნი ობსიდიანის ლამელები. ობსიდიანისა და კაჟის ნუკლეუსებისა და წარმოების ნაშთების აღმოჩენა მიუთითებს, რომ ქვის იარაღები ნამოსახლარზევე მზადდებოდა[97]. ძეგლზე ნაპოვნია ხელსაფქვავები, სახეხები, სანაყები და მასიური, მომრგვალო, დაჩიჩქვილზედაპირიანი „ხელჩაქუჩები“. მრავლადაა შურდულის ქვები. ცალკე უნდა აღინიშნოს გახეხილ-გაპრიალებული ცულები და ერთიც შუაში გახვრეტილი „ჩაქუჩი“ (შუაზეა გატეხილი); შერჩენილ ბოლოზე, როგორც ი. ნარიმანოვი აღნიშნავს, ეტყობა გამოყენების კვალი[98].

დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი ძვლის ნაწარმიც, რომელთა შორის გამოირჩევა მსხვილფეხა საქონლის ლულოვან თუ ბეჭის ძვალზე ნაკეთები თოხები[99]. ძვლის იარაღებში ყველაზე მრავალრიცხოვანია შუაზე გაპობილ ლულოვან ძვალზე ნაკეთები სადგისები. აღმოჩენილია, აგრეთვე, საპრიალებლები, თხელფირფიტოვან ძვალზე ნაკეთები დანისებური ფორმის ნივთები, კოვზები, ფიგურული ნივთები და სხვა[100].

ი. ნარიმანოვი შომუ-თეფეზე აღმოჩენილ კერამიკას მასალის, დამუშავების წესისა და ნაწილობრივ გამოწვის მიხედვით ორ ჯგუფად ჰყოფს; პირველს აკუთვნებს მოწითალო და ნაცრისფერ, ნამჯანარევი თიხისაგან ნაძერწ ჭურჭელს, რომლის ზედაპირიც სუსტად გაპრიალებულია; მეორეს — ნაცრისფერ, მურა ან მოშავო ფერის, ხვინჭა ან შამოტნარევი თიხისაგან ნაძერწ ჭურჭელს, რომლებიც ძალიან იშვიათადაა ნაპრიალები. ამ ჯგუფის ჭურჭელს იშვიათად

---

[94] И. Г. Нариманов, Древнейшая земледельческая культура Закавказья, გვ. 122.

[95] И. Г. Нариманов, Археологические исследования поселения Шомутепе в 1963 г., გვ. 46, მისივე, Древнейшие серпы Азербайджана, გვ. 282—287.

[96] И. Г. Нариманов, Древнейшие серпы..., გვ. 284—286, სურ. 2; ამდენად, ამ ტიპის ნამგლის ჩასართები ადვილი გამოსაცნობია. ჩვენ მათ, როგორც ზემოთ არაერთგზის გვქონდა აღნიშნული, პირველი აღმოჩენის ადგილის მიხედვით „შომუ-თეფეს ტიპის ნამგლის ჩასართებს“ ვუწოდებთ.

[97] И. Г. Нариманов, Археологические исследования поселения Шомутепе, გვ. 40.

[98] იქვე, გვ. 49.

[99] И. Г. Нариманов, О земледелии эпохи энеолита в Азербайджане, СА, 1971, 3, გვ. 6, 7, სურ. 2.

[100] И. Г. Нариманов, Археологические исследования поселения Шомутепе, გვ. 50.

ამკობს კონუსური თუ მოგრძო-ვერტიკალური კოპისებური დანაძერწები[101]. ამ ჯგუფის ჭურჭლის ძირებზე შეიმჩნევა უხეში ქსოვილის (?) ანაბეჭდი. ორივე ჯგუფის ჭურჭელი ხელითაა ნაძერწი და ფორმების სიმარტივით გამოირჩევა — ბრტყელძირაა და კასრისებური მოყვანილობის. ჭურჭლის კედლები არათანაბარი სისქისაა[102].

თოირა-თეფე

ნამოსახლარი შედარებით მოზრდილ 100 მ-მდე დიამეტრისა და 6 მ-მდე სიმაღლის ბორცვს წარმოადგენს, სადაც გვიანბრინჯაოს ხანის თხელი ფენის ქვეშ იწყებოდა ადრესამიწათმოქმედო ფენა. ძეგლზე მხოლოდ მცირე მასშტაბის დაზვერვითი ხასიათის გათხრებია ჩატარებული. აქ დადასტურებული ალიზის ნაგებობები წრიული მოყვანილობისაა. მოპოვებული კერამიკა წარმოდგენილია ბრტყელძირიანი დაბალქუსლიანი ქილებით, რომლებიც ზოგჯერ ვერტიკალურად დაძერწილი ნუშისგულისებური რელიეფებითაა შემკული. ქვის ნაწარმში მრავლადაა ობსიდიანის დანისებური ლამელები, ჩანს კაჟის ნამგლის ჩასართები, გახეხილ-გაპრიალებული სატეხი, როდინი, ხელსაფქვავები და ბოლომდე გაუხვრეტავი ქვის მსხლისებური ფორმის ლახტისთავის ნამზადი. მეტად საინტერესოა აქ აღმოჩენილი ლულოვან და ბეჭის ძვალზე ნაკეთები თოხები. ფართოდაა გავრცელებული სადგისები და საპრიალებლები[103]. თოირა-თეფეს მასალებში, ისევე როგორც შომუ-თეფეზე, ხშირია ირმის რქის იარაღების აღმოჩენის შემთხვევებიც[104].

ბაბადერვიში I

პირველი ნასახლარი დასავლეთ აზერბაიჯანში, რომელზეც ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ფენა იქნა დადასტურებული, ბაბადერვიშის I ბორცვი იყო. აქ გაითხარა 500 კვმ ფართობი. ზედა, 1 მ სიმძლავრის ფენა მტკვარ-არაქსის კულტურას ეკუთვნის. ამ ფენის ქვეშ მდებარეობდა წრიული მოყვანილობის 3-დან 3,8 მ-მდე დიამეტრის 4 მიწური (?). ქვედა ფენის მასალები წარმოდგენილია ნაცრისფერი და მოწითალო უხეშად ნაძერწი თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებით. ამ ტიპის ჭურჭლის ძირებზე შეიმჩნევა ქსოვილისა თუ ლასტის ანაბეჭდი. თიხის ჭურჭელი ორ ჯგუფად იყოფა: ნამჯიანი, რომელიც ჭარბობს, და სილანარევი. ქვის ნაწარმი, ძირითადად, ობსიდიანის დანისებური ლამელებითაა წარმოდგენილი, რომლებიც ხშირ შემთხვევაში რეტუშირებულია.

---

[101] ჩვენი მხრივ ამას დავუმატებთ ფართო, მაღალ რელიეფურ, ტალღისებურ (თუ გველისებურ) დანაძერწებს.

[102] И. Г. Нариманов, Археологические исследования поселения Шомутепе, გვ. 50.

[103] Д. Н. Рустамов, Разведочные раскопки в Тойретепе, გვ. 15—27 (აზერბაიჯანულ ენაზე, რუსული რეზიუმეთი); И. Г. Нариманов, Д. Н. Рустамов. Неолит в Тойретепе, გვ. 907—912 (აზერბაიჯ. ენაზე); Д. Н. Рустамов, И. Г. Нариманов, Археологическ. исследован. поселения Тойретепе; გვ. 75; იხ. აგრეთვე И. Г. Нариманов, Древнейшие серпы..., გვ. 284, სურ. 2, 1—4; მისივე, О земледелии..., სურ. 2, 4.

[104] И. Г. Нариманов, О земледелии эпохи энеолита..., გვ. 8, 9; სურ. 2—4.

აღსანიშნავია აქ კაჟის, „შომუ-თეფეს ტიპის“ ნამგლის ჩასართების აღმოჩენის ფაქტი. აქვეა ნაპოვნი წვრილფეხა საქონლის ლულოვან ძვალზე ნაკეთები სადგისები, ძვლის სატეხისებური იარაღი, მსხვილფეხა საქონლის მეტაპოდიაზე ჩამოყალიბებული „თოხი“, წამახვილებული წვერითა და მრგვალი, გამჭოლი სატარე ნახვრეტით, რქის იარაღები და სხვა[105]. ი. ნარიმანოვი აღნიშნავს ძეგლზე ადრეული ხანის ორმოსამარხის არსებობასაც, რომელშიც გვერდზე დასვენებული, მოხრილი ჩონჩხია დადასტურებული[106].

გ ა რ ღ ა ლ ა რ-თ ე ფ ე ს ი

გარღალარ-თეფესი, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, შომუ-თეფეს კულტურის ერთ-ერთი ყველაზე მძლავრი ნამოსახლარი ყოფილა — კულტურული ფენების სისქე აქ 10 მ უდრიდა[107]. სამწუხაროდ, 1967—1968 წლებში, ჯერ კიდევ არქეოლოგიური გათხრების ჩატარებამდე, ძეგლი ძლიერ დაზიანდა სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოთა დროს. ბორცვის უმეტეს ნაწილზე 2-დან 8 მეტრამდე სისქის ფენაა მორღვეული[108].

ძეგლზე ფიქსირებული წრიული გეგმის შენობები ძირბრტყელი-ამოზურგული ალიზითაა ნაგები, აღსანიშნავია, რომ ერთ-ერთი წრიული ნაგებობის შერჩენილი კედლის სიმაღლე 2,1 მ-ია, როგორც ამას ძეგლის გამთხრელები მიუთითებენ[109]. საყურადღებოა, რომ ნაგებობა თითქმის ცილინდრულია — ძირის დიამეტრი 2,65 მ-ია, ყველაზე ზედა ნაწილისა კი — 2,45 მ. ნაგებობის ცენტრში პატარა ორმოა დადასტურებული, ალბათ საყრდენი ბოძისათვის[110]. კიდევ ორი თავისებურება შეინიშნება ამ ძეგლზე: 1. ერთ-ერთი ნაგებობის იატაკი წითელი ოქრით იყო შეღებილი და 2. ზედა ჰორიზონტის ნაგებობათა კედლები შეთეთრებული ყოფილა, რაც ქვედა ორი ჰორიზონტის ნაგებობებზე არ ყოფილა შენიშნული. ეს უკანასკნელი გარემოება, როგორც ამაზე მიუთითებენ გამთხრელები, ამიერკავკასიის არც ერთ სხვა ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარზე არ ყოფილა შემჩნეული[111]. გამთხრელები მიუთითებენ სწორი კედლის არსებობაზეც[112].

ძეგლზე აღმოჩენილ კერამიკას გამთხრელები ორ ჯგუფად ჰყოფენ — მცენარეულმინარევიანი და არაორგანულმინარევიანი თიხისაგან ნაძერწი. ეს უკანასკნელი მნიშვნელოვნად ჭარბობს. ამ ჯგუფის კერამიკა ზოგჯერ შემკულია რელიეფური ზოლებით. ორგანულმინარევიანი კერამიკა უმეტესად წითლად გამომწვარი და გაპრიალებულია, ზოგჯერ მუქი წითელი (ალუბლისფე-

105 იხ. И. Г. Нариманов, Г. С. Исмайлов, Акстафачайское поселение у г. Казах, СА, 1962, № 4, გვ. 148—151; Г. С. Исмайлов, из истории древн. культуры западного Азербайджана; И. Г. Нариманов, Древнейшие серпы ..., სურ. 2,7—11, 14; მისივე, О земледелии эпохи энеолита..., სურ. 3.

106 И. Г. Нариманов, Древнейшая земледельческая культура..., გვ. 122.

107 იქვე, გვ. 123.

108 Р. Б. Аразова, Ф. Р. Махмудов, И. Г. Нариманов, Энеолитическое поселение Гаргалар-тепеси, გვ. 478.

109 Р. Б. Аразова, Ф. Р. Махмудов, И. Г. Нариманов, Раскопки на энеолитическом поселении Гаргалар-тепеси, АО 1972 г., М., 1973, გვ. 434.

110 იქვე.

111 იქვე.

112 მათივე, Энеолитическое поселение Гаргалар-тепеси, АО 1971 г., გვ. 479.

რი) საღებავით შეღებილიცაა[113]. ზედაპირულად (სავარაუდოა განადგურებული ზედა ფენებიდან) მომდინარეობს, როგორც ფ. მახმუდოვი და ი. ნარიმანოვი მიუთითებენ, მოხატული ჭურჭლის ფრაგმენტებიც[114], თუმცა შემდეგ ნაშრომებში ამის შესახებ არაფერია ნახსენები. ასევე ზედაპირულადაა ნაპოვნი თიხის ანთროპომორფული ქანდაკებაც — შეტყუპებულ და გაჭიმულფეხებიანი, მჯდომარე, წელში გადახრილი ქალის სტილიზებული ფიგურა, რომელსაც მოტეხილი აქვს თავი. ქანდაკება შემკულია ჭდეული ორნამენტით[115].

გარღალარ-თეფესიზე აღმოჩენილია ხელსაფქვავები, როდინები, სანაყები, გახეხილ-გაპრიალებული ცულები, დაუსრულებელი „ჩაქუჩი“ და ლახტისთავი[116]. აქვეა ნაპოვნი გახვრეტილი ქვის რამდენიმე საკიდი. ცალკე აღსანიშნავია ობსიდიანის ორმხრივგახვრეტილი ლახტისთავის აღმოჩენის ფაქტი[117]. მრავლადაა კაჟისა და ობსიდიანის ნაწარმი — ნამგლის ჩასართები (კაჟისა), დანები, გვერდის და ბოლოსაფხეკები (?), სათლელები, საჭრისები, სახვრეტები, სახოკები, კომბინირებული იარაღები და სხვა[118].

ძვლისა და რქის თოხები შომუ-თეფურის იდენტურია. ფართოდაა გავრცელებული სადგისები (ნაწილი, როგორც ჩანს, მრგვალღეროიანია) და საპრიალებლები. აღმოჩენილია აგრეთვე ძვლის კოვზები, თხელფირფიტოვანი, გახვრეტილი საკიდები[119].

მეტად მნიშვნელოვანია გარღალარ-თეფესის ქვედა საამშენებლო ჰორიზონტებში 1972 წ. ნაპოვნი თხელი ფირფიტისაგან ნაკეთები სპილენძის ცილინდრული მძივი. ეს პირველი შემთხვევაა, როგორც გამთხრელები აღნიშნავენ, შომუ-თეფეს კულტურის ძეგლზე ლითონის ნივთის აღმოჩენისა[120].

დასავლეთ აზერბაიჯანში ადრესამიწათმოქმედო ხანის სხვა ძეგლებიცაა ცნობილი, რომლებიც ჯერჯერობით მხოლოდ ზედაპირული დაზვერვების მიხედვითაა ცნობილი და განსაზღვრული (მაგ., თოირა-თეფე II, რუს-თეფესი, მენტეში და სხვ.). ამ ძეგლების შესახებ ჩვენ ძალიან ძუნწი ცნობები მოგვეპოვება[121] და ამიტომ მათ შესახებ აქ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. ზემოგანხილული ძეგლების შესახებ მსჯელობა ქვემოთ გვექნება. ამჯერად კი, შეძლებისდაგვარად, მიმოვიხილავთ აზერბაიჯანის დანარჩენ „წინამტკვარარაქსულ“ ძეგლებს.

გადავუხვევთ ქრონოლოგიური თანმიმდევრობის პრინციპს და ამ რიგის ძეგლებიდან პირველად შევეხებით ნახიჭევანის ქიულ-თეფე I-ის ქვედა ფე-

---

113 იქვე, გვ. 479.

114 Ф. Р. Махмудов, И. Г. Нариманов, Раскопки двух новых энеолитических поселений Азербайджана в 1971 г., გვ. 9.

115 Р. Б. Аразова, Ф. Р. Махмудов, И. Г. Нариманов, Энеолитическое поселение... გვ. 480, სურ. 479-ე გვერდზე.

116 Р. Б. Аразова, Ф. Р. Махмудов, И. Г. Нариманов, დასახ. ნაშრომი.

117 მათივე, Раскопки на энеолитическом поселении Гаргалар-тепеси, გვ. 435.

118 მათივე, Энеолитическое поселение..., გვ. 479.

119 იქვე, გვ. 479; მათივე, Раскопки на энеолитическом поселении..., გვ. 435.

120 მათივე, Раскопки на энеолитическом поселении..., გვ. 435.

121 იხ. И. Г. Нариманов, Древнейшая земледельч. культура Закавказья, გვ. 125; მისივე, Исследование энеолитическ. поселений в Азербайджане; АО 1967 года, М., 1968, გვ. 317.

ნას. რადგანაც მისი დიდი მნიშვნელობა ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის შესწავლის საქმეში არაერთგზის იყო უკვე აღნიშნული. ამავე დროს დანარჩენ ნამოსახლარებთან შედარებით იგი ყველაზე უფრო სრულადაა შესწავლილი და გამოქვეყნებული ლიტერატურაც მის შესახებ უფრო მრავალრიცხოვანია, თუმცა, სამწუხაროდ, სრულიად არადამაკმაყოფილებელი.

ქიულ-თეფე I[122]

ჩვენთვის საინტერესო I ფენის ზედა ჰორიზონტებში აღმოჩენილია ქვის საძირკველზე ალიზით ნაგები წრიული ან ოთხკუთხა გეგმარების 13 შენობა (სხვა, უფრო ზუსტი მონაცემები არქიტექტურის შესახებ ჩვენ არ მოგვეპოვება[123]). წრიული ნაგებობების დიამეტრი 6—7,7 მ-ია, ერთ-ერთი ოთხკუთხა შენობის სიგრძე 4, სიგანე კი 3,3 მ უდრის. კედლების სისქე სხვადასხვაა და აღწევს 35—55 სმ-მდე[124]. სხვადასხვა დონეზე აღმოჩენილი იყო ოვალური ფორმის კერები 4—5 სმ სისქის კედლებით, ერთ-ერთის ზომებია: სიგრძე — 1,25 მ, უდ. სიგანე — 0,70 მ, სიმაღლე — 0,32 მ[125].

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ქიულ-თეფეს ქვედა ფენაში გათხრილია 75 ორმოსამარხი, რომლებიც კულტურულ ფენაშია ჩაშვებული. მათი უმეტესობა უინვენტაროა, მხოლოდ 25 სამარხში იყო დადასტურებული თანმხლები ინვენტარი, უპირატესად სამკაული (სხვადასხვა ჯიშის ქვის მძივები და ეშვის საკიდები), ობსიდიანის დანისებური ფირფიტები და სხვ. სამარხებში ჩატანებული თიხის ჭურჭელი უხეშად ნაძერწია ნამჯანარევი თიხისაგან. ორ სამარხში აღმოჩენილია ძაღლის ჩონჩხიც. სამარხები უპირატესად ინდივიდუალურია, თუმცა ზოგიერთში ორი, სამი ან ოთხი მიცვალებულიცაა დაკრძალული. სამარხებს ერთი გარკვეული ორიენტაცია არა ჰქონია; აღსანიშნავია, რომ დაკრძალვა ხდებოდა ნამოსახლარის ტერიტორიაზე, როგორც ჩანს, საცხოვრებელი ნაგებობის იატაკის ქვეშ[126].

ქიულ-თეფეს I ფენის მასალებში აღსანიშნავია ობსიდიანის ნუკლეუსების, ლამელებისა და ანატკეცების დიდი რაოდენობით აღმოჩენის ფაქტი. ნუკლეუსები ყველა კონუსურია, სხვადასხვა ზომისა; დარტყმის მოედანი უპირატესად ჰორიზონტალური და გლუვია. ზოგ ნუკლეუსს ეტყობა „გაცოცხლების“ კვალი. აქვე აღმოჩენილი ლამელები რომ ამ ნუკლეუსებიდან არის ატკეცილი, ამის დამადასტურებელი მეტად საინტერესო ფაქტი მოჰყავს ძეგლის გამთხრელს ო. აბიბულაევს: მას ერთ ჯგუფად უპოვნია 21 ლამელა, რომელთაგან 19 ატკეცილია ერთი ნუკლეუსიდან — ლამელები ერთიმეორეს უდგება და შესაძლებელი ხდება კონუსური ნუკლეუსის ერთი ნაწილის აღდგენა[127].

[122] აქაც და ტექსტში ყველგან, ქვემოთ ქიულ-თეფე I უდრის ნახიჭევანის ქიულ-თეფე I-ის I ფენას.

[123] იხ. А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 92.

[124] О. А. Абибуллаев, Некоторые итоги... გვ. 157.

[125] О. А. Абибуллаев, Раскопки холма Кюль-тепе близ Нахичевани в 1955 г., МИА, 67, გვ. 445—446.

[126] იხ. О. А. Абибуллаев, Раскопки..., გვ. 446, მისივე, Некоторые итоги..., გვ. 158; მისივე, Погребальные памятники из поселения Кюльтепе, АИА, Баку, 1965, გვ. 29—44.

[127] О. А. Абибуллаев, Некоторые итоги..., გვ. 159.

I ფენის ლამელები ყველა დანისებური მოყვანილობისაა, პრიზმული, სამ ან ოთხწახნაგა. ზოგიერთის სიგრძე 10—15 სმ (ზოგჯერ 20-საც) აღწევს. ლამელების ნაწილი დაუმუშავებელი და გამოუყენებელია, ძირითადი მასა კი დამუშავებულია,— რეტუშირებულია ცალი ან ორივე გვერდი, ზოგჯერ საწინააღმდეგო სიბრტყიდან[128].

მრავლადაა აღმოჩენილი ხელსაფქვავების ქვედა და ზედა ქვები, როდინები, სანაყები; ნაპოვნია გახეხილ-გაპრიალებული ცულები თუ სათლელები და ერთი „თოხისებური ცული", სამუშაო პირის პერპენდიკულარულად დატანილი მრგვალი სატარე ნახვრეტით, რომელსაც ო. აბიბულაევი თოხს[129], ზოგან კი „თოხ-ცულს"[130] უწოდებს.

ამავე ფენაშია აღმოჩენილი ქვის რამდენიმე მსხლისებური თუ სფერული ფორმის ლახტისთავი, რომელთა ნაწილი ბოლომდე გახვრეტილი არც არის (ე. ი. ნამზადს წარმოადგენს)[131].

მრავალრიცხოვანი ძვლის იარაღების დიდ ნაწილს სადგისები შეადგენს, რომელთა უმეტესობა ნაკეთებია გაპობილ ან მთელ ლულოვან ძვალზე[132]. I ფენის ქვედა ჰორიზონტებში აღმოჩენილია, აგრეთვე, მრგვალღეროიანი ნემსისებური სადგისები, რომლებიც შედარებით ვიწრო, წაგრძელებული მოყვანილობისაა და მთლიანად გახეხილ-გაპრიალებულია[133], ზოგჯერ აქვე აღმოჩენილია მსხვილფეხა საქონლის გაპობილლულოვან ძვალზე ნაკეთები საპრიალებლები (?), რომელთაც სამუშაო წვერი ირიბად წათლილი და წამახვილებული აქვთ[135], და მსხვილფეხა საქონლის ნეკნზე ნაკეთები იარაღები[136]. ნაპოვნია მთელ გაუპობელლულოვან ძვალზე ნაკეთები იარაღებიც, რომელთაც მხოლოდ წვერი აქვთ წამახვილებული (თოხები, ლულოვან ძვალზე ნაკეთები?!); ამ შედარებით მასიურ იარაღებს ო. აბიბულაევი მიწის დამუშავებას უკავშირებს[137].

I ფენიდან მომდინარე, ირმის რქის წანაზარდებზე ნაკეთებ ირიბად ბოლოწაკვეთილ იარაღებს ო. აბიბულაევი საპრიალებლებად თვლის, ხოლო რქის ფუძეზე ჩამოყალიბებულ, გამჭოლსატარენახვრეტიან იარაღებს თოხებად მიიჩნევს[138].

მეტად საინტერესოა ქიულ-თეფე I კერამიკა, რომელსაც, ო. აბიბულაევის აზრით, არაფერი აქვს საერთო ზედა (II „მტკვარ-არაქსული") ფენის თიხის ჭურჭელთან[139], რასაც ა. იესენიც აღნიშნავდა[140]. მტკვარ-არაქსული კერა-

---

[128] იქვე, გვ. 159.

[129] იქვე, გვ. 160, სურ. 3, 1.

[130] მისივე, Раскопки..., გვ. 448.

[131] О. А. Абибуллаев, Некоторые итоги..., გვ. 61. სურ. 3, 6.

[132] იქვე, გვ. 161; მისივე, Раскопки..., გვ. 448.

[133] О. А. Абибуллаев, Раскопки..., იქვე, გვ. 448.

[134] მისივე, Некоторые итоги..., გვ. 161.

[135] იქვე; მისივე, Раскопки..., გვ. 448.

[136] მისივე, Раскопки,..., გვ. 448.

[137] მისივე, Некоторые итоги..., გვ. 161; მისივე, Археологическ. раскопки в Кюль-тепе, Баку, 1959 (на Азербайджанском языке), Таб. 17, 1.

[138] მისივე, Некоторые итоги..., გვ. 161.

[139] იქვე, გვ. 162.

[140] А. А. Иессен, Азербайджанская экспедиция в 1936 году, КСИИМК, 73, გვ. 79.

მიკისაგან იგი განსხვავდება არა მარტო ფორმებით, არამედ თიხის სტრუქტურით, გამოწვის ხარისხითა და ძერწვის ტექნიკითაც[141]. ქვედა ფენის კერამიკა ძირითადად ნაძერწია ნამჯანარევი, იშვიათად სილანარევი თიხისაგან. ჭურჭელთა უმეტესობა წითლადაა გამომწვარი, სხვადასხვა ელფერის ვარიანტებით; იშვიათია შავი, მურა ან ნაცრისფერი ნაწარმი. კეცი მოშავოა, რაც არასრული გამოწვის შედეგია. ჭურჭლის ზედაპირი ხშირად მოგლუვებული ან გაპრიალებულია. ფორმები შედარებით მარტივია; ძირითადად გავრცელებულია ღრმა ჯამები თუ ბადიები, ქილისებური და კასრისებური ჭურჭლები. ზედა ჰორიზონტებში ჩნდება ჭურჭლები, რომელთაც ფართო პირი, დაბალი, ცილინდრული, სუსტად პროფილირებული ყელი, გამობერილი მუცელი და ფართო ბრტყელი ძირი აქვს[142].

ჯამებს ოდნავ გამობერილი გვერდები, ფართო, ბრტყელი ძირი აქვს; მათი კედლები საკმაოდ სქელი და არათანაბარი სისქისაა. მიუხედავად გაპრიალებისა, მათი ზედაპირი უსწორმასწოროა[143]. ზოგიერთ მათგანს ყურების ნაცვლად სხვადასხვა მოყვანილობის შვერილები აქვს, რომელთა ერთი ნაწილი კოპისებურია, მეორე — ბრტყელი (ჰორიზონტალური) და ზოგჯერ ოდნავ ქვევით ჩაზნექილი[144]. მესამე — ნალისებური ფორმისაა, გახსნილი პირით ჭურჭლის ქობისაკენ მიმართული[145].

კასრისებური ჭურჭელი სხვადასხვა ზომისაა, ძალიან მოზრდილების ჩათვლით ამ ტიპის ჭურჭელს ფართო ბრტყელი ძირი, ასევე ფართო პირი და გამობერილი მუცელი აქვს[146]. ზედაპირიცა და შიდაპირიც გაპრიალებულია. იშვიათად ახასიათებს კოპისებური შვერილები.

ქილისებურ და ცილინდრულ ჭურჭლებს სწორი, ვერტიკალური კედლები, ბრტყელი და ფართო ძირი აქვს[147], ზედაპირი სუსტად გაპრიალებულია. შვერილები იშვიათად ახასიათებს. ეს ჭურჭლები შედარებით დაბალი და განიერია.

აღსანიშნავია, რომ ქიულ-თეფე I კერამიკა უხეში და ასიმეტრიულია, ზედაპირი უსწორმასწოროა, კედლები არათანაბარი სისქისაა, ჭურჭლის პირიც უსწორმასწოროა. ძირები გვხვდება როგორც უქუსლო, ისე დაბალ, ოდნავ გამოყვანილქუსლიანი[148].

მეტად მნიშვნელოვანი და საინტერესოა აქ აღმოჩენილი მოხატული ჭურჭლის ფრაგმენტი. მათი რაოდენობა 1963 წლისათვის 15 უდრიდა[149] და შემდეგაც დიდად არ გაზრდილა. ქიულ-თეფე I მოხატული კერამიკა ო. აბიბულაევმა ორ ჯგუფად დაჰყო; პირველს ეკუთვნის წითელი, ყავისფერი, ყვი-

---

141 იხ. О. А. Абибуллаев, Раскопки..., გვ. 448.

142 იხ. О. А. Абибуллаев, Раскопки..., სურ. 14,1; მისივე, Некоторые итоги..., სურ. 5,4.

143 მისივე, Раскопки..., სურ. 14,7—5; მისივე, Археологические раскопки..., ტაბ. 23, 4.

144 მისივე, Некоторые итоги..., სურ. 5, 1; მისივე, Раскопки... სურ. 14,3; მისივე, Археологические раскопки..., ტ. 22, 3, 4; 24,2; 25,3.

145 მისივე, Археологические раскопки..., ტაბ. 23,2.

146 მისივე, Раскопки..., სურ. 14, 2, 6; მისივე, Некоторые итоги..., სურ. 5,5.

147 მისივე, Раскопки..., სურ. 14,3; მისივე, Некоторые итоги..., სურ. 5, 1, 2.

148 მისივე, Археологические раскопки..., ტაბ. 20, 1, 2, 4; 21,7—9.

149 იხ. О. А. Абибуллаев, Раскопки..., გვ. 450, სურ. 15; მისივე, Некоторые итоги..., გვ. 163.

თელი და ნაცრისფერი, სილანარევი თიხისაგან უზადოდ ნაძერწი, კარგად გამომწვარი ჭურჭელი, რომელთა ზედაპირიც საგულდაგულოდაა გაპრიალებული. ამ ჯგუფის კერამიკა შემკულია შავი ყავისფერი და წითელი საღებავით შესრულებული რთული გეომეტრიული სახეებით (ორნამენტით)[150].

მეორე ჯგუფს ეკუთვნის ნამჯანარევი თიხისაგან ნაძერწი (მაგრამ ბევრად უკეთესი ხარისხისა, ვიდრე მოუხატავი მასობრივი კერამიკა), კარგად გამომწვარი, წითელი ფერის ჭურჭლის ფრაგმენტები. ამ ჯგუფის ჭურჭლის ზედაპირი გაპრიალებულია და ორნამენტირებულია შავი, წითელი ან ყვითელი ფერის საღებავით დატანილი მარტივი გეომეტრიული სახეებით[151].

პირველი ჯგუფის მოხატული ნაწარმი იმპორტულად ითვლება, რადგანაც მასალით, ძერწვით და გამოწვის ხარისხითაც ძირეულად განსხვავდება ამ ფენის მასობრივი კერამიკისაგან. მეორე ჯგუფის მოხატული ჭურჭელი მიჩნეულია იმპორტულის ადგილობრივ მინაბაძად, რადგანაც ისინი მასალით, ძერწვით და გამოწვით იდენტურია რიგითი ნაწარმისა და მოხატულობაც არც ისე ოსტატურადაა შესრულებული[152].

გარდა თიხის ჭურჭლისა, ქვედა ფენის კერამიკული ნაწარმიდან აღსანიშნავია თიხის კვირისტავები და „ბორბლის მოდელი“[153].

ფრიად საყურადღებოა ქიულ-თეფეზე I ფენის ზედა ჰორიზონტებში[154] ლითონის ნივთების აღმოჩენის ფაქტი. ესენია: მცირე ზომის ოთხწახნაგა სადგისი, რომბისებური ფორმის ისრისპირი (თუ დანა), ორი მძივი და სამი განუსაზღვრელი ფრაგმენტი[155].

მილისა და ყარაბაღის ველის ძეგლები

მილისა და ყარაბაღის ველზე დაზვერვის შედეგად მიკვლეულია რამდენიმე ძეგლი[156], რომლებიც ა. იესენმა ზედაპირულად აკრეფილი მასალის საფუძველზე ქიულ-თეფე I კულტურას მიაკუთვნა[157], რადგანაც ამ ძეგლებიდან მომდინარე კერამიკა, ძირითადად ნამჯიანი თიხისაგან იყო ნაძერწი. აკრეფილი კერამიკის უმეტესობა სქელკედლიან ჭურჭლებს ეკუთვნის, რომელთა ზედაპირიც ღია ფერის (თითქმის თეთრი და ვარდისფერიდან, ზოგჯერ

---

[150] О. А. Абибуллаев, Некоторые итоги..., გვ. 163, სურ. 6,1—5.

[151] იქვე, გვ. 163, სურ. 6,6—8.

[152] იქვე, გვ. 163; К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры..., გვ. 38, 39.

[153] О. А. Абибуллаев, Раскопки..., გვ. 450, სურ. 14,8—10.

[154] 17 მ ნიშნულის ზემოთ აღმოჩენილია 4 ნივთი — სახვრეტი თუ სადგისი, მძივი და ორი მცირე ზომის ფრაგმენტი. იხ. А. А. Иессен, Кавказ и Древний Восток., გვ. 8; მისივე, Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи, МИА, 125, გვ. 12; აგრეთვე К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Историческое значение Южного Кавказа в III тыс. до н. э. СА, 1963, 3, გვ. 14;. ამის შემდეგ გაუგებარია რატომ შეიცვალა ამ უკანასკნელ ავტორთა შემდეგ შრომაში ზედა ჰორიზონტები ქვედა ჰორიზონტებით (შდრ. მათივე, Древние культуры Южного Кавказа..., გვ. 15).

[155] О. А. Абибуллаев, Некоторые итоги..., გვ. 161, სურ. 4,1—4.

[156] А. А. Иессен, Кавказ и Древний Восток..., გვ. 8, 9; მისივე, Из историческ. прошлого Мильско-Карабахской степи, გვ. 13—15; И. Г. Нариманов, Керамика древнего поселения вблизи городища Орен-Калы, МИА, 125, გვ. 37—39. ა. იესენი ამტიპის 9 ძეგლს ჩამოთვლის.

[157] А. А. Иессен, Кавказ и..., გვ. 8; მისივე, Из исторического прошлого,.., გვ. 43.

მომწვანოც კი — წითელ და ყავისფერამდე) სქელი ანგობითაა დაფარული და გაპრიალებული. ზოგიერთი უფრო მკვრივი და თხელკედლიანი ჭურჭლის ფრაგმენტი, ვიდრე აღწერილია, მოხატულიცაა. მოხატული ფრაგმენტები 5 ძეგლზეა აკრეფილი[158]. მოხატულობა უმეტესად შევრონებისაგან შედგება. იშვიათად ჩანს წითელი საღებავის გამოყენებაც. მოხატულია როგორც არაორგანულმინარევიანი „მკვრივკეციანი“, ისე ნამჯანარევი და უხეშმინარევიანი ჭურჭლის ფრაგმენტები[159].

მუღანის ძეგლები

წინა „მტკვარ-არაქსული“ ხანის 14 ძეგლია მიკვლეული მუღანში, ქ. ასტრახან-ბაზარსა და სოფ. პრიშიბს შორის, რომელთაც ი. ნირიმანოვი და ფ. მახმუდოვი „ჭეშმარიტად ენეოლითურს“ უწოდებენ. აქ, გათხრების გარეშე, მხოლოდ ზედაპირულად აკრეფილი მასალის საფუძველზე განსაზღვრული „ტიპიური ენეოლითური კერამიკის შემცველი“ ძეგლთა ორი ჯგუფია ფიქსირებული (მიშარჩაისა და გურუ-დერეს ჯგუფები)[160]. ეს ძეგლები გაერთიანებულია კერამიკაში შემჩნეული რიგი დამახასიათებელი ნიშნებით: თიხაში ჭარბი მცენარეული მინარევი, ღიაფრად ანგობირება, ზედაპირის გაპრიალება, მთელი რიგი საერთო ფორმები (ბადიები, ჯამები; ცილინდრული, ქოთნისებური და ქილისებური სამეურნეო ჭურჭელი). გარდა ამისა, ისევე როგორც ქიულ-თეფე I და მილის ველის ძეგლებზე, აქაც ზოგიერთ ჭურჭელს ყურისებრი მასიური შვერილები აქვს. ქიულ-თეფეს I ფენის ზედა ჰორიზონტებთან მათ აკავშირებს დაბალ, ცილინდრულყელიანი ჭურჭლებიც[161]. აქ ზოგიერთ ძეგლზე ფართო, კუთხოვან-გადმოკეცილპირიანი ჭურჭლის ფრაგმენტებია ნაპოვნი, რომელთა მსგავსი არც ქიულ-თეფესა და არც მილის ველის ძეგლზე არ არის ცნობილი[162]. ამავე რაიონის მტკვარ-არაქსის კულტურის ერთ-ერთ ძეგლზეც ანალოგიური პროფილის ჭურჭლის აღმოჩენა ი. ნარიმანოვსა და ფ. მახმუდოვს საფუძველს აძლევს ივარაუდონ, რომ მუღანის ენეოლითურ კერამიკაში ისახება ადრებრინჯაოსა და ენეოლითს შორის გარდამავალი ფორმები, უფრო მეტიც, ამის საფუძველზე, დასაშვებად მიაჩნიათ მუღანის ძეგლების ენეოლითის გვიანი ეტაპით განსაზღვრა და მტკვარ-არაქსის ტიპის ადრებრინჯაოს კულტურასთან მათი ქრონოლოგიური სიახლოვე[163]. მსგავსი შესაძლებლობა გამორიცხული არ არის, მაგრამ მხოლოდ ზედაპირულად აკრეფილი მასალის საფუძველზე ამგვარი მტკიცება ნაადრევი და ცოტა გადაჭარბებულიც ჩანს.

---

[158] А. А. Иессен, Кавказ ..., გვ. 8, 9.

[159] А. А. Иессен, Из исторического прошлого ..., გვ. 15, ფერადი ტაბულა I; მოხატული კერამიკის შესახებ ქვემოთ უფრო დაწვრილებით გვექნება საუბარი.

[160] И. Г. Нариманов, Ф. Р. Махмудов, Энеолитические памятники на Мугани, Изв. АН Аз. ССР, Серия ист., философ. и права, 1967, № 2. გვ. 88.

[161] И. Г. Нариманов, Ф. Р. Махмудов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 95.

[162] იქვე, გვ. 95.

[163] იქვე, გვ. 96.

ალიკემეკ-თეფესი

ეს ძეგლი მუღანის ველზე მდებარეობს, ჯალილაბადის რ-ნის სოფ. უჩთეფეს განაპირას, ინჩეჩაის მარჯვენა ნაპირზე. იგი 4 მ სიმაღლისა და 1 ჰა-მდე ფართობის ნამოსახლარია[164]. ზედა, დაახლოებით 1 მ სისქის, ბრინჯაოსა და რკინის ხანის ფენა დაზიანებულია ჩაშვებული მუსულმანური სამარხებით.

ზედაპირიდან 1,3—1,9 მ სიმაღლეზე, ე. ი. ადრეულ ფენაში, გამოვლენილია ორ რიგად დაწყობილი ბრტყელი ალიზით ნაგები ოთკუთხა შენობები[165].

ქვედა (ძირითადი) ფენის თიხის ჭურჭლის ძირითადი ნაწილი ღია ფერის ნამჯანარევ კერამიკაზე მოდის, რომელიც უმეტესად ანგობირებული და გაპრიალებულია. ფორმები ქიულ-თეფე I მსგავსია — ბრტყელ და ფართოძირიანი ბადიები, კასრისებური ჭურჭლები, დაბალყელიანი ქოთნები. გავრცელებულია ყურისებრი შვერილები და კოპები, მაგრამ, ამასთანავე, ზოგიერთ ჭურჭელს აქვს მრგვალ ან ოვალურგანივკვეთიანი ჩვეულებრივი ყურიც[166].

კერამიკის მეორე ჯგუფს წარმოადგენს მონოქრომული მოხატული ჭურჭელი (10 ერთეული). ეს ჯგუფი, ერთის გამოკლებით, ნამჯანარევი თიხისაა, მოხატულია ღია ფერის ანგობზე შავი, წითელი, ალუბლისფერი და ყავისფერი საღებავით. ჭარბობს გეომეტრიული მოტივი (კვადრატები, რომბები, სამკუთხედები, ზოგჯერ ჯაჭვურად გადაბმული, ბადისებრი სახე, ცალკეული ხაზები და სხვ.), რითაც კერამიკის ეს ჯგუფი უახლოვდება მილის ველის მოხატულ ჭურჭელს[167].

ადრეულ ფენაში გვხვდება ნავისებური ხელსაფქვავები, სანაყები და ბრტყელი, სათლელისებური ცულები, კაჟის ნაწარმში გამოირჩევა ნამგლის ჩასართები წამაფხიანებელი რეტუშით, მომრგვალო ფორმის საფხეკები და პრიზმული ნუკლეუსები. ობსიდიანის მასალა მეტად მცირერიცხოვანია. ძვლის იარაღები თითქმის არ ჩანს. აღსანიშნავია თიხის კვერცხისებრი მოყვანილობის შურდულის „ჭურვები"[168].

ილანლი-თეფე

ეს ძეგლი, რომელიც ყარაბაღის ველზე (აგდამის რ-ნში) მდებარეობს, მთელი რიგი თავისებურებებით გამოირჩევა. აქ ფიქსირებულია ამოზურგული ალიზით ნაგები ოთკუთხა, წრიული და ნახევარწრიული მოყვანილობის შენობები. ზოგიერთი ნაგებობის იატაკსა და კედლებზე შერჩენილია მუქი წითელი (ქოლოსფერი) საღებავის ნაშთები[169].

---

164 Ф. Р. Махмудов, И. Г. Нариманов, Раскопки двух новых энеолитических поселений Азербайджана в 1971 г., გვ. 8; его же, О раскопках на поселении Аликемек-тепеси, АО 1971 года, М., 1972, გვ. 480.

165 Ф. Р. Махмудов, И. Г. Нариманов, О раскопках..., გვ. 481.

166 Ф. Р. Махмудов, И. Г. Нариманов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 481, მათივე, Раскопки двух новых..., გვ. 10.

167 მათივე, О раскопках..., გვ. 481.

168 იქვე, გვ. 481; მათივე, Раскопки двух новых..., გვ. 9, 10.

169 И. Г. Нариманов, Раскопки энеолитического поселения Иланлы-тепе, АО 1968 года, М., 1969, გვ. 396; მისივე, К итогам археологических раскопок в Иланлы-тепе, Материалы к сессии, посвященной итогам арх. и этн. исследований 1970 г. в Азербайджане, Баку, 1971 г., გვ. 5.

მეტად საინტერესოა აქ აღმოჩენილი კერამიკა, რომელიც ხელით ნაძერწია ნამჯანარევი თიხისაგან. ბრტყელძირა ჭურჭლები უყუროა, სამაგიეროდ ზოგ მათგანს პირის ნაწილი ჩადრეკილი აქვს ხელის მოსაკიდებლად[170]. ხშირად ჭურჭლის მთელი ზედაპირი დაფარულია ფოსოებით, სოლისებური შტრიხებითა და ჭდეული სამკუთხედებით[171]. მოხატული ჭურჭლის მხოლოდ ერთი ფრაგმენტია აღმოჩენილი. საინტერესოა აქ აღმოჩენილი ტაფისებური ფართო ჭურჭლები, ქობაზე დატანილი („ძუძუსებრი") დანაძერწებით, რომლებიც მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ ძეგლებშიც პოულობს ანალოგიებს[172].

აქ აღმოჩენილია ძვლისა და რქის თოხები, ძვლის საპრიალებლები და სადგისები. ობსიდიანის ნაწარმი მცირერიცხოვანია, თითქმის არაა კაჟისა. არ ჩანს გახეხილ-გაპრიალებული და გახვრეტილი ქვის იარაღები[173]. ნაპოვნია ხელსაფქვავები, სახეხები, სანაყები და მარმარილოსებური კირქვის ჯამის ფრაგმენტები. ხელსაფქვავებსა და სანაყებზე შერჩენილია ოქრის კვალი. მრავლადაა აღმოჩენილი თიხის, კვერცხისებური ფორმისა და ქვის შურდულის „ჭურვები"[174].

აზერბაიჯანის სამხრეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში ადრეული ხანის ერთეული სხვა ძეგლებიცაა ცნობილი, მაგრამ მათ შესახებ ჩვენ თითქმის არავითარი მონაცემები არ მოგვეპოვება[175].

ჩვენი მიმოხილვის დასასრულს დავახასიათებთ სომხეთის სსრ ტერიტორიაზე გამოვლენილ ადრესამიწათმოქმედო ძეგლებს. ქრონოლოგიურ პრინციპს ვერც მათი დახასიათებისას ვერ დავიცავთ, რადგანაც ისინი შედარებით სუსტად და არათანაბრადაა შესწავლილი, ლიტერატურაც მეტად მცირერიცხოვანია. ამიტომ თავიდან უფრო სრულად შესწავლილ ძეგლებს დავახასიათებთ, დანარჩენებს კი ზოგადად მიმოვიხილავთ.

თ ე ღ უ თ ა

მტკვარ-არაქსის კულტურაზე უფრო ადრეული ხანის ყველაზე სრულად შესწავლილი პირველი ძეგლი (თუ არ ჩავთვლით შენგავითის ქვედა ფენას, სადაც თითქოს ადრეული მასალებიცაა მოპოვებული), თეღუთი (ტეხუტა) ითხრებოდა 1965—1968 წწ[176].

ნამოსახლარის გადარჩენილ ნაწილში სამი თხრილი იქნა გავლებული, სადაც თიხატკეპნილი ან ალიზით ნაგები წრიული გეგმის 13 ნაგებობაა მიკვ-

---

[170] И. Г. Нариманов, Раскопки энеолитического поселения Иланлы-тепе, იხ. სურათი 397-ე გვერდზე.

[171] იქვე, გვ. 396; მისივე, К итогам..., გვ. 6.

[172] იქვე.

[173] И. Г. Нариманов, К итогам..., გვ. 5.

[174] იქვე, გვ. 6; მისივე, Раскопки..., გვ. 397.

[175] იხ. მაგ. И. Г. Нариманов, Кюли-тепе и Геой-тепе, АО 1969 года, М., 1970, გვ. 374.

[176] Р. М. Торосян, Раскопки Техутского поселения (1965 г.), ИФЖ, 1968, 1, გვ. 291 (სომხურ ენაზე); მისივე, Раннеземледельческая культура Армении (по материалам поселения Техут), Автореф. кандид. дисс., Ереван, 1971, გვ. 7.

ლეული. მათი დიამეტრი 2,6—3 მ შორის მერყეობს. რ. ტოროსიანი მათ ნახევარმიწურებად თვლის[177]. თეღუთა ერთფენიან ძეგლს წარმოადგენს (ძირითადად ერთი, მაქსიმუმ ორი საამშენებლო ჰორიზონტით). ნაგებობები მდებარეობს მიწის ზედაპირიდან 0,7—1,6 მ სიღრმეზე, ღია ყვითელი ფერის თიხნარში, რომლის ქვევით 2,5 მ სიღრმეზე, უშუალოდ ყამირზე მდებარე რიყის ქვის ფენაა[178].

თეღუთაზე მოპოვებული მთელი კერამიკა ხელით ნაძერწია; თიხის შემადგენლობის მიხედვით, როგორც ამას რ. ტოროსიანი აღნიშნავს, იგი სამ ძირითად ჯგუფად იყოფა:

1. ყველაზე მრავალრიცხოვანი — სილანარევი თიხისაგან ნაძერწი ჭურჭელი. ამ ჯგუფში შედის სხვადასხვა ზომის ქილები, ღრმა ჯამები და ე. წ. „მაყალები". ქილებისათვის დამახასიათებელია მაღალი, ცილინდრული ყელი, ასიმეტრიული, შებერილი კორპუსი და მრგვალი ძირი[179]. ღრმა ჯამები შედარებით მცირერიცხოვანია. შეზნექილ ან სწორკედლიანი ბრტყელძირა „მაყალების" კედლები ხშირად შეკრული არ არის — გვერდის ნაწილი „ამოჭრილია". პირს ქვემოთ დატანილია გამჭოლი ნახვრეტები. ზოგიერთ მათგანს შიგნითა მხრიდან მასიური შვერილები აქვს[180].

2. დაკეპილნამჯანარევი თიხისაგან ნაძერწი ჭურჭელი. ამ ჯგუფს ეკუთვნის მოზრდილი დერგები, ქოთნები და სხვადასხვა ზომის ჯამები. ამ ჯგუფის ნაწარმი ღიაყავისფერია ან დაფარულია მოყვითალო ანგობით. დერგებისათვის დამახასიათებელია ოთხწახნაგა ან მომრგვალოქობიანი მაღალი, ფართო ყელი და შებერილი ტანი. დერგების ფრაგმენტები ყველა ნაგებობაშია ნაპოვნი. ქოთნებს შედარებით დაბალი, გადაშლილი (ზოგჯერ ძაბრისებური) ყელი და გაპრიალებული სფერული კორპუსი აქვს, „თეფშებსა" და ღრმა ჯამებს მომრგვალო ძირი და ჩადრეკილპირიანი, გადაშლილი გვერდები აქვს[181].

3. შედარებით წმინდა თიხისაგან ნაძერწი ჭურჭელი გამოირჩევა პირველი ორი ჯგუფის ნაწარმისაგან როგორც დამზადების ტექნიკით, ისე ზედაპირის დამუშავების მაღალი ოსტატობითა და საერთო იერით. ამ ჯგუფის კერამიკისათვის დამახასიათებელია ნარინჯისფერი, მოწითალო, ღია ოქროსფერი ან რძისფერი (?) გაპრიალებული ზედაპირი. მათ ეკუთვნის სხვადასხვა ფორმის ქილები, „თითისტარის" მოყვანილობის ჭურჭელი და სხვ[182].

რ. ტოროსიანი თეღუთას მასალებში ცალკე გამოჰყოფს ჭურჭლის ერთ ნაწილს, რომელიც თიხის შემადგენლობით, ფორმით, ზედაპირის დამუშავების ტექნიკითა და ორნამენტით მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკას ემსგავსება; მაგრამ აღნიშნავს, რომ თეღუთას ეგზემპლარებზე არ არის მიღწეული კერამიკის დამუშავების ის მაღალი ოსტატობა, რომელიც ადრებრინჯაოს ხანის ნაწარმს ახასიათებს[183].

გამთხრელის მიერ ასევე ცალკეა გამოყოფილი ქსოვილისანაბეჭდიანი კე-

[177] Р. М. Торосян, Раннеземледельческая культура Армении..., გვ. 7, 8.
[178] იქვე, გვ. 7.
[179] იქვე, გვ. 15.
[180] იქვე, გვ. 16.
[181] იქვე.
[182] იქვე, გვ. 16—17.
[183] იქვე, გვ. 7.

რამიკა, მაგრამ აღნიშნულია, რომ სხვა მხრივ იგი არ განსხვავდება ნამოსახლარის მასობრივი ნაწარმისაგან[184].

განსაკუთრებით საყურადღებოა ძეგლზე მოპოვებული მოხატული კერამიკის ფრაგმენტები. მოხატულია როგორც დერგები, ისე სხვადასხვა ზომის ქოთნები, ფართო ჯამები და მაღალყელიანი ქილები, მოვარდისფრო-მოწვითალო ან მოყვითალო ფონზე წითელი, ყავისფერი ან იშვიათად შავი საღებავით დატანილია ვერტიკალური ტალღისებური ზოლები, დაშტრიხული რომბები, ჩამოშვებული („ჩამოკიდებული") ნახევარწრეები, ჯვრები და ფართო ლენტისებური ხაზები[185]. რ. ტოროსიანი აღნიშნავს, რომ მქრქალი ოქრით მოხატულია მხოლოდ სილა ან ნამჯანარევი ჭურჭელი, მბზინავი საღებავით კი — შედარებით წმინდა თიხისაგან ნაძერწი კერამიკა. მათგან პირველს ობეიდის კულტურას უკავშირებს, მეორეს კი — ჰალაფს[186].

კაჟისა და ობსიდიანის ნაწარმში რ. ტოროსიანი გამოჰყოფს: 1. დანის პირებს — ჩასართებს, 2. ნამგლის ჩასართებს, 3. დანებს და საფხეკებს და 4. დამუშავებული ნივთების ნატეხებს, ნუკლეუსებს, ნახევარფაბრიკატებს და წარმოების ნაშთებს[187]. ამას გარდა აქვეა ხელსაფქვავები, როდინები, სანაყები და სახეხ-საპრიალებლები[188].

ძვლის იარაღების „კომპლექსი" წარმოდგენილია სადგის-სახვრეტებით, საფხეკებით (?), თოხებით, „ნიჩბის ფორმის ნივთებით" (წვრილღეროიანი, თავგაბრტყელებული და გაგანიერებული „საკინძისებური" ნივთებით) და სხვ[189].

ძეგლზე აღმოჩენილია თიხის ზოომორფული ფიგურაც (ხარისა?)[190].

განსაკუთრებით აღსანიშნავია თეღუთაზე ნაპოვნი ლითონის ნივთები: რომბისებური მოყვანილობის ბრტყელი დანისპირი, ბურღი (?) და სადგისის ორი ფრაგმენტი[191]. ამ ნივთების სპექტრალური ანალიზის შედეგად გაირკვა, რომ დარიშხანის შემცველობა მათში საკმაოდ მაღალია (3,6% და 5,4%)[192].

* *
*

თეღუთას გარდა ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის მასალები მოპოვებულია სომხეთის სსრ ტერიტორიაზე მდებარე რამდენიმე ძეგლზე. მათ შო-

---

[184] Р. М. Торосян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 17;

[185] იქვე; მისივე, Раскопки Техутского поселения..., გვ. 279.

[186] იხ. მისივე Раннеземледельческая культура Армении, გვ. 17. ადრე გამოსულ ნაშრომში იგი თეღუთას მთელ მოხატულ კერამიკას ჩრდილო-ობეიდის კულტურას უკავშირებდა (მისივე, Раскопки Техутского поселения, გვ. 301), რაც მართებულია. ამის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

[187] უნდა შევნიშნოთ, რომ ნატკეცი ქვის მასალის ამგვარი, ხელოვნური კლასიფიკაცია მეტად გაუგებარია და შეცდომაში შეიძლება შეიყვანოს მკითხველი. როგორც მასალის დათვალიერების დროს შევნიშნეთ, ძეგლზე ლამელების რაოდენობა 2—3 ათეული ცალია, ანატკეცებისა კი — რამდენიმე ასეული (თუ ათასები არა), იარაღები ატიპურია, მათი ფორმები „განუსაზღვრელია", რეტუშიც მეტად დაუდევრადაა დატანილი და ა. შ.

[188] Р. М. Торосян, Раннеземледельческая культура Армении, გვ. 10—13.

[189] Р. М. Торосян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 14.

[190] მისივე, Раскопки..., გვ. 299, ტაბ. 1, 24.

[191] იქვე, გვ. 295, ტაბ. IV, 3.

[192] И. Р. Селимханов, Р. М. Торосян, Металлографический анализ древнейших металлов в Закавказье, СА, 1969, № 3, გვ. 234.

რის აღსანიშნავია ეჩმიაძინის რ-ნის სოფ. ვერინ-ხათუნარხთან მდებარე ბორცვი, სადაც მცირე მასშტაბის დაზვერვითი სამუშაოები აქვს ჩატარებული რ. ტოროსიანს[193]. ძეგლზე ორი ფენაა გამოვლენილი — შუა საუკუნეებისა და ძირითადი, ნეოლითური (რ. ტოროსიანის ინტერპრეტაციით) შვიდი საამშენებლო ჰორიზონტით. ამ უკანასკნელიდან მომდინარეობს ობსიდიანის ნუკლეუსები, დანისებური ფირფიტები, საფხეკები, სახვრეტები, მიკროლითები (მხოლოდ ერთი ტრაპეცია) და ხელსაფქვავები, სანაყები, კვერები: ძვლის იარაღთაგან დასახელებული სადგისები და ნამგლის ბუდეები(?). კერამიკა მხოლოდ ბრტყელძირიანია. გამთხრელი „ნეოლითურ ფენას", სავარაუდოდ, ძვ. წ. VII—VI ათასწლეულებით ათარიღებს[194]. თითქმის არაფერია ცნობილი ძეგლის არქიტექტურის შესახებ, გარდა იმისა, რომ ნაგებობები აქაც წრიული ფორმისაა.

ეჩმიაძინის რაიონშივე მდებარეობს წახკუნქი, იგივე მახალთაფა, რომლის მასალებიც დაცულია და ნაწილობრივ ექსპონირებულია ეჩმიაძინის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში[195]. კოლექცია შედარებით მცირერიცხოვანია. მასალის დიდ ნაწილს ობსიდიანის ნაწარმი წარმოადგენს, რომელშიც ჭარბობს ლამელები; გვხვდება ანატკეცებიც. ობსიდიანის ნაწარმში განსაკუთრებით საინტერესოა მაღალი ზურგგათლილი ტრაპეცია, ციცაბოდ რეტუშირებული გვერდებით.

კაჟის მხოლოდ ორი იარაღია; ორივე ლამელაზე ნაკეთებ გვერდდაკბილულ ნამგლის ჩასართს წარმოადგენს, რომელსაც მხოლოდ ზურგის მხრიდან აქვს დამუშავებული ცალი გვერდი. დამახასიათებელი სიპრიალე ოდნავ ირიბად, თითქმის გვერდის პარალელურად გასდევს. აღსანიშნავია, რომ ეს ჩასართები განსხვავდება „შომუ-თეფეს ტიპის" ჩასართებისაგან და თითქოს ადრებრინჯაოს ხანაში გავრცელებული ჩასართების პროტოტიპს წარმოადგენს.

კერამიკა მეტად მცირე ზომის და უსახო ფრაგმენტებითაა წარმოდგენილი, თუმცა აქვეა ერთი მთელი ჭურჭელიც — მაღალ, ოდნავმორკალულგვერდებიანი დიდი ზომის ჯამი კეცის ფორმისა, მოყავისფრო-მოყვითალო ფერის მოგლუვებული ზედაპირით.

საინტერესო მასალა აქვს შეკრებილი ს. ამირიანს ნამოსახლარ ენგიჯადან[196]. გორა-ნამოსახლარი ენგიჯა მდებარეობს ამავე სახელწოდების სოფლის ტერიტორიაზე (ეჩმიაძინის რ-ნი). ბორცვი წაგრძელებული მოყვანილო-

---

[193] Р. М. Торосян, Г. А. Микаелян, С. Г. Деведжян, Разведки древнейших памятников Армении, АО 1969 года. М., 1970, გვ. 386.

[194] იქვე, გვ. 386; ჩვენი აზრით, რომელიც მასალის გაცნობის შემდეგ შეგვექმნა, ხათუნარხი იმირის გორაზე ადრეული ხანით ვერ დათარიღდება; პირიქით, სავარაუდოა, რომ იგი რამდენადმე უფრო მოგვიანოც იყოს; ჯერ ერთი, აქ აღმოჩენილი ქვის მრგვალსატარენახვრეტიანი, მასიურყუიანი ცული განვითარებული ფორმის და საკმაოდ გვიანდელი იერისაა, მეორე — იმირის მასალებზე უფრო არქაული ნიშანი არც კერამიკასა და არც ობსიდიანის ნაწარმში არ იგრძნობა. უფრო ზუსტად ამის შესახებ იხ. ქვემოთ.

[195] ძეგლი მხოლოდ მოხსენებულია რ. ტოროსიანის, გ. მიქაელიანის და ს. დევეჯიანის დასახელებულ ნაშრომში (იხ. АО 1969 г., გვ. 386). ნამოსახლარი მიკვლეულია რ. ტოროსიანის მიერ; მანვე მოგვცა საშუალება გავცნობოდით თეღუთას, ხათუნარხისა და წახკუნქის მასალებს, რისთვისაც მას მადლობას მოვახსენებთ

[196] მასალა გამოუქვეყნებელია, დაცულია სომხეთის სახ. ისტორიულ მუზეუმში. ვსარგებლობთ რა შემთხვევით, დიდ მადლობას მოვახსენებთ სომხეთის სახ. ისტ. მუზეუმის მეცნიერ თანამშრომელს ს. ამირიანს ძეგლის შესახებ ცნობების მოწოდებისა და მასალის დეტალურად გაცნობისათვის.

ბისაა: 70×50 მ; სიმაღლე მიწის თანამედროვე ზედაპირიდან დაახლოებით 3 მ-ია.

ენგიჯას კოლექციის უდიდეს ნაწილს ობსიდიანი შეადგენს (300-ზე მეტი ერთეული); აქვეა ერთი გახეხილ-გაპრიალებული ქვის სოლისებური ცული და თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები. ძვლისა და ქვის სხვა ნივთები აღმოჩენილი არ ყოფილა.

თიხის ჭურჭლის უმეტესობა ნაძერწია არაორგანულმინარევიანი თიხისაგან, იშვიათია ნამჯანარევი კერამიკა, ფორმების შესახებ მსჯელობა ძნელია მასალის ფრაგმენტულობის გამო, მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგიერთი პირ-გვერდის ფრაგმენტი საგრძნობლად პროფილირებულია — ჭურჭლის პირი კორპუსს მკვეთრი გარდატეხის ხაზით უერთდება. ბრტყელი ძირების უმეტესობა დაბალქუსლიანია. აქაური კერამიკა, უპირატესად, უხეშად მოგლუვებულზედაპირიანია. იშვიათია გაპრიალებულზედაპირიანი ფრაგმენტები. ჭურჭელთა უმეტესობა ღია ფერად არის გამომწვარი, ორნამენტაცია რელიეფურია — გავრცელებულია კონუსური და მაღალი, ვერტიკალურად დატანილი ნუშისგულისებრი კოპები.

ობსიდიანის ნაწარმში ჭარბობს ლამელები და ლამელებზე ნაკეთები იარაღები. ანატკეცები მცირერიცხოვანია. აქ ნაპოვნი ნუკლეუსები (2 ც) მასიურია, კონუსური მოყვანილობისაა და ირგვლივდამუშავებულია. იარაღებს შორის ყველაზე მრავალრიცხოვანია სხვადასხვა საჭრისები; მრავლადაა ხოწები (სათლელისებრი იარაღი). შედარებით იშვიათია საფხეკები (ისიც არატიპური), ორიოდე ეგზემპლარითაა წარმოდგენილი სახოკები, ბურღები თუ სახვრეტები. ცალკე უნდა აღინიშნოს მასიურ, მოგრძო ანატკეცებზე ჩამოყალიბებული უხეში საჩეხი იარაღი. ლამელების დიდი ნაწილი რეტუშირებულია, რომელთა შორისაც ბევრი გვერდამოღარულია. გეომეტრიული მიკროლითები ნაპოვნი არ ყოფილა. კაჟისა და კაჟისებური ქანის მასალა მეტად უმნიშვნელოა.

საყურადღებო მასალა აქვს მოპოვებული დაზვერვითი გათხრების შედეგად გ. არეშიანს ნამოსახლარ ადაბლურზე[197], რომელთა შორის გამოირჩევა დიდი ზომის, 1 მეტრამდე დიამეტრისა და 1 მ-ზე მეტი სიმაღლის, პირფართო ცილინდრულყელიანი დერგები.

ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის მასალები რამდენიმე ძეგლზე აქვს მოპოვებული ს. სარდარიანსაც, რომელთაც ის ნეოლითის სხვადასხვა საფეხურს მიაკუთვნებს. ასეთებია: კხზიაკ-ბლური, მაშტოცი-ბლური, ტერტერი-ძორი, აღვესი-ბნერი, სევ-ბლური და თითქოს შენგავითის ქვედა ფენაც[198]. ს. სარდარიანის მიერ გამოქვეყნებული მცირერიცხოვანი მასალით თუ ვიმსჯელებთ[199], ამ „ნეოლითურ“ ძეგლებზე შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურისათვის დამახასიათებელი ქვის ინდუსტრია ჩანს გავრცელებული, კერამიკა კი საგრძნობლად განსხვავდება და თუ სხვადასხვა პერიოდის მასალა არ არის ერთმანეთში არეული, უფრო გვიანდელის შთაბეჭდილებას ტოვებს, ისევე როგორც გამოქვეყნებული ისრისპირები[200].

---

197 Г. Е. Арешян, К выделению раннеземледельческих культур Армянского нагорья и Южного Кавказа, გვ. 58 (მასალა გამოუქვეყნებელია).

198 С. А. Сардарян. Первобытное общество в Армении, გვ. 275—289. ამ ძეგლებისა და საერთოდ ნაშრომის შესახებ იხ. ზემოთ, თავი I, შენიშვნა 22.

199 იქვე, იხ. ტაბ. XXXIII—XLV.

200 იქვე, ტაბ. XLIII.

* * *

ფაქტიურად, ზემოთ აღნიშნულით ამოიწურება ცენტრალური და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ძეგლების შესახებ სადღეისოდ არსებული ყველა მონაცემი.

ესოდენ ვრცელი ექსკურსი და შეძლებისდაგვარად მთელი მასალის განხილვა აუცილებლად მივიჩნიეთ, რათა შემდგომი მსჯელობის წარმართვის დროს თავიდან აგვეცილებინა განმეორებანი, შეზღუდული არ ვყოფილიყავით და სრული სახით წარმოგვედგინა ჩვენი თვალსაზრისი ამა თუ იმ საკითხის შესახებ.

თავი III

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის პერიოდიზაცია

კულტურა და ლოკალური ვარიანტები

ვიდრე ცენტრალური და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ძეგლების პერიოდიზაციისა და დათარიღების პრობლემას შევეხებოდეთ, პირველ რიგში, გვინდა განვიხილოთ აღნიშნული ძეგლების კულტურული ურთიერთდამოკიდებულების საკითხი, რადგან არქეოლოგიურ სისტემატიკაში კულტურა წარმოადგენს ფუნდამენტალურ ცნებას[1]. სწორედ არქეოლოგიური კულტურაა ის ძირითადი ერთეული, რომლის გარშემოც ხდება მეცნიერების განვითარების თანამედროვე დონეზე მთელი მასალის დაჯგუფება[2]. როგორც ზემოთ უკვე იყო აღნიშნული (იხ. თავი I), ეს საკითხი პრობლემატურია.

ყველა მკვლევარი, რომელიც კი ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურას შეხებია, აღნიშნავს, რომ ცენტრალურ ამიერკავკასიაში გავრცელებული ძეგლები (იგულისხმება სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოსა და დასავლეთ აზერბაიჯანის ნამოსახლარები) ერთ კულტურას ეკუთვნის. მათ შესახებ აზრთა სხვადასხვაობა არ არსებობს.

ი. ნარიმანოვი ამ ძეგლებს აერთიანებს შომუ-თეფეს კულტურის ცნებაში და თვლის, რომ ის განსხვავდება ამიერკავკასიის მეორე (ქიულ-თეფე I) კულტურისაგან[3]. გარკვეულად ასეთსავე აზრს ავითარებს ტ. ჩუბინიშვილი თავის უკანასკნელ ნაშრომებში[4], განსხვავებით ადრე გამოთქმული მოსაზრებისაგან. ვ. მასონსაც შესაძლებლად მიაჩნია მათი ცალკე კულტურებად ჩათვლა, თუმცა თვითონ მათ განიხილავს როგორც ორ კომპლექსს[5].

მკვლევართა უმეტესობა კი, გეოგრაფიულად განცალკევებულ ძეგლთა ამ ჯგუფებს განიხილავს როგორც ერთი კულტურის ორ ლოკალურ ვარიანტს[6],

---

[1] В. М. Массон, Понятие культуры в археологической систематике, Каменный век Средней Азии и Казахстана (тезисы докладов совещания), Ташкент, 1972, გვ. 9.

[2] В. С. Титов Рец. на книгу Х. А. Кинк «Восточное Средиземноморье в древнейшую эпоху», СА, 1973, № 1, გვ. 289.

[3] И. Г. Нариманов, Древнейшая земледельческая культура..., გვ. 121 და შემდეგ; მისივე. О некоторых поздненеолитических и энеолитических явлениях в Азербайджане, გვ. 39.

[4] Т. Чубинишвили, К древней истории Южного Кавказа, გვ. 26, 35—36 (უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენთვის მთლად ნათელი არ არის ავტორის მიერ ამ ნაშრომში გატარებული მოსაზრება, რადგანაც სხვაგან საუბარია „ორი კომპლექსის“ შესახებაც); მისივე: Некоторые особенности древних культур Южного Кавказа и их взаимоотношения с переднеазиатскими культурами в IV—III тыс. до н. э., გვ. 38, 39.

[5] В. М. Массон, Поселение Джейтун, МИА, 180, გვ. 123—124.

[6] А. А. Иессен, Из исторического прошлого..., გვ. 15; ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, უძველესი მიწათმოქმედი მოსახლეობის კულტურა..., გვ. 102—103.

ან ორ კულტურულ ოლქს[7], ორ არქეოლოგიურ კომპლექსს[8], ან არადა, როგორც ძეგლთა ორ ჯგუფს[9].

როგორც ვხედავთ, მიუხედავად საგრძნობი ტერმინოლოგიური განსხვავებისა, მკვლევართა უმრავლესობა მიიჩნევს, რომ მტკვარ-არაქსის წინარე ხანის აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარები ერთ კულტურას განეკუთვნება. ჩვენ ძირითადად ვიზიარებთ ამ მკვლევართა მოსაზრებას, გარკვეული, ზოგ შემთხვევაში არსებითი, კორექტივის შეტანით.

შევეცდებით განვმარტოთ ჩვენი ეს დებულება[10]. მიუხედავად იმისა, რომ საკვლევი კულტურის სამხრეთის ჯგუფის ძეგლები, ჯერჯერობით, სუსტადაა შესწავლილი, უკვე არსებული მონაცემები იძლევა იმის საფუძველს, რომ ქიულ-თეფე I და მასთან დაკავშირებული სხვა ძეგლებიც „შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურას“ მივაკუთვნოთ[11]. ქიულ-თეფეს ქვედა ფენის მასალა გვიჩვენებს, რომ აქ იგივე ქვის ინდუსტრიაა წარმოდგენილი, რაც შულავერ-შომუ-თეფეს ტიპის ძეგლებზე გვხვდება. აქაც ძირითადად ობსიდიანის ნაწარმია წარმოდგენილი — დამუშავებითა და მორფოლოგიურად აღნიშნულ ძეგლებზე გავრცელებულის ანალოგიური დიდი ზომის კონუსური ნუკლეუსები, ისეთივე ფართო და გრძელი ლამელები, როგორიც დამახასიათებელია შულავერ-შომუ-თეფეს წრის ძეგლებისათვის, რომელთა დამუშავებაც ისეთივეა, როგორც ჩვენს ძეგლებზე გვხვდებოდა. აღსანიშნავია აქაც სხვადასხვა ტიპის საჭრისების, თავრეტუშირებული ლამელებისა და ხოწების არსებობა. ძვლისა და რქის ნაწარმშიც ბევრი რამ საერთო შეინიშნება. როგორც ჩანს, აქაც გავრცელებული ყოფილა ლულოვან ძვალზე ნაკეთები თოხები[12]. ქიულ-თეფე I კერამიკას ბევრი საერთო აქვს შულავერ-შომუ-თეფეს წრის ძეგლების თიხის ჭურჭელთან, რაც გამოიხატება გარკვეული ფორმების (კასრისებური ჭურჭლები, დაბალყელიანი ქოთნები) და ორნამენტის (მასიური ნალისებური დანაძერწები, ყურისებური ჰორიზონტალური შვერილები) ერთგვაროვნებაში. აღნიშნულიდან გამომდინარე, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ქიულ-თეფეს ქვედა ფენისა და მსგავსი ძეგლების ცალკე კულტურად გამოსაყოფად არ არსებობს საკმარისი საფუძველი. საწინააღმდეგოს მტკიცების საშუალებას კი, როგორც დავინახეთ, იძლევა ყველა ძირითადი ელემენტის ერთგვაროვნება, ამას შე-

---

[7] О. М. Джапаридзе, А. И. Джавахишвили, Результаты работ квемо-картлийской археологической экспедиции (1967 г.), სსმაე, I, გვ. 26.

[8] Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнарева, Новые материалы ..., გვ 361; К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры..., გვ 169—170.

[9] Р. М. Мунчаев, Кавказ в эпоху энеолита..., ავტორეფერატი, გვ. 27.

[10] იხ. თ. კიღურაძე, შულავერის გორის ქვის ინდუსტრია, სსმ XVII სესიის მასალები, გვ. 14—15.

[11] არქეოლოგიური კულტურის ცნების განმარტების შესახებ იხ. И. С. Каменецкий, Археологическая культура — ее определение и интерпретация, СА, 1970, № 2, გვ. 18—36; Л. С. Клейн, Проблема определения археологической культуры, იქვე გვ. 37—51; В. М. Массон, Понятие культуры в археологической систематике, გვ. 9—11; А. Л. Монгайт, Археология Западной Европы, каменный век, М., 1973, გვ. 77 და შემდეგ, Ю. Н. Захарук, Проблемные ситуации в археологии, СА, 1973, № 4, გვ. 3—15; М. П. Грязнов, Классификация, тип, культура, сб. Теоретические основы советской археологии, Л., 1969, გვ. 20—21.

[12] О. А. Абибуллаев, Археологические раскопки в Кюль-тепе, Баку, 1959, ტაბ. 17,1; И. Г. Нариманов, О земледелии..., სურ. 7.

იძლევა დაემატოს ნამოსახლართა ერთნაირი ხასიათიც. გარკვეული განსხვავებანი არქიტექტურასა (წრიულ ნაგებობებთან ერთად ოთხკუთხას თანაარსებობა) და ზოგიერთი ჭურჭლის ფორმებში, როგორც ჩანს, ძეგლის მოგვიანო ხასიათითა და აგრეთვე ლოკალურობით უნდა აიხსნას.

ამრიგად, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში საკვლევ პერიოდში ჩვენც ერთი კულტურის არსებობას ვგულისხმობთ, რომელსაც პირობითად შ უ ლ ა ვ ე რ-შ ო მ უ-თ ე ფ ე ს კულტურას ვუწოდებთ. ამ კულტურაში სადღეისოდ არსებული მასალის გათვალისწინებით, ძირითადად, ორი ლოკალური ვარიანტის გამოყოფა ხერხდება. პირველში უნდა გავაერთიანოთ მტკვრის შუაწელზე, მის მარჯვენა სანაპირო ზოლში (სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველო და დასავლეთ აზერბაიჯანი) მდებარე ნამოსახლარები: შულავერის გორა, იმირის გორა, გადაჭრილი გორა, დანგრეული გორა, ხრამის დიდი გორა, არუხლო I, შომუ-თეფე. თოირა-თეფე, ბაბა-დერვიში I, გარღალართეფესი და თაუზჩაისა და შამქორ-ჩაის აუზის ძეგლები[13] და სხვ., ხოლო მეორეში — სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზერბაიჯანის ძეგლები, კერძოდ, ნახიჭევანის ქიულ-თეფე I და მასთან დაკავშირებული მილის, ყარაბაღისა და მუღანის ველის ნამოსახლარები, თუმცა ამ ლოკალურ ვარიანტშიც არ არის გამორიცხული მასალის დაგროვების შემდეგ, რომ ცალკეული უფრო დანაწევრებული ჯგუფების გამოყოფაც მოხერხდეს.

რაც შეეხება არარატის ველის ნამოსახლარებს, მათი ზუსტად მიკუთვნება რომელიმე აღნიშნული ვარიანტისადმი ჯერჯერობით არ ხერხდება. არქეოლოგიურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც არარატის ველის ძეგლები სამხრეთულ ლოკალურ ვარიანტთანაა გაერთიანებული[14]. ჩვენი აზრით, მათი ერთი ნაწილი მაინც (ხათუნარხი, ენგიჯა და სხვ.) ახლო მსგავსებას პოულობს პირველი ვარიანტის ძეგლებთან[15]. უნდა შევნიშნოთ, რომ ამასთანავე არარატის ველის ძეგლებს გარკვეული თავისებურებებიც ახასიათებს. ამიტომ არ უნდა გამოვრიცხოთ ის შესაძლებლობაც, რომ მათი შემდგომი კვლევის საფუძველზე, აქ მოსალოდნელია ცალკე ლოკალური ვარიანტიც გამოიკვეთოს[16]. რაც შეეხება ამ რეგიონის ჯერჯერობით ყველაზე უკეთ შესწავლილ ძეგლს, თეღუთას, მისი რომელიმე ვარიანტისადმი მიკუთვნებისაგან თავს ვიკავებთ, რადგანაც საამისოდ მტკიცე საფუძველი თითქოს არ ჩანს (იხ. ქვემოთ). ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ რ. მუნჩაევი ამ ძეგლს მხოლოდ პირობითად აერთიანებდა მილ-ყარაბაღ-ნახიჭევანის ჯგუფთან[17].

---

[13] ი. ნ ა რ ი მ ა ნ ო ვ ი თაუზჩაისა და შამქორჩაის აუზის ძეგლებს ცალკე ჯგუფად გამოჰყოფს „შომუ-თეფეს კულტურის" შიგნით, იხ. И. Г. Нариманов, Древнейшая земледельческая культура..., გვ. 125, 126.

[14] К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры..., გვ. 36, 41; Р. М. Мунчаев, სადისერტაციო ნაშრომი, გვ. 213.

[15] ამასთან დაკავშირებით აღვნიშნავთ, რომ ტ. ჩუბინიშვილსა და კ. კუშნარიოვას მოჰყავთ იმის მაგალითიც, რომ ამ ძეგლებს კავშირი შულავერ-შომუ-თეფეს წრის ძეგლებთანაც აქვს, და ამის საფუძველზე ეჭვსაც კი გამოთქვამენ, რომ სამხრეთის ზონაში შომუთეფური მასალების გავრცელება ორი ლოკალური ვარიანტის გამოყოფას ეწინააღმდეგებაო (იხ. Новые материалы..., გვ. 361).

[16] შდრ. И. Г. Нариманов, О некоторых поздненеолитических и энеолитических археологических явлениях в Азербайджане, გვ. 39.

[17] Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 208, 209, 213.

ჩვენი აზრით, თელუთას გარდა, წოფისა და ნაწილობრივ, ილანლი-თეფეს მიკუთვნებაც რომელიმე ამ ვარიანტისადმი ჯერჯერობით ნაკლებად საფუძვლიანი ჩანს. მათი კულტურული კუთვნილების საკითხს დავუბრუნდებით ქრონოლოგიისა და პერიოდიზაციის საკითხის გარჩევის შემდეგ.

კულტურის პერიოდიზაცია

ცნობილია, რომ პერიოდიზაციისა და ქრონოლოგიის საკითხი ყოველი არქეოლოგიური კულტურის შესწავლის უპირველესი და უმთავრესი ამოცანაა, რადგან ყოველგვარი განზოგადების ცდა საფუძველშივე მცდარი იქნება, თუ იგი სათანადოდ დამუშავებულ პერიოდიზაციასა და ქრონოლოგიას არ ეყრდნობა.

ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში გავრცელებული ადრესამიწათმოქმედო კულტურის პერიოდიზაციის საკითხი მეტად აქტუალური და, სადღეისოდ, ნაკლებად შესწავლილია. ამიტომ, ჩვენი კვლევის ძირითად მიზნად, სწორედ ეს საკითხი დავისახეთ.

უპირველეს ყოვლისა, შევეცდებით გავარკვიოთ ქვემო ქართლის ნასოფლარების შეფარდებითი სტრატიგრაფია. როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ამ საქმეში უდიდესი მნიშვნელობა აქვს მეთოდურად სწორად გათხრილი შულავერისა და იმირის გორების არქეოლოგიური მასალის ცალკეული საამშენებლო ჰორიზონტების მიხედვით განხილვას.

მართალია, ამ რიგის სამუშაოს ჩატარებამდეც ნათელი იყო ამ ორი ძეგლის ქრონოლოგიური ურთიერთდამოკიდებულება[1], მაგრამ მასალის დანაწევრებულად შესწავლამ საამშენებლო ჰორიზონტების მიხედვით ბევრად უფრო ფართო პერსპექტივები გაგვიხსნა[2], რაც იმაში გამოიხატება, რომ ჩვენ საშუალება მოგვეცა ერთმანეთისათვის დაგვეკავშირებინა, ერთი მხრივ, შულავერის გორის ზედა და იმირის გორის ქვედა ჰორიზონტები; ხოლო მეორე მხრივ — იმირის გორის ზედა ჰორიზონტები და სხვა ძეგლები (განსაკუთრებით ხრამის დიდი გორის ქვედა ჰორიზონტები); ამ მხრივ მეტად საინტერესოა, აგრეთვე, ხრამის დიდი გორის ზედა ჰორიზონტებისა და არუხლო I მონაპოვრის დაკავშირება უფრო მოგვიანო ძეგლებთან[3].

ზემოაღნიშნულის საფუძველზე შეიძლება რამდენიმე მნიშვნელოვანი დასკვნა გამოვიტანოთ:

როგორც შულავერისა და იმირის გორების მასალების ცალკეული ჰორიზონტების მიხედვით შესწავლამ დაგვანახა, შულავერის გორის II და I საამშენებლო ჰორიზონტები (I მაინც აშკარად) იმირის გორის ქვედა — VII—VI ჰორიზონტების თანადროულია, ე. ი. ამ ორი ძეგლის სახით საქმე გვაქვს ერთი კულტურის განვითარების ორ, თანმიმდევრულ ძეგლთან, რომლებიც დროის გარკვეულ მონაკვეთში თანაარსებობდნენ. სავარაუდებელია, რომ თანაარსებობა აღნიშნულზე უფრო ხანგრძლივი იყო, რადგანაც შულავერის გორის მოროღვეულ ფენებში შომუ-თეფეს ტიპის ნამგლის ჩასართებიცაა ნაპოვნი.

---

1 ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ა. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965—1966 წწ.), გვ. 296; მ ა თ ი ვ ე, უძველესი მიწათმოქმედი ..., გვ. 80—86; აგრეთვე ქრონოლოგიის ტაბულა 107-ე გვერდზე; А. И. Д ж а в а х и ш в и л и, Строительное дело и архитектура..., გვ. 69—70.

2 იხილე ზემოთ.

3 დაწვრილებით ამის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

იმირის გორის სტრატიგრაფიულ მონაცემებზე დაკვირვება და აქაური მასალის ხრამის დიდი გორის მონაპოვართან შედარება კი საშუალებას გვაძლევს ერთმანეთს დავუკავშიროთ იმირის გორის ზედა, IV—I სამშენებლო ჰორიზონტებისა და ხრამის დიდი გორის ქვედა, I—IV ჰორიზონტების მასალა. მათი ურთიერთდაკავშირების საშუალებას გვაძლევს, პირველ რიგში, აღნიშნულ ჰორიზონტებში[4] ბეჭისა თუ ლულოვან ძვალზე ნაკეთები თოხების არსებობა. თუ იმირის გორაზე ამ ტიპის იარაღები ერთეული ეგზემპლარებია და მხოლოდ ზედა ჰორიზონტებში გვხვდება, ხრამის დიდ გორაზე ამ სახის ნაწარმი სულ ქვედა, I ჰორიზონტიდანვე არსებობს და საკმაოდ მრავალრიცხოვანიცაა. მთლიანად ხრამის დიდი გორის მასალები უფრო განვითარებული და მოგვიანო ჩანს, ვიდრე იმირის გორის ზედა დონეებისა. ამას გვიჩვენებს აქ თხელკედლიანი, გაპრიალებულ და შეღებილზედაპირიანი კერამიკის არსებობა აგრეთვე სულ ქვედა ჰორიზონტებში. ამასვე ადასტურებს ხრამის დიდ გორაზე გათხრილ ნაგებობათა ცილინდრულობა და მშენებლობაში პილონების ფართო გამოყენება (ეს უკანასკნელი იმირის გორაზე მხოლოდ ორ შემთხვევაშია დადასტურებული), აგრეთვე შულავერისა და იმირის გორებისათვის სრულიად უცხო, რიგი ახალი, ძვლისა და რქის იარაღების გაჩენა, მაგ.. ძვლის ბრტყელი დისკოსებური ფირფიტები შუაში ნახვრეტითა და რქის კვერთხისთავები და ორნამენტირებული ნივთები. აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ აქ თითქმის არ გვხვდება იმირის გორისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი ძვლის ნივთი, კერძოდ, ბეჭის ქედზე ნაკეთები საპრიალებლები, თხელფირფიტოვანი დანისებური მოყვანილობის ნივთები და სხვ. საყურადღებოა ის გარემოება, რომ აქ საკმაოდ მრავალრიცხოვანია ქვის გახეხილ-გაპრიალებული იარაღები, უპირატესად, ორმხრივლესილი სოლისებური ცულები, და მათი უხეშად გაჩორკნილი „მაკროლითური“ ნამზადები. ამავე დროს ნატკეცი ქვის ნაწარმში აღარ გვხვდება ნუკლეუსისებური სახოკები, ესოდენ დამახასიათებელი შულავერისა და იმირის გორების ინვენტარისათვის. „შომუთეფური“ ნამგლის ჩასართების რაოდენობა კი რამდენიმე ათეულს აღწევს. ნიშანდობლივია ისიც, რომ თვალსაჩინოდ მატულობს კაჟისა თუ კაჟისებური ქანის წილი საერთო მასაში; ამავე დროს შეიმჩნევა ანატკეცთა სიჭარბე ლამელებთან შედარებით, საერთოდ კლებულობს იარაღთა რაოდენობა, მაგრამ მატულობს სათლელისებური იარაღების (ხოწის) პროცენტული შეფარდება სხვა იარაღებთან შედარებით. VI სამშენებლო ჰორიზონტში ობსიდიანის ერთი ზურგათლილი ტრაპეციაცაა ნაპოვნი. აქვეა ერთი სეგმენტისებური იარაღიც.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ხრამის დიდი გორის ზედა, V—VII ჰორიზონტების კერამიკაზე გვხვდება მასიური, ყურისებური ჰორიზონტალური შვერილები და ასევე მასიური, დიდი ზომის ნალისებური (ნახევარწრიული) რელიეფები, უსისტემო ჯგუფებად დატანილი კოპები და თახჩისებური (მერცხლისბუდისებური) დანაძერწი. ეს კი, როგორც ზემოთაც იყო აღნიშნული, საშუალებას გვაძლევს ძეგლის ზედა ჰორიზონტები დავუკავშიროთ არუხლო I მასალას. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ არუხლოს მასალებში რიგი

---

[4] იმირის გორის მიმართ ეს კავშირი რამდენადმე პირობითია; მაგრამ რადგანაც აქ IV—I ჰორიზონტების მასალის ერთმანეთისაგან გამიჯვნა თითქმის შეუძლებელი იყო, იძულებული ვართ მოვახდინოთ ამგვარი შედარება. სინამდვილეში ხრამის დიდი გორის ქვედა ჰორიზონტებს ალბათ მხოლოდ იმირის უკიდურესი ზედა ორი ჰორიზონტი თუ შეესაბამება.

უფრო განვითარებული ელემენტის არსებობა (მაგ., შეღებილ და ბრწყინვალედ გაპრიალებულ ზედაპირიანი კერამიკა, წვრილნახვრეტიანი ყური, ჯამისებური ჭურჭლის ფრაგმენტები, ყუნწიანი მახათები, ღარიანი ურო, ბორბლის მოდელი, ხარის ქანდაკება) გვაფიქრებინებს, რომ იგი, ყოველ შემთხვევაში, ის დონეები, საიდანაც ეს მასალა მომდინარეობს, ხრამის დიდ გორაზე ცოტათი უფრო მოგვიანო უნდა იყოს.

შულავერის გორის, იმირის გორისა და ხრამის დიდი გორის მყარი სტრატიგრაფიის შედეგად გამოვლენილი განვითარების ხაზი არქიტექტურაში, ძვლის, რქისა თუ ქვის ნაწარმში და, განსაკუთრებით, კერამიკის ტექნოლოგიაში, ფორმებსა თუ ორნამენტაციაში საფუძველს გვაძლევს ქვემო ქართლის ძეგლების მაგალითზე შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურაში განვითარების ხუთი საფეხური გამოვყოთ:

I შულავერის გორის IX—IV საამშენებლო ჰორიზონტები (იხ. ტაბ. 56);

II. შულავერის გორის III—I და იმირის გორის VII—VI ჰორიზონტები;

III. იმირის გორის V ჰორიზონტი;

IV. იმირის გორის IV—I და ხრამის დიდი გორის I—IV ჰორიზონტები;

V. ხრამის დიდი გორის V—VII ჰორიზონტები და არუხლო I ზედა დონეები[5].

I საფეხურის შესატყვისი მასალები, კავკასიაში სხვაგან ჯერჯერობით არსად არ მოგვეპოვება. ამ საფეხურისათვის დამახასიათებელია წრიული ან ოვალური მოყვანილობის გუმბათური ნაგებობები, მეტად იშვიათი უხეშზედაპირიანი კერამიკა, რომლის მხოლოდ ერთეულ ფრაგმენტებს აქვს სველი ხელით მოგლუვებული ზედაპირი. მისი გამოწვა სუსტია, მურა-მოყავისფრო-მონაცრისფრო; ამ საფეხურის ჭურჭლის ფორმები მეტად მარტივია — კვერცხისებურტანიანი, პირმოყრილი ან ოდნავ პირგადაშლილი ქილები, რომელთაც მასიური, ნაპირებისაკენ მკვეთრად განზიდული ქუსლი აქვთ. ასეთი მასიური და მკვეთრად გამოყვანილქუსლიანი კერამიკა სხვა ძეგლებსა თუ კულტურებში ჩვენთვის უცნობია. ჭურჭლის ორნამენტაცია მხოლოდ პირის გასწვრივ დაძერწილი ერთეული ან წყვილი კონუსური კოპებითაა წარმოდგენილი. თიხაში გასამჭლევებლად შერეულია დანაყილი ბაზალტი ან ხვინჭა, იშვიათად ქარსიც. როგორც უკვე იყო აღნიშნული, შულავერის გორის VI—IV ჰორიზონტების ჭურჭელს მხოლოდ ზედაპირზე ეტყობა ბზის უმნიშვნელო მინარევი (III ჰორიზონტში კი კეცშიც შეიმჩნევა არაორგანულ მინარევთან ბზის კომბინაცია). აღსანიშნავია, რომ სადღეისოდ ცნობილ უადრეს ანატოლიურ კერამიკაზეც იმავე მოვლენას ვხვდებით — ჩათალ-ჰუიუკის X—IX საამშენებლო დონეებზე კერამიკის გასამჭლევებლად გამოყენებულია სილა, ქარსი და ბზე. ეს უკანასკნელი ხშირად მხოლოდ ჭურჭლის ზედაპირზე ჩანს[6].

---

[5] აღნიშნული დაყოფა ფაქტიურად იმეორებს ჩვენ მიერ ადრე წამოყენებული პერიოდიზაციის სქემას, მაგრამ უფრო დაკონკრეტებულია. ადრინდელი პერიოდიზაციის I ეტაპს ამ ახალი სქემის მიხედვით შეესაბამება I- და II საფეხური, II ეტაპს — III და ნაწილობრივ IV საფეხური, III ეტაპს — ნაწილობრივ IV და მთლიანად V საფეხური — იხ. თ. კიღურაძე, ქვემო ქართლის ადრესამიწათმოქმედო ხანის ნამოსახლარების პერიოდიზაციისათვის, ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი საქართველოს ისტორიის პრობლემებისადმი (მოხსენებათა შინაარსი), თბილისი, 1973, გვ. 11—12.

[6] J. Mellaart, Excavations at Catal hüyük, 1963, Third Preliminary Report, AS, XIV, 1964, გვ. 82—84; ჩათალ ჰუიუკის ეს დონეები თარიღდება ძვ. წ. VII ათასწლეულის ბოლოთი.

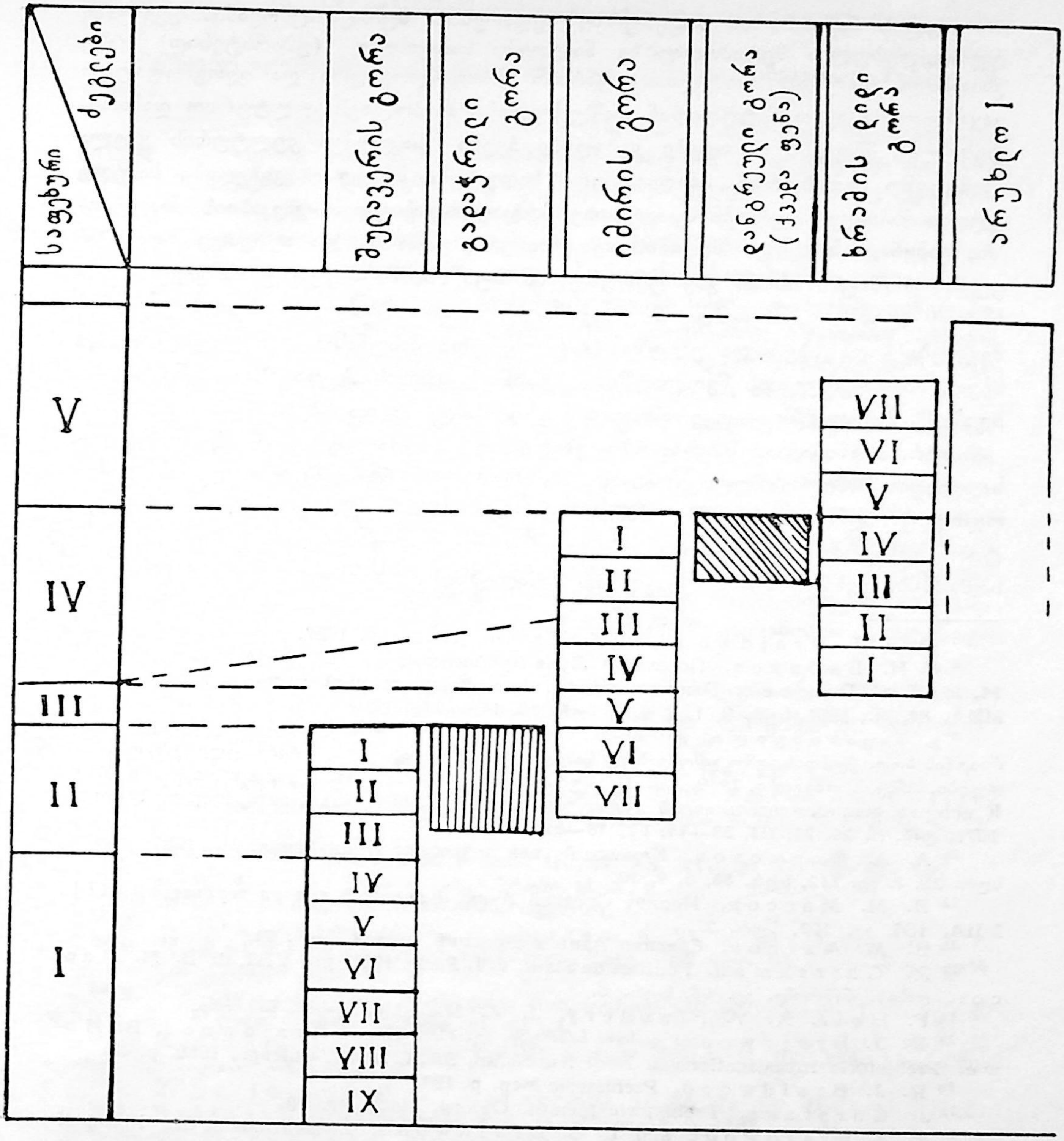

ქვემო ქართლის ადრესამიწათმოქმედო ძეგლების ქრონოლოგიური ურთიერთდამოკიდებულების სქემა

ძვლის ნაწარმი ამ საფეხურზე შედარებით მცირერიცხოვანია. ყველაზე გავრცელებულია მეტაპოდიებზე ნაკეთები სადგისები (უპირატესად შუაზე გაპობილ ძვალზე), რომელთაც ფართო ქრონოლოგიური და გეოგრაფიული გავრცელება აქვთ ნატუფიდან დაწყებული[7] ტრიპოლიეს კულტურით დამთავრებული[8]. მსგავსი იარაღები გვხვდება ჩვენი საკვლევი კულტურის ყველა მომდევნო საფეხურზე. ანალოგიური სადგისები მრავლად გვხვდება სამელე კლდის მასალებშიც[9]; ჩანს აგრეთვე ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ნეოლითში, კამენომოსტსკოეს მღვიმის ნეოლითურ ფენაში და აგრეთვე მაიკოპის კულტურაშიც[10]. ისინი გავრცელებულია შუა აზიაში — ჯეითუნის კულტურის სამივე ეტაპზე[11] და შემდგომ ეპოქაშიც[12], ირანსა (სიალკი I,[13] დეჰ-ლურანის ძეგლები[14] და სხვ.) და ერაყში (ჯარმოს[15] და ჰასუნას[16] კულტურებში და სხვა), სირია-კილიკიის ნეოლითში (მერსინი[17], ამუკის A და B ფაზაში[18]), ბეიდაში[19], ჰაჯილარში — უკერამიკოდან I ფენამდე [20] და სხვა.

გარდა ამისა, ამ საფეხურზე ვხვდებით მრგვალღეროიან „ბიკონუსურ" სადგისებს (ჩნდება შულავერის გორის VI ჰორიზონტიდან), რომელთაც არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ხშირად ისრისპირებსაც უწოდებენ[21]. იარაღის ეს ტიპი განაგრძობს არსებობას მომდევნო საფეხურებზეც. მრგვალღეროიანი სადგისები გვხვდება სამელე კლდის მასალებში[22]. მსგავსივე იარაღები გვხვდე-

---

[7] იხ. R. J. Braidwood, Prehistoric Men., Glenview, 1967, p.p. 104—105.

[8] С. Н. Бибиков, Поселение Лука-Врублевецкая, МИА, 38, М.—Л., 1953, ტაბ. 24, 25; Т. С. Пассек, Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья, МИА, 84, М., 1961, სურ. 9, 1, 2, 6, 7; სურ. 18, 14 და სხვ.

[9] გ. ჯავახიშვილი, ყვირილას ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ჭიათურის რაიონის სოფ. ქვემო ზოდში გამოქვაბულ სამელე კლდეში 1966 წელს ჩატარებული მუშაობის შედეგები, სსმაე, I, თბილისი, 1969, ტაბ. II, სურ. 2, ტაბ. IV—VI; Г. И. Джавахишвили, К истории раннеземледельческой культуры Западного Закавказья, автореферат, Тбилиси, 1971, ტაბ. II, 25, 26; III, 38—44; IV, 78—81.

[10] А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, М., 1965, გვ. 56, სურ. 21, 7. გვ. 112, სურ. 55, 6, 9, 10.

[11] В. М. Массон, Неолит Средней Азии, Каменный век на территории СССР, МИА, 166, გვ. 107, სურ. 2.

[12] В. М. Массон, Средняя Азия и Древний Восток, სურ. 21.

[13] R. Ghirshman. Fouilles de Sialk, v. I, Paris, 1938, pl. VIII, 6; В. М. Массон, დასახ. ნაშრომი, გვ. 44, სურ. 6.

[14] F. Hole, K. V. Flannery, J. A. Neely, დასახ. ნაშრომი.

[15] R. J. Braidwood; დასახ. ნაშრომი, გვ. 119; R. J. Braidwood, B. Howe. Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan, SACC № 31, Chicago, 1960, p. 46.

[16] R. J. Braidwood, Prehistoric Men, p. 123.

[17] J. Garstang, Prehistoric Mersin, Oxford, 1953, fig. 23.

[18] R. J. Braidwood and L. S. Braidwood, Excavations in the Plain of Antioch, v. I, Chicago, 1960, p. 65, fig. 38:1, p. 97, fig. 70 : 1,2.

[19] D. Kirkbride, Five Seasons at the Pre-Pottery Neolithic Village of Beidha in Iordan, PEQ, 1966, jan.-june, fig. 6 : 4, 5, 7, 9, 13.

[20] J. Mellaart, Excavations at Hacilar, Edinburgh, 1970, v. I, p. 162.

[21] М. Е. Фосс, Древнейшая история севера Европейской части СССР. МИА, 29, М., 1952, გვ. 48, სურ. 18—24; აქვეა მოცემული ამ ტიპის ანალოგიები ევროპაში.

[22] გ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. II, სურ. 2, ტაბ. IV—VI.

ბა ჰაჯილარის VI—II ფენებში[23], ჰასუნას კულტურის ადრეულ ძეგლ მატარაში[24].

წახნაგოვანლეროიანი სადგისები აქაც და საერთოდ სხვაგანაც მეტად იშვიათია.

ლულოვან ძვალზე ნაკეთები საპრიალებლები, რომლებიც ჩვენთან პირველად შულავერის გორის V ჰორიზონტში ჩნდება, სადგისების მსგავსად მრავალ კულტურაში გვხვდება, მაგრამ მათი გავრცელება როგორც ტერიტორიალურად, ისე ქრონოლოგიურად ბევრად უფრო შეზღუდულია. როგორც მთელ, ისე გაპობილ ლულოვან ძვალზე ნაკეთები საპრიალებლები განაგრძობს არსებობას საკვლევი კულტურის ყველა მომდევნო საფეხურზე. ამიერკავკასიის გარეთ გაუპობელ ლულოვან ძვალზე ნაკეთები საპრიალებლები გვხვდება ჩათალ-ჰუიუკში (V ფენიდან მოკიდებული)[25], ჰასუნაში[26]; იშვიათად სხვაგანაც. გაპობილ ლულოვან ძვალზე ნაკეთები კი — ბეიდაში[27], მატარაში[28], „უკრაინის ნეოლითში“ (გაივორონპოლიჟოკი, სოკოლცი და სხვა)[29].

ამ საფეხურზე დადასტურებული ლულოვან ძვალზე ნაკეთები „დანა-საპრიალებლები“ გვხვდება II და III საფეხურის მასალებშიც. წინა აზიაში ანალოგიური იარაღები ჩანს ჯარმოში[30], ჰაჯილარსა[31] და მატარაში[32]. მრგვალლეროიანი „დანა-საპრიალებელი“ კი ამ საფეხურის გარდა მხოლოდ II საფეხურზე ჩანს. მათ პარალელი ჰაჯილარის VI—II ფენებში ეძებნებათ[33].

ძვლის კოვზი ამ საფეხურის გარდა გვხვდება II და III საფეხურის მასალებში (ი. ნარიმანოვი აღნიშნავს მათ არსებობას შომუ-თეფეზეც[34]). მათ ანალოგიები ეძებნებათ ჯარმოში[35], ჩათალ-ჰუიუკში[36], კარანოვო I, სტარჩევოში[37].

მეტად იშვიათია ამ საფეხურზე ირმის რქის იარაღები. მათ შორის დამახასიათებელია ირმის რქის „თოხები“, ძირითადად, ფუძე-რქაზე ნაკეთები,

---

[23] J. Mellaart, დასახ. ნაშრომი, გვ. 162; v. II, fig. 184 : 13, 14.

[24] R. J. Braidwood, L. S. Braidwood, J. G. Smith, Ch. Leslie Matarrah, a Southern variant of the Hassunan Assemblage, JNES, v. XI, № 1, 1952, p. 22, fig. 21 : 1, pl. XII, 2, 3.

[25] J. Mellaart. Excavations at Catal Hüyük, AS, XIV, p. 100, fig. 42 : 8,9.

[26] S. Lloyd, F. Safar, დასახ. ნაშრომი, pl. X, 2.

[27] D. Kirkbride, დასახ. ნაშრომი, fig. 6 : 1.

[28] R. J. Braidwood at al., Matarrah, p. 23, fig. 21 : 14, pl. XII, 6, 7.

[29] В. Н. Даниленко, Неолит Украины, Киев, 1969, სურ. 62, 6,7 — ამ იარაღებს ვ. დანილენკო სატეხებს უწოდებს.

[30] R. J. Braidwood, Prehistoric Men, სურათი 119 გვერდზე; R. J. Braidwood, B. Howe, დასახ. ნაშრომი, pl. 21 : 7.

[31] J. Mellaart, Excavations at Hacilar, v. I. გვ. 162, v. II, fig. 184 : 11— ჯ. მელაარტი მათ სადგისებთან აერთიანებს.

[32] R. J. Braidwood at al., Matarrah, გვ. 22, 23; fig. 21 : 7, pl. XII, 6.

[33] J. Mellaart, დასახ. ნაშრომი, v. I, გვ. 162; v. II, fig. 184 : 12, 15.

[34] И. Г. Нариманов, Археологические исследования поселения Шомутепе в 1963 г., გვ. 47.

[35] R. J. Braidwood, Prehistoric..., გვ. 119 (სურათი); R. J. Braidwood, B. Howe, დასახ. ნაშრომი, გვ. 46, pl. 21 : 8.

[36] J. Mellaart, Excavations at Catal Hüyük, AS, XIV, გვ. 103, fig. 43 : 13, 14.

[37] А. Л. Монгайт, Археология Западной Европы, М., 1973, გვ. 208 (სურათი), გვ. 212 (სურათი).

რომელთაც სატარე ნახვრეტი არ გააჩნია. მსგავსი იარაღები ჩვენს კულტურაში მხოლოდ მომდევნო საფეხურზე განაგრძობს არსებობას. მათ არცთუ ისე შორეული პარალელები მოეძებნებათ სამხრეთ კასპიისზღვისპირეთში — ბელტის გამოქვაბულის ადრე და გვიანმეზოლითურ ფენებში (27-ე და მე-13 ფენები)[38].

მხოლოდ ამ საფეხურზე გვხვდება ირმის რქის „კვერთხ-მუფტები", რომელთაც ჩვენს კულტურაში პარალელი არ მოეძებნებათ. მეტ-ნაკლებად მსგავსი იარაღი ნაპოვნია ჰაჯილარის VI ფენაში, გამჭოლ ნახვრეტში ჩასმული ქვის ცულითურთ[39]. მეტად ზოგადად, ჩვენი იარაღები კონსტრუქციული გადაწყვეტით ლინგბის ტიპის ცულებსაც მოგვაგონებს[40]. მსგავსი იარაღი გამოქვეყნებული აქვს ვ. დანილენკოსაც მიტკოვოსტროვიდან[41].

ამ საფეხურის ნატკეცი ქვის ინვენტარი წარმოდგენილია დიდი ზომის წაგრძელებული ლამელებით და ძირითადად მათზე ნაკეთები იარაღებით, რომელთა დახასიათებაზეც აქ აღარ შევჩერდებით. როგორც აღნიშნული იყო, ამ საფეხურისათვის დამახასიათებელია არგილიტის მასიური, ოვალური მოყვანილობის სახოკები, რომლებიც შემდეგ საფეხურზე აღარ გვხვდება, თუ არ ჩავთვლით შულავერის გორის III ჰორიზონტს. ამავე საფეხურისთვისაა დამახასიათებელი უხეში, ორმხრივდამუშავებული საჩეხ-საპობი იარაღების სიმრავლეც, იმ დროს როცა გახეხილ-გაპრიალებული იარაღი მხოლოდ ერთი ცალია.

ორიოდე სიტყვით შევჩერდებით ხელსაფქვავებზე. აქაური ქვედა ქვები ყველა „ვარცლისებურ" სამუშაოზედაპირიანია. ამ ფორმის ქვედა ქვები ქვემო ქართლში ყველა საფეხურის მასალაში გვხვდება (III საფეხურიდან სხვა ტიპის ხელსაფქვავებთან თანაარსებობს). მსგავსივე ქვედა ქვები გავრცელებული ჩანს დასავლეთ საქართველოს ნეოლითში (ოდიში)[42] და სამელე კლდეში, ოღონდ ბევრად მცირე ზომისა; კავკასიის გარეთ მათ პარალელი მოეძებნებათ დეჰლურანში — ალი კოშის წინაკერამიკულ ფაზაში მცირე რაოდენობითაა, მაგრამ დამახასიათებელია ამავე რაიონის უადრესი კერამიკული, ე. წ. მოჰამად-ჯაფარის ფაზისათვის[43], მსგავსივე ხელსაფქვავები ჩანს გავრცელებული ჰასუნა Ia-ში[44] და ბელტის კერამიკულ ნეოლითში (მე-2 ფენაში[45]). მსგავსივე, ყველა

---

[38] C. S. Coon, Cave Explorations in Iran, 1949; Philadelphia, 1951, გვ. 74, pl. IX, 7—9; კარლტონ კუნი მათ სატეხებად მიიჩნევს.

[39] J. Mellaart, Excavations at Hacilar, v. I, გვ. 161, v. II, fig. 171.

[40] В. Г. Чайльд, У истоков европейской цивилизации, გვ. 133, სურ. 21. А. Л. Монгайт, დასახ. ნაშრომი, გვ. 184, იხ. სქოლიო 23 193-ე გვერდზე, ლინგბი მეზოლითური კულტურაა ჩრდ. ევროპაში, თარიღდება ზოგადად VII—VI ათასწლ. ძვ. წ. (იქვე, გვ. 175).

[41] В. Н. Даниленко, დასახ. ნაშრომი, გვ. 76, სურ. 31, 3.

[42] ანალოგიური ხელსაფქვავის ფრაგმენტი ოდიშიდან ექსპონირებულია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გამოფენაზე.

[43] F. Hole, K. V. Flannery, J. A. Neely, დასახ. ნაშრომი, გვ. 171, fig. 74: c, d; შევნიშნავთ, რომ ავტორები დეჰ-ლურანის ალი-კოშის ფაზას ათარიღებენ ძვ. წ. 6750—6000 წლებით, ხოლო მოჰამად-ჯაფარის ფაზას — ძვ. წ. 6000—5600 წლებით. იგივე ავტორები პარალელს ჯარმოში უთითებენ (იქვე, გვ. 176), მაგრამ ჯარმოს ხელსაფქვავი რამდენადმე განსხვავებული ფორმისაა, თითქმის მრგვალია — იხ. R. J. Braidwood, B. Howe, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 20 : 1.

[44] S. Lloyd, F. Safar, დასახ. ნაშრომი, იხ. ტაბ. IX, I.

[45] C. S. Coon, დასახ. ნაშრომი, გვ. 75, ტაბ. XIV, 3; აღსანიშნავია, რომ ბელტისა და დეჰ-ლურანის ხელსაფქვავებზე, ისევე როგორც ქვემო ქართლში აღმოჩენილებზე, ხშირად შეიმჩნევა ოქრის დამუშავების კვალი.

მხრიდან ჩაღრმავებული ხელსაფქვევები, ოღონდ განსხვავებული ფორმისა, ჩანს ბუგ-დნესტრის ნეოლითშიც[46].

ამ ხელსაფქვავების შესაბამისი კურანტები ორნაირია — ცალმხრივი (ძირბრტყელი — ამოზურგული) და ორმხრივი (ოვალურგანივკვეთიანი). კურანტების ორივე ტიპი შემდგომ საფეხურებზეც განაგრძობს არსებობას, ოღონდ საგრძნობლად იცვლება მათი ფორმა და ზომები. აღსანიშნავია, რომ პირველი ტიპის კურანტებს პარალელი აგრეთვე დეჰ-ლურანში — ალი-კოშისა და მოჰამად-ჯაფარის ფაზებში ეძებნება[47].

ოვალური მოყვანილობის მასიური ქვები, შუაში ფართო ნახვრეტით — „საჩიჩქნი ჯოხის დასამძიმებელი" ჩვენთან გვხვდება მხოლოდ I და II საფეხურზე. მსგავსი ქვები ნაპოვნია ჰასუნა Ia-ში[48], ბელტის გამოქვაბულის კერამიკულ ფენებში (მე-7 და B)[49] და სხვ[50].

აღსანიშნავია ჩვენი კულტურის I საფეხურზე აღმოჩენილი ლახტისთავის ფრაგმენტი (შულავრის გორის IV ჰორიზონტში). ლახტისთავები II გარდა, ამ კულტურის ყველა მომდევნო საფეხურზე გვხვდება. ადრეული ლახტისთავები ცნობილია ჰაჯილარის VI და II—I ფენებიდან[51].

შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურის განვითარების II საფეხურს მივაკუთვნებთ შულავერის გორის III—I, იმირის გორის VII—VI ჰორიზონტებსა და გადაჭრილ გორას (ტაბ. 57).

ამ საფეხურზე განაგრძობს არსებობას ტრადიციული კერამიკული ნაწარმი, მაგრამ მასთან ერთად ჩნდება მოვარდისფროდ გამომწვარი ჭურჭელი საკმაოდ კარგად მოგლუვებული, ზოგჯერ სუსტად გაპრიალებული ზედაპირით. I საფეხურისაგან განსხვავებით სიახლეს წარმოადგენს მცირერიცხოვანი ბზენარევი ჭურჭლის გაჩენა, აგრეთვე ჭურჭლის ძირებზე ლასტის სპირალური ანაბეჭდი. ამ საფეხურის ბოლოს კი შულავერის გორის I ჰორიზონტში ჩნდება ერთეული ფრაგმენტები შედარებით თხელკეციანი, მოვარდისფროდ გამომწვარი, ზედაპირ და შიდაპირგაპრიალებული კერამიკისა და აგრეთვე ზოგიერთი ახალი ფორმა. ჭურჭლის ძირების უმეტესობა წრიული მოყვანილობისაა და მასიურ მკვეთრად გამოყვანილქუსლიანია, თუმცა ამ საფეხურის ბოლოს ჩნდება უქუსლო და დაკუთხული ძირები (ოითო შემთხვევაა).

მთავარი განმსაზღვრელი კი ამ საფეხურისათვის ის არის, რომ აქ ჩნდება ჭურჭლის შემკობის ახალი წესი — ჭდეული ორნამენტაცია, რომელიც რელიეფურთან თანაარსებობს. რელიეფური ორნამენტი, ტრადიციულად, მხოლოდ პირის გასწვრივ ერთრიგად დაძერწილი კოპებითაა წარმოდგენილი და მხოლოდ პირმოყრილ ჭურჭლებს ახასიათებს, ჭდეული კი გვხვდება როგორც პირმოყრილ, ისე პირგადაშლილ ჭურჭლებზე. ჭდეული ორნამენტით შემკულია ზოგიერთი ჭურჭლის პირი ან მხარი, ზოგჯერ კი ორივე. პირი დაჭდეული აქვს როგორც პირმოყრილ, ისე პირგადაშლილ ჭურჭლებს, ხოლო მხარზე დატანილი ჭდეული ორნამენტი აღნიშნულია მხოლოდ პირგადაშლილ ჭურჭ-

---

46 В. Н. Даниленко, დასახ. ნაშრომი, გვ. 162. სურ. 129 : 45, 132 : 8, 10—14.

47 F. Hole, K. V. Flannery, J. A. Neely, დასახ. ნაშრომი, გვ. 182, fig. 78 : q, r.

48 S. Lloyd, F. Safar, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. IX, I.

49 C. S. Coon, დასახ. ნაშრომი, გვ. 75, 76, ტაბ. XV, 1, 3.

50 Г. Чайльд, Прогресс и археология, М., 1949, გვ. 47, 48.

51 J. Mellaart, Excavations at Hacilar, v. II, fig. 172 : 1—4.

ლებზე — ძირითადად გვხვდება ვერტიკალურად განლაგებული „თევზიფხური“ სახეები; უფრო იშვიათია ტეხილხაზოვანი გეომეტრიული ორნამენტი ან ვერტიკალური ტალღისებური ხაზები. ზოგიერთ ფრაგმენტზე ჩანს თითქოს სხვა სახის ჭდეული ორნამენტაციაც, მაგრამ ფრაგმენტების სიმცირის გამო ჭირს მათი განსაზღვრა.

ჭდეული ორნამენტი ჩვენს კულტურაში მხოლოდ ამ საფეხურზეა გავრცელებული (თუ არ ჩავთვლით მხოლოდ პირდაჭდეული ჭურჭლის თითო ფრაგმენტის აღმოჩენას იმირის გორის არასტრატიფიცირებულ ფენებსა და დანგრეულ გორაზე). ეს ფრიად საინტერესო მოვლენაა, რადგანაც ამგვარი ორნამენტაცია ფართოდაა გავრცელებული დასავლეთ საქართველოს ნეოლითურ ძეგლებზე (ანასეული II, ოდიში) და ჩვენი საკვლევი კულტურის ამ საფეხურს გარკვეულად აახლოებს მათთან.

პირდაჭდეული ჭურჭელი მრავლადაა ანასეული II[52] და ოდიშის[53] კერამიკაში. აქვე ფართოდაა გავრცელებული კორპუსზე დატანილი „წიწვოვანი“ თუ „თავთავისებური“ სახეები, რომლებიც ხშირად ვერტიკალურადაა განლაგებული[54], და ჰორიზონტალურ, იშვიათად ვერტიკალურ ზოლებად დატანილი ტეხილხაზოვანი ორნამენტი[55]. როგორც ლ. ნებიერიძე აღნიშნავს, მხარზე დატანილი ჭდეული ორნამენტი ძირითადად პირდაჭდეულ ჭურჭლებზე შეინიშნება[56]. ანასეულ II ვხვდებით ვერტიკალურად დატანილ ტალღისებურ ზოლებსაც[57].

ამავე ძეგლებზე (ოდიში და ანასეული II) გვხვდება კონუსური კოპებიც[58], რითაც აგრეთვე აქაური კერამიკა უკავშირდება ჩვენს ძეგლებს. როგორც ლ. ნებიერიძე აღნიშნავს, კოპები გვხვდება სრულიად სადა ფრაგმენტებზეც[59], რაც ესოდენ დამახასიათებელია ჩვენი კულტურისათვის. გარდა აღნიშნულისა, ანასეული II და ოდიშის კერამიკაში შეინიშნება ისეთი რელიეფური მინაძერწები, რომელიც ჩვენს ძეგლებზე III და შემდგომ საფეხურებზე გვხვდება[60], რის შესახებაც ქვემოთ გვექნება საუბარი.

პირდაჭდეული ჭურჭლები დამახასიათებელია სამელე კლდის სხვადასხვა ფენის მასალებისათვის[61].

აღსანიშნავია, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითურ ძეგლზე, ქვედა შილოვკაში, რომლის კერამიკისათვის ორნამენტი სრულიად უცხოა, ჩვენი

---

[52] ლ. ნ ე ბ ი ე რ ი ძ ე, დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, თბ., 1972, გვ. 43, 47, ტაბ. XX, 1—8.

[53] ი ქ ვ ე, გვ. 56, ტაბ. XXXV, 2; XXXVI, 1, 2, 3, 6, 7, 9.

[54] ი ქ ვ ე, გვ. 43, ტაბ. XIX, 9; XX, 1, 3; XXI, 3—7, 11, 12, 14; გვ. 56, ტაბ. XXXV, 6—10.

[55] ი ქ ვ ე, გვ. 44, 56, ტაბ. XXII, 6—8; А. А. Ф о р м о з о в, Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа, МИА, 102, М., 1962, გვ. 125, სურ. 14:3, 4; ეს უკანასკნელი ახლო მსგავსებას იჩენს გადაჭრილი გორის ორნამენტირებულ ფრაგმენტთან, იხ. ტაბ. 45:20.

[56] ლ. ნ ე ბ ი ე რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 43.

[57] ი ქ ვ ე, გვ. 44, ტაბ. XXII, 3—5; შდრ. შულავრის გორის ანალოგიური ორნამენტი, ტ. XII, 2.

[58] ი ქ ვ ე, გვ. 44, 45, ტაბ. XXII, 1, 5.

[59] ი ქ ვ ე, გვ. 44.

[60] ი ქ ვ ე, გვ. 44, 45; ტაბ. XXII, 9, 11, 12; ტაბ. XXXVI, 10.

[61] გ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1971, სადისერტაციო ნაშრომი (ხელნაბეჭდი), ტაბ. VII, VIII.

კულტურის I და II საფეხურის მსგავსად, გვხვდება მხოლოდ მცირედპირმოყრილი ან ოდნავ პირგადაშლილი ჭურჭლები, მაგრამ ჩვენი ამ საფეხურების კერამიკისაგან განსხვავებით აქაურ ჭურჭლებს ნაკლებად მასიური და სუსტად გამოყვანილქუსლიანი ძირები აქვს[62].

წინა აზიის ძეგლებზე ჭდეული ორნამენტი დამახასიათებელია ჰასუნას კულტურისათვის, მაგრამ ჩვენ მასალებთან, ისევე როგორც დას. ამიერკავკასიის ნეოლითის ჭდეულ ორნამენტთან მისი შედარება მხოლოდ მეტად ზოგადი ხასიათისაა, შეიძლება ითქვას, რომ არც შეიძლება, რადგანაც ჰასუნის კერამიკის შემკულობა ჭდეული კი არა, ძალიან წმინდა ნაკაწრი ზოლებისაგან შედგება. ჰასუნაში ვხვდებით „წიწვოვან“ თუ „თევზიფხურ“ სახეებს[63], მატარასა და იარიმ-თეფე I-ში — ვერტიკალურ ტალღისებურ ზოლებს[64].

როგორც აღვნიშნეთ, შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურის II საფეხურზე ვხვდებით პირველად ნამჯანარევ კერამიკას, რომლის წილიც ქვემო ქართლის ძეგლების კერამიკის საერთო მასაში III და IV საფეხურებზე საგრძნობლად მატულობს, ხოლო V საფეხურზე ისევ მცირდება. ამასთან დაკავშირებით გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრება, რომ ნამჯიანი კერამიკა დამახასიათებელია ირანული წრისათვის და მისი გავრცელება დასავლეთით აღმოსავლურ გავლენებს უკავშირდება[65], მართებული არ არის. ამას გვიდასტურებს ნამჯანარევი კერამიკის გავრცელება წინა აზიის მრავალ ადრეულ კულტურაში — იგი გვხვდება ჯარმოში, ალი აგჰაში[66], ჰასუნა I a დონეზე, იერიქონის IX ფენის მე-2 სტადიაში[67], მატარაში[68], საკჩე-გიოზუს უძველეს, წინაჰალაფურ პერიოდში[69], იშვიათად ჩანს აქვე — II პერიოდში[70], სერიკის ობეიდურ ნაწარმში[71], ბიბლოსში და ამუკ A-ში[72], და სხვ. ნამჯანარევი კერამიკა ჩანს ევროპაშიც ნეოლითურ ძეგლებზე, მაგ., სტარჩევნო-კოროშის კულტურაში[73], ბულგარეთში, ე. წ. „ზლატარსკის კულტურაში“[74] და სხვა.

---

[62] А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, სურ. 27; ა. ფორმოზოვის აზრით, ქვედა შილოვკა უფრო ადრეული ძეგლი უნდა იყოს, ვიდრე ოდიშია. გვ. 147.

[63] S. Lloyd, F. Safar, დასახ. ნაშრომი, fig. 3, 1; 4:2, 3, 6, 7; 10 : 1, 5, 7, 9, 11, 12.

[64] R. J. Braidwood at al., Matarrah, fig. 8 : 5, pl. VI, 5; Н. Я. Мерперт, Р. М. Мунчаев, Раннеземледельческие поселения Северной Месопотамии, СА, 1971, № 3, გვ. 157.

[65] А. А. Иессен, Кавказ и Древний Восток..., გვ. 13; Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнарева, Новые материалы..., გვ. 360.

[66] J. Mellaart, Earliest Civilizations of the Near East, London, 1965, გვ. 50. იხ. F. A. Matson. Specialized Ceramic Studies; R. J. Braidwood, B. Howe, დასახ. ნაშრ., გვ. 64—66.

[67] S. Lloyd, F. Safar, დასახ. ნაშრომი, გვ. 265.

[68] R. J. Braidwood at al. დასახ. ნაშრომი, გვ. 10.

[69] J. Plat Taylor, M. V. Seton Williams, J. Waechter, The Excavations at Sakce Gözü, «Iraq», v. XII, part 2, 1950, p. 83, 84.

[70] იქვე, გვ. 95.

[71] Joan Oates, Prehistoric Investigations near Mandali, Iraq, «Iraq», v. XXX, part 1, 1968, p. 17—20.

[72] J. Mellaart, Earliest Civilizations..., p. 59, 60.

[73] А. Л. Монгайт, დასახ. ნაშრომი, გვ. 208; Г. Б. Федоров, Л. Л. Полевой, Археология Румынии, М., 1973, გვ. 37.

[74] Х. Тодорова, Новая культура среднего неолита в Северо-Восточной Болгарии, СА, 1973, № 4, გვ. 29.

ძვლის ნაწარმი ამ საფეხურზეც ძირითადად I საფეხურისათვის დამახასიათებელი იარაღებითაა წარმოდგენილი. გვხვდება მეტაპოდიაზე ნაკეთები, მრგვალღეროიანი („ბიკონუსური“), წახნაგოვანღეროიანი და მასიური ატიპიური სადგისები. გვხვდება როგორც გაუპობელ, ისე გაპობილ ლულოვან ძვალზე ნაკეთები საპრიალებლები, ლულოვან ძვალზე ნაკეთები და მრგვალღეროიანი „დანასაპრიალებლები“ და კოვზის ფრაგმენტი. მაგრამ აქ ჩნდება იარაღთა ზოგი, ახალი კატეგორიაც. ასეთებია მსხვილფეხა საქონლის ნეკნის ძვალზე ნაკეთები საპრიალებლები, რომლებიც იმირის გორის ზედა ჰორიზონტებშიც (IV საფეხური) გვხვდება. მსგავსი იარაღები ჩათალ ჰუიუკშიც ლულოვან ძვალზე ნაკეთებ საპრიალებლებზე უფრო გვიან ჩნდება, ძეგლის ზედა ფენებში[75], თუმცა ანალოგიური იარაღები ბეიდაშიცაა აღმოჩენილი[76]. მსგავსივე იარაღები ნაპოვნია მატარაშიც[77], მაგრამ აქ და ჰასუნაში ნაპოვნი საპრიალებლები უფრო მეტად ჰგავს ჩვენთან მომდევნო ორ საფეხურზე გავრცელებულ ანალოგიურ იარაღებს (იხ. ქვემოთ).

ახალი ტიპია აგრეთვე, მსხვილფეხა საქონლის ბეჭის ძვლის ქედზე ნაკეთები საპრიალებლები. რომლებიც მომდევნო ორ საფეხურზეც განაგრძობს არსებობას. ამ ტიპის იარაღები თითქოს მხოლოდ იმირის გორისათვის ჩანს დამახასიათებელი, მათი პარალელები ჩვენთვის უცნობია.

ამ საფეხურზე ჩნდება და მომდევნო ორზეც (ე. ი. III და IV) განაგრძობს არსებობას თხელფირფიტოვანი საპრიალებლები. მათ ანალოგიები ეძებნებათ ჩათალ ჰუიუკის ზედა ფენაში[78] და ჰასუნაში[79].

ამ საფეხურზე ვხვდებით პირველად, აგრეთვე, თხელფირფიტოვან ძვალზე ნაკეთებ „დანისებურ“ ნივთებსაც, რომლებიც დამახასიათებელია აგრეთვე III და IV საფეხურის მასალებისათვის. მათი ზუსტი ანალოგიები ჩვენთვის უცნობია. წინა აზიის ძეგლებზე ისინი ზოგადად შეიძლება შეუდარდეს ჩათალ ჰუიუკისა[80] და ჰაჯილარის[81] ზოგიერთ ნივთს.

ძვლის იარაღთა კიდევ ერთი კატეგორია, რომელიც ამ საფეხურზე ჩნდება, არის „ისრისპირები“, რომელთა ერთი ვარიანტი, ე. წ. „ოვალურთავიანი“ მხოლოდ ამ საფეხურზე გვხვდება, მეორე — „რომბულთავიანი“ კი ყველა მომდევნო საფეხურზეა მეტ-ნაკლებად დადასტურებული. მათი ზუსტი ანალოგიები ჩვენთვის უცნობია. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, მსგავსი ნივთები წვნას უკავშირდება[82].

აქვე არის ერთი ეშვის „საკიდი“, ოთხკუთხა მოყვანილობისა, რომელსაც ცალ ბოლოში ორი ნახვრეტი აქვს, მეორეში კი — მხოლოდ ერთი. დეჰ-ლურანში გაპობილი და გაპრიალებული ტახის ეშვისაგან ნაკეთები, ცალ ან ორივე ბოლოში გახვრეტილი საკიდები გავრცელებულია მხოლოდ უკერამიკო —

[75] J. Mellaart, Excavations at Catal Hüvük, AS. XIV, გვ. 100, fig. 42, 12, 13, 17, 18.

[76] D. Kirkbride, დასახ. ნაშრომი, fig. 6, 10, 11.

[77] R. Braidwood at al., Matarrah, გვ. 23, pl. XII, 8.

[78] J. Mellaart, დასახ. ნაშრომი, გვ. 100, fig. 42, 10, 11.

[79] S. Lloyd, F. Safar, დასახ. ნაშრომი, pl. X, 2.

[80] J. Mellaart, დასახ. ნაშრომი, გვ. 100, f. 43 : 16.

[81] J. Mellaart, Excavations at Hacilar, v. I, გვ. 162, 163, v. II, fig. 183:1, 184:4, 5, 6; 185:8, 9.

[82] Ю. Липс, Происхождение вещей, М., 1954, სურ. 133-ე გვერდზე.

ბა', მორდეკისა და ადრე ალიკოშის ფაზაში. ალიკოშის ფაზაში ნაპოვნ ერთ ამგვარ საკიდს შულავრულის მსგავსად ცალ ბოლოში ორი, მოპირდაპირე მხარეს კი ერთი ნახვრეტი აქვს[83]. მსგავსი ნივთი ჩანს ჰაჯილარ I[84].

II საფეხურის რქის იარაღებს შორის, წინა საფეხურზე გავრცელებულის ანალოგიური თოხების გვერდით ჩნდება ახალი იარაღიც — მრგვალ, გამჭოლსატარენახვრეტიანი „ცულის" ფრაგმენტი. „ცულები" განაგრძობს არსებობას ყველა მომდევნო საფეხურზე, მეტ-ნაკლებად სახეშეცვლილი ფორმით. წინა აზიის ძეგლებში მათი ანალოგიები უცნობია (სხვა პარალელების შესახებ იხ. ქვემოთ).

მოკლედ შევჩერდებით ამ საფეხურის ნატკეცი ქვის მასალის დახასიათებაზე; თუ არ ჩავთვლით იარაღთა ორ ტიპს — არგილიტის მასიურ, ოვალურ სახოკებს, რომლებიც მხოლოდ I საფეხურზე გვხვდებოდა და ე. წ. „შომუ-თეფეს ტიპის" ნამგლის ჩასართებს, რომელსაც მხოლოდ III—V საფეხურზე ვხვდებით, მთლიანად კულტურაში ერთი სახის ქვის ინდუსტრიაა წარმოდგენილი, II საფეხურის მასალებში კი ყველაზე ნათლად ჩანს მისი დამახასიათებელი ნიშნები. აქ ჩვენ ვხვდებით მკვეთრად გამოსახულ ლამელარულ ტექნიკას, რომლისთვისაც ძირითადია წაგრძელებული მოყვანილობის ფართო ლამელები — „მაკროლამელები" და მათზე ნაკეთები იარაღები. მიკროლამელები იშვიათია. ძირითადად გავრცელებულია წესიერი, კონუსური მოყვანილობის ნუკლეუსები, მეტად სიმეტრიული და თანაზომიერი წახნაგებით, რომლებიც ხშირ შემთხვევაში ირგვლივ დამუშავებულია. აქვეა ერთეული დისკოსებური ნუკლეუსებიც. იარაღებიდან ყველაზე მრავლადაა სხვადასხვა ტიპის საჭრისები, შემდეგ მოდის საფხეკები (რომლებიც ხშირად დაუდევრადაა დამუშავებული), სახოკები, რომელთა შორისაც ჭარბობს ამ კულტურისათვის დამახასიათებული ნუკლეუსისებური იარაღები (უმეტესად კარგად დამუშავებული მსხვილფაცეტიანი რეტუშით), ხოწები ანუ სათლელისებური იარაღები და ბურღები თუ სახვრეტები. კულტურის განვითარებასთან ერთად ბურღების და განსაკუთრებით კი ხოწების პროცენტული რაოდენობა იზრდება, ისევე როგორც ნამგლის ჩასართებისა, სხვა იარაღთა პროცენტი კი მცირდება. ნუკლეუსისებური სახოკები, ესოდენ დამახასიათებელი პირველი სამი საფეხურისათვის, მეოთხეზე საგრძნობლად კლებულობს, ხოლო V საფეხურზე საერთოდ არ გვხვდება. ასევე საგრძნობია ლამელებსა და ანატკეცებს შორის არსებული შეფარდების შეცვლა: თუ პირველ სამ საფეხურზე ლამელები შესამჩნევად ჭარბობს ანატკეცებს, IV საფეხურზე თითქმის თანაბრდება, ხოლო V საფეხურზე ანატკეცების რაოდენობა ჭარბობს ლამელებისას.

მიკროლითური ტექნიკა ჩვენი კულტურისათვის დამახასიათებელი არ არის, საერთოდ არ ჩანს გეომეტრიული ფორმის მიკროლითები პირველ სამ საფეხურზე; IV საფეხურზე — იმირის გორის ზედა ჰორიზონტებში — ჩნდება ერთადერთი ტრაპეცია, ხოლო V საფეხურზე — ასევე ერთეული ტრაპეციციები და სეგმენტები. თუ რით შეიძლება იყოს გამოწვეული ამგვარი ვითარება, ამაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი, აქ წინასწარ მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ წინა აზიის ძალიან ბევრ ადრეულ ძეგლზე, მათ შორის უკერამიკო ნეო-

---

[83] F. Hole, K. V. Flannery, J. A. Neely, დასახ. ნაშრომი, გვ. 233, სურ. 100:a.

[84] J. Mellaart, დასახ. ნაშრომი, v. I. გვ. 163; v, II, fig. 185. 10.

ლითისაზეც, ვხვდებით ანალოგიურ სურათს — ფართოდაა გავრცელებული „მაკროლამელები“ და მათზე ნაკეთები იარაღები და სრულებით ან თითქმის არ გვხვდება გეომეტრიული ფორმის მიკროლითები. ასეთებია: ბეიდა[85], იერიქონის უკერამიკო ნეოლითი[86], ჰაჯილარი უკერამიკოდან I ფენამდე[87], ჩათალ-ჰუიუკი (ყველა ფენა)[88], აშიკლი ჰუიუკი და მისი მსგავსი ძეგლები ცენტრალურ ანატოლიაში[89], ჩაიონუ-თეფესი სამხრეთ-აღმოსავლეთ ანატოლიაში[90], დეჰლურანის ძეგლები ირანში[91] და სხვ.

აქ მხოლოდ რამდენიმე საინტერესო მომენტზე გავამახვილებთ ყურადღებას. ამ საფეხურის ერთ-ერთი ნუკლეუსი (შულავერის გორის I ჰორიზონტიდან) საოცრად ჰგავს ეძანის (ბარმაქსიზის) ერთ ნუკლეუსს, ხოლო რამდენიმე ნუკლეუსი იმირის გორის № 8 ნაგებობიდან ძალიან ახლო ანალოგიას ნახულობს ჩათალ ჰუიუკის V ფენაში, № 7 ნაგებობაში ნაპოვნ ნუკლეუსებთან როგორც დამუშავების ტექნიკით (მომზადება სწორი წაგრძელებული ლამელების მისაღებად: მართობულად ან თითქმის მართობულად განლაგებული დარტყმის მოედნის შესწორება თხელი ფირფიტების ატკეცვის საშუალებით), ისეც ფორმა-მოყვანილობითა და ზომებით. ჩათალ ჰუიუკის ნუკლეუსების ზომები ასეთია: 1. 11,8×3,5 სმ; 2. 12,1×3,2 სმ; 3. 10,9×3,3 სმ[92]; იმირის გორის შესაბამის ნუკლეუსთა ზომები: 1. 11,7×3,6 სმ; 2. 12,4×3,1 სმ; 3. 9.0×3,4 სმ.

მსგავსივე, დიდი ზომის ნუკლეუსები გვხვდება თეფე ალი-კოშის, უკერამიკო ალი-კოშის ფაზაში, მცირე ზომის კონუსურ და ფანქრისებურ ნუკლეუსებთან ერთად[93]. რამდენადმე მსგავსი ნუკლეუსები აღმოჩენილია ჰაჯილარის VI ფენაში[94].

---

85 D. Kirkbride, დასახ. ნაშრომი.

86 D. Kirkbride, A Brief Report on the Pre-Pottery Flint Cultures of Jericho, PEQ, 1960, july-dec., p. 116—119.

87 Peder Mortensen, Chipped Stone Industry, იხ. თავი 9 ჯ. მელაარტის წიგნში «Excavations at Hacilar», v. I, p. p. 153—157.

88 P. A. Bialor, The chipped Stone Industry of Catal Hüyük, AS, XII, 1962, p. 67—110. J. Mellaart, Excavations at Catal Hüyük, AS, XIV, pp. 103—111.

89 J. Todd, Aşikli Hüyük. A Protoneolithic Site in Central Anatolia, AS, XVI, 1966; J. Todd, The Neolithic Period in Central Anatolia, Copy of a paper presented to the VIII Congrès International Des Sciences Pre — et Protohistoriques, Beograd, Septemb., 1971; აშიკლი ჰუიუკის რადიოკარბონული თარიღები (5 განსაზღვრა) ძვ. წ. VIII ათასწლ. ბოლოსა და VII ათასწლეულის I ნახევარს შორის მერყეობს — იხ. Ian A. Todd, The Dating of Aşikli Hüyük in Central Anatolia, AJA, 1968, (72), p. 157—158.

90 R. J. Braidwood, H. Cambel, Ch. L. Redman, P. J. Watson, Beginings of Village-Farming Communities in Southeastern Turkey, Proceding of Natural Academie of Science, USA, 68, № 6, 1971; გვ. 1236—1240; ძვ. წ. VIII—VII ათასწლეულთა მიჯნით დათარიღებულ უკერამიკო ნეოლითის ამ ძეგლზე ცივად ნაჭედი სპილენძის ნივთებიცაა აღმოჩენილი.

91 F. Hole, K. V. Flannery, J. A. Neely, დასახ. ნაშრომი, იხ. ცხრილი, 4, 5, გვ. 83, 84.

92 იხ. P. A. Bialor, დასახ. ნაშრომი, გვ. 86, fig. 4 : 1—4.

93 F. Hole, K. V. Flanneri, J. A. Neely, დასახ. ნაშრომი, გვ. 94, სურ. 34: a, b; აღსანიშნავია, რომ დეჰ-ლურანში, ალი-კოშის წინაკერამიკულ ფაზაშიც არის აღმოჩენილი სპილენძის მძივი — იხ. აგრეთვე ი. ზადნეპროვსკის რეცენზია აღნიშნულ ნაშრომზე, CA, 1973, № 4, გვ. 284, სადაც ი. ზადნეპროვსკი წერს, რომ ალი-კოშის ფაზაში აღმოჩენილი ეს მძივი „მსოფლიოში უძველესი ლითონის ნივთიაო“, რაც, თუ გავითვალისწინებთ ჩაიონუ-თეფესის აღმოჩენებს, ცოტა გაზვიადებულია.

94 J. Mellaart. Excavations at Hacilar, v. I, p. 154, v. II, fig. 167: d, e.

დეჰ-ლურანის ძეგლებზე, როგორც გამთხრელები აღნიშნავენ, ბას მორდეჰის, ალი-კოშისა და ხაზინეჰის ფაზებში, ჩვენი კულტურის მსგავსად სპორადულად ჩანს დისკოიდალური ნუკლეუსებიც[95], რომელთა პარალელებს იგივე ავტორები ჯარმოსა და სარაბში მიუთითებენ[96].

აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ დეჰ-ლურანის ძეგლებზე ფ. ჰოლის, კ. ფლანერისა და ჯ. ნილის მიერ გამოყოფილი, ე. წ. „Tea Cozy"-ის ტიპის „ანატკეცების მისაღები ნუკლეუსები" როგორც ზომებით და ფორმა-მოყვანილობით, ისე დამუშავებით ჩვენი ნუკლეუსისებური სახოკების ზუსტი ანალოგიებია; როგორც ეს ავტორები მიუთითებენ, ის გავრცელებულია ალი-კოშისა და მოჰამად ჯაფარის ფაზებში, ანალოგიები კი ჯარმოსა და თეფეს სარაბში ეძებნება[97]. ჩვენს სახოკებს მოგვაგონებს აგრეთვე, მომდევნო — ზაბზის, ხაზინეჰისა და მეჰმეჰის ფაზებში გავრცელებული, ამავე ავტორთა მიერ ე. წ. „Thin Nodule"-ტიპის ანატკეცთა მისაღებ ნუკლეუსებად გამოყოფილი მსგავსივე ნივთები[98].

რაც შეეხება გახეხილ-გაპრიალებულ ქვის ნაწარმს, ის შულავერ-შომუთეფეს კულტურის II საფეხურზეც იშვიათად ჩანს[99] (სულ 7 ც.). აქ გვხვდება მაღალი ტრაპეციის ფორმის მთლიანად გახეხილ-გაპრიალებული სატეხები, ანალოგიური I საფეხურზე ნაპოვნი ერთადერთი იარაღისა, და მცირე ზომის ორმხრივლესილი ცულები თუ სათლელები.

გახეხილ-გაპრიალებული იარაღების კატეგორიას ეკუთვნის კირქვის ერთი ოთკუთხაგანივკვეთიანი, ბრტყელი ნივთი, რომელსაც ცალი ბოლო გახეხვა-გაპრიალების გზით სატეხისებურად თუ დანისებურად აქვს გაბასრებული. ორიოდე მსგავსი იარაღი შემდგომ საფეხურებზეცაა აღმოჩენილი. აღსანიშნავია, რომ ამ ნივთსაც პარალელი ეძებნება დეჰ-ლერანში, მოჰამად-ჯაფარის ფაზაში[100].

ხელსაფქვავები წინა საფეხურზე გავრცელებულის ანალოგიურია. ამ საფეხურზე კიდევ გვხვდება „მარგილის დასამძიმებელი ქვები". განსაკუთრებით საინტერესოა ამ საფეხურზე აღმოჩენილი ქვის იარაღთა ერთი კატეგორია, რომელთაც ჩვენ ძვლის იარაღების სახეხ-სალესებს ვუწოდებთ — ოვალური თუ კვერცხისებური მოყვანილობის რიყის ქვები განივი, კუთხოვანი V-სებრი, თუ მომრგვალებული U-სებრი ღარით. მსგავსი იარაღები ერთეული

---

[95] F. Hole, K. V. Flannery, J. A. Neely. დასახ. ნაშრომი, გვ. 97, fig. 37: a, b; ბას-მორდეჰის ფაზა თარიღდება ძვ. წ. 7500—6750 წლით.

[96] იქვე. გვ. 98.

[97] იქვე, გვ. 95, 97; fig. 35, ცოტა უცნაურია მათი ნუკლეუსებად ჩათვლა, თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ აღნიშნულ ძეგლებზე ანატკეცებზე ნაკეთები იარაღები თითქმის არ გვხვდება, მით უმეტეს, რომ ამ „ნუკლეუსებიდან" მხოლოდ ქერცლისებური ანატკეცების მიღება თუ შეიძლება — ზოგიერთი მათგანი 2 სმ სიმაღლისაც არ არის. ამას, როგორც ჩანს, ავტორებიც გრძნობენ, რადგან აღნიშნავენ, რომ არც ერთ მათგანს არ ეტყობა გამოყენების რაიმე ნიშანი, თორემ საფხეკებად შეიძლებოდა მათი ჩათვლაო. აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ, როგორც გამთხრელებიც აღნიშნავენ, ამ „ნუკლეუსებს" ეტყობა მეორადი დამუშავებაც — დარტყმის მოედნის კიდის შესწორება, რითაც აგრეთვე ჩვენს სახოკებს მოგვაგონებს.

[98] იქვე, გვ. 100, fig. 36: d, e; ზაბზის ფაზას გამთხრელები ძვ. წ. 5500—5000 წლებით ათარიღებენ, ხაზინეჰის ფაზას — 5000—4500, ხოლო მეჰმეჰის ფაზას — 4500—4000 წლებით.

[99] ანალოგიური ვითარებაა დეჰ-ლურანის ძეგლებზეც, იხ. იქვე.

[100] F. Hole, K. V. Flannery, J. A. Neely, დასახ. ნაშრომი, გვ. 192, fig. 84: a, b.

ცალების სახით გვხვდება მომდევნო ორ საფეხურზეც. ანალოგიური იარაღი, ოღონდ სიგრძივი ღარით, ნაპოვნია ანასეულ II-ზეც[101]. ჩვენი სახეხების ანალოგიური იარაღები ჩანს კარიმ-შაჰირში[102], ჯარმოში[103], დეჰ-ლურანში, ძირითადად, ალი-კოშისა და მოჰამად ჯაფარის ფაზებში, თუმცა ერთეული ეგზემპლარები აგრძელებს არსებობას მეჰმეჰის ფაზამდე[104]. ფ. ჰოლის, კ. ფლანერისა და ჯ. ნილის მიხედვით, მსგავსი ქვები ნაპოვნია ზარზის გამოქვაბულში, ზავი-ჩემი-შანიდარში, თეფე ასიაბსა და თეფე გურანში[105].

ამავე საფეხურზე პირველად გვხვდება ქვის მასიური როდინები, რომლებიც მომდევნო საფეხურებზეც განაგრძობს არსებობას. მსგავსი დიდი ზომის როდინები წინა აზიის თითქმის ყველა ძველ კულტურაში გვხვდება ჯარმოდან დაწყებული გვიან ძეგლებამდე.

II საფეხურს უნდა ეკუთვნოდეს შულავერის გორაზე ზედაპირულად ნაპოვნი ერთადერთი მაკროლითური იარაღიც. ჩვენს კულტურაში სხვაგან მსგავსი ნივთი ჯერჯერობით ნაპოვნი არ ყოფილა. ეს მაკროლითი გარკვეულ სიახლოვეს იჩენს დასავლეთ საქართველოს ნეოლითური ძეგლებიდან მომდინარე ზოგიერთ იარაღთან. ჩვენი მაკროლითის შორეული პარალელი ცნობილია უკრაინის ტერიტორიაზე... უკერამიკო ბეიდაზეც, სადაც მაკროლითები აგრეთვე ნაკლებადაა გავრცელებული[106].

დანამდვილებით ძნელი სათქმელია, მაგრამ, როგორც ჩანს, ამავე საფეხურს უნდა მივაკუთვნოთ შულავერის გორის ანთროპომორფული ქანდაკებაც, რომელიც ბორცვის „მოჭრილ ზედაპირზეა“ ნაპოვნი.

II საფეხურთან შედარებით მნიშვნელოვანი განსხვავებანი შეინიშნება ჩვენი კულტურის მომდევნო — III საფეხურზე, რომელსაც პირობითად მივაკუთვნებთ იმირის გორის მხოლოდ V საამშენებლო ჰორიზონტს[107] (ტაბ. 58).

III საფეხურზე წინასთან შედარებით ბევრად უფრო მოწესრიგებულად ჩანს განლაგებული ნაგებობები, რომლებიც ეზოებთან ერთად ცალკეულ კომპლექსებს ქმნიან; ეს კომპლექსები კი ვრცელი ცენტრალური მოედნის გარშემოა განლაგებული[108]. ასეთივე გეგმარება დამახასიათებელი ჩანს მომდევნო ორი საფეხურის ძეგლებისათვისაც.

კერამიკაში ჩნდება ახალი ფორმები, რომლებიც თუმცა ადრეულ საფეხურებზე არსებულის განვითარებას და გადამუშავებას წარმოადგენს, ძველისაგან მაინც საგრძნობლად განსხვავდება.

აღსანიშნავია, რომ თუ II საფეხურზე ერთეული იყო ნამჯანარევი თიხისაგან ნაძერწი ან ზედაპირი და შიდაპირგაპრიალებული ჭურჭელი, აქ უკვე დამუშავების მიხედვით მკვეთრად გამოიყოფა სამი კერამიკული ჯგუფი.

---

[101] ლ. ნ ე ბ ი ე რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 39, ტაბ. XV, 1.

[102] R. J. B r a i d w o o d, Prehistoric Men, გვ. 107 (სურათი).

[103] R. J. B r a i d w o o d, B. H o w e, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45, pl. 23: 5, 6.

[104] F. H o l e, K. V. F l a n n e r y, J. A. N e e l y, დასახ. ნაშრომი, გვ. 196, fig. 83 : a, f.

[105] ი ქ ვ ე, გვ. 196.

[106] D. K i r k b r i d e, Five Seasons..., fig. 17:1.

[107] პირობითად, იმიტომ, რომ ალბათ IV და შესაძლოა III ჰორიზონტიც სავარაუდოა, რომ ამ საფეხურს ეკუთვნოდეს, მაგრამ რადგანაც არ მოხერხდა მასალის გამიჯვნა, იძულებული ვართ მხოლოდ V ჰორიზონტის შესახებ ვილაპარაკოთ.

[108] იხ. А. И. Д ж а в а х и ш в и л и, Строительное дело... გვ. 50, 51.

საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ ზოგიერთ ჭურჭელს „ორფეროვანი“ კეცი აქვს — მოვარდისფრო ზედაპირი და მოშავო შიდაპირი. „ორფეროვანკეციანი“ ჭურჭლების რაოდენობა მომდევნო ორ საფეხურზე უფრო მატულობს.

III საფეხურის ჭურჭლის ძირები უმეტესად ქუსლიანია, მაგრამ აღარ ჩანს ქუსლის ის მასიურობა და ნაპირებისაკენ მკვეთრად „განზიდვა“, რაც წინა ორ საფეხურზე გვხვდებოდა. ამავე დროს ჩანს სრულიად უქუსლო ძირებიც. ჭურჭლის ძირებზე ხშირად შეიმჩნევა ლასტის სპირალური ანაბეჭდი. აქ აღმოჩენილი ზოგიერთი ძირი ოვალური მოყვანილობისაა, შესაბამისად ეკუთვნის ოვალური მოყვანილობის ჭურჭელს. ოვალური მოყვანილობის ჭურჭელი, რომელიც პირველად ამ საფეხურზე გვხვდება, განაგრძობს არსებობას მომდევნო ორ საფეხურზეც. ოვალური ფორმის ჭურჭლები წინა აზიაში ბევრ ადრეულ ძეგლზე გვხვდება, მაგალითად: ჩათალ-ჰუიუკში[109], ჰაჯილარში[110], ჰასუნში[111], და დეჰ-ლურანის ძეგლებზე მოჰამად ჯაფარისა და ბაზზის ფაზაში[112], ჯეითუნზე[113] და სხვა.

ამ საფეხურის ჭურჭლებზე, ტრადიციულ გათხელებულ და მომრგვალებულ ქობასთან ერთად გვხვდება მანამდე უცნობი წაკვეთილი, „ზემოდან ბრტყელი“ პირებიც, რაც აგრეთვე შემდგომ საფეხურებზეც გრძელდება. აქვე ჩნდება ჭურჭლებიც, რომელთაც პირის ნაწილი ჩადრეკილი აქვს, ეს მოვლენა დამახასიათებელია მომდევნო ორი საფეხურის თიხის ნაწარმისათვისაც. ჩვენი კულტურის გარეთ მსგავსი პირჩადრეკილი ჭურჭლები თითქოს არ შეინიშნება.

როგორც აღნიშნული გვქონდა, ამ საფეხურზე კერამიკაში ჩნდება მთელი რიგი ახალი ფორმებისა, რომელიც შემდგომ ორ საფეხურზე დიდად არ იცვლება. მათგან განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს პირმოყრილი, კასრისებური ფორმის ქილები, რომლებიც დამახასიათებელ ფორმად რჩება ყველა მომდევნო საფეხურზეც. ეს ფორმა განვითარებული ჩანს I საფეხურზე არსებული პირმოყრილი, კვერცხისებურტანიანი ქილებიდან. საერთოდ, პირმოყრილი, უყელო ჭურჭლები (ე. წ. Hole-mouth jars) დამახასიათებელია წინა აზიის ყველა ადრეკერამიკული კომპლექსისათვის. ამავე ტიპს ეკუთვნის ჩვენი კასრისებური მოყვანილობის ქილებიც. ანალოგიური ფორმის ჭურჭელი ჩანს ჩათალ-ჰუიუკის ზედა ფენებში[114] და კიზილკაიას ადრე ნეოლითში[115]. ჩვენს ქილებთან ახლოს მდგომი ფორმის ჭურჭლები გავრცელებულია დეჰ-ლურანის ძეგლებზეც — მოჰამედ ჯაფარის, ბაზზისა და ხაზინეჰის ფაზებში[116].

განსაკუთრებით აღსანიშნავია III საფეხურის ჭურჭლის შემკულობა, რომელიც მხოლოდ რელიეფურია (ჭდეულორნამენტიანი ჭურჭლის აღმოჩენის არც ერთი შემთხვევა არ ყოფილა როგორც III, ისე მომდევნო საფეხურებზე). თუ პირველ ორ საფეხურზე მხოლოდ ერთ რიგად დაძერწილ, ძირითადად

[109] იხ. В. С. Титов, Неолит Греции, М., 1969, ტაბ. 18: 1, 2.
[110] J. Mellaart, Excavations at Hacilar, v. II, pl. IV, VIII, 1, 2.
[111] S. Lloyd, F. Safar, დასახ. ნაშრომი, fig. 3: 5, 7; 7:29.
[112] F. Hole, K. V. Flannery, J. A. Neely, დასახ. ნაშრომი, გვ. 115—118.
[113] В. М. Массон, Поселение Джейтун, ტაბ. XXV, 5.
[114] იხ. В. С. Титов, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 18: I, 18, 19.
[115] იქვე, ტაბ. 16:II, 3.
[116] F. Hole, K. V. Flanneri, J. A. Neely, დასახ. ნაშრომი.

კონუსურ, კოპებს ვხვდებოდით, აქ ჩანს აგრეთვე: პირის გასწვრივ თუ მხარზე დატანილი ვერტიკალური, მოგრძო ნუშისგულისებური რელიეფები, ჭურჭლის მხარზე დაძერწილი რელიეფური „სარტყელი“, ნუშისგულისებრი დანაძერწები მცირე ზომის ნახევარწრიულ რელიეფთან კომბინაციაში და მცირე ზომის, დაბალრელიეფური წრიული დანაძერწი. რელიეფური ორნამენტის მრავალფეროვნება და კიდევ უფრო „გართულება“ დამახასიათებელია მომდევნო ორი საფეხურის ნაწარმისათვის.

რელიეფური ორნამენტი მეტ-ნაკლებად გავრცელებულია წინა აზიის ადრეკერამიკულ ძეგლებზე. მას ვხვდებით ჩათალ-ჰუიუკზე, სხვადასხვა სახის კოპებისა თუ რელიეფური ზოლების სახით[117]. ნაპოვნია იგი ტელ-ჰალაფის უძველეს, წინაჰალაფურ ფენაში[118], მაგრამ ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა, რომ ჰასუნის უადრეს, I ფენაშიც ფართოდ ჩანს გავრცელებული ჭურჭლის შემკობის ეს წესი. აქ ვხვდებით კონუსურ კოპებს, უპირატესად წყვილად დაძერწილს, ერთ შემთხვევაში კი, რამდენიმე რიგად დატანილს და სხვადასხვა სახის რელიეფურ ლილვებს, რითაც მეტად უახლოვდება ჩვენი კერამიკის ორნამენტაციას[119]. აქაური ჭურჭლის ზოგიერთ ფორმაშიც შეინიშნება მსგავსება ჩვენი კულტურის III და IV საფეხურის ნაწარმთან[120].

III საფეხურის ძვლის ნაწარმი დიდად არ განსხვავდება წინა (II) საფეხურისაგან. ძირითადად ვხვდებით სადგისების სხვადასხვა ტიპებს და საპრიალებლებს. როგორც გაუპობელ, ისე გაპობილ ლულოვან ძვალზე ნაკეთებს. წინა საფეხურთან შედარებით მრავლადაა თხელფირფიტოვანი საპრიალებლები. „დანისებური ნივთი“ კი ერთი ცალია. აქვეა ძვლის იარაღთა ახალი ტიპებიც, მაგ., ერთი ოვალურგანივკვეთიან ღეროზე ნაკეთები, ფრაგმენტირებული, თავგახვრეტილი „ფიგურული საკიდი“, რომელსაც შერჩენილ ბოლოში მოკლე წანაზარდები აქვს და ერთიც საკინძისებური ოვალური მოყვანილობის ბრტყელთავიანი ნივთი. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ამ საფეხურზე მასიურ ლულოვან ძვალზე ნაკეთები თოხის აღმოჩენა, რომელთა რაოდენობა მომდევნო საფეხურზე საგრძნობლად იზრდება[121].

წინა საფეხურებთან შედარებით საგრძნობი სიახლე შეინიშნება ამ საფეხურის რქის ნაწარმში. აქ გავრცელებული თოხები უკვე სატარენახვრეტიანია.

---

117 J. Mellaart. Earliest Civilizations of the Near East, სურ. 88, ზედა რიგი.

118 იხ. Viktor Christian, Altertumskunde Aes Zweitstromlandes, Leipzig, 1940, ტაბ. 26:4, 7, 11: ვ. ხრისტიანი ამ კერამიკას, რომელიც ზოგადად, ფორმებითაც მოგვაგონებს იმირის გორის ამ და მომდევნო ჰორიზონტების ჭურჭლებს (იხ. ტაბ. 26:1, 2, 4, 7, 21), „საკჩეგიოზუს ნაწარმს“ უწოდებს.

119 S. Lloyd, F. Safar, დასახ. ნაშრომი, იხ. fig. 6:1, 7, 15, 17, 19—22.

120 იქვე, fig. 6:17, 18, 21, 22, 29, 33, 37, 40—45, fig. 7:32; ამ მხრივ ფრიად საყურადღებოა მეტად მნიშვნელოვანი დამთხვევების არსებობა კერამიკის ორნამენტსა და ფორმებში ჩვენი საკვლევი კულტურის III—IV საფეხურების თიხის ჭურჭელსა და პრეჰასუნას პერიოდის ძეგლ ტელ-სოტოს (ძეგლი წინასწარულად დათარიღებულია ძვ. წ. VII ათასწლეულის ბოლოთი) ნაწარმს შორის. იხ. Н. О. Бадер, Раннеземледельческое поселение Телль-Сотто (по раскопкам 1971, 1973—1974 гг.), СА, 1975, 4, გვ. 104, სურ. 4, 5.

121 მსგავსი თოხების გავრცელების შესახებ იხ. И. Г. Нариманов, О земледелии эпохи энеолита, გვ. 6; В. Н. Даниленко, დასახ. ნაშრომი, გვ. 161; Х. А. Кинк, Восточное Средиземноморье в древнейшую эпоху, 1970, გვ. 137, 138; მსგავსსავე თოხს წარმოადგენს, როგორც ჩანს, ჰასუნას VI ფენაში ნაპოვნი მსხვილფეხა საქონლის მასიურ ლულოვან ძვალზე ნაკეთები საპრიალებლის მაგვარი იარაღიც, რომელსაც ს. ლოიდი და ფ. საფარი „სატეხს“ უწოდებენ. იხ. S. Lloyd, F. Safar, დასახ. ნაშრომი, გვ. 269, pl. X, 2 ცენტრში.

მათი რაოდენობა მომდევნო საფეხურებზე იზრდება. აქ და მომდევნო საფეხურებზე გავრცელებული თოხები, რომელთა უმეტესობაც ირმის რქის წანაზარდებზეა ნაკეთები, ანალოგიებს პოულობს სამელე კლდის მასალებსა[122] და საგვარჯილეს იმ ფენებში, რომლებიც ნ. ბერძენიშვილის მიერ ნეოლითურად იყო განსაზღვრული[123]. მსგავსი იარაღები კავკასიის სამხრეთით ჩვენთვის უცნობია. სატარენახვრეტიანი ირმის რქის იარაღები, საერთოდ, ფართოდაა გავრცელებული ევროპის მეზოლითურსა[124] და ნეოლითურ კულტურებში[125].

III საფეხურზე გვხვდება ირმის რქის წანაზარდებზე ნაკეთები „საჩიჩქნები“, რომელთაც არც სატარე ნახვრეტი აქვს და არც წაკვეთილი სამუშაო პირი, თუმცა, ყველა მათგანს გამოყენების შედეგად წვერი გადალესილი აქვს. მსგავსი იარაღები მომდევნო საფეხურებზეც გვხვდება. ანალოგიური საჩიჩქნები მრავლადაა სამელე კლდისა და საგვარჯილეს აღნიშნული ფენის მასალაში[126].

ირმის რქის ცული, როგორც აღნიშნული იყო, პირველად II საფეხურზე შევვხვდა. განაგრძობს იგი არსებობას აქაც და მომდევნო IV—V საფეხურებზეც. წინა აზიაში მსგავსი იარაღები ჩვენთვის უცნობია. რქის ცულები ფართოდ იყო გავრცელებული ევროპის მეზოლითურსა და ნეოლითურ კულტურებში[127]. ირიბადწაკვეთილსამუშაოპირიანი და სატარენახვრეტიანი ირმის რქის იარაღები რომ ცულებად იყო გამოყენებული, გვიჩვენებს მსგავსი იარაღის აღმოჩენა ვეშაპის თავის ქალაზე[128]. რამდენადაც საკვირველი არ უნდა იყოს, ამ და მომდევნო საფეხურზე გავრცელებული ირმის რქის ფუძეზე ნაკეთებ ცულებს მეტად ზუსტი ანალოგია მოეპოვება მაგლემოზეს კულტურაში[129].

III საფეხურზე ჩნდება პირველად „მუფტა“ და „კვერთხისთავი“ ირმის რქისა, რომლებიც გარკვეული ვარიაციებით, მომდევნო საფეხურებზეც განაგრძობს არსებობას.

ამ საფეხურზე ჩნდება პირველად, ე. წ. „შომუ-თეფეს ტიპის“ ნამგლის ჩასართები, თუმცა სხვა მხრივ ამ საფეხურის ნატკეცი ქვის ნაწარმი არაფრით არ განსხვავდება წინა საფეხურისაგან. ეს იარაღები, რომლებიც პირველად დახასიათებული აქვს ი. ნარიმანოვს[130], ჩვენც არაერთხელ მოვიხსენიეთ, ამიტომ მათ შესახებ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. აღვნიშნავთ, რომ ისინი ჩვე-

---

[122] Г. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. III, 48—51, IV, 82—85.

[123] ნ. ბერძენიშვილი (კილაძე), პირველყოფილი მიწათმოქმედების ისტორიისათვის საქართველოში, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, II, თბილისი, 1956, გვ. 274—277, სურ. 1, 2; 3ა, 4.

[124] А. Л. Монгайт, დასახ. ნაშრომი, გვ. 189. სურათი (მაგლემოზეს კულტურა); Грехэм Кларк. Доисторическая Европа, М., 1953, გვ. 224.

[125] В. Г. Чайлд, У истоков европейской цивилизации, М., 1952, გვ. 29—30, 32—34. იხ. В. Н. Даниленко, დასახ. ნაშრომი, გვ. 160; იხილავს რა რქის თოხების გავრცელების არეალს აღმ. ევროპაში, ვ. დანილენკო მათ წარმომავლობას უკავშირებს ლინგბის ტიპის საჩეხ იარაღებს (იქვე, გვ. 160, 161).

[126] Г. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. III, 49, 50; IV, 82; ნ. ბერძენიშვილი (კილაძე), დასახ. ნაშრომი.

[127] Г. Чайлд, დასახ. ნაშრომი, გვ. 29. სურ. 5; Г. Кларк, დასახ. ნაშრომი, გვ. 224.

[128] Г. Кларк, დასახ. ნაშრომი, გვ. 72. სურ. 31.

[129] П. М. Долуханов, История Балтики, М., 1969, გვ. 90 (სურათი).

[130] И. Г. Нариманов, Древнейшие серпы Азербайджана, СА, 1964, 1, გვ. 282—289.

ნი კულტურის „ჩრდილოურ“ ლოკალურ ვარიანტში IV და V საფეხურზეც გვხვდება, ხოლო „სამხრეთულ“ ვარიანტში (თუ ვარიანტებში) ჯერჯერობით ნაპოვნი არ ყოფილა[131].

ასევე სიახლეა ამ საფეხურზე, ტრადიციულ „ვარცლისებურ“ ხელსაფქვავებთან ერთად, უფრო განვითარებული „უნაგირისებური“ ხელსაფქვავებისა და მათი შესაბამისი კურანტების გაჩენა, რომლებიც შემდგომ საფეხურებზეც განაგრძობა არსებობას.

აღსანიშნავია ამ საფეხურზე წაკვეთილი კონუსის ფორმის მოზრდილი რიყის ქვების აღმოჩენა, რომელთაც ნაპირები ირგვლივ „ათლილი“ აქვს სასურველი ფორმის მისაცემად. № 9—10 ნაგებობაში მსგავსი ქვის აღმოჩენის ვითარების მიხედვით თუ ვივარაუდებთ, ისინი ბოძის საყრდენად უნდა იყოს გამოყენებული, ე. ი. გარკვეული სიახლე უნდა ვიგულისხმოთ არქიტექტურაშიც, რაც უკვე შეინიშნება მომდევნო საფეხურებზე.

კულტურის განვითარების IV საფეხურს პირობითად მივაკუთვნებთ იმირის გორის IV—I ჰორიზონტებს, ხრამის დიდი გორის I—IV ჰორიზონტებს და დანგრეული გორის ქვედა (ადრესამიწათმოქმედო) ფენას (ტაბ. 59).

ნაგებობები, ძირითადად, წინა საფეხურებზე გავრცელებულის მსგავსია. მათი გეგმარება III საფეხურზე არსებულის ანალოგიური ჩანს. სიახლეს წარმოადგენს აქ მშენებლობაში პილონების გამოყენება (2 შემთხვევაა იმირის გორაზე და ჯერჯერობით მხოლოდ ერთი — ხრამის დიდი გორაზე, ერთიც თითქოს — თოირა-თეფეზე[132]).

კერამიკა უმთავრესად III საფეხურზე გავრცელებულის იდენტურია როგორც დამუშავებით, ისე ფორმებით; მაგრამ ამ საფეხურზე ჩნდება ერთეული შეღებილ-სადაპირიანი ფრაგმენტები. რელიეფური ორნამენტი წინა საფეხურთან შედარებით უფრო მრავალფეროვანი ხდება — III საფეხურზე დამოწმებულის გარდა გვხვდება: სამ რიგად დაძერწილი კონუსური კოპები, „გველისებური“ გამოსახულება, ჯვრისებური რელიეფი, დაბალი, ვიწრო რელიეფით გამოყვანილი „თევზიფხური“ ორნამენტი, წრეები ნუშისგულისებურ დანაძერწებთან კომბინაციაში, კოპისა და რელიეფური ზოლის კომბინაცია, რელიეფური რკალით „მოზღუდული“ კოპების ჯგუფი და ანთროპომორფული გამოსახულებანი. იმირის გორის „W შურფის“ მასალებში, რომელიც ყველაზე უფრო გვიანდელად უნდა ჩაითვალოს ამ ძეგლზე და შესაძლოა ამ საფეხურზეც, ჩანს საკმაოდ მოზრდილი, მაღალი რელიეფით გამოყვანილი წრე, შუაში ჩაღარული რელიეფური ზოლები და რაც განსაკუთრებით საინტერესოა, ასეთივე ზოლებით შემკული და „მოხატული“ — შავად და წითლად შეღებილი ჭურჭლის ფრაგმენტიც.

IV საფეხურის ძვლის ნაწარმი წარმოდგენილია ჩვეულებრივ გავრცელებული სადგისებითა და სხვადასხვა ტიპის საპრიალებლებით. ერთ-ერთი ნეკნის ძვალზე ნაკეთები საპრიალებელი ბოლოში გახვრეტილიცაა, ისე როგორც ბე-

[131] ამასთანავე შევნიშნავთ, რომ ი. ნარიმანოვის მოსაზრება, თითქოს „შომუ-თეფეს ტიპის“ ნამგლის ჩასართებთან თანაარსებობდეს კაჟის ორმხრივდამუშავებული გვერდებდაკბილული ჩასართები, მისაღებად არ მიგვაჩნია, რადგანაც ჩვენს ძეგლებზე ეს უკანასკნელი არსად არ შეგვხვედრია. შომუ-თეფეზე, თოირა-თეფესა და ბაბადერვიშზე ისინი, ალბათ, ზედა ფენებიდან მოხვედრილი უნდა იყოს — სამივე ძეგლზე დადასტურებულია ბრინჯაოს ხანის ფენებიც.

[132] იხ. А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 87.

იდას[133], ჰასუნას[134] თუ მატარას[135] ანალოგიური ნაკეთობანი. ამ საფეხურის ერთი დანისებური ნივთი შემკულია წმინდად ნაკაწრი, ირიბად დაშტრიხული ლენტური ტეხილხაზოვანი ორნამენტით. ანალოგიური ორნამენტით შემკული ძვლის ნივთი გვხვდება სიალკ — I-ში[136]. აღსანიშნავია იმირის გორის „შურფში“ ნაპოვნი ერთი ოვალური მოყვანილობის კოვზისებურპირიანი „ფიგურული“ ნივთი (ტარმოტეხილი), რომელიც მეტ-ნაკლებად ახლო ანალოგიებს ჰაჯილარის კოვზისებურ ნივთებთან ნახულობს[137].

წინა საფეხურისაგან განსხვავებით პირველად ამ საფეხურზე ჩანს „თავგამოყვანილი“, უყუნწო, მახათისებური ნივთი და მსხვილფეხა საქონლის მეტაპოდიაზე ნაკეთები მრგვალ, გამჭოლსატარენახვრეტიანი და მსხვილფეხა რქოსანის ბეჭის ძვალზე ჩამოყალიბებული თოხები, ზემოდან ჩახვრეტილი სატარეთი. ეს ორი უკანასკნელი იარაღი, განსაკუთრებით ბეჭის ძვალზე ნაკეთები თოხები, მომდევნო (V) საფეხურზე რაოდენობრივად თვალსაჩინოდ მატულობს, ხოლო მსხვილფეხა საქონლის ლულოვან ძვალზე ჩამოყალიბებული თოხები, ზემოდან ჩახვრეტილი სატარეთი, ამ საფეხურზეც მრავლადაა.

ირმის რქის იარაღები ფაქტიურად წინა საფეხურზე გავრცელებულის ანალოგიურია.

ნატკეცი ქვის მასალაც, ძირითადად, წინა საფეხურის ინვენტარს იმეორებს. აღსანიშნავია მხოლოდ იმირის გორის ზედა ჰორიზონტებში თითო ტრაპეციისა და ორმხრივდამუშავებული ისრისპირის აღმოჩენის ფაქტი.

იმირის გორის „W შურფის“ მასალებში ყურადღებას იქცევს ერთი „ხელსაფქვავი“, ბრტყელი ზედაპირით, რომელსაც შუა ნაწილში სანაყისებური ღრმული აქვს. მსგავსივე ხელსაფქვავი გამოქვეყნებული აქვს ი. ნარიმანოვს, აღმოჩენის ადგილის მიუთითებლად[138]. ეს ნივთები იმით არის აღსანიშნავი, რომ პარალელს დეჰ-ლურანის ძეგლებში პოულობს[139].

დასასრულ აღსანიშნავია, რომ ამ საფეხურისთვის დამახასიათებელი ჩანს თიხის ნახევრადრეალისტური და მეტად სტილიზებული ანთროპომორფული ქანდაკებების თანაარსებობა (იმირის გორის ზედა ჰორიზონტები). იმირის გორის „W შურფში“ კი თიხის დაზიანებული კონუსიცაა ნაპოვნი.

რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილი მონაცემების საფუძველზე შეიძლება ვიმსჯელოთ, დასავლეთ აზერბაიჯანის ძეგლებიც — ბაბადერვიშის ქვედა ფენა, თოირა-თეფე და შომუ-თეფე, ამავე, ე. ი. IV საფეხურს უნდა ეკუთვნოდეს[140]. ამაზე მიგვითითებს აღნიშნულ ძეგლებზე შეღებილ და ნაპრიალებზედაპირიანი კერამიკისა და მეტაპოდიებზე, ლულოვან თუ ბეჭის ძვალზე ნაკეთები თოხების არსებობა, ისევე როგორც უხეშზედაპირიანი კერამიკის ორნამენტაცია (იხ. ზემოთ).

---

[133] D. Kirkbride, დასახ. ნაშრომი, fig. 6:10, 11.

[134] S. Lloyd, F. Safar, დასახ. ნაშრომი, გვ. 268, 269, pl. X, 2.

[135] R. J. Braidwood at al., Matarrah, გვ. 23, fig. 21:9.

[136] R. Ghirshman, Fouilles de Sialk, v. I, pl. VIII, 1.

[137] J. Mellaart, Excavations at Hacilar, v. I, p. 161, fig. 180, 182, 183.

[138] И. Г. Нариманов, О земледелии эпохи энеолита в Азербайджане, სურ. 7.

[139] F. Hole, K. V. Flannery, J. A. Neely, დასახ. ნაშრომი, გვ. 176.

[140] უნდა შევნიშნოთ, რომ შულავერის, იმირისა და ხრამის დიდი გორების გარდა სადღეისოდ ამიერკავკასიის არც ერთი ძეგლის მასალა არ არის შესწავლილი ცალკეული ჰორიზონტების მიხედვით; უფრო მეტიც, ხშირად საერთოდ არ არის ეს ჰორიზონტები გამოყოფილი. ამდენად, ჩვენი მსჯელობა დანარჩენი ძეგლების მიმართ მეტ-ნაკლებად პირობითია.

ვფიქრობთ, რომ ამავე საფეხურს შეიძლება მიეკუთვნოს არარატის ველის ისეთი ძეგლები, როგორიცაა ხათუნარხი და ენგიჯა, თუმცა ამის დასამტკიცებლად კიდევ უფრო ნაკლები საბუთიანობა არსებობს.

შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურის მომდევნო, V საფეხურს მივაკუთვნებთ ხრამის დიდი გორის V—VII საამშენებლო ჰორიზონტებისა და არუხლო I ზედა (?) დონეების მასალას (ტაბ. 60).

როგორც აღნიშნული იყო, ქვემო ქართლში ამ საფეხურზეც მხოლოდ წრიული ნაგებობები გვხვდება. მათი გეგმარება ისეთივეა, როგორც წინა ორ საფეხურზე იყო (ორი ან სამი საცხოვრებელი თუ სამეურნეო ნაგებობა ერთმანეთს უკავშირდება ალიზის მორკალული კედლებით და „ეზოსთან“ ერთად ქმნის ერთიან კომპლექსს). ამ საფეხურზე, ხრამის დიდი გორის მონაცემების გათვალისწინებით, შედარებით ფართოდ ჩანს გამოყენებული „პილონები“ — გარდიგარდმო დადებული ალიზები. ნაგებობანი ხშირ შემთხვევაში „ცილინდრულია“ და, როგორც ჩანს, ზოგჯერ მთავრდება არა გუმბათური, არამედ სვეტზე დაყრდნობილი კონუსური სახურავით.

V საფეხურის კერამიკა, ძირითადად, წინა ორ საფეხურზე გავრცელებულ ფორმებს იმეორებს, თუმცა შეინიშნება რიგი სიახლეც. აქ ბევრად მეტია შეღებილზედაპირიანი ჭურჭლის ფრაგმენტები, რომლებიც ზედმიწევნითაა გაპრიალებული. აღსანიშნავია, რომ ე. წ. მესამე ჯგუფის შეუღებავზედაპირიანი ნაპრიალები კერამიკაც ბევრად უფრო თხელკედლიანი და უკეთესი ხარისხისაა, ვიდრე IV საფეხურის შესაბამისი ნაწარმი. ჩნდება ჯამისებური ჭურჭლები.

V საფეხურის კერამიკის შემკულობა, რომელიც მხოლოდ რელიეფურია, კიდევ უფრო მრავალფეროვანი ხდება, ვიდრე წინა საფეხურზე იყო დადასტურებული, თუმცა წინა საფეხურზე არსებული ზოგი მოტივი აქ აღარ გვხვდება. მაგ., გველისებური ზიგზაგოვანი დანაძერწები, მცირე ზომის ნახევარწრიული და ნუშისგულისებური ორნამენტის კომბინაცია, რელიეფური „თევზიფხური“ სახე. ამავე დროს გვხვდება მრავალი ახალი ორნამენტული სახეც — მაღალი ნალისებური რელიეფები, მერცხლისბუდისებური დანაძერწები (ეს ორი მოტივი იმირის გორაზე სულ ზედა, თითქმის ზედაპირულ მასალაშიც იყო შენიშნული), „უსისტემო“ ჯგუფებად განლაგებული ნუშისგულისებური კოპები, წრეები (საკმაოდ დიდი ზომისაც), კვადრატები, ბრტყელი ღილისებური ჩაჩხვლეტილი კოპები, ვერტიკალურად განლაგებული „ჯაჭვისებურად“ ერთმანეთზე მიჯრილი ნუშისგულისებური კოპები, მეჭეჭისებური კოპები ან რამდენიმე ორნამენტული სახის კომბინაცია[141]. განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ამ საფეხურზე გვხვდება ჰორიზონტალური, ყურისებრი შვერილები.

საყურადღებოა არუხლოს გორაზე აღმოჩენილი ბრწყინვალედ გაპრიალებული ჭურჭლის ერთი ფრაგმენტი, რომელსაც სამკუთხაგანივკვეთიანი, შუაში ვიწროდ გახვრეტილი შვერილი, ე. ი. პრიმიტიული ყური აქვს. ამ ნატეხს ტ. ჩუბინიშვილი „ანატოლიურ იმპორტს“ უწოდებს[142].

---

[141] შევნიშნავთ, რომ ანასეული II ერთ-ერთი ჭურჭლის რელიეფური ორნამენტი ძალიან ჰგავს არუხლო I ერთ-ერთი ჭურჭლის ი-სებურ დანაძერწს, რომლის მსგავსი დანაძერწები წინა საფეხურებზე არ შეგვხვედრია — შდრ. ლ. ნებიერიძე, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. XXII, 11 და К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры..., სურ. 4 Б, 2.

[142] Т. Чубинишвили, К древней истории,.., გვ. 167.

განსაკუთრებით საყურადღებოა ხრამის დიდი გორის ერთი ოვალური მოყვანილობის ჭურჭელი ფართო პირით, ძირისაკენ ოდნავ შევიწროებული კედლებითა და ასევე ფართო, ბრტყელი დაბალქუსლიანი ძირით, რომელსაც პირს ქვემოთ ჰორიზონტალური, მასიური ყურისებრი შვერილი აქვს. ეს ჭურჭელი ახლო ანალოგიებს პოულობს ჰასუნას III ფენის ორ ჭურჭელთან[143].

ამ საფეხურზე ძვლის ნაწარმი წარმოდგენილია სადგისებით, საპრიალებლებით (მაგრამ მათ შორის აღარ გვხვდება არც ბეჭის, არც ნეკნის ძვალზე ნაკეთები და არც ე. წ. თხელფირფიტოვანი იარაღები) და რაც განსაკუთრებით თვალსაჩინოა, ბეჭისა და ლულოვან ძვალზე ნაკეთები მრავალრიცხოვანი თოხებით. ჩნდება ადრეული საფეხურებისათვის უცხო ერთეული ნაკეთობანიც — ბრტყელი, დისკოსებური ნივთები ერთი ან მეტი ნახვრეტით (ხრამის დიდ გორაზე), ყუნწიანი მახათი და ოთხკუთხა, მცირე ზომის ხიშტისებური ნივთი წვრილი ნახვრეტით (არუხლოს გორაზე). ორივე ძეგლზე ჩანს წინა საფეხურისაგან განსხვავებული ფორმის ძვლის დანისებრი თუ კოვზისებრი თხელფირფიტოვანი ნივთების ფრაგმენტები.

რქის ნაწარმში, წინა ორ საფეხურზე გავრცელებულის მსგავსი თოხებისა და ცულების გვერდით, ვხვდებით ჩაქუჩისებური მოყვანილობის „კვერთხისთავებს“, ხრამის დიდ გორაზე კი — რელიეფური თუ ჭდეული ორნამენტით შემკულ იარაღებსაც.

V საფეხურის ნატკეცი ქვის მასალაში შეიმჩნევა გარკვეული დეგრადაცია დაუდევრადაა დამუშავებული იარაღები, ანატკეცების რაოდენობა ჭარბობს ლამელებისას, საერთოდ არ ჩანს ნუკლეუს-სახოკები და უხეში საჩეხ-საპობი იარაღები. ამავე დროს ერთეული ცალებით ვხვდებით გეომეტრიული ფორმის მიკროლითებს — ზურგათლილ ტრაპეციებს (ორივე ძეგლზე) და სეგმენტებს (მხოლოდ არუხლო — I-ზე). ერთი სეგმენტისებური იარაღი ნაპოვნია ხრამის დიდ გორაზეც.

წინა საფეხურებთან შედარებით მრავლად გვხვდება გახეხილ-გაპრიალებული იარაღები, უპირატესად, ორმხრივლესილი სოლისებური ცულები.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ხრამის დიდ გორაზე აღმოჩენილი თიხის ანთროპომორფული ქანდაკებების სერია, რომელთა შორის შედარებით რეალისტურად შესრულებული ფიგურები პირისახისა და თავის მოყვანილობით უახლოვდება ჰასუნას კულტურის ამგვარსავე სკულპტურას[144], ხოლო პოზითა და ტანის მოდელირებით ჰალაფის კულტურის მცირე პლასტიკის შესაბამის ნიმუშებს[145], რის საფუძველზეც სავარაუდოა, რომ მათ და შესაბამისად ძეგლის იმ ჰორიზონტებს, სადაც ისინია აღმოჩენილი, შუალედური ქრონოლოგიური ადგილი უჭირავს აღნიშნულ ორ კულტურას შორის[146].

---

[143] S. Lloyd, F. Safar, დასახ. ნაშრომი, fig. 3:7, pl. XII, 2.

[144] J. Oates, The Baked Clay Figurines from Tell es Sawwan, «Iraq», 1966, v. XXVIII, part 2; В. В. Антонова, Антропоморфная пластика Древней Месопотамии. Культуры Джармо и Хассуна, СА, 1972, № 2, გვ. 23—29, სურ. 3, 4; Н. Я. Мерперт, Р. М. Мунчаев, Раннеземледельческие поселения Северной Месопотамии, СА, 1971, № 3, გვ. 159, სურ. 6:1, 7.

[145] M. E. Mallowan, C. J. Rose. Excavations at Tell Arpachiyah, «Iraq», v. II, part 1, 1935, fig. 45: 16; A. J. Tobler. Excavations at Tepe-Gawra, v. II, Philadelphia, p. 163, fig. 81:a.

[146] ლ. ღლონტი, ა. ჯავახიშვილი, თ. კიღურაძე, ხრამის დიდი გორის ანთროპომორფული ქანდაკებები, გვ. 16.

მეტად საინტერესოა ხრამის დიდ გორაზე ნაპოვნი თიხის გამომწვარი თუ გამოუწვავი კონუსები. სამი მათგანი დაბალი და ძირშედრეკილია, მეოთხე — ცილინდრულ-კონუსური მოყვანილობისაა, ძირი მასაც შედრეკილი აქვს. უკანასკნელს პარალელი ჯეითუნსა და სიალკ I-ში მოეძებნება[147].

არასრული ინფორმაციის გამო ჯერჯერობით გაურკვეველია ჩვენთვის გარღალარ-თეფესის ადგილი მოცემულ სქემაში, მაგრამ არსებული მონაცემების მიხედვით იგი უპირატესად IV და V საფეხურს უნდა ეკუთვნოდეს. ამაზე მიგვანიშნებს აქ შეღებილზედაპირიანი კერამიკისა და ძვლის თოხების არსებობა და ნაგებობათა ცილინდრულობა, აგრეთვე ზოგიერთი ნაგებობის კედლის შეღებვა ან შეთეთრება. არაა გამორიცხული, რომ ამ ძეგლზე, სადაც კულტურულ ფენათა სიმძლავრე 10 მ აღწევდა, რამდენადმე უფრო ადრეული ან უფრო მოგვიანო ფენებიც იყოს.

ძირითადად, ამავე საფეხურის სინქრონული და რამდენადმე უფრო მოგვიანოც უნდა იყოს ქიულ-თეფე I ქვედა ფენა. სამწუხაროდ, ქიულ-თეფე I მასალა არ არის შესწავლილი ცალკეული დონეების მიხედვით, ამიტომ იძულებული ვართ მის შესახებ მხოლოდ ზოგადად ვილაპარაკოთ. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქიულ-თეფეს ქვედა ფენის კერამიკას პარალელები ხრამის დიდი გორის ზედა ჰორიზონტებისა და არუხლო I მასალებში, ე. ი. V საფეხურის ძეგლებზე მოეპოვება, რაც საერთო ფორმების გარდა მასიური ნალისებური დანაძერწებისა და ჰორიზონტალური ყურისებრი შვერილების არსებობაში გამოიხატება. არუხლო I მასალებთან ქიულ-თეფე I აახლოებს ბორბლის მოდელი და ხარის სკულპტურული ქანდაკებაც. მაგრამ ამავე დროს ქიულ-თეფეს აღნიშნულ ფენაში ჩანს უფრო განვითარებული და რამდენადმე მოგვიანო კერამიკული პროდუქციაც — კერძოდ მაღალცილინდრულყელიანი დერგები და ჯამისებური თუ ბადიისებური ჭურჭლები.

ნახიჭევანის ქიულ-თეფე I ქვედა ფენის ჩვენს ძეგლებთან ქრონოლოგიურად დაკავშირება ფრიად მნიშვნელოვანია, რადგანაც იგი ერთ-ერთი ისეთი ძეგლთაგანია, სადაც უეჭველი ჰალაფური იმპორტი ჩანს, მეორე მხრივ ქიულ-თეფეს უკავშირდება მილის, ყარაბაღისა და მუღანის ძეგლები. მათი ერთი ნაწილი, ვფიქრობთ, ქიულ-თეფეს თანდართულად უნდა მივიჩნიოთ, მეორე ნაწილი კი — რამდენადმე უფრო მოგვიანოდ. ასეთებია მუღანის ველის — გურუდერესა და მიშარჩაის ჯგუფების ზოგიერთი ნამოსახლარი, სადაც უფრო განვითარებული კერამიკული ფორმები გვხვდება, და განსაკუთრებით ალიკემეკ-თეფესი. ამ უკანასკნელზე ქიულ-თეფეს ქვედა ფენის ანალოგიურ ფორმებთან ერთად გვხვდება მრგვალ ან ოვალურგანივკვეთიანყურიანი[148] ჭურჭლები და შედარებით უფრო მოგვიანო იერის მოხატული კერამიკა. ალიკემეკ-თეფესის მოგვიანო ასაკზე მიუთითებს ძეგლის ზედა ჰორიზონტებში გავრცელებული ორრიგად დაწყობილი ალიზით ნაგები ოთხკუთხა შენობების არსებობაც.

---

147 В. М. Массон, Поселение Джейтун, გვ. 41—42.

148 ყურიანი ჭურჭლები, თუ არ ჩავთვლით არუხლოზე ჩანასახოვანი ყურის ერთადერთი ფრაგმენტის არსებობას, ჩვენი კულტურის ძეგლებიდან, მხოლოდ ალიკემეკ-თეფესიზე გვხვდება, რაც მას, ჩვენი აზრით, აღნიშნულ კულტურაში ყველაზე გვიანი ძეგლების რიგში აყენებს.

მოხატული კერამიკა ქიულ-თეფეს გარდა, „სამხრეთული“ ლოკალური ვარიანტის რამდენიმე სხვა ძეგლზეცაა აღმოჩენილი. რადგანაც იგი შედარებით მტკიცე საყრდენს იძლევა ამ ძეგლების დასათარიღებლად, მოკლედ შევჩერდებით მისი წარმომავლობის ცენტრების, გავრცელების გზებისა და თარიღის საკითხზე. ეს საკითხები მთელი სიღრმით აქვს განხილული რ. მუნჩაევს თავის სადისერტაციო ნაშრომში. ვინაიდან ჩვენ სრულიად ვეთანხმებით რ. მუნჩაევის მოსაზრებას აღნიშნული საკითხის შესახებ, ამჯერად ყურადღებას შევაჩერებთ მხოლოდ მის ძირითად დასკვნებზე, რომლებიც საფუძვლიანად და დამაჯერებლად გვეჩვენება. მისი აზრით, ქიულ-თეფეს ერთი მოხატული ჭურჭელი, თუ უფრო მეტიც არა, უდავოდ უკავშირდება საკუთრივ ჰალაფის კულტურას როგორც ტექნოლოგიური თვისებებით, ისე ფორმითა და მოხატულობის მოტივებით[149]. აღნიშნული იმპორტული ჭურჭლის შემცველი ქიულ-თეფეს ჰორიზონტები (თუ მთელი ფენა არა), რ. მუნჩაევის აზრით, სინქრონული უნდა იყოს თილკი-თეფეს ქვედა, ჰალაფური ფენისა[150].

მოხატული კერამიკა ნაპოვნია ამიერკავკასიის კიდევ ერთ ძეგლზე — თეღუთაზე, რომელსაც რ. მუნჩაევი ქიულ-თეფე I განსხვავებით უკავშირებს ე. წ. ჩრდილო-ობეიდის კულტურას[151], რის საფუძველზეც იგი ახდენს თეღუთას სინქრონიზაციას ჩრდილო-ობეიდის კომპლექსთან. ამავე დროს აღნიშნავს, რომ თეღუთაზე წითელი საღებავით მოხატული ნამჯა და სილანარევი კერამიკა მოხატვის მოტივებით ემთხვევა თილკი-თეფეს ზედა (III) ფენას და, შესაბამისად, მათი სინქრონიზაცია შესაძლებელი ხდება[152].

როგორც ვხედავთ, ქიულ-თეფე I თილკი-თეფეს ქვედა (I) ფენას უკავშირდება, ხოლო თეღუთა — ზედა (III) ფენას (უნდა შევნიშნოთ, რომ თილკი-თეფეზე ამ ორ ფენას შორის მდებარე 5 მ სიმძლავრის II ფენა მოხატულ კერამიკას არ შეიცავდა). აღნიშნულის საფუძველზე კარგად ჩანს ამიერკავკასიის ზემოაღნიშნული ორი ძეგლის (ქიულ-თეფე I და თეღუთა) როგორც შეფარდებითი, ისე მეტ-ნაკლებად ზუსტი, აბსოლუტური ქრონოლოგიაც, თუმცა რ. მუნჩაევი არ გამორიცხავს იმ შესაძლებლობასაც, რომ თეღუთა შეიძლება წარმოქმნილიყო ქიულ-თეფე I არსებობის ბოლო ეტაპზე[153].

ამასთან დაკავშირებით გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ქიულ-თეფე I და თეღუთას კერამიკას შორის განსხვავება ისეთი ხასიათისაა, რომ იგი მხოლოდ ქრონოლოგიური სხვაობით ვერ აიხსნება. ამ შემთხვევაში ჩვენ მხედველობაში გვაქვს აღნიშნულ ძეგლებზე აღმოჩენილი მასობრივი არაიმპორტული კერამიკა. თუ ქიულ-თეფე I მხოლოდ ბრტყელძირიანი ჭურჭლები გვხვდება, თეღუთას კერამიკის უმეტესობა სფერულტანიანი, მრგვალძირიანი და ძაბრისებურყელიანი ჭურჭელია. ამავე დროს აქ გვხვდება პირდაჩხვლეტილი ჭურჭლები, ქსოვილის ანაბეჭდიანი კერამიკა და სხვა, რაც ჩვენი კულტური-

---

[149] Р. М. Мунчаев, Кавказ в эпоху энеолита и..., სადისერტაციო ნაშრომი, გვ. 206, 234.

[150] იქვე, გვ. 242.

[151] იქვე, გვ. 237; აღსანიშნავია, რომ თეღუთას მოხატულ კერამიკას ძეგლის გამთხრელი რ. ტოროსიანიც ჩრდილო-ობეიდის (უფრო ზუსტად, ჰალაფ-ობეიდის) კულტურას უკავშირებდა: იხ. Р. М. Торосян, Раскопки Техутского поселения, გვ. 302; ამავე აზრისაა ალ. ჯავახიშვილიც; იხ. А. И. Джавахишвили, Строительное дело..., გვ. 96.

[152] Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 241, 242.

[153] იქვე, გვ. 242.

სათვის სრულიად უცხოა. ყოველივე აღნიშნული, ჩვენი აზრით, საფუძველს იძლევა ეჭვს ქვეშ დავაყენოთ თეღუთას შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურისადმი მიკუთვნების საკითხი[154].

დავუბრუნდეთ მოხატული კერამიკის საკითხს, რომლის განზოგადების საფუძველზე რ. მუნჩაევი ასკვნის, რომ ქიულ-თეფე I და თეღუთა შეიცავს ისეთ მასალებს, რომლებიც მათ აკავშირებს ჩრდილო-მესოპოტამიურ კულტურულ წრესთან. მათგან პირველი, თავისი განვითარების ადრეულ საფეხურზე, გვიდასტურებს კავშირს საკუთრივ ჰალაფის კულტურასთან, მეორე კი — ჩრდილო-ობეიდის კომპლექსთან. ეს კავშირები, განსაკუთრებით ჰალაფთან, სუსტი იყო და მოდიოდა ან უშუალოდ ვანის ტბის ოლქიდან (თიკლი-თეფე), ან აღმოსავლეთ ანატოლიის სხვა ოლქებიდან[155], თუმცა არც ის შესაძლებლობაა გამორიცხული, რომ იმპორტი უშუალოდ ჩრდილო-მესოპოტამიიდან ან სირიიდან მოდიოდეს, მაგრამ მისი გავრცელების გზა აუცილებლად აღმოსავლეთ ანატოლიაზე გადიოდა[156], რადგანაც ჩრდილოეთ და ცენტრალური ირანის სადღეისოდ ცნობილ არც ერთ ადრესამიწათმოქმედო ძეგლზე ჰალაფური კერამიკა აღმოჩენილი არ ყოფილა[157].

უნდა აღვნიშნოთ, რომ მოხატული კერამიკის გარდა ჩვენი კულტურის V საფეხურსა და ჰალაფის კულტურას შორის სიახლოვე შეინიშნება არქიტექტურაშიც, კერძოდ ორივეგან გავრცელებულია თოლოსის ტიპის წრიული ნაგებობები.

პირველად ამ ფაქტს ყურადღება მიაქციეს ნ. მერპერტმა და რ. მუნჩაევმა, რომლებმაც შესაძლებლად მიიჩნიეს აღნიშნული მოვლენის სხვადასხვა კულტურაში არსებობა ერთმანეთთან დაეკავშირებინათ. ისინი აღნიშნავდნენ, რომ ამიერკავკასიაში წრიული ნაგებობების არსებობის დროსვე ჩნდება ჰალაფური კულტურისათვის დამახასიათებელი მოხატული კერამიკის იმპორტული ცალები[158], ამ შემთხვევაში უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება მესოპოტამიაში წრიული ნაგებობების გაჩენის საკითხის გარკვევას. ამასთან დაკავშირებით აუცილებელია აღინიშნოს, რომ ამიერკავკასიაში წრიული ნაგებობები დადასტურებულია არა მხოლოდ ჰალაფური მოხატული კერამიკის გამოჩენის დროისათვის, არამედ ბევრად უფრო ადრე, კერძოდ, ჩვენი კულტურის „დასაწყისიდანვე“ და გავრცელებული და გაბატონებული ფორმაა ხუთივე საფეხურზე. მაგრამ V საფეხურის ბოლოსათვის თუ ცოტა უფრო გვიანაც (ქიულ-თეფე, ალიკემეკ-თეფესის ქვედა ჰორიზონტები) ამიერკავკასიაში წრიულთან უკვე თანაარსებობს ოთხკუთხა ნაგებობებიც.

ამ საკითხთან დაკავშირებით მეტად საინტერესო მოსაზრება აქვს გამოთქმული ალ. ჯავახიშვილს. იგი აღნიშნავს, რომ მახლობელი აღმოსავლეთის სამშენებლო საქმესა და არქიტექტურაში გარკვეული ძვრები აღინიშნება ძვ. წ. V ათასწლეულში, როცა ჰალაფის კულტურასთან ერთად ჩრდილო მესოპოტამიაში სწორკუთხა ნაგებობების გვერდით ჩნდება წრიულ-გუმბათური შენობები — თოლოსები, რომლებიც მცირე გამონაკლისს გარდა ორგანულადაა

---

[154] შდრ. А. И. Джавахишвили, Строительное дело и..., გვ. 96.

[155] Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 260.

[156] იქვე, გვ. 243.

[157] იქვე, გვ. 247.

[158] Н. Я. Мерперт, Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 165.

დაკავშირებული სწორკუთხედებთან. ხომ არ მიგვანიშნებს ეს ფაქტი გარკვეულ კავშირებზე ჩრდილო მესოპოტამიასა და სამხრეთ კავკასიას შორის იმ ხანაში? ერთადერთი და არცთუ დიდად დაშორებული ოლქი, საიდანაც შეიძლებოდა შეეღწია მოცემულ არქიტექტურულ ფორმას ჩრდილო მესოპოტამიაში — სამხრეთ კავკასია იყო, რომელიც ამ დროს ჯერ კიდევ არ იცნობდა ნაგებობის სხვა ტიპს. თოლოსების ჩრდილო-მესოპოტამიური წარმომავლობა კი არ შეიძლება დამტკიცდეს მანამდე, სანამ აღმოჩენილი არ იქნება მისი ფესვები წინამორბედი ხანის ადგილობრივ საამშენებლო ტრადიციაში[159], რომელიც, ძირითადად, სწორკუთხა ნაგებობებზეა დამყარებული.

ჩვენი კულტურის V საფეხურის ჰალაფის კულტურასთან დაახლოების შესახებ მსჯელობისას ყურადღება უნდა მივაქციოთ გარკვეულ მსგავსებას ანთროპომორფულ პლასტიკაშიც. ამ შემთხვევაში საგულისხმოა V საფეხურის ადრეულ ძეგლზე, ხრამის დიდ გორაზე მოპოვებული ფიგურების სახისა და ტანის მოდელირების მსგავსება ჰალაფის კულტურის შესაბამის ნაწარმთან (იხ. ზემოთ).

ყოველივე ზემოაღნიშნულთან ერთად ფრიად საყურადღებოა ის ფაქტიც, რომ ჩვენი კულტურის V საფეხურის ზოგიერთი ნამოსახლარებიდან (მილ-ყარაბაღ-ნახიჭევანის ძეგლები) მომდინარე მოხატული კერამიკის გარკვეული ნაწილი აღნიშნული ჰალაფური იმპორტისა და ზოგიერთი ადგილობრივი მინაბაძის გარდა სიახლოვეს იჩენს ჩრდილო ირანის, აღმოსავლეთ ურმიისპირეთის ისეთ ძეგლებთან, როგორიცაა ჰაჯი-ფირუზი, იანიკ-თეფეს ქალკოლითური ფენა და დალმა-თეფეს მოხატულკერამიკიანი ფენა[160]. ჰაჯი-ფირუზი ძვ. წ. VI ათასწ. მეორე ნახევრით თარიღდება[161], ხოლო დალმას მოხატულკერამიკიანი ფენა, რომელსაც რ. მუნჩაევი მილ-ყარაბაღის ძეგლებთან ერთად, გინჩის მოხატულ კერამიკასაც უკავშირებს, ძვ. წ. V ათასწლეულის ბოლოთი და IV ათასწლეულის დასაწყისით თარიღდება[162].

დალმას ქვედა, მოუხატავკერამიკიან ფენას, რომელიც ძვ. წ. 4216±90 წ. თარიღდება, რ. მუნჩაევი ჩვენი კულტურის „ჩრდილოურ ლოკალურ ვარიანტს" უკავშირებს[163]. ჩვენი აზრით, ეს დებულება მთლად ზუსტი არ უნდა იყოს, რადგანაც დალმას აღნიშნული ფენის, ე. წ. ჭდეულორნამენტიანი კერამიკა („Dalma Impressed Ware")[164] მეტ-ნაკლებად ახლო ანალოგიებს მხოლოდ ილანლი-თეფეს მასალებთან ნახულობს, ხოლო თვით ილანლი-თეფეს მიკუთვნება ჩვენი კულტურისადმი რამდენადმე პრობლემატურად მიგვაჩნია. ყოველ შემთხვევაში, თუ ამ ძეგლს მივაკუთვნებთ შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურას, იგი V საფეხურზე უფრო გვიანი ხანით უნდა დათარიღდეს. ამაზე მიუთითებს აქ წრიული, ნახევარწრიული და ოთხკუთხა ნაგებობების თანაარსებობა, ზოგიერთი ნაგებობის იატაკისა და კედლის შეღებვის ფაქტი, ობსიდიანის ნაწარმის და, განსაკუთრებით, იარაღების სიმცირე, ანატკეცების სიჭარბე ლამელებთან შედარებით და სხვ.

აქვე უნდა შევჩერდეთ წოფის ადგილის განსაზღვრაზე. უნდა აღვნიშნოთ,

---

[159] А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 350.
[160] Р. М. Мунчаев, სადისერტაციო ნაშრომი, გვ. 252, 260.
[161] იქვე, გვ. 247.
[162] იქვე, გვ. 257, 258.
[163] იქვე, გვ. 255.
[164] იხ. J. Mellaart. Earliest Civilizations..., გვ. 70, 71; სურ. 42.

რომ ისევე როგორც თელუთა, ალიკემეკ-თეფესი და ილანლი-თეფე, წოფიც შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურის V საფეხურზე უფრო გვიანდელი ძეგლი ჩანს. ზემოთ (გვ. 85) უკვე გვქონდა აღნიშნული, რომ წოფში ერთიან კომპლექსთან უნდა გვქონდეს საქმე და ამდენად, აქ, რამდენიმე პერიოდის მასალების გამოყოფა მართებულად არ მიგვაჩნია. ამავე დროს ამ კომპლექსში ძაბრისებურყელიანი და სფერულტანიანი ჭურჭლების აღმოჩენა, რომელთაგან ერთს თითქოს ჩარხზე დამუშავების კვალიც ეტყობა, გობისებური ფორმის ჭურჭლები პირს ქვემოთ ერთრიგად დატანილი გამჭოლი ნახვრეტებით, „მტკვარ-არაქსის კულტურის საწყისი ეტაპისათვის დამახასიათებელი კერამიკული ფორმები"[165], გარკვეულად ამსგავსებს მას თელუთასთან და, ვფიქრობთ, რომ ორივე ძეგლს ქრონოლოგიურად მტკვარ-არაქსის კულტურის საწყის ეტაპთან აახლოებს. გეომეტრიული მიკროლითების არსებობა წოფის კომპლექსში, ძეგლის არქაულობის დასამტკიცებლად მყარ საყრდენს არ წარმოადგენს, ვინაიდან ცნობილია, რომ მაიკოპის კულტურაში და თვით მაიკოპის ყორღანშიც კი ძაბრისებურყელიან ჭურჭლებთან ერთად ვხვდებით ტრაპეციებსა და სეგმენტებს[166].

დასასრულ, კიდევ ერთხელ გვინდა აღვნიშნოთ, რომ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ძეგლების იმ ჯგუფის შესახებ, რომელთა მიკუთვნება შულავერ-შომუ-თეფეს არქეოლოგიური კულტურისადმი სადღეისოდ პრობლემატურად მიგვაჩნია (ალიკემეკ-თეფესი, ილანლი-თეფე, თელუთა, წოფი და ზოგიერთი სხვ.), ჯერჯერობით დაბეჯითებით მხოლოდ იმის თქმა შეიძლება, რომ ისინი შულავერ-შომუთეფეს არქეოლოგიური კულტურის V საფეხურზე უფრო გვიანდელია და მტკვარ-არაქსის კულტურის უადრეს ძეგლებზე უფრო ადრეული. ამდენად, მათი გამოყოფა მხოლოდ ზოგადად, მეტნაკლებად განსაზღვრულ ქრონოლოგიურ ჯგუფად ხერხდება.

---

165 ტ. ჩუბინიშვილი, ლ. ნებიერიძე, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის საველე მუშაობის ძირითადი შედეგები, გვ. 10.

166 А. А. Формозов, Каменный век и энеолит, გვ. 70, სურ. 32.

თავი IV

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის აბსოლუტური დათარიღებისა და ზოგიერთი სხვა პრობლემატური საკითხი

მოკლედ შევაჯამებთ ყოველივე ზემოთქმულს: შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურაში, ქვემო ქართლის ძეგლების მაგალითზე, ჩვენ მიერ გამოყოფილი ხუთი საფეხურიდან პირველი სამი მხოლოდ აქ არის დადასტურებული (III და IV საფეხურებს შორის გარდამავლად შეიძლება ჩაითვალოს მხოლოდ შომუ-თეფე), მეოთხე საფეხურს ეკუთვნის აგრეთვე დასავლეთ აზერბაიჯანის ძეგლები — თოირა-თეფე და ბაბადერვიში, ხოლო V საფეხურზე შესაძლებლობა გვაქვს ვილაპარაკოთ ქიულ-თეფე I სინქრონიზაციაზეც. მთელი რიგი ძეგლები როგორც ჩრდილოეთ ზოლში (წოფი), ისე სამხრეთში (ალიკემეკ-თეფესი, თეღუთა, ნაწილობრივ ილანლი-თეფეც), მეხუთე საფეხურზე უფრო მოგვიანოდ უნდა ჩავთვალოთ.

სტადიალობის თვალსაზრისით, ჩვენი კულტურის განვითარება ზოგად ხაზებში ანალოგიურია წინა აზიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის განვითარებისა. ჩვენი I და II საფეხურის მასალებს, როგორც დავინახეთ, ანალოგიები წინა აზიის ზოგიერთ უკერამიკო (ბეიდა, ბელტი, ალი-კოში) და ადრეკერამიკულ კომპლექსებთან (ჯარმო, ჩათალ-ჰუიუკი, ჰაჯილარი VI—II, მოჰამად-ჯაფარი, ჰასუნა, I, მატარა, კარანოვო I, სტარჩევო და სხვ.) ეძებნება. მაგრამ განსაკუთრებით საინტერესოა მნიშვნელოვანი დამთხვევების არსებობა ჩვენს II საფეხურსა და დასავლეთ ამიერკავკასიის კერამიკულ ნეოლითს შორის. III და IV საფეხურის მასალებს გარკვეული ანალოგიები, უმთავრესად კერამიკის ორნამენტაციაში გამოხატული, ჰასუნას კულტურის ადრეულ ფაზებთან ეძებნებათ, V საფეხურს კი — გვიან ჰასუნა-ჰალაფთან, ამ საფეხურის ზოგიერთ ძეგლს კი — ჩრდილო-ირანულ (ჰაჯი-ფირუზი, იანიკ-თეფე, დალმა-თეფე) კულტურებთანაც. უფრო მოგვიანო ძეგლები, როგორიცაა, კერძოდ, თეღუთა, ჩრდილო-ობეიდის კულტურას უკავშირდება.

ჯერჯერობით გადაჭრით ვერაფერს ვიტყვით ცალკეული საფეხურისა თუ ძეგლის აბსოლუტური თარიღის შესახებ. თუ V საფეხურის და უფრო მოგვიანო ძეგლების ანალოგიები მათი წინა აზიის გარკვეულ კულტურებთან სინქრონიზაციის საშუალებას იძლევა (ქიულ-თეფე I — ჰალაფთან, თეღუთასი — ჩრდილო-ობეიდთან), ამას ვერ ვიტყვით ანალოგიებზე, რომლებიც წინა საფეხურებს გააჩნია უფრო ადრეულ კულტურებთან, რადგანაც ისინი რიგ შემთხვევაში საკმაოდ ზოგადია; ამავე დროს აშკარა შეუსაბამობა შეინიშნება შეფარდებით სტრატიგრაფიასა და რადიოკარბონულ თარიღებს შორის. კერძოდ, I და II საფეხურის ძეგლის შულავრის გორის C_{14}-ის თარიღები ძირითადად ძვ. წ. V ათასწლეულში თავსდება: 1) 3955±300 — ТБ—15; 2) 4360±130— ЛЕ — 1100; 3) 4660±210 — ТБ—16 (იგივე ნიმუში ტ. ჩუბინაშვილმა 1975 წელსაც განასაზღვრინა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ლაბორატო-

რიაში, რომლის თარიღადაც მიიღო ძვ. წ. 4678±55 წ.) 4) 4750±80 — ЛЕ — 1099, მაშინ როცა IV (უკიდურეს შემთხვევაში III) საფეხურის ძეგლი შომუ-თეფე თარიღდება ძვ. წ. VI ათასწლეულის შუა ხანებით (5560±70— ЛЕ — 631). იმირის გორის ზედა IV—I ჰორიზონტებიდან (ე. ი. IV საფეხური) აღებული ხის ნახშირით დათარიღებულია ძვ. წ. 4350±120 წლით (ТБ — 19). ძვ. წ. 4 295 წლით თარიღდება თოირა-თეფეს შუა ფენებიც; ქიულ-თეფე I ქვედა ფენიდან (18,20 მ ნიშნულიდან) აღებული ნახშირი კი დათარიღებულია ძვ. წ. 3 807±90 წლით (ЛЕ — 447). მეტად საინტერესო თარიღი მოგვცა ხრამის დიდი გორის V სამშენებლო ჰორიზონტიდან (ე. ი. V საფეხური) აღებული ხის ნახშირის ანალიზმა, რომელიც ჩატარებულია კალიფორნიის უნივერსიტეტის და ჯოლას C_{14}-ის ლაბორატორიაში პროფ. ჰანს სეუსის მიერ. ამ ნიმუშის თარიღი C_{14}-ის ნახევარდაშლის 5568 წლიანი ასაკით უდრის ძვ. წ. 4 570±70 წელს. მაგრამ პროფ. სეუსის მიერვე შემუშავებული ხის ყოველწლიური რგოლების ანალიზის საფუძველზე მიღებული საკორექციო ფაქტორის გათვალისწინებით იგივე ნიმუში თარიღდება ძვ. წ. 5550 წლით*.

როგორც ვხედავთ, ცხრა რადიოკარბონული თარიღიდან ორი ძვ. წ. IV ათასწლეულის დასაწყისზე მოდის, ხუთი — V ათასწლეულზე, ერთი თავსდება ძვ. წ. VI ათასწლეულის შუა ხანებში, ერთი საკორექციო ფაქტორის გათვალისწინებით თარიღდება იმავე ხანებით. თუ ჰასუნას კულტურასთან მოყვანილ ანალოგიებსა და მის C_{14}-ის თარიღებს გავითვალისწინებთ, მაშინ ეს უკანასკნელი თარიღები ყველაზე უფრო მისაღები ჩანს, მაგრამ ჯერჯერობით, ვიდრე რადიოკარბონული თარიღების „ვერტიკალური“ და „ჰორიზონტალური“ სერიები არ გვექნება, ან უფრო მყარი პარალელები მოიძებნება, აბსოლუტური თარიღების საკითხი ღიად უნდა დარჩეს. თუმცა უნდა აღვნიშნოთ, რომ სავსებით დასაშვებად მიგვაჩნია ჩვენი საკვლევი კულტურის საწყისი საფეხურების ძვ. წ. VI ათასწლეულში გადატანა, ხოლო მომდევნო საფეხურების (V ჩათვლით) დათარიღება, ზოგადად, ძვ. წ. V ათასწლეულით. ძვ. წ. IV ათასწლეულში გადადის ქიულ-თეფეს ქვედა ფენის C_{14}-ის თარიღი, მაგრამ იგი საიმედოდ არ უნდა მივიჩნიოთ, რადგანაც აქვე აღმოჩენილია ჰალაფური იმპორტული კერამიკა (თავი რომ დავანებოთ ქიულ-თეფეს მტკვარ-არაქსული ფენის საკორექციო ფაქტორის გათვალისწინებით მიღებულ ქვემოთ მოტანილ თარიღს — ძვ. წ. 3 676 წ.), ხოლო ჰალაფის კულტურის ზედა თარიღი მკვლევართა უმეტესობის მიერ V ათასწლეულის შუა ხანებითაა განსაზღვრული. მისი საწყისი კი ხშირად ძვ. წ. VI ათასწლეულში გადადის[1].

---

* ვსარგებლობთ რა შემთხვევით, დიდ მადლობას მოვახსენებთ პროფ. მერილინ კელი-ბუჩელატს, რომელმაც გამოიჩინა რა ინტერესი, სიამოვნებით იტვირთა ხის ნახშირის ნიმუშის საანალიზოდ წაღება აღნიშნულ ლაბორატორიაში და პასუხიც დროულად შეგვატყობინა.

[1] იხ. J. Mellaart, Earliest..., გვ. 12, ქრონოლოგიის ტაბულა, სადაც ჰალაფის ზედა თარიღი ძვ. წ. 4400—4300, ხოლო ქვედა თარიღი 5200 წლებითაა განსაზღვრული, აგრეთვე გვ. 126; R. H. Dyson, Annotations and Corrections of the Relative Chronology of Iran. Chronologies in Old World Archeology, გვ. 310. სინქრონიზაციის ტაბულა — ჰალაფი დათარიღებულია ძვ. წ. 4500—5000 წლებით. P. Mortensen, Tell Shimshara, Kobenhavn, 1970, გვ. 137, f. 120, ზედა თარიღი 4600 წლითაა განსაზღვრული, ხოლო ადრეული ჰალაფის თარიღი პ. მორტენსენს ძვ. წ. VI ათასწლეულის I ნახევარში გადააქვს. Н. Я. Мерперт, Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 169 — ჰალაფის კულტურის თარიღი, ზოგადად, ძვ. წ. V ათასწლეულითაა განსაზღვრული; R. Braidwood, H. Cambel, Ch. Red-

ამის აღნიშვნა შემდეგი გარემოების გამო დაგვჭირდა: ერთი მხრივ ზოგიერთი მკვლევარის მიერ ქიულ-თეფეს თარიღთან დაკავშირებით გამოთქმული მოსაზრება, რომ ჰალაფის კულტურა ძვ. წ. V ათასწლ. II ნახევარსა და IV ათასწლეულის დასაწყისში არსებობდა, რაც სავსებით უდგება ქიულ-თეფეს რადიოკარბონულ თარიღს[2], ნაკლებად სარწმუნო ხდება*; მეორე მხრივ, თუ ამ თარიღს გავიზიარებთ, ყოვლად დაუშვებელი ხდება ჩვენი კულტურის IV ან თუნდაც III საფეხურის ძეგლების ჰასუნას კულტურასთან სავარაუდო სინქრონიზაციაზე მსჯელობაც კი, რადგანაც ეს უკანასკნელი დღეისათვის მკვლევართა უმეტესობის მიერ ძვ. წ. VI ათასწლეულითაა დათარიღებული[3] და გამოვა, რომ ჩვენ შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურის ორი ურთიერთმომდევნო საფეხურიდან ერთს VI ათასწლეულის ძეგლებს ვუდარებთ, ხოლო მეორეს — V ათასწლეულის II ნახევრისა და IV ათასწლ. დასაწყის ხანაში არსებულ კულტურას.

ძვ. წ. IV ათასწლეულის I ნახევარს უნდა მივაკუთვნოთ ისეთი ძეგლები, როგორიცაა თელუთა, ალიკემეკ-თეფესი და ალბათ წოფიც. აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ ზოგიერთი მკვლევარი ჩრდილო ობეიდის კულტურის რადიოკარბონული თარიღების სისწორესაც, რომელიც ძირითადად IV ათასწლეულის შუა ხანებზე მოდის, საეჭვოდ მიიჩნევს და ვარაუდობს, რომ იგი უფრო ადრეული უნდა იყოს[4].

რადიოკარბონული თარიღების გამოყენების დროს გასათვალისწინებელია ის საგრძნობი გადახრები, რომელიც ამ მეთოდს ახასიათებს[5], რის საუკეთესო მაგალითსაც ჯარმო იძლევა[6]. მსგავსი მაგალითების მოყვანა მრავ-

m a n, and P. W a t s o n, დასახ. ნაშრომი, გვ. 1240 — უგვიანესი ჰალაფი, ან პოსტჰალაფი დათარიღებულია ძვ. წ. 4515 ± 100 წლით; Н. Ф. Б о г о с л о в с к а я, К проблеме сложения халафской культуры, СА, 1972, № 2, გვ. 3; ნ. ბოგოსლოვსკაია აღნიშნავს, რომ ჰალაფის კულტურა [თარიღდება] ძვ. წ. VI ათასწლეულის ბოლოდან V ათასწლეულის მესამე მეოთხედამდე.

[2] А. А. И е с с е н, Из исторического прошлого..., გვ. 12.

* აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ქიულ-თეფეს მტკვარ-არაქსული ფენის რადიოკარბონული თარიღი, რომელიც ცნობილი იყო როგორც ძვ. წ. 2930±90, ზემოაღნიშნული საკორექციო ფაქტორის გათვალისწინებით იძლევა თარიღს ძვ. წ. 3676 წ. — იხ. R. H. D y s o n, The Hasanlu Project, 1961—1967, The Memorial Volume of the V-th International Congress of Iranian Art and Archaeology, vol. I, Tehran, 1972, გვ. 58.

[3] იხ. J. M e l l a a r t, Earliest..., გვ. 12, ქრონოლ. ტაბულა — ჰასუნა-სამარის თარიღად მოცემულია ძვ. წ. 5700—5200 წ.; P. M o r t e n s e n, დასახ. ნაშრომი, გვ. 137, ჰასუნას თარიღი—5900(?)—5000 წწ.; R. D y s o n, Annotations..., ჰასუნა-სამარის თარიღი—5900—5000 წწ.; Н. Я. М е р п е р т, Р. М. М у н ч а е в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 161— აღნიშნავენ, რომ ჰასუნას კულტურა მთელი VI ათასწლეულის განმავლობაში არსებობდა.

[4] В. С. Т и т о в, Роль радиоуглеродных дат в системе хронологии неолита и бронзового века Передней Азии и Юго-Восточной Европы, Археология и естественные науки, М., 1965, გვ. 38; ვ. ტიტოვს „გაახალგაზრდავებულად“ მიაჩნია გავრას XVIII—XVII ფენების თარიღი; J. M e l l a a r t, Earliest..., გვ. 12, ქრონ. ტაბულა; ჩრდილო ობეიდის კულტურის თარიღად მოცემულია ძვ. წ. 4400—3800 წწ.

[5] იხ. В. С. Т и т о в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40; В. М. М а с с о н, Поселение Джейтун, გვ. 73—76.

[6] ჯარმოს 14 რადიოკარბონული თარიღიდან ერთი ძვ. წ. IV ათასწლ. II ნახევარზე მოდის (3316), ხუთი — V ათასწლეულის I ნახევარზე (4620, 4656, 4700, 4745, 4757), ერთი — VI ათასწლ. I ნახევარზე (5800), სამი — VII ათასწლეულზე (6000, 6570, 6880), ერთი — VIII ათასწლეულის ბოლოზე (7090), ერთი — IX ათასწლეულის შუა ხანებზე (8525) და ორი — X ათასწლეულის II ნახევარზე (9250 და 9290), იხ. F. H o l e, K. F l a n n e r y, J. A. N e e l y, დასახ. ნაშრომი, ტაბულა 76, 79.

ლად შეიძლება[7]. ამით ჩვენ მხოლოდ იმის აღნიშვნა გვინდა, რომ რადიოკარბონული თარიღების უდიდესი მნიშვნელობის მიუხედავად, რომელიც თითქმის ყოველთვის უნდა იქნეს მხედველობაში მიღებული, მასზე დაყრდნობა მეტად სათუოა. C_{14}-ის თარიღების მიღება მხოლოდ მაშინ შეიძლება, თუ გვაქვს მისი სერიები და ამავე დროს იგი არ ეწინააღმდეგება შეფარდებითი სტრატიგრაფიისა და ანალოგიების საფუძველზე მიღებულ პერიოდიზაციას[8].

კიდევ ერთხელ აღვნიშნავთ, რომ ჰასუნას კულტურასთან სინქრონიზაციაზე მსჯელობა, ჯერჯერობით სამუშაო ჰიპოთეზის ფარგლებს არ სცილდება, მიუხედავად იმისა, რომ უკვე არსებული მონაცემები იძლევა საკითხის ამგვარად დასმის შესაძლებლობას.

* * *

შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურის მატარებელი ტომების ეკონომიკა, სადღეისოდ ცნობილ უადრეს საფეხურზეც კი უკვე მწარმოებლური ხასიათისაა. აქ საქმე გვაქვს მწარმოებლური მეურნეობის უკვე ჩამოყალიბებულ ფორმასთან, რომელიც დაშორებულია მისი საწყისი, ჩანასახოვანი ეტაპისაგან[9].

როგორც ჩანს, ჩვენი კულტურის განვითარების I საფეხურზევე საქმე უნდა გვქონდეს შინაური საქონლის ყველა იმ სახეობასთან, რომლებიც მომდევნო საფეხურებზე გვხვდება — თხა, ცხვარი, ზროხა თუ ღორი ადრიდანვე მოშინაურებული ჩანს[10].

I საფეხურიდანვე ჩანს მიწათმოქმედების არსებობის ნიშნები[11]. აქ ყურადღებას გავამახვილებთ მხოლოდ სამიწათმოქმედო იარაღების განვითარებაში შენიშნულ მეტად საინტერესო მოვლენაზე. ჩვენ კულტურის განვითარების პირველ ორ საფეხურზე სამიწათმოქმედო იარაღები მეტად პრიმიტიულია — ირმის რქის თოხები ყველა სატარე ნახვრეტის გარეშეა, ხელსაფქვავები არქაული ტიპისაა და შედარებით იშვიათად გვხვდება. როგორც ტრასოლოგიური ანალიზის შედეგად გაირკვა, ნამგლები სწორი მოყვანილობისა ყოფილა, ე. ი. ფაქტიურად სამკელ დანას წარმოადგენდა, ჩასართებად კი გამოყენებულია ობსიდიანის ლამელები, ძირითადად, მეორადი დამუშავების გარეშე[12]. აქვე ვხვდებით მასიურ ქვებს, შუაში ფართო ნახვრეტით, რომლებიც საყოველთაო აღიარებით, „საჩიჩქნი ჯოხის“ დასამძიმებლად გამოიყენებოდა.

---

7 ამ მხრივ საყურადღებოა გამთხრელთა მიერ ძვ. წ. 5500—5000 წლებით განსაზღვრული ზაბზის ფაზა დეჰ-ლურანში, რომლის სამი რადიოკარბონული თარიღიდან ერთი ახალი წელთაღრიცხვით 490 წ. იძლევა, მეორე — ძვ. წ. 4790, ხოლო მესამე — ძვ. წ. 7100. იხ. F. Hole, K. V. Flannery, J. Neely დასახ. ნაშრომი, გვ. 334 და შემდეგ.

8 იხ. В. С. Титов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41; В. М. Массон, დასახ. ნაშრომი, გვ. 73.

9 А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 199—200; აგრეთვე, თ. კიღურაძე, შულავერის გორის ქვის ინდუსტრია, საისტ. კრებული, II, გვ. 294—295.

10 А. Л. Цицишвили, Костные остатки животных из Шулавери, სსმაე, I, თბილისი, 1969, გვ. 27—35.

11 ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965—1966 წწ.), გვ. 296.

12 თ. კიღურაძე, უძველესი ნამგლები შულავერის გორიდან, ასპირანტთა და ახალგაზრდათა მეცნიერ მუშაკთა სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1970, გვ. 47, 48; აგრეთვე, Г. Ф. Коробкова, Т. В. Кигурадзе, К вопросу о функциональной классификации каменных орудий из Шулаверис-гора, КСИА, № 132, М., 1972, стр. 53—58.

მომდევნო, ე. ი. III საფეხურზე ჩნდება ირმის რქის თოხები გამჭოლი სატარე ნახვრეტით, სპეციალურად დამუშავებული ნამგლის ჩასართები, ე. წ. შომუ-თეფეს ტიპისა, რომლის ბუდეც მორკალულია და, აგრეთვე, უფრო განვითარებული ფორმის ხელსაფქვავებიც. ყოველივე ეს მიწათმოქმედების უფრო დაწინაურებაზე მიგვითითებს. აღარ ჩანს დასამძიმებელი ქვები.

IV საფეხურზე იწყებს გამოჩენას და V საფეხურზე ფართოდ ვრცელდება კიდევ უფრო ეფექტური მიწის დასამუშავებელი იარაღები — ლულოვან თუ ბეჭის ძვალზე ნაკეთები თოხები „ზემოდან ჩახვრეტილი“ სატარეთი.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურის უადრეს საფეხურზეც კი საქმე გვაქვს მეურნეობის მწარმოებლურ ფორმებთან — მიწათმოქმედებასა და მესაქონლეობასთან. ამ ორი დარგიდან რომელი უფრო მნიშვნელოვანი იყო, ძნელი სათქმელია, სავარაუდოა, რომ თანაბარი ხვედრითი წონისა.

მონადირეობასა და მეთევზეობას, როგორც ჩანს, მეორეხარისხოვანი, მხოლოდ დამხმარე როლი ეკავა.

ნანადირევი ჩანს: შულავერის გორაზე — ირემი, შველი და ტახი; იმირის გორაზე — ირემი, გარეული ცხვარი (Ovis ophion Blyth.), დომბა (Bison Bonasus Boj.), გარეული ცხენი, კურდღელი, მელა, ხმელეთის კუ, 13 სახეობის ფრინველი; იშვიათად გვხვდებოდა თევზის ძვლები (ზუთხისებრი?); ხრამის დიდ გორაზე — ტახი, ირემი, შველი, ქურციკი, ნიამორი; აქვეა თევზის ძვლები (ერთ-ერთი მტკვრის წვერაა)[13].

* * *

საერთოდ, ადამიანთა საზოგადოების ისტორია ორ ეპოქად შეიძლება გაიყოს: საკვების მიმთვისებლობის ეპოქა და საკვების მწარმოებელი საზოგადოების ეპოქა.

მწარმოებლური მეურნეობის უძველესი, წინააზიური კერის მასალების მიხედვით, მიმთვისებლური მეურნეობიდან მწარმოებლურზე გადასვლა (რის შედეგადაც მოხდა შრომის პირველი დიდი საზოგადოებრივი დანაწილება[14], რა თქმა უნდა, იმ გაგებით, როგორც საბჭოთა არქეოლოგებს ესმით ეს პროცესი[15]) როგორც საზღვარგარეთელი, პირველ რიგში რ. ბრეიდვუდის, ისე საბჭოთა მეცნიერების მიერ ორ ძირითად სტადიად იყოფა — ჩანასახოვანი მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის სტადიად და ბინადარ მიწათმოქმედ — მესაქონლე ტომთა უადრეს, პრიმიტული ნამოსახლარების სტადიად. ზოგჯერ გამოყოფენ სასოფლო თემების შემდგომი განვითარების სტადიასაც, როდესაც ჩნდება გუთანი და იწყება გამწევი ძალის გამოყენება, რასაც სამხრეთ-დასავ-

[13] განსაზღვრულია პალეონტოლოგ ო. ბენდუქიძის მიერ; ვსარგებლობთ რა შემთხვევით დიდ მადლობას მოვახსენებთ მას ამ ცნობის მოწოდებისათვის. მეურნეობის განსაზღვრის დროს მხოლოდ ზოგადი მსჯელობით შემოვიფარგლებით, რადგანაც ეს თემა ცალკე, სერიოზული და ღრმა კვლევის საგანია.

[14] ფ. ე ნ გ ე ლ ს ი, ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა, თბილისი, 1953, გვ. 219.

[15] В. С. Т и т о в, Первое общественное разделение труда. Древнейшие земледельческие и скотоводческие племена, КСИА, 88, М., 1962, გვ. 10—25; И. Н. Х л о п и н, Возникновение скотоводства и общественное разделение труда в первобытном обществе. Сб. Ленинские идеи в изучение первобытного общества, рабовладения и феодализма, М, 1970, გვ. 94 და შემდეგ.

ლეთ აზიაში თან სდევს პირველი ტაძრებისა და ქალაქების გაჩენა[16]. ადრესამიწათმოქმედოდ პირველი ორი სტადიის ძეგლები შეიძლება მივიჩნიოთ.

პირველ სტადიაზე ჯერ კიდევ ძლიერია არქაული, მეზოლითური ტრადიციები, მაგრამ ამასთანავე ჩნდება თვისებრივად განსხვავებული ახალი ელემენტებიც: ნამგლები თუ ნამგლის ჩასართები, ხელსაფქვავები და სხვ. ამ სტადიას ვანეკუთვნებთ ნატუფიის მეზოლითი და მის საფუძველზე შექმნილი იერიქონის უკერამიკო ნეოლითი A — პალესტინაში, ზავი-ჩემი, ქიარიმ-შაჰირი, განჯ-დარეჰი და მლეფაატი — ზაგროსის მთიანეთში[17].

მეორე სტადია — ეს არის გამარჯვებული ახალი ეკონომიკის სტადია, რომლისთვისაც დამახასიათებელია თეფე-ტელ-ის ტიპის ნასოფლარების გაჩენა, სადაც ალიზით ნაშენი ან თიხატკეპნილი ნაგებობებია დადასტურებული. მწარმოებლური ეკონომიკის ჩამოყალიბებაზე მიუთითებს კულტივირებული მარცვლეულისა და დომესტიცირებული საქონლის ძვლების აღმოჩენა. რ. ბრეიდვუდი, რომელსაც ეკუთვნის მწარმოებლური მეურნეობის ჩამოყალიბების ამგვარი დაყოფა, ამ სტადიას მიაკუთვნებს წინა აზიის ისეთ ნასოფლარებს, როგორიცაა ჩაიონუ-თეფესი, ალი-კოში, ბეიდა, იერიქონის უკერამიკო ნეოლითი B, ჯარმო, ალი-აგჰა, შემშარა, სარაბი, მერსინი, ჩათალ ჰუიუკი, პაჯილარი. ჰასუნა, მატარა, სამარა, ტელ-ეს-სავანი, საკჩე-გიოზი, ჰალაფი, ჩაგარ-ბაზარი, არპაჩია, თილკი-თეფე, თეფე-გურანი, ჰაჯი-ფირუზი, სიალკი I, ჯეითუნი, დალმა-თეფე და სხვ[18].

ამავე სტადიას უნდა მივაკუთვნოთ მთლიანად შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურაც[19].

ამ საკითხთან დაკავშირებით არ შეიძლება არ შევეხოთ ჩვენი კულტურის ეტაპობრივი ნომენკლატურის საკითხსაც — ნეოლითურია იგი თუ ენეოლითური. ჩვენ ამ საკითხს არსებით მნიშვნელობას არ ვანიჭებთ, რადგანაც ცნობილია, რომ დღეისათვის ტერმინებმა „მეზოლითი“, „ნეოლითი“, „ქალკოლითი-ენეოლითი“ დაკარგა განმსაზღვრელი მნიშვნელობა და რამდენადმე პირობითი ხასიათი მიიღო[20]. ეს განსაკუთრებით საგრძნობი ხდება ბოლო წლებში წარმოებული გათხრების შედეგად წინა აზიის მაგალითზე, სადაც უკერამიკო ნეოლითის ძეგლებზე ლითონის ნივთების აღმოჩენის შემთხვევებიც გვაქვს (ალი-კოში, ჩაიონუ-თეფესი — იხ. ზემოთ, გვ. 118). ვ. მასონი ერთ-ერთ უკანასკნელ ნაშრომში აღნიშნავს, რომ ახალი მასალები კიდევ უფრო მეტად უკარგავს მნიშვნელობას ტრადიციულ ტერმინებს „მეზოლითი“ და „ნეოლითი“, და თითქოს მოდად იქცა მათი უარყოფაო. მართლაც, განაგრძობს იგი, მცირე აზიაში ლითონი და კერამიკა თითქმის ერთდროულად ჩნდება, ხოლო ქვის გახეხვა-გაპრიალების ტექნიკა ერთეულ შემთხვევებში ზედა-

---

[16] R. J. Braidwood, B. Howe, დასახ. ნაშრომი, გვ. 147—184; R. J. Braidwood, Prehistoric Men, გვ. 93 და შემდეგ; В. С. Титов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 17; В. М. Массон, Средняя Азия и Древний Восток, გვ. 83. რ. ბრეიდვუდი ხმარობს ტერმინს „ერა“, ვ. მასონი — „ეტაპს“. ამ შემთხვევაში ვ. ტიტოვის მსგავსად უფრო მიზანშეწონილად გვეჩვენება ტერმინ „სტადიის“ ხმარება.

[17] R. J. Braidwood, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101.

[18] იქვე.

[19] თ. კიღურაძე, შულავერის გორის ქვის ინდუსტრია, გვ. 296; А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 201.

[20] იხ. А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 200 — უფრო ვრცლად მისი აზრი მოტანილი გვაქვს ზემოთ; В. М. Массон, Поселение Джейтун, გვ. 100.

პალეოლითურ კომპლექსებში იჩენს თავს, მახლობელი აღმოსავლეთის მეზოლითში კი ჩამოყალიბებული ტრადიციის სახეს იღებს. მაგრამ აღნიშნულის საფუძველზე, ტრადიციული, მეტად მოსახერხებელი ტერმინოლოგია კი არ უნდა უკუვაგდოთ, არამედ უარი უნდა ვთქვათ მხოლოდ იმ ტენდენციაზე, რომ ტერმინ — „ნეოლითში“ დავინახოთ უნივერსალური ისტორიული ეპოქის აღნიშვნა. ვ. მასონის აზრით, ნეოლითი უპირველეს ყოვლისა არქეოლოგიური კლასიფიკაციის ტერმინია, რომელშიც მიზანშეწონილია პირობითად ვიგულისხმოთ მიწათმოქმედ-მესაქონლეთა საზოგადოების განვითარების ადრეული პერიოდი[21].

ა. მონგაიტი აღნიშნავს, რომ გახეხილ-გაპრიალებული ქვის იარაღები და კერამიკა ნეოლითის დამახასიათებელი, მაგრამ არა აუცილებელი ნიშნებია. ნეოლითის, როგორც ისტორიული პროცესის განსაზღვრისათვის, მნიშვნელოვანია სამეურნეო ხასიათის ნიშნები: გარდაქმნები საკვების მოპოვების წესში, მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის გავრცელება. ამასთანავე, მრავალი კულტურაა ისეთი, რომლის ეკონომიკაც დაფუძნებულია მონადირეობასა თუ მეთევზეობაზე და რომლისთვისაც უცნობია მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა, მაგრამ ცნობილია კერამიკა და ქვის დამუშავების ახალი ტექნიკა, ე. ი. გახეხვა-გაპრიალება. აღნიშნულის საფუძველზე, ა. მონგაიტი წერს, რომ ნეოლითის განსაზღვრისათვის სამეურნეო კრიტერიუმი, ე. ი. მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლა, უმნიშვნელოვანესი, მაგრამ არა უნივერსალურია და თვლის, რომ ნეოლითის განსაზღვრისას უნდა დავეყრდნოთ ნიშანთა კომპლექსს, რომლიდანაც არ უნდა გამოვრიცხოთ არც კერამიკის და არც ქვის დამუშავების ახალი ხერხების გაჩენა. ამასთანავე, რომელიმე კულტურის ნეოლითისადმი მისაკუთვნებლად არ არის აუცილებელი ყველა ამ ნიშნის არსებობა[22].

საერთოდ, ზღვარის გავლება ნეოლითსა და ენეოლითს შორის მეტად რთულია. ს. ლოიდი ჯერ კიდევ 1945 წ. აღნიშნავდა, თუ რამდენად პირობითია ნეოლითის გამოყოფა წინა აზიაში[23]. იგი ჯ. გარსტანგისა და მ. ბურკიტის მსგავსად ნეოლითსა და „პროტოქალკოლითს“ შორის გამყოფად მოხატული კერამიკის გაჩენას მიიჩნევდა[24]. მოხატული კერამიკის მასიური წარმოების გავრცელებას ენეოლითის საწყისად სხვა მკვლევარებიც თვლიან[25]. თუ რამდენად პირობითია საკითხის ამგვარი დასმა, ჯარმოს მაგალითი გვიჩვენებს, სადაც უადრეს კერამიკას უკვე მოხატვა ახასიათებს[26].

ჯ. მელაარტი, რომელიც გვთავაზობს წინა აზიის პალეოლითის მომდევნო ხანის კულტურების შემდეგ პერიოდიზაციას — მეზოლითი, პროტონეოლითი, უკერამიკო ნეოლითი, კერამიკული ნეოლითის სხვადასხვა ვარიანტები, ქალკოლითი. ბრინჯაოს ხანა და ა. შ.[27] — აღნიშნავს, რომ ძნელია ხაზის გავლება ნეოლითურ და ქალკოლითურ პერიოდებს შორის წინა აზიის გარკვეულ

[21] В. М. Массон, დასახ. ნაშრომი, გვ. 160

[22] А. Л. Монгайт, დასახ. ნაშრომი, გვ. 197.

[23] S. Lloid, F. Safar, დასახ. ნაშრომი, გვ. 263—265.

[24] იქვე.

[25] В. С. Титов, Неолит Греции, М., 1969, გვ. 7.

[26] R. J. Braidwood, B. Howe, დასახ. ნაშრომი, გვ. 63, pl. 15.

[27] J. Mellaart, Catal Hüyük, A. Neolithic Town in Anatolia, London, 1967, გვ. 15—16.

ოლქებში. იგი კომპრომისულად არჩევს ჰალაფის პერიოდს, რომელიც დაახლოებით ძვ. წ. 5000 წლის შემდეგ იწყება. ჰალაფის პერიოდი შუა ქალკოლითურ ხანას წარმოადგენს მესოპოტამიასა და კილიკიაში და გვიანი ქალკოლითის დამდეგს — ანატოლიაში, სადაც შუა ქალკოლითი ამჟამად გამოუცნობია, ხოლო გვიანი ქალკოლითის კვალი უშუალოდ ადრეულის შემდეგ ჩანს, ხოლო ბიბლოსის თანმიმდევრულ ფენებში იგივე ჰალაფის ხანა შუა ნეოლითურ პერიოდს უდრის[28].

ფილიპ სმითი, ირანის ნეოლითის მიმოხილვისას, წერს, რომ 5000 წელი, მოქცეული ძვ. წ. 9000—4000 წწ. შორის შუა აღმოსავლეთის ისტორიაში არის „ნეოლითური რევოლუციის" ხანა[29]. იგი აღნიშნავს, რომ რთულ პრობლემას წარმოადგენს ხაზის გავლება, რომელიც ნეოლითის დასასრულს აღნიშნავს. იგი ამ ზღვარს ძვ. წ. 4000 წლის ახლო ხანებში ათავსებს, თუმცა მიუთითებს, რომ აქ ზოგიერთი ქალკოლითურად განსაზღვრული ძეგლიც ექცევა[30].

რ. მუნჩაევიც მიუთითებს, რომ ენეოლითური ეპოქის კულტურები მრავალ ნეოლითურ ნიშანს შეიცავს, სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, ნეოლითური სახისაა, ამდენად გასაგებია თუ რატომაა ძნელი განისაზღვროს გვიანნეოლითურია თუ ენეოლითური ესა თუ ის ძეგლი[31].

ვ. ტიტოვი აღნიშნავს, რომ ტერმინები ნეოლითი და ქალკოლითი საერთოდ სულ უფრო და უფრო იშვიათად იხმარება, ადგილს უთმობს რა რელატიურ და აბსოლუტურ ქრონოლოგიურ შეფასებას[32]. ამ მხრივ აღსანიშნავია, რომ ფ. ჰოლის, კ. ფლანერისა და ჯ. ნილის ნაშრომში, რომელშიც ძვ. წ. VIII—IV ათასწლეულთა ნამოსახლარებია შესწავლილ-განხილული და არსად არ არის ნახმარი ტერმინი ნეოლითი[33].

ყოველივე ზემოთქმულიდან ნათლად ჩანს, თუ რამდენად პირობითია „ნომენკლატურის" საკითხი ადრესამიწათმოქმედო კულტურების ნუკლეარული, კლასიკური ცენტრებისათვისაც კი, სადაც არაერთი პირველხარისხოვანი ძეგლია შესწავლილი. ბუნებრივია, კიდევ უფრო ძნელი გადასაჭრელია ეს საკითხი აღმოსავლეთ ამიერკავკასიისათვის, სადაც ადრესამიწათმოქმედო კულტურის კვლევა ფაქტიურად ახალი დაწყებულია.

სწორედ აღნიშნული ვითარების გათვალისწინებით ვწერდით ზემოთ, რომ ამ საკითხს ჩვენ არსებით მნიშვნელობას არ ვანიჭებთ. მაგრამ აქ მხედველობაში მისაღებია ის ფაქტი, რომ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურა ზოგიერთი მკვლევრის მიერ გადაჭრითაა მიკუთვნებული გ ვ ი ა ნ ე ნ ე ო ლ ი თ ი ს ხანაზე[34]. ვინაიდან ამგვარი მტკიცებისათვის სადღეისოდ მყარი საფუძველი არ არსებობს, საჭიროდ მიგვაჩნია განვმარტოთ ჩვენი პოზიცია აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით. მეორე მხრივ, ამ კულტუ-

---

[28] J. M e l l a a r t, The Chalcolithic and Erly Bronze Age in the Near East and Anatolia, Beirut, 1966, p. 15.

[29] Ph. E. L. S m i t h, Iran, 9000—4000 B. C.: the Neolithic, Expedition, v. 13, № 3—4, spring-summer, 1971, p. 6.

[30] ი ქ ვ ე, გვ. 11.

[31] Р. М. М у н ч а е в, სადისერტაციო ნაშრომი, გვ. 173.

[32] В. С. Т и т о в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 7.

[33] იხ. Ю. А. З а д н е п р о в с к и й, დასახ. რეცენზია, გვ. 285.

[34] Т. Н. Ч у б и н и ш в и л и, Некоторые особенности..., გვ. 38, 43.

რის ხელაღებით ენეოლითისადმი მიკუთვნებამ გარკვეული გაუგებრობა შეიტანა დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითური ძეგლების დათარიღებაში[35].

ჩვენი აზრით, შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურა თავისი ხასიათით უფრო მეტად ნეოლითურია, ვიდრე ენეოლითური. ყოველ შემთხვევაში კულტურის ადრეული საფეხურები მაინც გვიან ნეოლითს უნდა ეკუთვნოდეს. მიუხედავად იმისა, თუ რა აზრს ჩავდებთ ამ ცნებაში. ამაზე მიუთითებს ის გარემოება, რომ ჩვენი კულტურის ადრეული საფეხურების მასალებს მთელი რიგი პარალელები მოეძებნება წინა აზიის ადრეკერამიკულ, ზოგ შემთხვევაში კი უკერამიკო კომპლექსებთან. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურის II საფეხურისა და დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითური ძეგლების კერამიკაში შენიშნული საგრძნობი დამთხვევების არსებობა. განსხვავებანი ჩვენი კულტურისა და დასავლეთ საქართველოს ნეოლითური ძეგლების ქვის ინდუსტრიებში გამოწვეული უნდა იყოს ამ უკანასკნელში მწარმოებლური ეკონომიკის შედარებითი სისუსტით და ტრადიციული დარგების სიცოცხლისუნარიანობით, რასაც ხელს უწყობდა ეკოლოგიური ფაქტორი[36]. დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითში მეურნეობის მწარმოებლური ფორმების გვიან გამარჯვებაზე, ზოგჯერ კი ნეოლითის განვითარების ბოლო საფეხურზე გაჩენაზე მიუთითებენ რ. მუნჩაევი[37], ა. ფორმოზოვი[38] და, გარკვეული აზრით, თვით ლ. ნებიერიძე[39].

ჩვენი კულტურის ადრეული საფეხურების გვიანნეოლითით განსაზღვრის სასარგებლოდ ლაპარაკობს აქ აღმოჩენილი ქვის ინვენტარის მრავალრიცხოვნება და მრავალფეროვნება, მკვეთრად გამოხატული ლამელარული ტექნიკა, იარაღებში საჭრისების წამყვანი როლი, საფხეკ-სახოკი იარაღების სიმრავლე და სხვა. ამ მხრივ საინტერესო სურათს იძლევა ციფრობრივი მონაცემების მეტად ზოგადი შეფარდება ზოგიერთ ნეოლითურ და ენეოლითურ ძეგლთან. მაგ., ანასეულ I ნატკეცი ქვის ნივთების საერთო რაოდენობა უდრის 3 957 (რომელთა შორისაც ანატკეც-ანამტვრევების საერთო რაოდენობა შეადგენს 2 300, ე. ი. ნახევარზე მეტს), ანასეულ II — 8 272 (მათ შორის ანატკეც-ანამტვრებია 6 260, ე. ი. 2/3-ზე მეტი), ოდიშში — 3 899 (ანატკეცანამტვრებია 1 820, ე. ი. დაახლოებით 45%)[40], ჯეითუნზე, სადაც ერთი სამშენებლო ჰორიზონტი მთლიანად იქნა გათხრილი — 6 474[41], ჰაჯილარში — 667 (აქედან უკერამიკო ფენებში ნაპოვნია 11, კერამიკიანი ნეოლითის ფენებში — IX — 33, VIII — 14, VII — 1, VI — 485; ენეოლითურ ფენებში — V — 11, IV — 6; III — 0, II — 82, I — 24 ერთეული)[42], ბელტის ნეოლითურ ფენებში — 139

---

[35] იხ. ლ. ნებიერიძე, დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, გვ. 83.

[36] А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. XIV, XV; ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, უძველესი..., გვ. 11.

[37] Р. М. Мунчаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 150.

[38] А. А. Формозов, О соотношении неолитических и энеолитических культур Кавказа, КСИА, 137, М., 1973, стр. 36—41.

[39] ლ. ნებიერიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101 და შმდ.

[40] ოდიშის, ანასეული I და II-ის ციფრობრივი მონაცემები აღებულია ლ. ნებიერიძის დასახ. ნაშრომიდან.

[41] В. М. Массон, დასახ. ნაშრომი, გვ. 28, ცხრილი I.

[42] P. Mortensen, Chipped Stone Industry, ჯ. მელაარტის წიგნში «Excavations at Hacilar», გვ. 154, 156.

(აქედან ადრე ნეოლითურში — 13)[43], ამუკის A და B ფაზაში — 1732, F—H ფაზებში კი — 633[44]; მატარაში — 1116[45], ხოლო ტელ-შიმშარას ქვედა (მე-9, მე-16) ფენებში — 910[46]. იმ დროს როცა შულავერის გორაზე, სადაც გათხრების მასშტაბი შედარებით შეზღუდული იყო, სტრატიფიცირებულ ფენებში მოპოვებული ნატკეცი ქვის ინვენტარის საერთო რაოდენობა უდრის 2 021 (გარდა ამისა, ათასამდე ნივთი ზედაპირულადაა აკრეფილი), იმირის გორაზე კი — 7 168. ორივე ძეგლზე მოპოვებული ობსიდიანისა და კაჟის ნივთების 60—70% ფუნქციონალურად იარაღს წარმოადგენს.

შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურის ადრეული საფეხურების ნეოლითურად განსაზღვრის სასარგებლოდ მეტყველებს აქ აღმოჩენილი კერამიკის საოცრად მცირე რაოდენობა და მისი მეტად პრიმიტიული სახე, რომელიც, ვ. მასონის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „სამეთუნეო წარმოების პირველი ნაბიჯების შთაბეჭდილებას ტოვებს"[47]. რამდენადაც გასაკვირი არ უნდა იყოს, ოდიშისა და ანასეული II კერამიკასთან შედარებით შულავრის გორის ნაწარმს უფრო არქაული იერი აქვს.

შულავერის ტიპის ძეგლების ნეოლითურობის შესახებ აზრი მარტო ჩვენ არ გვეკუთვნის. მათი ნეოლითისადმი მიკუთვნების აზრი გამოთქმული აქვთ ო. ჯაფარიძესა და ა. ჯავახიშვილს[48], ნ. ბერძენიშვილს[49] და შ. დედაბრიშვილს[50]. გვიანნეოლითურ „მოვლენებს" ახსენებს ი. ნარიმანოვიც ერთ-ერთ უკანასკნელ ნაშრომში[51], თავი რომ დავანებოთ დ. რუსტამოვთან ერთად მის მიერ ადრე გამოთქმულ აზრს თოირა-თეფეს ნეოლითურობის შესახებ[52]. რ. ტოროსიანი ხათუნარხს, რომელიც ჩვენი კულტურის მოგვიანო საფეხურს უნდა მიეკუთვნებოდეს, ნეოლითურად განსაზღვრავს[53]. დასასრულ უნდა აღვნიშნოთ, რომ პ. ბორისკოვსკი კავკასიის ნეოლითური ძეგლების დახასიათების დროს შულავერს, ოდიშისა და კისტრიკის წინ მოიხსენიებს[54].

ჩვენი ძეგლების ნეოლითისადმი მიკუთვნების საწინააღმდეგოდ ხშირად არგუმენტად მოაქვთ ის ფაქტი, რომ მის ქვის ინდუსტრიას არ ახასიათებს

---

[43] C. Coon, დასახ. ნაშრომი, გვ. 69 და შმდ.

[44] Joan Crowfoot Payne, Flint Implement from Tell Al-Judaideh, იხ. დანართი I, წიგნში — R. J. Braidwood, L. S. Braidwood, Excavations in the Plain of Antioch.

[45] R. J. Braidwood et al., Matarrah, გვ. 20.

[46] P. Mortensen, Tell Shimshara, ტაბ. 33.

[47] В. М. Массон, დასახ. ნაშრომი, გვ. 124.

[48] ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, ქვემო ქართლის... გვ. 295; მათივე, უძველესი მიწათმოქმედი..., გვ. 37—38; ა. ჯავახიშვილი, ქვემო ქართლის უძველესი ნასოფლარები, „ძეგლის მეგობარი", № 30, გვ. 30; А. И. Джавахишвили, Строительное дело..., გვ. 200.

[49] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ნეოლითური კულტურის საკითხისათვის, გვ. 16.

[50] შ. დედაბრიშვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს ენეოლითის საკითხისათვის, გვ. 16—17.

[51] И. Г. Нариманов, О некоторых поздненеолитических и энеолитических археологических явлениях в Азербайджане, стр. 39.

[52] И. Г. Нариманов, Д. Н. Рустамов, Неолит в Тойротепе.

[53] Р. М. Торосян, Г. А. Микаелян, С. Г. Деведжян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 386.

[54] БСЭ, третье издание, т. 11, М., 1973, стр. 264.

მიკროლითური ტექნიკა და აქ არ გვხვდებოდა გეომეტრიული ფორმის მიკროლითები; მეორეც, რომ აქ მწარმოებლური მეურნეობის ჩამოყალიბებულ ფორმებთან გვაქვს საქმე.

დავიწყოთ ამ უკანასკნელით. განა ნეოლითის განსაზღვრა ოდესმე გულისხმობდა ან ახლა გულისხმობს, რომ გვიან ნეოლითში იწყება შინაური საქონლის დომესტიკაცია და მარცვლეული კულტურების კულტივაცია? რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია — არა, პირიქით, სწორედ იმიტომ გავრცელდა ასე ფართოდ ტერმინი „ნეოლითური რევოლუცია“, რომ საზოგადოების განვითარების ამ საფეხურზე უკვე დასრულებულია, მართლაც რომ, რევოლუციური გარდაქმნა ადამიანის შრომით საქმიანობაში, რომელიც რამდენიმე ათასწლეულის განმავლობაში ყალიბდებოდა. სხვა საკითხია, რომ ეს გარდაქმნები სხვადასხვა ტერიტორიაზე სხვადასხვა დროს მოხდა, ხოლო ზოგან გვიან შევიდა მზამზარეული ფორმით.

რაც შეეხება მეორე არგუმენტს — მიკროლითების არსებობის საკითხს, ეს კიდევ უფრო ნაკლებგანმსაზღვრელი ნიშანი ჩანს ნეოლითისათვის. ჩვენ ზემოთ (გვ. 117—118) არაერთი მაგალითი მოვიტანეთ იმისა, რომ ბევრ არქეოლოგიურ კულტურაში, ხშირად წინაკერამიკულშიც კი, სადაც მეურნეობის მწარმოებლური ფორმები მეტ-ნაკლებად აშკარად გამოხატული სახითაა წარმოდგენილი, ვხვდებით დიდი ზომის ფართო და გრძელი ლამელების გავრცელებას, იმ დროს როცა მათთვის უცხოა მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები. სწორედ მწარმოებლური მეურნეობის ძირითად ცენტრებში ვხვდებით ამგვარ მოვლენას. უფრო მეტიც, სამხრეთ აღმოსავლეთ ევროპის ტერიტორიაზე, სადაც, როგორც ირკვევა, მეურნეობის მწარმოებლური ფორმები ძვ. წ. VI ათასწლეულში „გადასულია“ წინა აზიიდან, კერძოდ ანატოლიიდან[55], მიწათმოქმედი და მესაქონლე ტომების განსახლება, უფრო ზუსტად კი, მწარმოებლური ეკონომიკის გავრცელება, უკავშირდება „კაჟის ლამელების მაკროლითური ინდუსტრიის“ გავრცელებას. რ. ტრინგჰემი, რომელმაც სპეციალურად შეისწავლა ეს საკითხი, ყურადღებას ამახვილებს იმ გარემოებაზე, რომ, ერთი მხრივ, მონადირენი და შემგროვებლები, ხოლო, მეორე მხრივ, მიწათმოქმედები, სხვადასხვა, ერთმანეთთან შეუთავსებელ ეკოლოგიურ გარემოში ცხოვრობენ. პირველნი ერიდებიან ნაყოფიერ ლიოსურ პლატოებს, მაშინ როცა მიწათმოქმედნი საცხოვრებლად ირჩევენ ტყის წაბლა ნიადაგებს, მდინარისპირა ალუვიურ დაბლობებსა და ლიოსურ ნიადაგებს. ამას გვიჩვენებს ორი, მკვეთრად განსხვავებული ქვის ინდუსტრიის გავრცელება: პირველისათვის დამახასიათებელია „ლამელებისა და ტრაპეციების მიკროლითური ინდუსტრია“, რომელიც „მაკროლითური ლამელების ინდუსტრიაზე“ უფრო ადრეც და მის სინქრონულადაც არსებობდა, მაგრამ სხვა, მიწათმოქმედებისათვის ნაკლებად გამოსადეგ ტერიტორიებზე. ამ ორი ინდუსტრიის მატარებელ მოსახლეობას შორის მნიშვნელოვანი კონტაქტი არსად არ არის დადასტურებული. მათი სხვადასხვა ტერიტორიაზე გავრცელება ხაზს უსვამს მეზოლითურ და ადრენეოლითურ კომპლექსებს შორის არსებულ „წყვეტილს“, რომელიც განსაკუთრებით საგრძნობია იმ იშვიათ შემთხვევებში, როდესაც მეზოლითური ფენები დაფარულია ადრე ნეოლითურით. სამხრეთ-აღმოსავლეთ

[55] В. С. Титов, Древнейшие земледельцы в Европе, сб. «Археология Старого и Нового света», М., 1966, გვ. 25—37.

ევროპის ტერიტორიის დიდ ნაწილზე მეზოლითსა და ადრენეოლითს შორის კავშირის უქონლობა მტკიცდება ადრენეოლითურ კომპლექსებში მეზოლითური ელემენტების (მიკროლამელები, გეომეტრიული ფორმის მიკროლითები და ა. შ.) არარსებობით. სამხრეთ აღმოსავლეთ ევროპის ადრენეოლითელ მიწათმოქმედებს ბევრად მეტი აქვთ საერთო მახლობელი აღმოსავლეთის კულტურებთან, სადაც ბევრად უფრო ადრე ვხვდებით „მაკროლითური ლამელების ინდუსტრიასაც“. საყურადღებოა, რომ, როგორც ამას რ. ტრინგჰემი აღნიშნავს, ცენტრალური და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპის ადრენეოლითურ ნამოსახლარებზე თხა, ცხვარი, ღორი და ძროხა უკვე სრულიად მოშინაურებულია[56].

მიკროლითების გავრცელების საკითხთან დაკავშირებით ყურადღებას გავამახვილებთ ერთ საინტერესო მოვლენაზე. ჩვენს კულტურაში ისე ჩანს, რომ ისინი განვითარების ბოლო საფეხურებზე ჩნდება, ისიც უმნიშვნელო რაოდენობით. არქეოლოგიურ ლიტერატურაში გაბატონებული მოსაზრება, რომ გეომეტრიული ფორმის მიკროლითები მეზოლითური ტრადიციის გადმონაშთია და რომ ნეოლითური კულტურის განვითარებასთან ერთად თანდათანობით კლებულობს მათი რაოდენობა, ენეოლითის ხანაში კი მხოლოდ გადმონაშთის სახით არსებობს — არ ეთანხმება ჩვენს ძეგლებზე გამოვლენილ ფაქტიურ ვითარებას. მსგავს გარემოებას ვხვდებით დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითშიც, სადაც ისე ჩანს, რომ ადრეულ (ე. ი. უკერამიკო) საფეხურზე მიკროლითები იშვიათია და მხოლოდ ტრაპეციებითაა წარმოდგენილი, გვიან საფეხურზე კი მათი რაოდენობა საგრძნობლად იზრდება და ტრაპეციებთან ერთად გვხვდება სეგმენტებიცა და სწორკუთხედებიც (მაგ., ანასეული I კოლექციაში ნაპოვნია სულ 10 ტრაპეცია, კინტრიშის „ნამოსახლარების“ დახასიათებისას გეომეტრიული ფორმები საერთოდ არ არის მოხსენიებული, ანასეულ II კი გვხვდება 92 ტრაპეცია, 76 სეგმენტი და 40 ზურგათლილი სწორკუთხედი, ოდიშში — 18 (თუ 22) ტრაპეცია, 5 სეგმენტი და 3 სწორკუთხედი; დიდი რაოდენობითაა გეომეტრიული მიკროლითები კისტრიკში; მათ ვხვდებით გურიანთასა და მამათში და სხვ.)[57]. აღნიშნული ვითარების ახსნა მხოლოდ ტრადიციის გაგრძელებით, როგორც ჩანს, ამ შემთხვევაში არ უნდა იყოს მართებული, სინამდვილეში სავარაუდოა, რომ მოვლენათა რთულ კომპლექსთან უნდა გვქონდეს საქმე როგორც დასავლეთ ამიერკავკასიაში, ისე შულავერშომუ-თეფეს კულტურაში. ამ მოვლენის გასარკვევად არც ლ. ნებიერიძის მიერ უკანასკნელ ხანებში წამოყენებული მოსაზრება შეიძლება ჩაითვალოს სავსებით დამაკმაყოფილებლად, რომლის მიხედვითაც, გეომეტრიული მიკროლითები მიმთვისებლური მეურნეობისთვისაა დამახასიათებელი[58]. საკითხის

---

[56] იხ. Л. С. Клейн, рец. на кн. «Studies in Ancient Europe. Essays presented to Stuart Piggot.» Leicester University Press, 1968, განსაკუთრებით Ruth Tringham. A Preliminary Study of the Early Neolithic and Latest Mesolithic Blade Industries in Southeast and Central Europe, p. 45—70, CA, 1972, № 3, გვ. 386; აგრეთვე, R. Tringham. Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe 6000—3000 B. C. London, 1971.

[57] მონაცემები ამოკრეფილია ლ. ნებიერიძის ნაშრომიდან „დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი“, იხ. აგრეთვე ალ. კალანდაძე, ნეოლითი (ახალი ქვის ხანა), საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970, გვ. 120, 125.

[58] ეს აზრი ლ. ნებიერიძეს გატარებული აქვს ნაშრომში „მიკროლითური ტექნიკა და გეომეტრიული მიკროლითები საქართველოს ქვის ხანის ძეგლებში“ (თბ., 1974, ხელნაწერი), რომელიც მოხსენების სახით წაკითხულ იქნა ისტორიის ინსტიტუტის ქვის ხანისა და ენეოლით-ბრინჯაოს ხანის განყოფილებათა გაერთიანებულ სხდომაზე 1974 წლის მარტში.

ამგვარად დასმის შემთხვევაში ვერაფრით ვერ ავხსნით მათ არსებობას მაიკოპის კულტურაში და მით უმეტეს მაიკოპის ყორღანში.

* * *

ჩვენი კვლევის ძირითადი მიზანი იყო მოგვეცა შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურის პერიოდიზაცია, რომლის შექმნაც სადღეისოდ არსებული მასალების საფუძველზე იყო შესაძლებელი. სხვა საკითხებს მხოლოდ ზოგადად შევეხეთ იმდენად, რამდენადაც პერიოდიზაციის დადგენასთან დაკავშირებით გვჭირდებოდა.

ერთ-ერთი მთავარი სირთულეთაგანი, რომელსაც ამ კულტურის შესწავლისას ვაწყდებით, ეს არის მისი წარმომავლობის ჯერჯერობით დაუდგენლობა. ეს საკითხი კი, თავის მხრივ, დაკავშირებულია სამხრეთ კავკასიაში მწარმოებლური ეკონომიკის ჩასახვა-ჩამოყალიბების პრობლემასთან, რომელიც, შეიძლება ითქვას რომ, ფაქტიურად შეუსწავლელია.

მკვლევართა უმეტესობა, რომელიც შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურის წარმომავლობას შეხებია, თვლის, რომ იგი ადგილობრივად ჩამოყალიბებულია[59], რასაც ამ კულტურის თვითმყოფადი სახე ამტკიცებს; ამასთანავე, ამიერკავკასიაში მწარმოებლური მეურნეობის ჩამოყალიბებასა და განვითარებაში, როგორც ჩანს, გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ ოლქებიდან მომდინარე საგრძნობ იმპულსებს. ამ იმპულსებს, რომლის ხასიათიც ჯერჯერობით ძნელი დასადგენია, სავარაუდოა, რომ ხელს უწყობდა ჯერ კიდევ ზედა პალეოლითის ხანაშივე შენიშნული ობსიდიანით „ვაჭრობაც[60]".

სამწუხაროდ, შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურის უშუალოდ წინამორბედი ხანის ძეგლები აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე ჯერჯერობით მიკვლეული არ არის. მისი დაკავშირება დასავლეთ ამიერკავკასიის ძეგლებთანაც არ ხერხდება, რადგანაც ამ შემთხვევაში ორ, განსხვავებულ ქვის ინდუსტრიასთან გვაქვს საქმე[61].

ჩვენმა კვლევამ გვიჩვენა, რომ შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურის უადრესი ძეგლები ქვემო ქართლშია განლაგებული. ამდენად სავარაუდოა, რომ აღნიშნული კულტურის საწყისებიც ამავე ტერიტორიაზე იყო საძიებელი[62]. ამჟამად მხოლოდ ერთი რამის აღნიშვნა შეიძლება დანამდვილებით: ჩვენი კულტურის გავრცელების ტერიტორიაზე, ჯერჯერობით მასზე უფრო ადრე-

---

[59] ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965—1966 წწ.), გვ. 297; მათივე, უძველესი მიწათმოქმედი... გვ. 11; А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 364—365; Р. М. Мунчаев, სადისერტაციო ნაშრომი, გვ. 261; В. М. Массон, Поселение Джейтун, გვ. 124; თ. კიღურაძე, შულავერის გორის ქვის ინდუსტრია, საქ. სახ. მუზეუმის XVII სამეცნიერო სესიის მასალები, გვ. 15.

[60] შდრ. Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941, გვ. 119, 123; К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры..., გვ. 56, 171; ტ. ჩუბინიშვილი, ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლები ქვემო ქართლში, მაცნე, იაეხი სერია, 1973, № 4, გვ. 108.

[61] თ. კიღურაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15.

[62] შდრ. ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, ქვემო ქართლის..., გვ. 297.

ული მხოლოდ მეზოლითური ძეგლებია[63], მაგრამ მათი დაკავშირება ერთმანეთთან გარდამავალი საფეხურის ძეგლების შეუსწავლელობის გამო მეტად ძნელია, თუმცა საკმაოდ პერსპექტიულად გვესახება. საყურადღებოა, რომ თრიალეთის მეზოლითი ახლო მსგავსებას იჩენს ზარზის ტიპის ძეგლებთან[64]. სადღეისოდ დადგენილია, რომ ზარზის ტიპის ძეგლების განვითარებამ მოგვცა ძეგლთა შემდეგი თანმიმდევრობა — ზავი-ჩემი, ქარიმ-შაჰირი, მლეფაატი, განჯ-დარეჰი (განჯდარე) და, ბოლოს, ჯარმო[65]. ჯარმოს კულტურა კი ითვლება, რომ წინ უსწრებს ჰასუნას, სამარასა და ჰალაფის ქრონოლოგიურად ურთიერთმონაცვლე კულტურებს ჩრდილო მესოპოტამიაში[66]. თუ ვიგულისხმებთ, რომ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, ყოველ შემთხვევაში, ქვემო ქართლში, სადაც ზარზის ტიპის კულტურასთან მატერიალური კულტურით და, ალბათ, ქრონოლოგიურად, ახლოს მდგომი მეზოლითის მეტ-ნაკლებად მსგავს „გარდაქმნასთან“ უნდა გვქონდეს საქმე, მაშინ თრიალეთის მეზოლითურ კულტურასა და შულავერის გორას შორის ჩრდილო ერაყის ძეგლების შესაბამისი რამდენიმე არსებობაა სავარაუდებელი[67].

აქვე უნდა შევეხოთ ჩვენი კულტურის შემდგომი განვითარების საკითხსაც, რომელიც წარმომავლობის საკითხზე არანაკლებ რთულად დგას.

შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურის ზედა ქრონოლოგიური თარიღის დადგენის დროს აუცილებლად ყურადსაღებია მტკვარ-არაქსის კულტურის ქვედა თარიღი. ამიტომ მოკლედ შევეხებით ამ ორი კულტურის ურთიერთდამოკიდებულებას.

აღსანიშნავია, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის უადრესი ძეგლები ქვემო ქართლშია მიკვლეული, რაც მკვლევართა ერთ ნაწილს ავარაუდებინებს, რომ ამ კულტურის ჩამოყალიბება და ფორმირება ქვემო ქართლსა და მის მიმდებარე რაიონებში ხდებოდა[68]. ეს კი იმის მაჩვენებელია, რომ მტკვარ-არაქსის

---

[63] Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 122, 123; Л. Н. Маруашвили, Зуртакетская палеолитическая стоянка в Южной Грузии и ее геологическсе значение, «Природа», № 12, 1946, გვ. 56—62; ალ. კალანდაძე, გვიანი (ზედა) პალეოლითი, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970, გვ. 111; М. К. Габуния, Триалетская мезолитическая культура. Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. кандидата исторических наук, Тбилиси, 1970. უნდა შევნიშნოთ, რომ ცალკეული ნეოლითურად განსაზღვრული ძეგლის (მათ შორის ქოსალარისა და წინწყაროსიც) ასაკი დაზუსტებას მოითხოვს და, როგორც ჩანს, შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურაზე ადრეული არ უნდა იყოს.

[64] М. К. Габуния, დასახ. ნაშრომი, გვ. 20—21; იხ. აგრეთვე, И. И. Коробков, Исследования палеолита в Ираке, сб. «Археология Старого и Нового Света», М., 1966, გვ. 134; Н. О. Бадер, Различия между верхнепалеолитическими культурами Закавказья и Ближнего Востока, იქვე, გვ. 136, 142. А. Н. Каландадзе, Разыскания по археологии доантичной Грузии, Автореферат дисс. на соиск. уч. степени доктора исторических наук. Тбилиси, 1969, გვ. 49.

[65] იხ. R. J. Braidwood, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101; R. J. Braidwood, B. Howe, დასახ. ნაშრომი, გვ. 147 და შმდ. И. И. Коробков, დასახ. ნაშრომი, გვ. 133; В. И. Сарианиди, рец. «Archeologia Viva», v. 1, № 1, Tehran, 1968 — СА, 1971, № 3, გვ. 292 და სხვ.

[66] იხ. В. М. Массон, Средняя Азия и Древний Восток, გვ. 51 და შმდ.

[67] შდრ. ტ. ჩუბინიშვილი, ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლები..., გვ. 109.

[68] გ. ფხაკაძე, ქვემო ქართლის ენეოლითი, გვ. 127; О. М. Джапаридзе. Культура раннеземледельческих племен на территории Грузии, VII международный конгресс антропологов и этнографов, М., 1964, გვ. 7; ო. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, გვ. 224; გ. მირცხულავა, სამშვილდის უძველესი ლითონის ხანის

კულტურა ყველგან ერთდროულად არ „ცვლის“ შულავერ-შომუ-თეფეს კულტურას[69]. მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული საფეხური სადღეისოდ ძვ. წ. IV ათასწლეულის შუა ხანებითა და მეორე ნახევრით თარიღდება[70]. მიუხედავად ყოველივე აღნიშნულისა, შეიძლება დარწმუნებით ითქვას, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ საფეხურსა და ჩვენი კულტურის მასალებს შორის უშუალო გაგრძელება — მემკვიდრეობა არ შეინიშნება. მართალია, ამ ორივე კულტურის კერამიკაში ზოგი რამ საერთო შეინიშნება, მაგრამ ეს სრულიად არ არის საკმარისი მათ შორის უშუალო მემკვიდრეობის დასადგენად. ჩვენი აზრით, შულავერ-შომუ-თეფესა და მტკვარ-არაქსის კულტურებს შორის „ჩრდილო ზონაშიც“ კი, ე. ი. მტკვრის ზედა და შუა წელში, სადაც იგულისხმება, რომ კავკასიის სხვა ტერიტორიებთან შედარებით ყველაზე ადრე იწყება „მტკვარ-არაქსის“ ელემენტების შეღწევა თუ ფორმირება[71], ქრონოლოგიურად და, ალბათ, კულტურულადაც განსხვავებული გარკვეული შუალედური ეტაპი უნდა არსებობდეს[72]. ამგვარი ვარაუდის საფუძველს უკვე იძლევა ზოგიერთი ძეგლი, მაგ., წოფი, სამშვილდის ნამოსახლარის ქვედა ფენა, თეღუთა, მუღანის (მიშარ ჩაის და გურუდერეს ჯგუფების) ზოგიერთი ძეგლი და ა. შ.

სამწუხაროდ, ზემოაღნიშნული საკითხების შესახებ უფრო კონკრეტული მსჯელობისათვის მყარი საფუძველი ჯერჯერობით არ არსებობს და იძულებული ვართ ჰიპოთეზებით შემოვიფარგლოთ. რა თქმა უნდა, ჩვენი კულტურის მთელი რიგი არსებითი საკითხების გარკვევის თვალსაზრისით, ყველაზე უფრო საშური და ამავე დროს პერსპექტიულ პრობლემად სწორედ წინამორბედ და მომდევნო ხანის ძეგლების გამოვლენა-შესწავლა და მათი ურთიერთობის დადგენა უნდა ჩაითვალოს.

ძეგლები და მტკვარ-არაქსის კულტურა ქვემო ქართლში, სადისერტაციო ნაშრომი, თბ., 1972 (ხელნაბეჭდი), გვ. 2, 117; ი. კიკვიძე, ხიზანაანთ გორის ადრებრინჯაოს ხანის ნასახლარი, თბ., 1972, გვ. 90; მ. მენაბდე, თრიალეთი გვიანბრინჯაო-რკინის ხანაში, სადისერტაციო ნაშრომი, თბ., 1973 (ხელნაბეჭდი), გვ. 6.

[69] იხ. А. И. Джавахишвили, Строительное..., გვ. 100, 101, 220—223.

[70] დ. ქორიძე, თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, I, თბ., 1955, გვ. 66; ო. ჯაფარიძე, ლითონის წარმოების ადრეული საფეხური საქართველოში, თბ., 1955, გვ. 53; მისივე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, თბ., 1961, გვ. 119—121; А. А. Иессен, Кавказ и древний Восток..., გვ. 4; Л. Глонти, А. Джавахишвили, Г. Джавахишвили, Я. Киквидзе, Д. Тушабрамишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 11; Г. И. Мирцхулава, Памятники эпохи древнего металла Самшвилде и Куро-Аракская культура Квемо Картли, Автореферат дисс. на соиск. уч. степени кандидата исторических наук; А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 100, 101 და სხვ.

[71] იხ. ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965—1966 წწ.), გვ. 298; ო. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, გვ. 224; А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 100, 101 და სხვ.

[72] შდრ. А. И. Джавахишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 99.

ПЕРИОДИЗАЦИЯ РАННЕЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ВОСТОЧНОГО ЗАКАВКАЗЬЯ

Резюме

Исследование процесса становления производящего хозяйства — так называемой неолитической революции, путей, форм и последствий ее развития относится к наиболее актуальным проблемам общей археологии. Этот процесс является объектом интенсивного изучения как у нас в Советском Союзе, так и за рубежом. Его исследование носит глобальный характер. За последнее время выявлено множество новых памятников и культур, относящихся к эпохе формирования производящего хозяйства. К их числу относятся и поселения раннеземледельческой культуры Восточного Закавказья, которое является одним из древнейших очагов производящего хозяйства на территории СССР.

Как известно, в начале 40-х годов Б. А. Куфтиным была выявлена т. н. куро-аракская археологическая культура Закавказья, которую он определил как энеолитическую. В начале 60-х годов накопление новых материалов и данных дало возможность ряду исследователей почти одновременно прийти к выводу, что эта культура относится к раннебронзовой эпохе. Создался определенный пробел в хронологической схеме развития древней культуры Кавказа. Место энеолитической культуры заняла новая, т. н. кюльтепинская культура, представленная к тому времени единственным раскопанным памятником. Тогда оказались логическими хронологическая увязка этой нововыявленной культуры с куро-аракской (абсолютная датировка которой, — в пределах III тысячелетия до н. э., — осталась без изменения), определение ее возраста IV тысячелетием до н. э., и, при этом, отнесение этой кюльтепинской культуры к позднеэнеолитической ступени развития, что и произошло в действительности.

До открытия кюльтепинской культуры древнейшей земледельческо-скотоводческой культурой Восточного Закавказья считался «куро-аракский энеолит». Б. А. Куфтин еще в 1941 г. писал, что ее изучение и выделение источников ее возникновения «должно явиться уже в настоящее время одной из кардинальных проблем в доистории Южного Кавказа и в решении вопросов его раннего этногенеза»; а в 1964 г. Е. И. Крупнов отмечал, что «наипервейшей» и «крайне необходимой» проблемой кавказской археологии является изучение памятников докуроаракского времени, т. е. подлинного энеолита и неолита, а также ранних форм производящего хозяйства. Нельзя не согласиться с мнением Р. М. Мунчаева, что с разработкой проблемы кавказского очага древнейшего земледелия и скотоводства, представленного раннеземледельческими памятниками Закавказья и Северного Кавказа, связано решение целого ряда кардинальных вопросов древнейшей истории не только Кавказа, но и всей Юго-Восточной Европы.

С 60-х годов начинается новый этап в кавказской археологии — сперва в Азербайджане, затем в Грузии и позже в Армении появляются памятники новой, неизвестной до того времени культуры. Эти новые памятники обнаруживали определенное сходство с культурой I слоя Кюльтепе, но по целому ряду признаков отличались от нее. Для обозначения этих памятников стали употребляться новые понятия — «шомутепинская культура», «шулаверская культура» и др.

Эти новые открытия вызвали возникновение целого ряда новых проблем перед кавказской археологией. Выяснилось, что большинство новооткрытых памятников (если не абсолютное их множество) относятся к V тыс. до н. э., что существование нововыявленной культуры определяется весьма значительным хронологическим диапазоном, так как на некоторых памятниках только ко времени докуроаракской культуры относились культурные слои мощностью в 10 м. Создалось определенное расхождение мнений о поэтапной номенклатуре этих памятников и т. д. Вместе с тем, стало выясняться, что памятники этой новооткрытой земледельческой культуры имеют определенные точки соприкосновения с высокоразвитыми синхронными культурами Передней Азии.

Все вышеотмеченное и теперь требует накопления новых данных и детальной обработки имеющихся материалов. Значительный вклад в исследование раннеземледельческой культуры Восточного Закавказья внесли А. А. Иессен, О. А. Абибуллаев, И. Г. Нариманов, О. М. Джапаридзе, А. И. Джавахишвили, Т. Н. Чубинишвили, Р. М. Мунчаев, К. Х. Кушнарева, А. А. Мартиросян, Р. М. Торосян и др. Ими выявлен не один важнейший памятник, изучению которых посвящены работы, затрагивающие как частные вопросы, так и вышеназванную проблему в целом.

Однако существует ряд проблем, касающихся новооткрытой культуры и все еще остающихся далеко неразрешенными или недостаточно разработанными. Предлагаемая работа посвящается исследованию именно таких малоразработанных вопросов. В ней центральное место занимает опыт выработки общей периодизации этой культуры.

Общеизвестно, что изучение вопросов периодизации и хронологии представляют первоочередную и основную проблему каждой археологической культуры, поскольку всякая попытка обобщения в корне же окажется ошибочной, если она не будет основываться на соответственно разработанную периодизацию и хронологию.

Таким образом, вопрос о периодизации раннеземледельческой культуры Восточного Закавказья является весьма актуальным — необходимой основой дальнейших изысканий, но на сей день менее изученным. Вместе с тем, на основании накопления многочисленного нового материала этот вопрос можно считать уже назревшим.

В настоящее время мы располагаем значительными материалами, добытыми на селищах Шулаверис-гора, Храмис Диди-гора, Арухло I, Цопи, Шому-тепе, Тойре-тепе, Бабадервиш I, Гаргалар-тепеси, Кюльтепе I близ Нахичевани, памятники Мильско-Карабахской степи, памятники Мугани, Аликемек-тепеси, Иланлы-тепе, Техута, Хатунарх, Цахкунк, Енгиджа, Адаблур и др.

Особое внимание привлекают памятники Квемо Картли. Здесь на сравнительно небольшой территории обнаружено несколько компактно расположенных поселений, из которых Шулаверис-гора, Имирис-гора, Храмис Диди-гора и Арухло I в течение ряда лет подвергаются планомерному изучению. Кроме того лишь на Шулаверис-гора, Имирис-гора и на Храмис Диди-гора, раскопки которого дают довольно вы-

разительные новые материалы, выделены строительные горизонты и соответствующие им материалы (в периодизации мы в основном опираемся именно на данные этих памятников). Все это дало возможность в определенной степени уяснить характер связи всех основных памятников рассматриваемой культуры, их хронологическое соотношение и культурное взаимоотношение.

В результате исследования всего совокупного материала впервые составляется общая схема периодизации раннеземледельческой культуры Восточного Закавказья.

Следует отметить, что в определении рассматриваемой культуры среди археологов нет единого мнения. Одни относят ее к энеолиту (А. А. Иессен, О. А. Абибуллаев, Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнарева и др.), другие не согласны с этим (О. М. Джапаридзе, А. И. Джавахишвили, Ш. Ш. Дедабришвили и др.), некоторые видят здесь две разные культуры, а другие — одну. Определенный разнобой существует и по вопросу абсолютной датировки этой культуры. Наше отношение к указанным проблемам мы высказываем в I главе работы, где критически проанализирована специальная литература, и в последующих главах, при анализе материала.

Первым долгом следует выяснить, имеем ли мы дело в Восточном Закавказье с единой культурой или с двумя самостоятельными культурами. Некоторые исследователи считают, что в Восточном Закавказье существовали две раннеземледельческие культуры — шомутепинская и кюльтепинская (И. Г. Нариманов. Примерно такого же мнения придерживаются Т. Н. Чубинишвили и В. М. Массон). По мнению же большинства археологов, две географически обособленные группы памятников представляют собой локальные варианты одной культуры (А. А. Иессен, А. И. Джавахишвили, О. М. Джапаридзе), или же два археологических комплекса (К. Х. Кушнарева и Т. Н. Чубинишвили), или просто две группы памятников (Р. М. Мунчаев). Мы вслед за ними считаем, что все поселения Восточного Закавказья составляют одну культуру. Несмотря на то, что южная группа памятников (нахичеванское Кюль-тепе и связанные с ним памятники) еще слабо изучена, мы все же можем объединить их с северной группой, исходя из фактического материала; так, например, в нижнем слое Кюль-тепе засвидетельствована та же каменная индустрия, что и на поселениях Квемо Картли и Западного Азербайджана (одинаковая морфология и техника обработки крупных обсидиановых нуклеусов и крупных ножевидных пластин). Много общего в костяных и роговых изделиях. Большое сходство прослеживается в керамике Кюль-тепе и глиняной посуде поселений шулавери-шомутепинского типа, что выражается в однообразии определенных форм (бочковидные сосуды и низкогорлые горшки) и орнаментации (рельефные подковообразные налепы, горизонтальные выступы у венчика). Примечательно и единство типов поселений. Что же касается определенных различий, наблюдаемых в архитектуре (сосуществование круглопланных и прямоугольных построек) и форме некоторых сосудов, они должны быть объяснены хронологической разницей и локальными особенностями.

Таким образом, повторяем, что и мы, исходя из приведенных данных, придерживаемся мнения о существовании единой раннеземледельческой культуры, которую условно именуем **шулавери-шомутепинской** культурой.

Имеющиеся на сегодняшний день данные позволяют выделить в этой культуре в основном два локальных варианта; в первый объединяются памятники, расположенные на правобережьи, среднего течения

Куры (Юго-Восточная Грузия и Западный Азербайджан) — Шулаверис-гора, Имирис-гора, Гадачрили-гора, Дангреули-гора, Храмис Диди-гора, Арухло I, Шому-тепе, Тойра-тепе, Бабадервиш I, Гаргалар-тепеси, поселения бассейнов Тауз-чая и Шамхор-чая и др. Во втором варианте — памятники Юго-Восточного Азербайджана, в частности, первый слой нахичеванского Кюль-тепе I и связанные с ним поселения Мильской, Карабахской и Муганской степей.

Не исключено, что из второго варианта будут выделены и другие, на территории южного же Азербайджана, Что же касается памятников Араратской долины, которые некоторыми исследователями отнесены ко второму (южному) варианту (Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнарева, Р. М. Мунчаев), то полагаем, что они в силу недостаточной изученности в настоящее время не могут быть с уверенностью отнесены к какому-либо из вышеназванных вариантов. По нашему мнению, одна их группа (Хатунарх, Енгиджа и др.) имеет большее сходство с памятниками первого локального варианта. Памятники Араратской долины обладают и некоторыми своеобразными чертами, поэтому нельзя исключить, что дальнейшее их исследование позволит выделить еще один локальный вариант. Что же касается наиболее полно изученного памятника этого региона — поселения Техута, то его отнесение к какому-либо варианту весьма сомнительно. Примечательно, что Р. М. Мунчаев лишь условно относит этот памятник к группе мильско-карабахско-нахичеванских памятников.

Также нет достаточных данных для отнесения к определенному варианту таких памятников, как Цопи, и частично, Иланлы-тепе.

Приступая к установлению периодизации раннеземледельческой культуры Восточного Закавказья, отметим, что здесь большое значение приобретает рассмотрение релятивной стратиграфии поселений Квемо Картли, а именно — рассмотрение по строительным горизонтам материалов Шулаверис-гора и Имирис-гора.

На Шулаверис-гора выделено 9 строительных горизонтов.

IX горизонт раскопан на незначительной площади (32 кв. м.), соответственно малочислен и инвентарь. Керамика представлена лишь тремя фрагментами (табл. 3: 18, 19), обсидиановый и кремневый инвентарь представлен фрагментом обсидианового конического нуклеуса (табл. 3:11), пластинами из обсидиана, отщепами и осколками. Среди них следует выделить пластину со скошенным концом (табл. 3:14), пластину с боковой выемкой (табл. 3,:4), пластины с зазубренным краем (табл. 3:6, 8), резец (табл. 3:5), скребки (табл. 3:9, 16), скребло (табл. 3:17) и долотообразное орудие (табл. 3:10). Здесь же найден фрагмент терочного камня и др. Костяные изделия представлены двумя шильями (табл. 3:2, 3) и одной массивной «копалкой» (табл. 3:1).

VIII горизонт. Находки керамики здесь также очень редки (табл. 4: 5). Среди изделий из обсидиана и кремня следует выделить пластины с ретушированным концом (табл. 4:7), пластины с боковой выемкой (табл. 4:13; 5:2), пластину «с головкой» (табл. 4:9), пластины с зазубренным краем (табл. 4:10), резцы (табл. 4:1, 2, 3, 4, 11), концевой скребок (табл. 4:14), долотообразные орудия (табл. 4:6), ретушер (табл. 5:1), нуклевидные скребла (табл. 4:15, 16) и грубое двустороннеобработанное рубящее орудие (табл. 4:12). В этом же горизонте найдены одно костяное шило и одна «копалка» из оленьего рога (табл. 15:19).

VII горизонт. Фрагменты обнаруженной здесь керамики принадлежат одному или двум разным сосудам (табл. 5:10). Среди обсидиа-

новых и кремневых изделий следует отметить утилизированный нуклеус (табл. 5:6), пластину с ретушированным концом (табл. 5:7), скребло (табл. 5:9), долотовидное орудие (табл. 5:5) и грубое рубящее орудие. Особо следует отметить находку двустороннеобработанного полированного орудия — тесла (табл. 5:8).

VI горизонт. Фрагменты керамики этого горизонта возможно принадлежат нескольким (5?) сосудам (табл. 6:1, 3, 4, 5). Обсидиановый и кремневый инвентарь довольно многочислен. Встречаются нуклеусы и их заготовки (табл. 6:7), осколки, отщепы (среди которых выделяется один подчетырехугольный экземпляр с затупленными краями (табл. 7:12) и многочисленные пластины. Среди последних выделяются серии пластин с ретушированным концом (табл. 7:14, 16, 21, 22), с зазубренным краем и с боковой выемкой (табл. 7:10), пластины «с головкой» (табл. 7:15). Среди орудий встречаются резцы (табл. 7:6, 7, 9, 16), концевые скребки (табл. 7:17, 19, 20), скребла (табл. 6:2, 6), долотовидные орудия (табл. 7:23), сверло или проколка (табл. 7:13) и грубые рубящие орудия (табл. 6:8). Изделия из кости представлены шильями, среди которых выделяется одно — «биконическое» с круглым стержнем (табл. 14:7), фрагментами ложки (табл. 14:24) и неопределенного круглостержневого предмета (табл. 14:6).

V горизонт. Керамика этого горизонта представлена всего тремя фрагментами. Среди обсидиановых и кремневых изделий привлекают внимание уплощенный аморфный нуклеус (табл. 8:15), пластины с ретишурованными концами (табл. 7:1, 2), пластины с «головкой» (табл. 7:5), резцы (табл. 7:3, 4; 9:29; 30), концевые скребки (табл. 9:28), скребла (табл. 8:13, 14, 17), скобели (табл. 9:27) и др. Изделия из камня представлены фрагментами зернотерок и курантов, терочным камнем, «ступочками» и овальным массивным камнем с широким отверстием посередине (табл. 8:16, уменьшено 1/2) — «утяжелителем палки-копалки». Костяные изделия представлены шильями, среди которых встречается и «биконическое» (табл. 14:16), лощилом и выделенной нами разновидностью лощил «ножом-лощилом» (табл. 14:18), также обработанной и залощенной трубчатой костью птицы. В этом же горизонте найдена и одна мотыга из рога оленя (табл. 15:17).

IV горизонт. Керамика и здесь малочисленна — найдено всего два десятка фрагментов, несмотря на то, что этот горизонт вскрыт на довольно большой площади. Среди многочисленных обсидиановых и кремневых изделий следует отметить пластины с ретушированным концом, пластины с боковыми выемками, пластины с зазубренным краем, резцы (табл. 8:2; 9:14), скребки (табл. 8:1, 3, 7, 9; 9:16), скребла (табл. 8:10, 11, 12), долотовидные орудия (табл. 8:5), сверла и проколки (табл. 8:4, 8; 9:22), комбинированное орудие (табл. 9:20) и грубое рубящее орудие. Каменные орудия представлены отбойниками, фрагментами зернотерок и курантами. Особо следует отметить находку фрагмента булавы (табл. 16:1). Костяные орудия представлены шильями разного типа (табл. 13:24, 28, 30; 14:14; 15:7), лощилами (табл. 14:26—29, 31, 34), «ножами-лощилами» (табл. 13:3; 14:26) и др., а роговые — мотыгами (табл. 15:21), копалкой (табл. 15:18), массивными палицами с муфтой (табл. 15:22) и заготовкой мотыги.

III горизонт. Находки фрагментов керамики и здесь редки. Среди обсидиановых и кремневых изделий выделяются пластины с ретушированным концом (табл. 9:1,2; 10:50, 56, 57), пластины с боковыми выемками (табл. 9:12, 13; 10:41), пластины с зазубренным краем (табл. 10:43), резцы (табл. 9:3—7; 10:46—49, 51, 52), скребки (табл. 10:42), скребла (табл. 10:53—55), долотовидные орудия (табл. 9:8, 9),

проколки (табл. 9:43; 10:37), комбинированные орудия (табл. 9:5), грубые рубящие орудия и др. Каменные орудия представлены отбойниками, курантами и фрагментами зернотерок и курантов и утяжелителем «палки-копалки» (табл. 9:31, уменьшено 1/2); костяные орудия — шильями (табл. 13:10, 14, 26, 29), дублированным лощилом (табл. 13:4), фрагментированной ложкой (табл. 14:25), «наконечником стрелы» (табл. 14:10) и др. В этом горизонте найдена и одна мотыга из оленьего рога (табл. 15:14).

II горизонт. Керамики по сравнению с нижними горизонтами здесь больше. Один сосуд полностью восстановлен (табл. 12:4). Некоторые сосуды, помимо рельефной, украшены и резной орнаментацией (табл. 12:1—4), также как и в III горизонте. Обсидиановый и кремневый инвентарь представлен нуклеусами (табл. 11:33), осколками, отщепами и пластинами. Среди последних выделяются пластины с ретушированным концом (табл. 10:10, 11, 14, 24), пластины с боковыми выемками (табл. 10:13, 35) и др. Орудия представлены резцами (табл. 10:1—8), скребками (табл. 10:9, 15, 21, 28, 34), скреблами (табл. 10:30—32), долотовидными орудиями (табл. 10:18, 26, 29), сверлами и проколками (табл. 10:20, 22, 25) и комбинированным орудием (табл. 10:27). В этом горизонте найдено и одно полированное орудие — долото (табл. 9:32). Костяные орудия представлены шильями, лощилами (табл. 15:13), «ножом-лощилом» (табл. 14:8), а роговые —мотыгами и заготовкой.

I горизонт. Керамики сравнительно больше, чем во II горизонте. Она аналогична глиняной посуды II горизонта. Обсидиановые и кремневые изделия представлены нуклеусами (табл. 11:37, 38, 39), осколками, отщепами и пластинами. Среди последних выделяются пластины с ретушированным концом (табл. 11:8, 20, 29, 35), пластины с боковыми выемками (табл. 11:18, 19, 34) и др. Орудия представлены резцами (табл. 11:2, 6, 9, 10, 24—27), скребками (табл. 11:3, 4, 7, 15, 36, 40), скреблами (табл. 11:32, 33), долотовидными орудиями (табл. 11:5, 17), проколками и сверлами (табл. 11:11, 22) и комбинированными орудиями. В этом горизонте найдено одно полированное долото и отшлифованная «модель» долота с просверленным концом (табл. 9:33). Костяные орудия представлены шильями (табл. 13:5, 6, 8, 10, 17, 19, 20, 22, 23, 25, 27; 14:13, 17; 15:1, 2, 5, 6), лощилами (табл. 14:32), «наконечниками стрел», «копалками» (табл. 15:10, 15), ножевидными изделиями из тонкопластинчатой кости (табл. 14:2, 3), подвеской из отшлифованного кабаньего клыка (табл. 14:21) и др. Роговые изделия представлены фрагментами мотыги и «топора».

Среди материала, собранного с разрушенных верхних слоев, особо следует отметить находки вкладышей серпа «шомутепинского типа», единственного макролита (табл. 16:3) и антропоморфной женской статуэтки.

Нижние два, VII—VI строительные горизонты Имрис-гора вскрыты на незначительной площади, поэтому материал этих двух горизонтов рассмотрен вместе, нерасчлененно. Керамика и здесь малочисленна (табл. 35:1—8). Обсидиановый и кремневый материал представлен многочисленными нуклеусами (табл. 19:1, 2, 4, 5, 7—9, 11—19; 20:4, 6—8, 11), осколками, отщепами и пластинами. Среди орудий встречаются: резцы (табл. 25:8), скребки (табл. 21:10; 22:34), скребла (табл. 22:17, 25, 35), долотовидные орудия, сверла и проколки (табл. 21:6) и ретушеры. Отшлифованные орудия (табл. 27:2, 3, 9) малочисленны. Каменные орудия представлены утяжелителем «па-

лки-копалки» (табл. 27:11), овальным камнем с поперечным желобком посередине — шлифовальником, фрагментами зернотерек и курантов, а также заготовками разных видов (табл. 27:1, 4, 6, 10). Костяные орудия представлены шильями (табл. 30:1, 3, 16, 17, 23, 37), лощилами (табл. 31:3, 18, 21), «ножами-лощилами» (табл. 31:6, 8) и фрагментами разных орудий.

V горизонт изучен шире других. Керамика сравнительно многочисленна и многообразна. Орнаментация сосудов исключительно рельефная (табл. 36:1—17; 37:1—8; 38;1,3—17). Среди обсидиановых и кремневых изделий следует отметить пластины с ретушированным концом (табл. 23:13; 24:2, 12, 18, 19; 25:1, 25), пластины с боковыми выемками (табл. 23:3, 16; 24:1, 16), пластины «с головкой» (табл. 25:13), резцы (табл. 24:11, 13, 14), скребки (табл. 21:27, 57; 22:9, 11; 24:17), скребла (табл. 22:24, 27), долотовидные орудия (табл. 24:5, 7), сверла и проколки (табл 21:47; 23:2; 25:5), комбинированное орудие (табл. 21:45), ретушер, грубые рубящие орудия (табл. 23:19) и особенно вкладыши серпов «шомутепинского типа». Костяные орудия представлены шильями (табл. 30:4, 25, 28, 34, 38—40, 43, 47), лощилами (табл. 31:1, 5, 7, 11, 13, 14, 18), лощилами тонкопластинчатой кости (табл. 31:22, 23, 25, 27), «фигурной» подвеской (табл. 33:12), фрагментами ножевидного предмета и «наконечником стрелы» (табл. 33:11), недоконченной подвеской (табл. 33:8), фрагментом мотыги, изготовленной из трубчатой кости крупного рогатого скота и др. Среди роговых изделий встречаются мотыги с круглым, сквозным проухом, «топор» с подобным же проухом, копалки из отростков оленьего рога, наконечник «жезла», муфта и фрагменты разных орудий.

Верхние, IV—I горизонты Имирис-гора сильно потревожены впускными погребениями и эрозией. Исходя из этого, мы сочли целесообразным рассмотреть материалы этих горизонтов вместе. Керамика и здесь сравнительно многочисленна и многообразна (табл. 38:2; 39:1—12; 40:1—19; 41:1—7; 42:1—6; 43:1—8). Среди обсидиановых и кремневых изделий следует выделить нуклеусы (табл. 20:2, 5, 9), пластины с ретушированным концом (табл. 21:16; 23:8; 25:29), пластины с боковыми выемками (табл. 24:23, 24). Орудия представлены резцами (табл. 19:3; 21:46; 22:10; 25:9), скребками (табл. 21:28, 36, 49, 54—56; 22:15, 16; 25:31), скреблами (табл. 22:19, 21, 29, 32; 24:31), скобелями (табл. 22:14), долотовидными орудиями, сверлами и проколками (табл. 21:38, 39; 25:3), комбинированными орудиями, вкладышами серпов (табл. 21:12, 26), грубыми рубящими орудиями (табл. 23:18). В этих горизонтах встречены полированные топор (табл. 29:5) и долото (табл. 29:6). Отдельно следует отметить находку отшлифованного орудия из известняка, один конец которого путем шлифовки заострен наподобие сапожного ножа, а на другом конце оформлен полиэдрический срединный резец (табл. 29:4). Среди каменных орудий встречаются просверленные посередине камни яйцевидной формы, шлифовальные камни, отбойники, зернотерки, куранты и др. Костяные поделки представлены шильями разных типов (табл. 30:13, 19, 20, 26, 29, 33, 35, 45; 33:20), лощилами (табл. 31:10, 12, 19), лощилами тонкопластинчатой кости (табл. 31:20, 24; 33:15), ножевидными предметами (табл. 33:2—4, 13), «наконечником стрелы» (табл. 32:12), крупной иглой с выделенной головкой (без отверстия, табл. 33:10), мотыгами из трубчатой кости, фрагментами мотыг на метаподии и лопаточной кости крупного рогатого скота, подвеской из кабаньего клыка (табл. 33:16) и др. Роговые изделия представлены мотыгами из оснований или же отростков оленьего рога со сквозными отверстиями для рукоятки, топором, муфтой и

фрагментами разных предметов. В этих же горизонтах найдена фрагментированная антропоморфная фигурка (женская).

Одна довольно многочисленная группа предметов, кроме вышеотмеченных, происходит из таких слоев, что отнесение их к какому-либо определенному горизонту затруднительно. Поэтому мы их рассматриваем отдельно. Керамика из этих нестратифицированных слоев довольно многочисленна (табл. 34:1—13, 35:9—14). Особо следует выделить один черепок, расписанный широкими полосками вишневого цвета на розовом фоне (табл. 35:12). К этой же группе находок принадлежат две фрагментированные антропоморфные (женские) фигурки обожженной глины. Среди многочисленных обсидиановых и кремневых предметов следует отметить нуклеусы (табл. 19:6, 10; 20:1), пластинчатый отщеп с притупленной спинкой (табл. 26:8), пластины с ретушированным концом (табл. 21:51; 23:12; 24:15, 20; 25:15; 26:9, 18, 26), пластины с боковыми выемками (табл. 23:1; 24:5, 25; 25:10, 22, 30; 26:19), пластины с «головкой» (табл. 21:1, 35), пластины с зазубренным краем (табл. 21:5; 25:33), пластины с притупленной спинкой (табл. 26:2, 6). Орудия представлены резцами (табл. 21:2, 3, 8, 9, 37, 48, 52, 53; 23:5, 15; 24:29, 32; 25:11, 17, 27; 26: 3, 4, 7, 16), скребками (табл. 21:7, 29—33, 42—44; 22:4, 12, 28, 33; 23:9; 24: 4,27; 25:16; 26:5, 10, 11, 14, 15, 21, 23, 24), скреблами (табл. 22:20, 22, 23, 26, 30, 31), долотовидными орудиями (табл. 22:1; 23:10; 24:9, 10; 26:17), сверлами и проколками (табл. 21:34, 40; 23:14; 25:12; 26:22, 25), вкладышами серпов (табл. 21:11, 15, 17—22, 25; 22:6; 24:28), комбинированными орудиями (табл. 25:2, 7, 21), грубыми рубящими орудиями и, что особенно примечательно, трапецией со «струганной спинкой» (табл. 26:1) и двустороннеобработанным наконечником стрелы (табл. 26:12). Малочисленны полированные орудия (табл. 29:3). Среди изделий из камня выделяются «навершие булавы» из туфа (табл. 29:2), фрагмент и заготовка таких же предметов и один предмет из известняка удлиненной овальной формы с просверленным концом (табл. 29:1).

Среди костяных изделий из нестратифицированных слоев следует отметить мотыги из трубчатых и лопаточных костей крупного рогатого скота, и особенно двух наконечников дротиков (табл. 32:11); учитывая условия находки, принадлежность последних к раннеземледельческому слою не бесспорна. Достойны внимания и киркообразные орудия из оленьего рога, с круглыми отверстиями (табл. 32:23).

Отдельно рассматриваются и материалы из шурфа, заложенного у западного края Имирис-гора. Среди керамики (табл. 44) особо следует отметить один черепок, украшенный «сеткой» из валика с желобком по ребру, расписанный в красный и черный цвета (табл. 44:9; заштрихована роспись черной краской). Кремневые и обсидиановые орудия представлены резцами, скребками (табл. 22:7, 8; 24:22; 25:20), скреблами (табл. 22:37), долотовидными орудиями (табл. 24:8, 21), сверлами и проколками (табл. 25:6) и вкладышами серпов (табл. 22:3). Здесь же найдено одно полированное долото. Среди каменных изделий следует отметить фрагмент мраморного навершия булавы, конические и призматические предметы из туфа, «зернотерка» с плоской поверхностью со ступкообразным углублением посередине и овальный камень с поперечным желобком посередине — шлифовальный камень. Костяные изделия представлены шильями (табл. 30:9, 12, 27, 31, 41), лощилами (табл. 31:27), ложкоподобным предметом (табл. 33:1), фрагментами мотыг, муфты и др., а роговые — фрагментированными мотыгами. В шурфе найден и один глиняный конус, слабообожженный.

лки-копалки» (табл. 27:11), овальным камнем с поперечным желобком посередине — шлифовальником, фрагментами зернотерек и курантов, а также заготовками разных видов (табл. 27:1, 4, 6, 10). Костяные орудия представлены шильями (табл. 30:1, 3, 16, 17, 23, 37), лощилами (табл. 31:3, 18, 21), «ножами-лощилами» (табл. 31:6, 8) и фрагментами разных орудий.

V горизонт изучен шире других. Керамика сравнительно многочисленна и многообразна. Орнаментация сосудов исключительно рельефная (табл. 36:1—17; 37:1—8; 38;1,3—17). Среди обсидиановых и кремневых изделий следует отметить пластины с ретушированным концом (табл. 23:13; 24:2, 12, 18, 19; 25:1, 25), пластины с боковыми выемками (табл. 23:3, 16; 24:1, 16), пластины «с головкой» (табл. 25:13), резцы (табл. 24:11, 13, 14), скребки (табл. 21:27, 57; 22:9, 11; 24:17), скребла (табл. 22:24, 27), долотовидные орудия (табл. 24:5, 7), сверла и проколки (табл 21:47; 23:2; 25:5), комбинированное орудие (табл. 21:45), ретушер, грубые рубящие орудия (табл. 23:19) и особенно вкладыши серпов «шомутепинского типа». Костяные орудия представлены шильями (табл. 30:4, 25, 28, 34, 38—40, 43, 47), лощилами (табл. 31:1, 5, 7, 11, 13, 14, 18), лощилами тонкопластинчатой кости (табл. 31:22, 23, 25, 27), «фигурной» подвеской (табл. 33:12), фрагментами ножевидного предмета и «наконечником стрелы» (табл. 33:11), недоконченной подвеской (табл. 33:8), фрагментом мотыги, изготовленной из трубчатой кости крупного рогатого скота и др. Среди роговых изделий встречаются мотыги с круглым, сквозным проухом, «топор» с подобным же проухом, копалки из отростков оленьего рога, наконечник «жезла», муфта и фрагменты разных орудий.

Верхние, IV—I горизонты Имирис-гора сильно потревожены впускными погребениями и эрозией. Исходя из этого, мы сочли целесообразным рассмотреть материалы этих горизонтов вместе. Керамика и здесь сравнительно многочисленна и многообразна (табл. 38:2; 39:1—12; 40:1—19; 41:1—7; 42:1—6; 43:1—8). Среди обсидиановых и кремневых изделий следует выделить нуклеусы (табл. 20:2, 5, 9), пластины с ретушированным концом (табл. 21:16; 23:8; 25:29), пластины с боковыми выемками (табл. 24:23, 24). Орудия представлены резцами (табл. 19:3; 21:46; 22:10; 25:9), скребками (табл. 21:28, 36, 49, 54—56; 22:15, 16; 25:31), скреблами (табл. 22:19, 21, 29, 32; 24:31), скобелями (табл. 22:14), долотовидными орудиями, сверлами и проколками (табл. 21:38, 39; 25:3), комбинированными орудиями, вкладышами серпов (табл. 21:12, 26), грубыми рубящими орудиями (табл. 23:18). В этих горизонтах встречены полированные топор (табл. 29:5) и долото (табл. 29:6). Отдельно следует отметить находку отшлифованного орудия из известняка, один конец которого путем шлифовки заострен наподобие сапожного ножа, а на другом конце оформлен полиэдрический срединный резец (табл. 29:4). Среди каменных орудий встречаются просверленные посередине камни яйцевидной формы, шлифовальные камни, отбойники, зернотерки, куранты и др. Костяные поделки представлены шильями разных типов (табл. 30:13, 19, 20, 26, 29, 33, 35, 45; 33:20), лощилами (табл. 31:10, 12, 19), лощилами тонкопластинчатой кости (табл. 31:20, 24; 33:15), ножевидными предметами (табл. 33:2—4, 13), «наконечником стрелы» (табл. 32:12), крупной иглой с выделенной головкой (без отверстия, табл. 33:10), мотыгами из трубчатой кости, фрагментами мотыг на метаподии и лопаточной кости крупного рогатого скота, подвеской из кабаньего клыка (табл. 33:16) и др. Роговые изделия представлены мотыгами из оснований или же отростков оленьего рога со сквозными отверстиями для рукоятки, топором, муфтой и

фрагментами разных предметов. В этих же горизонтах найдена фрагментированная антропоморфная фигурка (женская).

Одна довольно многочисленная группа предметов, кроме вышеотмеченных, происходит из таких слоев, что отнесение их к какому-либо определенному горизонту затруднительно. Поэтому мы их рассматриваем отдельно. Керамика из этих нестратифицированных слоев довольно многочисленна (табл. 34:1—13, 35:9—14). Особо следует выделить один черепок, расписанный широкими полосками вишневого цвета на розовом фоне (табл. 35:12). К этой же группе находок принадлежат две фрагментированные антропоморфные (женские) фигурки обожженной глины. Среди многочисленных обсидиановых и кремневых предметов следует отметить нуклеусы (табл. 19:6, 10; 20:1), пластинчатый отщеп с притупленной спинкой (табл. 26:8), пластины с ретушированным концом (табл. 21:51; 23:12; 24:15, 20; 25:15; 26:9, 18, 26), пластины с боковыми выемками (табл. 23:1; 24:5, 25; 25:10, 22, 30; 26:19), пластины с «головкой» (табл. 21:1, 35), пластины с зазубренным краем (табл. 21:5; 25:33), пластины с притупленной спинкой (табл. 26:2, 6). Орудия представлены резцами (табл. 21:2, 3, 8, 9, 37, 48, 52, 53; 23:5, 15; 24:29, 32; 25:11, 17, 27; 26: 3, 4, 7, 16), скребками (табл. 21:7, 29—33, 42—44; 22:4, 12, 28, 33; 23:9; 24: 4,27; 25:16; 26:5, 10, 11, 14, 15, 21, 23, 24), скреблами (табл. 22:20, 22, 23, 26, 30, 31), долотовидными орудиями (табл. 22:1; 23:10; 24:9, 10; 26:17), сверлами и проколками (табл. 21:34, 40; 23:14; 25:12; 26:22, 25), вкладышами серпов (табл. 21:11, 15, 17—22, 25; 22:6; 24:28), комбинированными орудиями (табл. 25:2, 7, 21), грубыми рубящими орудиями и, что особенно примечательно, трапецией со «струганной спинкой» (табл. 26:1) и двустороннеобработанным наконечником стрелы (табл. 26:12). Малочисленны полированные орудия (табл. 29:3). Среди изделий из камня выделяются «навершие булавы» из туфа (табл. 29:2), фрагмент и заготовка таких же предметов и один предмет из известняка удлиненной овальной формы с просверленным концом (табл. 29:1).

Среди костяных изделий из нестратифицированных слоев следует отметить мотыги из трубчатых и лопаточных костей крупного рогатого скота, и особенно двух наконечников дротиков (табл. 32:11); учитывая условия находки, принадлежность последних к раннеземледельческому слою не бесспорна. Достойны внимания и киркообразные орудия из оленьего рога, с круглыми отверстиями (табл. 32:23).

Отдельно рассматриваются и материалы из шурфа, заложенного у западного края Имирис-гора. Среди керамики (табл. 44) особо следует отметить один черепок, украшенный «сеткой» из валика с желобком по ребру, расписанный в красный и черный цвета (табл. 44:9; заштрихована роспись черной краской). Кремневые и обсидиановые орудия представлены резцами, скребками (табл. 22:7, 8; 24:22; 25:20), скреблами (табл. 22:37), долотовидными орудиями (табл. 24:8, 21), сверлами и проколками (табл. 25:6) и вкладышами серпов (табл. 22:3). Здесь же найдено одно полированное долото. Среди каменных изделий следует отметить фрагмент мраморного навершия булавы, конические и призматические предметы из туфа, «зернотерка» с плоской поверхностью со ступкообразным углублением посередине и овальный камень с поперечным желобком посередине — шлифовальный камень. Костяные изделия представлены шильями (табл. 30:9, 12, 27, 31, 41), лощилами (табл. 31:27), ложкоподобным предметом (табл. 33:1), фрагментами мотыг, муфты и др., а роговые — фрагментированными мотыгами. В шурфе найден и один глиняный конус, слабообожженный.

Правда, и до проведения такого исследования в общих чертах была ясна хронологическая взаимосвязь этих памятников (О. М. Джапаридзе, А. И. Джавахишвили, Р. М. Мунчаев), однако дробное изучение материала дало большую перспективу, что выразилось в возможности соотнесения верхних строительных горизонтов Шулаверис-гора с нижними горизонтами Имирис-гора, а верхних горизонтов Имирис-гора с другими памятниками, в частности, Храмис Диди-гора. С другой стороны — соотнесены верхние горизонты Храмис Диди-гора с Арухло I, а оба вместе — с более поздними памятниками.

Материалы II и I строительных горизонтов[1] Шулаверис-гора и седьмого и шестого — Имирис-гора — синхронны, т. е. они представляют собой два хронологических последовательных поселения одной культуры, которые на определенном отрезке времени сосуществуют.

Как было сказано, верхние (IV—I) горизонты Имирис-гора увязываются с нижними (I—IV) горизонтами Храмис Диди-гора. Возможность их увязывания между собой дает в первую очередь наличие в указанных горизонтах мотыг, изготовленных из лопаточных и трубчатых костей крупного рогатого скота. Эти мотыги в единичных экземплярах встречаются в верхних горизонтах Имирис-гора, тогда как на Храмис Диди-гора они бытуют с нижнего горизонта (I), и в довольно большом количестве. Вообще, материалы Храмис Диди-гора выглядят более развитыми, чем материалы верхних горизонтов Имирис-гора. На это указывает существование в самых нижних горизонтах Храмис Диди-гора сравнительно тонкостенной керамики с окрашенной и лощенной поверхностью. Это же подтверждает цилиндрическая форма построек, обнаруженных на Храмис Диди-гора и широкое использование пилонов в строительстве (последние на Имирис-гора встречены лишь в двух случаях), а также появление на Храмис Диди-гора незнакомых Шулавери и Имири роговых и костяных изделий.

Заслуживает внимания, что на Храмис Диди-гора довольно многочисленны каменные полированные орудия (в основном двусторонне-обработанные топоры) и их грубоотесанные «макролитические» заготовки. В то же время среди кремневых и обсидиановых изделий не встречаются нуклевидные скребла, столь характерные для Имири и Шулавери; количество вкладышей серпов «шопутепинского типа» достигает уже нескольких десятков. Примечательно и то, что здесь увеличивается доля использования кремня и кремнистых пород, и в то же время наблюдается преобладание отщепов над пластинами; падает процент орудий вообще, однако увеличивается процент стамескообразных орудий (piecè ècaillée). В шестом строительном горизонте Храмис Диди-гора найдена обсидиановая трапеция со струганной спинкой и одно сегментовидное орудие.

Особо следует отметить, что на керамике VI и VII строительных горизонтов Храмис Диди-гора встречаются массивные ушкообразные горизонтальные выступы и такие же массивные подковообразные налепы, «бессистемно» расположенные шишечки и налепы ввиде ласточкиного гнезда. Эти данные дают нам возможность увязать означенные горизонты с материалами Арухло I, хотя наличие в материалах последнего ряда более развитых признаков (керамика с крашенной и до блеска полированной поверхностью, ушко подтреугольного сечения

---

[1] Строительные горизонты Шулаверис-гора и Имирис-гора пронумерованы сверху вниз, а на Храмис Диди-гора — наоборот — с низу вверх.

с узким отверстием, крупная игла с отверстием, молот с желобчатым перехватом, «модель колеса», скульптурка быка) заставляет нас считать, по крайней мере те уровни, откуда происходит этот материал, несколько более поздним, чем Храмис Диди-гора.

Выявленная на основе прочной стратиграфии Имирис-гора, Шулаверис-гора и Храмис Диди-гора последовательность развития архитектуры, изделий из камня, кости, рога, а в особенности технологии, формы и орнаментации керамики, дает нам основание выделить в шулавери-шомутепинской культуре пять последовательных ступеней ее развития.

К первой ступени относятся IX—IV строительные горизонты Шулавери, ко второй ступени — III—I горизонты Шулавери и VII—VI— Имирис-гора. К третьей ступени — V горизонт Имири. К четвертой — IV—I — Имири и I—IV — Храмис Диди-гора. К пятой — V—VII горизонты Храмис Диди-гора и верхние уровни Арухло I.

Материалы первой ступени известны пока что только из Шулаверис-гора (табл. 56). Для этого времени характерны купольные, круглые или овальные в плане строения; единичные экземпляры грубой керамики слабого обжига, серовато-коричневого цвета и простейших форм — яйцевидные горшки с собранным устьем (без шейки, с загнутыми внутрь краями) или слегка отогнутым краем на массивном, плоском, резко выступающем поддоне. Орнаментация керамики весьма скудная — единичные или парные налепы конусовидных шишечек вдоль края сосуда. В черепке имеются примеси толченного базальта или дресвы, в редких случаях — слюды. На поверхности некоторых сосудов Шулавери VI—IV встречаются следы половы, которая наряду с неорганическими примесями присутствует в черепках некоторых сосудов III горизонта. Примечательно, что аналогичное явление наблюдается и на древнейшей керамике Анатолии — Чатал уюк X—IX горизонты.

Сравнительно малочислены и изделия из кости. Наиболее распространенным орудием первой ступени являются шилья, изготовленные на метаподиях мелкого рогатого скота (преимущественно расщепленных). Аналогичные шилья встречаются не только на всех памятниках всех ступеней рассматриваемой культуры, но и в других культурах широкого хронологического диапазона. Кроме того на этой ступени имеются биконические шилья с круглым стержнем, которые часто в специальной литературе именуют наконечниками стрел. Они впервые появляются в VI горизонте Шулавери и бытуют в последующих ступенях. Следует отметить, что такие шилья встречаются в материалах Самеле клде, Хаджиларе, слои VI—II, и на раннем памятнике хассунской культуры — Матарра.

Менее распространены (хронологически и территориально) лощила, изготовленные из трубчатых костей мелкого рогатого скота (расщепленных или целых), которые появляются впервые в V горизонте Шулавери и продолжают бытовать на всех последующих ступенях рассматриваемой культуры. Лощила из нерасщепленных трубчатых костей известны в Чатал уюке, начиная с V слоя, в Хассуне и, изредка, на других памятниках.

Выделенная нами разновидность лощил — ножи-лощила, появляются на первой и встречаются на II и III ступенях рассматриваемой культуры. В Передней Азии подобные орудия найдены в Джармо, Хаджиларе и Маттарре Аналогичные орудия, но с круглым стержнем, бытуют лишь на первой и второй ступенях данной культуры. Параллельный материал известен в VI—II слоях Хаджилара.

Костяные ложки, помимо первой, встречаются в материалах II и

III ступеней (И. Г. Нариманов отмечает их наличие в Шому-тепе). Аналогичные ложки известны в Джармо, Чатал уюке и Караново I.

Очень редки орудия из рога оленя. Из них наиболее характерными являются мотыги, изготовленные из основания рога и не имеющие отверстия для рукоятки. Аналогичные мотыги продолжают существовать лишь на следующей ступени раннеземледельческой культуры Восточного Закавказья. Близкие параллели известны в южном Прикаспии в ранне и позднемезолитических слоях (27 и 13) пещеры Белт.

Лишь на Шулавери, на первой ступени встречены палицы из рога оленя с муфтой. Насколько нам известно, в Передней Азии только в VI слое Хаджилара встречается подобное орудие, у которого в муфту вделан каменный топор.

Обсидиановый и кремневый инвентарь первой ступени представлен в Шулавери в основном крупными ножевидными пластинами и оформленными на них орудиями. Только для этой ступени (за исключением третьего горизонта того же Шулавери) характерны массивные овальные скребла из аргиллита. Для этой же ступени характерно значительное число грубых двустороннеобработанных рубящих орудий, тогда как, отшлифованное каменное орудие представлено лишь одним экземпляром.

Зернотерки I ступени, имеющие корытообразную форму, встречаются на всех ступенях, начиная с III они сосуществуют с другими формами. Подобные зернотерки распространены в неолите Западной Грузии (Одиши) и Самеле клде. Вне Кавказа их параллели известны в фазах Али-Коша и Мохамед-Джафара Дех Лурана, в Хассуна I-а, и в керамическом неолите Белта (в слое 2); подобные, но несколько иной формы зернотерки найдены на памятниках буго-днестровского неолита. Куранты этих зернотерок представлены двумя видами: односторонние (выпуклые с плоским дном) и двусторонние — овального сечения. Оба типа курантов существуют на всех ступенях исследуемой культуры, претерпевая изменения лишь в размерах. Примечательно, что параллели находят только куранты первого типа; они известны в фазах Али-Кош и Мохамед-Джафара Дех-Лурана.

Только на I и II ступенях встречаются овальные массивные камни с широким отверстием посередине — утяжелители палок-копалок. Аналогичные камни найдены в Хассуна I-а, в керамических слоях (7-ой и В) пещеры Белт и на многих других памятниках.

Заслуживает внимание, что на первой ступени встречен фрагмент навершия булавы, которые бытуют на всех ступенях, за исключением II. Аналогичные ранние булавы известны из VI и II—I слоев Хаджилара.

Ко второй ступени развития раннеземледельческой шулавери-шомутепинской культуры мы относим III—I горизонты Шулаверис-гора, VII—VI горизонты Имирис-гора и полностью Гадачрили-гора (табл. 45, 57).

На этой ступени продолжают свое существование уже ставшие традиционными керамические изделия, но одновременно появляются сосуды розоватого обжига с хорошо выравненной, а иногда и слаболощенной поверхностью. Новым элементом являются также редкие находки керамики с примесью соломы в черепке и тонкостенные сосуды розоватого обжига, залощенные как снаружи, так и изнутри.

Основным и определяющим для этой ступени следует считать появление в орнаментации резной техники и елочных, геометрических, вертикально-волнистых мотивов, нанесенных на плечико сосуда, и насечей, нанесенных на венчик или по верхнему краю сосуда. Примеча-

тельно, что резной орнамент изчезает после этой ступени и больше не встречается среди материалов рассматриваемой культуры.

Подобная орнаментация привлекает наше внимание в первую очередь тем, что аналогичные мотивы в той же технике исполнения распространены в неолите Западной Грузии (Одиши, Анасеули II) и это в определенной степени сближает вторую ступень нашей культуры с западногрузинскими памятниками. Здесь же следует отметить, что и на керамике Одиши и Анасеули II встречаются конические налепные шишечки, расположенные вдоль края сосуда. Насечки по краю сосуда, характерны и для керамики Самеле клде. Привлекаемые в специальной литературе параллели из хассунской культуры носят весьма общий характер, ибо там техника нанесения представлена в основном тонкорезным способом, а мотивы орнамента совпадают лишь частично (так, например, елочный встречается на Хассуна, Матарра и Ярымтепе I, а вертикально волнистые линии — на двух последних).

Как отмечалось, керамика с примесью соломы в черепке появляется на данной ступени; на последующих она значительно прибавляет в количестве, но на пятой ступени опять уменьшается. В связи с этим мы хотим отметить, что существует мнение, будто керамика с примесью соломы характерна для иранского круга и ее распространение на запад связывается с восточным влиянием (А. А. Иессен, К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили). Однако этому противоречит широкое распространение керамики с примесью соломы во многих ранних культурах Передней Азии. Она встречается в Джармо, Али-Ага, Хассуна I-а, на второй стадии IX слоя Иерихона, Матарра, в древнейшем дохалафском слое Сакче-Гези, изредка встречается здесь же во втором периоде, в обейдском слое Серики, в Библе, Амуке А и др. Аналогичная керамика имеется в неолите Юго-Восточной Европы, например, в старчево-криш-кёрошской культуре, в Болгарии, т. н. златарской культуре и др.

Костяные изделия в основном имеют тот же характер, что и на предыдущей ступени. Однако здесь появляется и новая категория орудий, таких как изготовленные на ребрах крупного рогатого скота лощила, встречающиеся и в верхних горизонтах Имири (IV ступень). Аналогичное орудие появляется в Чатал уюке позже, чем лощила, изготовленные из трубчатой кости, хотя подобные орудия обнаружены и в Бейда. Новым типом являются также лощила, изготовленные на ребре лопатки крупного рогатого скота, продолжающие существовать и на двух последующих ступенях развития шулавери-шомутепинской культуры.

На этой же ступени появляются, и продолжают бытовать на последующих двух, тонкопластинчатые лощила. Параллельный им материал известен в верхнем слое Чатал уюка и Хассуне. В то же время встречаются «ножевидные» изделия, изготовленные на тонкопластинчатой кости, которые становятся характерными для материалов III и IV ступеней. Их прямые аналогии нам неизвестны. В общих чертах их можно сравнивать с некоторыми предметами Чатал уюка и Хаджилара. На второй же ступени появляются костяные «наконечники стрел», один вариант которых — т. н. наконечники «с овальной головкой» — встречается только на этой ступени, а второй — «с ромбической головкой» — в той или иной степени бытует на всех последующих ступенях.

На этой же ступени есть одна четырехугольная «подвеска» из кабаньего клыка, имеющая два отверстия с одного, и одно — с другого края. Аналогичные предметы с двумя или одним отверстиями, изготовлен-

ные на расщепленных, отполированных кабаньих клыках распространены в Дех-Луране, бескерамических фазах Али-Коша и Бас-Мордеха. У одного аликошского экземпляра аналогично шулаверской подвеске имеются с одного конца одно и с другого — два отверстия. Подвески из кабаньих клыков встречаются и в Хаджиларе I.

На второй ступени, наряду с более ранними мотыгами из рога встречаются новые орудия — фрагмент топора, с круглым проухом. Топоры в несколько измененном виде встречаются и на последующих ступенях.

Обсидиановый и кремневый материал, за исключением скобелей из аргиллита, которые встречены лишь на первой ступени, и вкладышей серпов т. н. шомутепинского типа, встречающихся только на последующих ступенях (III—V), имеет на протяжении всей культуры однородный характер. Но на второй ступени лучше всего прослеживаются характерные признаки каменной индустрии. Здесь мы наблюдаем ярко выраженную пластинчатую технику, для которой основным являются широкие ножевидные пластины удлиненной формы — «макропластины» и изготовленные на них орудия. Микропластины весьма редки. В основном распространены нуклеусы правильной конической формы с очень симетричными и равными гранями, с круговой огранкой. Здесь же имеются единичные дисковидные нуклеусы. Наиболее многочисленными среди орудий являются резцы, далее идут скребки, которые зачастую небрежно обработаны; скребла, среди которых преобладают характерные для этой культуры нуклевидные орудия, большинство которых хорошо обработано крупнофацентной ретушью; сверла или проколки, и долотовидные орудия (piecè ècaillée). Одновременно с развитием культуры растет процент сверл и особенно долотовидных орудий, также как и вкладышей серпов, а процент остальных орудий падает. Количество нуклевидных скребел, столь характерных для трех первых ступеней, на четвертой ощутимо уменьшается, а на пятой они вообще не встречаются. Так же существенно изменение процентного соотношения пластин и отщепов: на трех первых ступенях заметно преобладают пластины, на четвертой они почти сравниваются, а на V ступени преобладают отщепы.

Для рассматриваемой раннеземледельческой культуры не характерна микролитическая техника. На первых трех ступенях вообще не встречаются геометрические микролиты, на IV — в верхних горизонтах Имири — встречена лишь одна единственная трапеция, а на V — единичные трапеции и сегменты. Трудно объяснить — чем вызвано это явление. Здесь можно лишь отметить, что на многих памятниках Передней Азии, в том числе и бескерамического неолита, мы наблюдаем аналогичную картину — широко распространены ножевидные «макропластины» и изготовленные на них орудия и совсем или почти не встречаются геометрические микролиты. Таковы Бейда, бескерамический неолит В Иерихона, Хаджилар, от бескерамического до I слоя, все слои Чатал уюка, Ашикли уюк и подобные ему памятники центральной Анатолии, Чайоню тепеси в юго-восточной Анатолии, памятники Дех-Лурана в Иране и др.

Здесь нам хочется заострить внимание на нескольких интересных моментах; один из нуклеусов Шулавери (I горизонт) поразительно похож на один крупный нуклеус из мезолитического Эдзани (Бармаксыз), а несколько нуклеусов Имири (помещение № 8) находят очень близкие аналогии в нуклеусах V слоя Чатал уюка, что выражается как в технике обработки, так и в форме и размерах. Подобные кони-

ческие нуклеусы встречаются в бескерамическом слое Али-Коша, вместе с небольшим коническими и карандашевидными нуклеусами.

Как отмечают исследователи, на памятниках Дех-Лурана в фазах Бас-Мордеха, Али-Коша и Хазинеха, спорадически встречаются дисковидные нуклеусы, т. е. наблюдается та же картина, что и в исследуемой нами культуре; здесь же следует отметить, что выделенные на памятниках Дех-Лурана «нуклеусы для получения отщепов», которые исследователи этих памятников Ф. Хоул, К. Фланнери и Дж. Нил называют нуклеусами типа «стеганных чехлов чайников» («Tea Cozy»), как по форме и размерам, так и обработкой являются точной аналогией наших нуклевидных скребел.

Шлифованные каменные орудия редко встречаются на второй ступени шулавери-шомутепинской культуры. Здесь имеются полностью отшлифованные долота в виде высоких трапеций, и небольшие двустороннеобработанные топоры или тесла. К разряду шлифованных орудий относится и один плоский четырехгранный предмет из известняка, у которого один край путем шлифовки заострен наподобие тесла или ножа. Два таких орудия встречены и на последующих ступенях. Следует отметить, что и этому предмету находится параллель в фазе Мохамед-Джафара Дех-Лурана.

Особый интерес вызывает одна категория каменных орудий овальных или яйцевидных очертаний с поперечным V-образным и U-образными желобками, которые по нашему мнению использовались для полировки и шлифовки костяных орудий. Единичные экземпляры таких орудий встречаются и на двух последующих ступенях. Аналогичный предмет, только с продольным желобком найден в Анасеули II. Аналогичные нашим шлифовальникам орудия имеются в Карим-Шахире, Джармо, Дех-Луране, в основном в фазах Али-Кош и Мохамед-Джафар (хотя некоторые экземпляры продолжают существовать до фазы Мехмех).

Впервые на второй ступени появляются и существуют на всех последующих массивные каменные ступки, которые распространены во многих культурах.

Одно единственное макролитическое орудие, найденное на поверхности Шулаверис-гора, должно быть отнесено ко второй ступени. Подобное орудие пока еще не найдено на других памятниках шулавери-шомутепинской культуры. Этот макролит проявляет определенное сходство с некоторыми орудиями неолитических памятников Западной Грузии. Дальняя параллель нашего орудия известна и в докерамическом Бейда, где макролиты так же мало распространены.

Трудно утверждать с полной уверенностью, но очевидно, к рассматриваемой ступени принадлежит и антропоморфная скульптура, найденная в «срезанном слое» Шулавери (до начала раскопок верхняя часть холма Шулаверис-гора была срезана на глубину до трех метров бульдозером).

Значительные различия по сравнению со второй ступенью, наблюдаются на третьей ступени развития культуры, к которой мы условно относим лишь V строительный горизонт Имирис-гора (табл. 58).

На третьей ступени более упорядочена планировка построек, которые вместе с круглыми дворами составляют один комплекс; Такая же планировка характерна и для памятников двух последующих ступеней. На Имирис-гора эти комплексы расположены вокруг обширной центральной площадки (А. И. Джавахишвили).

В керамике появляются новые формы, которые хотя и представ-

ляют собой развитие и переработку ранних, все же чувствительно отличаются от них по характеру обработки, здесь уже четко выделяются три группы керамики: I — с грубой поверхностью, бурого обжига; II — сосуды с сравнительно хорошо сглаженной поверхностью и III группа сосудов — сравнительно тонкостенные, розоватого обжига, с лощенной внутренней и внешней поверхностями. Примечательно, что у некоторых сосудов двух последних групп черепок двухслойный — розоватая внешняя поверхность и черноватая внутренняя. Количество подобной керамики увеличивается на последующих ступенях.

Большая часть сосудов третьей ступени имеет поддоны с пяткой, но здесь уже не прослеживается былая их массивность и они уже не так резко выступают. Наряду с этим встречаются сосуды вовсе без пятки. На внешней стороне донышек часто наблюдаются следы спиралевидной плетенки. Обнаруженные на этой ступени некоторые днища имеют овальную форму и соответственно принадлежат сосудам аналогичного очертания. Овальные сосуды, впервые встречаются на этой ступени и продолжают бытовать на двух последующих. Аналогичные сосуды часто встречаются на переднеазиатских ранних памятниках — Чатал уюке, Хаджиларе, Хассуне, в фазах Мохамед-Джафар и Забз Дех-Лурана, Джейтуне и др.

На этой ступени появляются усеченные, плоские сверху венчики, бытующие и на последующих ступенях развития рассматриваемой культуры; встречаются сосуды, у которых края частично вогнуты внутрь. Такие же сосуды встречаются и на последующих ступенях, однако вне пределов этой культуры они нам неизвестны.

Как отмечалось, на этой ступени появляются новые формы сосудов, из которых особый интерес вызывает сосуды бочковидной формы с собранным устьем, которые остаются характерной формой и последующих ступеней. Эта форма очевидно развилась из распространенных на первой ступени яйцевидных сосудов с собранным устьем. Вообще сосуды с собранным устьем (т. н. «Hole-mouth jars») и без шейки, характерны для всех переднеазиатских раннекерамических комплексов. К этому же типу относятся и наши сосуды. Аналогичные формы имеются в верхних слоях Чатал уюка и раннем неолите Кизил-кая, а также в Дех Луране в фазах Мохамед-Джафар, Забз и Хазинех.

Особо следует отметить орнаментацию сосудов третьей ступени развития. Она исключительно рельефная. Здесь появляются рельефные миндалевидные вертикальные налепы вокруг края или на плечиках сосудов, а так же другие виды рельефных налепов, встречающихся нередко в сочетании друг с другом (окружности, полуокружности, валикообразные и др.). На последующих ступенях развития наблюдается еще большее разнообразие рельефного орнамента.

Глиняные сосуды с рельефной орнаментацией более или менее распространены на раннекерамических памятниках Передней Азии. Подобный орнамент мы встречаем на Чатал уюке в виде полосок и шишечек разного рода; имеется он и в дохалафском слое Тель Халафа, однако внимание привлекает в первую очередь тот факт, что аналогичный прием орнаментации распространен в самом раннем — I слое Хассуны. Здесь мы встречаем парные а в одном случае расположенные в несколько рядов конусовидные шишечки и различные виды рельефных налепов, что очень сближает их с орнаментацией нашей керамики; наблюдается и некоторое сходство форм сосудов с керамикой III и IV ступеней.

На третьей ступени встречается несколько новых категорий костяных орудий, среди которых особо следует отметить находку мотыги, изготовленной на массивной трубчатой кости. Число подобных орудий значительно возрастает на последующих ступенях.

Новшества прослеживаются и среди изделий из рога. Распространенные здесь мотыги уже имеют сквозные отверстия для рукоятки. Их количество увеличивается на последующих ступенях. Большинство мотыг этой и последующих ступеней развития шулавери-шомутепинской культуры изготовлено из отростков рога оленя. Аналогии прослеживаются в Самеле Клде и в тех слоях Сагварджиле, которые Н. З. Бердзенишвили отнесены к неолиту. Подобные орудия к югу от Кавказа нам не известны. Орудия с отверстием для рукоятки, изготовленные из оленьего рога широко распространены в европейских мезолитических, неолитических и несколько более поздних культурах. На этой же — III ступени встречаются изготовленные из отростков оленьего рога «копалки», у которых отсутствуют и отверстия для рукоятки и срезанные рабочие края. Аналогичные орудия довольно многочислены в Самеле Клде и означенном слое Сагварджиле. На этой же ступени появляются «муфта» и «навершие жезла» из рога оленя, которые в определенных вариациях продолжают существование и на последующих ступенях.

Как отмечалось, на III ступени впервые появляются вкладыши серпов шомутепинского типа; они продолжают существовать на IV и V ступенях «северного» локального варианта рассматриваемой культуры, а в «южном» варианте (или вариантах) еще не были обнаружены.

Новшеством являются и седловидные зернотерки и соответствующие им куранты, сосуществующие с корытообразными зернотерками и на последующих ступенях.

К IV ступени развития мы относим IV—I строительные горизонты Имирис-гора, I—IV горизонты Храмис Диди-гора и нижний (раннеземледельческий) слой Дангреули-гора (табл. 59).

Новшеством в строительном деле следует считать использование пилонов (два случая на Имири, один, пока, на Храмис Диди-гора и будто один на Тойре-тепе).

На IV ступени наблюдается появление крашенной керамики; рельефная орнаментация становится более разнообразной; появляются шишечки расположенные в три ряда, змеевидные и крестовидные рельефы, шишечки обведенные валиком и исполненный низким рельефом т. н. елочный орнамент, а также — рельефные антропоморфные изображения. В шурфе, заложенном у западного края Имири, материалы которого следует считать самыми поздними на этой ступени и на этом памятнике, обнаружены фрагменты сосудов с большим кругом, исполненным высоким рельефом, валиком с желобком по ребру и, что наиболее интересно, украшенный такими же валиками, расписанный в красный и черный цвета фрагмент сосуда. К этой же ступени должен относиться еще один черепок, расписанный широкими полосками вишневого цвета на желтовато-розовом фоне, обнаруженный в верхнем уровне центральной площадки Имирис-гора.

Среди новых типов лощил следует отметить одно, у которого на конце имеется отверстие, точно также как на лощилах Бейда, Хассуны и Матарра. Один ножевидный предмет этой ступени орнаментирован тонкопроцарапанной, заштрихованной ломанной лентой. Костяной предмет с таким же орнаментом встречен в Сиалке I. Следует отметить один ложкоподобный предмет с отломанной рукояткой,

обнаруженный в шурфе Имирис-гора, близкие аналогии которого известны из Хаджилара.

Впервые на IV ступени появляются крупная игла с выделенной головкой (без отверстия), мотыга с круглым горизонтальным проухом, изготовленная из метаподии крупного рогатого скота, и мотыги из лопаток крупного же скота, имеющие просверленные сверху вертикальные проухи. Эти мотыги, в особенности последние, на пятой ступени количественно значительно увеличиваются.

Среди обсидиановых изделий следует отметить появление на Имирис-гора одной трапеции и одного двустороннеобработанного наконечника стрелы.

Среди материалов шурфа Имирис-гора привлекает внимание одна «зернотерка» с плоской поверхностью со ступкообразным углублением посередине. Подобная «зернотерка» опубликована И. Г. Наримановым без указания места находки; аналогичные предметы обнаружены на памятниках Дех Лурана.

Наконец, эту ступень характеризует сосуществование глиняных полуреалистических и сильно стилизованных антропоморфных фигурок, а также глиняный конус.

Насколько можно судить по имеющимся у нас данным, нижний слой Бабадервиша I, Тойре-тепе и Шому-тепе следует отнести к IV ступени. На это указывают существование на них керамики с крашенной и лощенной поверхностью, грубой орнаментированной керамики, а также мотыг, изготовленных из метаподий, трубчатых и лопаточных костей крупного рогатого скота.

Мы считаем, что к этой же ступени следует отнести такие памятники Араратской долины, как Енгиджа и Хатунарх (последний может быть и более поздним), хотя для подобного утверждения материала очень мало[2].

К пятой ступени развития раннеземледельческой культуры Восточного Закавказья мы относим V—VII строительные горизонты Храмис Диди-гора и верхние уровни Арухло I (табл. 60).

На этой ступени сравнительно шире используются в строительстве пилоны — поперечно уложенные саманные кирпичи. Постройки часто имеют «цилиндрическую» форму и, очевидно, иногда имели не сводчатое перекрытие, а коническое, поддерживаемое опорным столбом.

Керамика в основном традиционна, но прослеживается и ряд новшеств. Значительно больше фрагментов крашенной керамики, тщательно залощенной. Орнаментация сосудов рельефная, но еще более разнообразная, хотя некоторые мотивы предшествующих ступеней отсутствуют. Появляются высокие подковообразные налепы, налепы в виде ласточкиного гнезда, «бессистемно» расположенные миндалевидные шишечки, довольно большие круги, квадраты, пуговкообразные налепы с отверстием посередине и др., встречающиеся на сосудах как в отдельности, так и в различных сочетаниях. Особо следует отметить, что на керамике этой ступени встречаются горизонтальные ушковидные выступы.

Заслуживает внимания найденный на Арухло один фрагмент пре-

---

[2] Как уже отмечалось, на большей части исследованных памятников рассматриваемой культуры не выделены строительные горизонты и соответствующие им материалы (по крайней мере в специальной литературе об этом нет никаких сведений); поэтому наши суждения о них носят более или менее условный характер.

краснозалощенного сосуда, на котором имеется выступ подтреугольного сечения с узким отверстием, т. е. примитивное ушко. Т. Н. Чубинишвили считает этот фрагмент анатолийским «импертом».

Особое внимание обращает на себя, обнаруженный на Храмис Диди-гора овальный, бочковидный сосуд с широким устьем и ушкообразным выступом ниже верхнего края; он имеет прямую аналогию в виде двух сосудов в III слое Хассуны.

На рассматриваемой ступени костяные изделия представлены шильями, лощилами и, что примечательно, многочисленными мотыгами, изготовленными из лопаточных и трубчатых костей. Появляются и новые виды изделий — плоские дисковидные предметы с одним или многими отверстиями, крупные иглы с головками, четырехгранное, небольшое штыковидное изделие с узким отверстием и фрагменты ножевидных или ложковидных тонкопластинчатых предметов.

Среди изделий из рога новшеством являются молотовидные навершия «жезлов» и орудия с резным и рельефным орнаментом.

В обсидиановом и кремневом инвентаре V ступени наблюдается определенная деградация — орудия обрабатываются небрежно, преобладают отщепы, исчезают нуклевидные скребки и грубые рубящие орудия. Встречаются единичные микролиты геометрических форм — трапеции со струганной спинкой (на обоих памятниках) и сегменты (только на Арухло I). Одно сегментовидное орудие найдено и на Храмис Диди-гора.

Более часто попадаются отшлифованные и полированные орудия — преимущественно двустороннеобработанные топоры.

Особо следует подчеркнуть серию антропоморфных статуеток, обнаруженных на Храмис Диди-гора, среди которых сравнительно реалистичные фигурки очертаниями лица и головы сближаются с аналогичными скульптурками хассунской культуры, а позой и моделированием тела — с соответствующими образцами халафской культуры. Это дает нам возможность предположить, что памятник, точнее те горизонты, где обнаружены наши фигурки, хронологически могут быть помещены между двумя указанными культурами (Л. И. Глонти, А. И. Джавахишвили, Т. В. Кигурадзе).

Заслуживают внимания, обнаруженные на Храмис Диди-гора, конусы из обоженной и необоженной глины. Большая их часть низкие, с вогнутым дном, а один — имеет цилиндро-коническую форму; дно у него также вогнуто. Этот экземпляр имеет параллели в Джейтуне и Сиалке I.

Неполная информация не дает нам возможности уверенно установить место Гаргалар-тепеси в нашей хронологической схеме, однако судя по имеющимся данным это поселение следует относить к IV и V ступеням. Основанием для этого служит наличие на нем керамики с окрашенной поверхностью, костяных мотыг, цилиндрическая форма некоторых построек и побелка и окраска стен некоторых из них. Не исключено, что на этом памятнике, где мощность культурных отложений достигает 10 м, могут существовать более ранние или поздние слои.

В основном к этой же ступени или несколько более поздней, следует отнести нижний слой Нахичеванского Кюль-тепе I. В силу указанных выше причин, наше суждение и об этом интереснейшем поселении носит общий характер. Мы уже отмечали, что керамика данного памятника проявляет большое сходство с таковой верхних горизонтов Храмис-гора и Арухло I (т. е. V ступень). Это выражается не только в общности форм керамики, но и в подковообразных налепах и в уш-

коподобных горизонтальных выступах. С Арухло I Кюль-тепе сближает наличие на обоих глиняных моделей колес и скульптурок быков. Однако наряду с этим в Кюль-тепе прослеживаются несколько более развитые и несколько более поздние керамические изделия — корчаги с цилиндрической шейкой, бадьи (или глубокие миски).

Установление хронологической взаимосвязи Кюль-тепе с рассмотренными памятниками является делом исключительной важности, т. к. это единственное поселение, где имеется бесспорный халафский импорт (Р. М. Мунчаев). С другой стороны, с Кюль-тепе связываются памятники Мильской, Карабахской и Муганской степей. Одна часть последних, как нам кажется, синхронна Кюль-тепе, а другая — несколько более поздняя. Такими являются некоторые поселения из гурудересской и мишарчайской групп в Муганской степи, где встречаются более развитые керамические формы. Это больше всего относится к Аликемек-тепеси, где наряду с аналогичными кюльтепинскими формами, встречаются сосуды с ушками овального и круглого сечения и расписная керамика, сравнительно более позднего облика (И. Г. Нариманов, Ф. Р. Махмудов). На поздний возраст Аликемек тепеси указывает наличие в его верхних горизонтах четырехугольных построек, возведенных двурядной укладкой сырцового кирпича.

Расписная керамика найдена еще на одном памятнике Закавказья — на поселении Техута. Найденные здесь расписные изделия связывают с т. н. североубейдской культурой (Р. М. Торосян, Р. М. Мунчаев, А. И. Джавахишвили). По мнению Р. М. Мунчаева данный факт довольно отчетливо указывает на сравнительное и в какой-то степени абсолютно-хронологическое соотношение между Кюль-тепе и Техута. В этой связи нам хочется отметить, что разница между керамикой этих памятников носит такой характер, что это нельзя объяснить лишь хронологической разностью. В данном случае мы имеем ввиду массовую (не импортную) керамику, обнаруженную на этих памятниках — если на Кюль-тепе встречаются лишь плоскодонные сосуды, то на Техута сосуды имеют сферическую форму, округлые днища и воронковидные горлышка. Одновременно здесь встречаются сосуды со сквозными отверстиями вокруг верхнего края, с отпечатками ткани и др., что абсолютно чуждо для шулавери-шомутепинской культуры. Все это дает основание ставить под сомнение отнесение поселения Техута к шулавери-шомутепинской культуре.

Близость V ступени рассматриваемой культуры с халафской прослеживается не только в расписной керамике, но и в архитектуре, в частности — в обеих распространены круглопланные толосовидные постройки. Впервые на этот факт обратили внимание Р. М. Мунчаев и Н. Я. Мерперт, которые сочли возможным связать эти явления между собой, указывая, что в Закавказье халафская расписная керамика появляется одновременно с круглыми постройками. В связи с этим следует отметить, что круглопланные здания существовали в Закавказье еще задолго до появления халафской расписной керамики, в частности, круглопланная архитектура характеризует шулавери-шомутепинскую культуру с самого «начала». Однако к концу V ступени ее развития, или несколько позднее (Кюль-тепе I, Иланлы-тепе, нижние горизонты Аликемек-тепеси), с ними сосуществуют и четырехугольные постройки.

А. И. Джавахишвили считает вполне допустимым, что в Северную Месопотамию, где издревле господствовали четырехугольные зда-

ния, в халафское время круглопланная архитектура проникает с Кавказа.

Рассуждая о близости V ступени исследуемой культуры с халафской культурой, следует иметь ввиду определенное сходство и в антропоморфной пластике: в этом случае подразумевается сходство позы и моделирования тела скульптурок Храмис Диди-гора с соответствующими халафскими экземплярами.

Наряду с вышесказанным примечательно и то, что расписная керамика с некоторых мильско-карабахско-нахичеванских памятников V ступени проявляет определенную близость с подобной керамикой таких памятников восточного побережья оз. Урмии, как Хаджи-Фируз, Яник-тепе и Далма-тепе (Р. М. Мунчаев). Р. М. Мунчаев связывает нижний слой Далма-тепе (без расписной керамики) с северным локальным вариантом шулавери-шомутепинской культуры. У нас по этому вопросу есть несколько иное мнение. Керамика означенного слоя Далма, т. н. «тисненная керамика» («Dalma impressed ware») проявляет сходство с керамикой лишь Иланлы-тепе, отнесение же самого Иланлы-тепе к исследуемой культуре несколько проблематично. Во всяком случае если даже и можно такое допустить, то этот памятник должен быть отнесен к более позднему времени, чем V ступень нашей культуры. На это указывает в архитектуре этого поселения сосуществование круглых, полукруглопланных и четырехугольных построек; окраска и побелка стен некоторых помещений; малочисленность обсидиановых изделий, в особенности орудий; преобладание отщепов над пластинами и др.

Здесь же нам хочется коснуться вопроса определения хронологического места Цопи. Это поселение, также как Техута, Аликемек-тепеси и Иланлы-тепе, хронологически выглядит позднее V ступени. По нашему мнению, этот памятник представляет собой единый комплекс и поэтому выделение на нем нескольких периодов нам кажется неверным. В то же время обнаружение на нем сферических сосудов с воронковидным горлом, на одном из которых прослеживаются следы изготовления на гончарном круге, наличие на некоторых низкостенных сосудах отверстий вокруг верхнего края, характерные для начального этапа куро-араксской культуры формы керамики (Т. Н. Чубинишвили, Л. Д. Небиеридзе), в определенной степени сближает его с Техута и мы думаем, что приведенные факты приближают оба памятника к начальным этапам Куро-араксской культуры.

Наличие геометрических микролитов в цопском комплексе не может быть признано достаточно надежным доказательством его архаичности, так как хорошо известно, что в Майкопской культуре (даже в самом Майкопском Кургане) трапеции и сегменты находятся вместе с сосудами с воронкообразным горлом.

Таким образом, отнесение некоторых раннеземледельческих памятников Восточного Закавказья (таких как Цопи, Техута, Аликемек-тепеси, Иланлы-тепе и некоторые другие) к Шулавери-шомутепинской археологической культуре пока проблематично. Уровень исследования этих памятников позволяет выделить их лишь в более или менее определенную хронологическую группу. На сегодня об этих памятниках наверняка можно сказать, что они позднее V ступени шулавери-шомутепинской культуры и более ранние, чем памятники куро-араксской культуры.

Как можно было убедиться, из выделенных нами пяти ступеней развития шулавери-шомутепинской культуры, три начальные пока что

зафиксированы лишь в Квемо-Картли; к четвертой ступени, помимо памятников указанной области, относятся поселения Западного Азербайджана — Шому-тепе, Тойре-тепе и Бабадервиш; на V ступени появляется возможность говорить о синхронизации с Кюль-тепе I. Целый ряд памятников, как в северной части (Цопи), так и южной (Аликемектепеси, Техута, частично Иланлы-тепе) следует считать более поздним, чем V ступень шулавери-шомутепинской археологической культуры.

С точки зрения стадиальности, развитие нашей культуры в общих чертах аналогично развитию переднеазиатских раннеземледельческих культур. Параллельный материал наших I и II ступеней, как мы постарались показать, встречается на некоторых переднеазиатских бескерамических (Бейда, Белт, Али-Кош) и раннекерамических памятниках (Джармо, Чатал-уюк, Мохамед-Джафар, Хаджилар, VI—II, Хассуна I, Матарра и др.). Особенно интересны совпадения между нашими материалами II ступени и керамического неолита Западного Закавказья; определенные аналогии (преимущественно в орнаментации керамики) материалы III и IV ступеней имеют в ранних фазах хассунской культуры; материалы V ступени — в позднехассунской и халафской, некоторые же памятники этой ступени — в североиранских культурах (Хаджи-Фируз, Яник-тепе, Далма-тепе); более поздние же памятники, такие как Техута — связываются с североубейдской культурой.

В настоящее время еще невозможно с полной уверенностью говорить об абсолютной дате отдельной ступени или каждого памятника. Если аналогии памятников V ступени и более позднего времени позволяют синхронизировать их с определенными культурами Передней Азии (Кюль-тепе I — с Халафом, Техута — с Северным Обейдом; Р. М. Мунчаев), этого нельзя сказать об аналогиях, которые имеются для предыдущих ступеней, т. к. они зачастую носят весьма общий характер. Наряду с этим прослеживается явное несоответствие между установленной нами сравнительной стратиграфией и радиокарбонными датами. В частности, памятник I и II ступеней Шулаверис-гора датируется по C_{14} в основном V тысячелетием до н. э.: 1) 3.955±300— ТБ-15; 2) 4.360±130 — ЛЕ-1100; 3) 4.660±210 — ТБ-16 (этот же образец, посланный в 1975 году Т. Н. Чубинишвили на анализ в лабораторию Тбилисского Государственного Университета, был датирован 4.678±55 г. до н. э.); 4) 4.750±80 — ЛЕ-1099, тогда как памятник IV ступени, или в крайнем случае III — Шому-тепе датируется серединой VI тысячелетия до н. э. (5560±70 — ЛЕ-631). Древесный уголь, взятый с верхних, IV—I горизонтов Имирис-гора (т. е. IV ступень), датирован 4.350±120 г. до н. э. (ТБ-19). Средний слой Тойре-тепе датируется 4.295 г. до н. э., а образец, взятый из нижнего слоя Кюль-тепе (отметка 18,2 м.), датируется 3.807±90 до н. э. (ЛЕ-447). Интересную дату дает анализ древесного угля, взятого с V горизонта Храмис Диди-гора (т. е. V ступени шулавери-шомутепинской культуры), произведенный проф. Хансом Сеусом в лаборатории C_{14} Ла Джола Калифорнийского университета. Возраст этого образца, периодом полураспада C_{14} в 5568 лет, равен 4.570±70 годам до н. э., тогда как с учетом разработанного проф. Сеусом коррекционного фактора, основанного на анализе древесных годовых колец, тот-же образец датируется 5550 годом до н. э.*.

---

* Пользуясь возможностью, приносим глубокую благодарность проф. Мерилин Келли-Бучелати, оказавшей нам неоценимую услугу, взяв для анализа интересующие нас образцы древесного угля и любезно сообщившей результаты.

Как видим, из девяти радиоуглеродных дат, две приходятся на начало IV тысячелетия до н. э., пять — на V тысячелетие, одна помещается в середине VI тысячелетия, одна-же с учетом коррекционного фактора датируется тем же временем. Если мы учтем вышеприведенные аналогии с Хассуной и ее радиокарбонные даты, тогда последняя дата — VI тысячелетие— окажется наиболее приемлемой для шулавери-шомутепинской культуры, однако до тех пор, пока у нас не будет «вертикальной» и «горизонтальной» серии дат по C_{14}, или не найдутся более прочные параллели, вопрос об абсолютной датировке должен остаться открытым. Хотя следует отметить, что мы вполне допускаем возможность переноса начальных ступеней шулавери-шомутепинской культуры в VI тысячелетие до н. э., а датировку поздних ступеней (включая V ступень) в общем помещать в рамки V тысячелетия. Радиокарбонная дата нижнего слоя Кюль-тепе переходит в IV тысячелетие, однако ее нельзя считать опорной, т. к. в этом слое обнаружена импортная халафская керамика (оставив в стороне нижеприведенную дату «куро-аракского» слоя Кюль-тепе — 3.676 г. до н. э., полученную с учетом коррекционного фактора), а верхняя дата халафской культуры по мнению большинства исследователей ограничивается серединой V тысячелетия до н. э. Истоки же этой культуры часто переносят в VI тысячелетие (Дж. Меллаарт, Р. Дайсон, П. Мортенсен, Н. Я. Мерперт, Р. М. Мунчаев, Р. Брейдвуд, Н. Ф. Богословская). Нам приходится отмечать это в связи с тем, что с одной стороны, некоторые исследователи, касаясь вопроса датировки нижнего слоя Кюль-тепе, умещают халафскую культуру между второй половиной V и началом IV тысячелетия до н. э., что, естественно вполне соответствовало радиокарбонной дате этого слоя (А. А. Иессен), хотя, как мы видим, это не совсем убедительно (при этом необходимо отметить, что радиокарбонная дата куро-аракского слоя Кюль-тепе ранее известная как 2.930±90 г. до н. э., с помощью вышеназванного коррекционного фактора углубляется до 3676 г. до н. э. — Р. Дайсон); с другой стороны, если мы примем эту дату, то невозможно будет допустить предполагаемую синхронизацию IV или даже III ступени рассматриваемой культуры с хассунской культурой, т. к. последняя в настоящее время большинством исследователей датируется VI тысячелетием до н. э. (Дж. Меллаарт, П. Мортенсен, Р. Дайсон, Н. Я. Мерперт, Р. М. Мунчаев и др.) и получится, что мы сравниваем две последовательные ступени шулавери-шомутепинской культуры с одной стороны с памятниками VI, а с другой — с культурами, существовавшими во второй половине V и начале IV тысячелетия до н. э.

К первой половине IV тысячелетия следует отнести такие раннеземледельческие памятники Восточного Закавказья как Техута, Аликемек-тепеси и, вероятно, Цопи. Здесь же мы хотим отметить, что некоторые исследователи считают сомнительными радиокарбонные даты североубейдской культуры (в основном середина IV тысячелетия) и предполагают, что она была более ранней (В. С. Титов, Дж. Меллаарт).

При использовании радиокарбонных дат следует учитывать чувствительные отклонения, характеризующие этот метод (В. С. Титов, В. М. Массон), лучшим показателем чего можно считать хотя бы пример с датами Джармо. Можно привести множество сходных случаев и мы хотим этим лишь подчеркнуть, что несмотря на огромное значение метода C_{14}, полученные им даты следует использовать с большой осторожностью. Опираться на них можно лишь в том случае, если имеются целые серии и в то же время они не противоречат периоди-

зации, выработанной на основе относительной стратиграфии и аналогий (В. С. Титов, В. М. Массон).

В заключении мы хотим еще раз отметить, что синхронизация исследуемой культуры с хассунской пока что не выходит за рамки рабочей гипотезы, несмотря на то, что уже и существующие данные дают возможность такой постановки вопроса[3].

Экономика племен, носителей, шулавери-шомутепинской культуры уже с ранних ступеней носит производящий характер. Здесь мы имеем дело с уже сформировавшимся производящим хозяйством, которое удалено во времени от начального ее этапа.

Как видно, уже на ранней ступени рассматриваемой культуры мы имеем дело с такими одомашненными видами скота, которые встречаются и на последующих ступенях — крупный рогатый скот, коза, овца, свинья (А. Л. Цицишвили).

Уже на первой ступени имеются признаки земледелия (А. И. Джавахишвили, О. М. Джапаридзе). Здесь мы хотим заострить внимание на весьма интересном явлении в развитии земледельческих орудий. На первых двух ступенях данной культуры земледельческие орудия выглядят довольно примитивно — все мотыги из оленьего рога не имеют отверстия для крепления рукоятки, зернотерки — архаичного типа и встречаются сравнительно редко. Как выяснилось с помощью трасологического исследования, серпы имели прямую форму (т. е. фактически представляли собой жатвенный нож), а вкладышами использовались обсидиановые пластины, большей частью вторично не обработанные (Г. Ф. Коробкова, Т. В. Кигурадзе). Здесь же мы встречаем массивные камни, с широким отверстием посередине, которые по всеобщему признанию использовались как утяжелители палок-копалок (В. Г. Чайлд).

На последующей, т. е. III ступени, появляются мотыги из рога оленей со сквозным отверстием для рукоятки; специально обработанные, т. н. шомутепинские вкладыши серпа, имеющего уже дуговидную форму, и более развитые зернотерки; не встречаются больше утяжелители. Все перечисленное указывает на развитие земледелия.

На IV ступени появляется, а на V широко распространяется еще более эффективное земледельческое орудие — мотыги, изготовленные из лопаточных и трубчатых костей, имеющие вертикальные отверстия для крепления рукояток.

Как отмечалось, уже на ранней ступени шулавери-шомутепинской культуры мы имеем дело с производящими формами хозяйства — земледелием и скотоводством. Которая из этих двух отраслей занимала ведущее место — сказать трудно, но можно предположить, что обе имели одинаковый удельный вес.

Как видно, охота и рыболовство имели вспомогательное значение.

Мы могли обойти вопрос об этапной номенклатуре нашей культуры и ограничиться лишь замечанием о том, что шулавери-шомутепинская культура полностью принадлежала к стадии ранних примитивных поселений оседлых земледельческо-скотоводческих племен, к которым обычно причисляют такие памятники или культуры, как Чайону- тепеси, Али-Кош, Бейда, Шимшара, Джармо, Сараб, Мерсин, Чатал-уюк, Хаджилар, Хассуна, Самарра, Халаф, Сакче-Гези, Тилки-те-

---

[3] В этом отношении особенно примечательно близкое сходство керамики Имирисгора с керамикой памятника прехассунского времени Телль-Сотто (выраженное в формах и орнаментации сосудов), предварительно датированного VII тыс. до н. э. (Н. О. Бадер, Р. М. Мунчаев).

ше, Хаджи-Фируз, Сиалк I, Джейтун, Намазга, Далма-тепе и др. Однако некоторые исследователи уверенно помещают эту культуру в поздний энеолит (Т. Н. Чубинишвили) и т. к. для этого в настоящее время нет прочных оснований, мы считаем необходимым остановиться на этом вопросе. С другой стороны отнесение этой культуры к энеолиту внесло определенную неясность в вопросе абсолютной датировки неолитических памятников Западной Грузии. Правда в последнее время все чаще раздаются голоса о том, что ныне термины «мезолит, неолит, энеолит» потеряли свое определяющее значение и приобрели чисто условный характер (В. С. Титов, В. М. Массон, А. И. Джавахишвили), что лучше всего прослеживается на примере переднеазиатских раскопок, где в докерамическом неолите находят отдельные металлические предметы (Али-Кош, Чайону-тепеси) и т. д. Однако если эти термины еще употребляются в своем первоначальном значении, то тогда следует внести ясность в этот вопрос.

На наш взгляд, шулавери-шомутепинская культура имеет более неолитический, чем энеолитический характер. Во всяком случае, ранние ступени этой культуры должны относиться к позднему неолиту. На это указывает то обстоятельство, что материалы ранних ступеней этой культуры имеют целый ряд параллелей в раннекерамических, в некоторых случаях бескерамических комплексах Передней Азии. В этом отношении особенно значительно существование чувствительных совпадений в керамике нашей второй ступени и неолитических памятников Западной Грузии. Разница в каменной индустрии рассматриваемой культуры и неолитических памятников Западной Грузии была вызвана сравнительной слабостью производящей экономики последней и жизнеспособностью традиционных отраслей, чему способствовал экологический фактор (О. М. Джапаридзе, А. И. Джавахишвили).

В пользу принадлежности ранних ступеней нашей культуры к позднему неолиту говорит многочисленность и разнообразие каменного инвентаря, ярко выраженная пластинчатая техника, ведущая роль резцов, многочисленность скребков и скобелей и т. д. В этом отношении весьма интересную картину дает даже общее сравнение цифровых данных некоторых неолитических и энеолитических комплексов. Например, в бескерамическом Анасеули I общее число кремневых и обсидиановых предметов составляет 3 957 ед. (среди них число отщепов равняется 2.900, т. е. более половины); Анасеули II — 8.272 (соответственно — 6.200, т. е. более 2/3); Одиши — 3 899 (1 820 — примерно 45%); в Джейтуне, где был полностью раскопан один строительный горизонт, — 6.474; Хаджиларе — 667; в неолитических слоях Белта — 139; в фазах А и В Амука — 1732, а в фазах F—H — 633; Матарра — 1.116; нижних (9—16) слоях Телль Шимшара — 910. И это в то время, когда на Шулаверис-гора, где масштабы раскопок были сравнительно ограничены, в стратифицированных слоях найдено 2 021 обсидиановый и кремневый предмет (а в нестратифицированных уровнях — более 1000). На Имирис-гора — 7 168 единиц. 60—70% обнаруженных на обеих памятниках предметов функционально представляют собой орудия.

О неолитическом характере ранних ступеней шулавери-шомутепинской культуры свидетельствует поразительная малочисленность и примитивность керамики, которая, выражаясь словами В. М. Массона «оставляет впечатление первых шагов гончарного мастерства». Поэтому не вызывает удивления, что керамика Шулавери выглядит несколько архаичнее, чем таковая из Одиши и Анасеули II.

Часто для аргументации того, что рассматриваемая культура не

является неолитической, приводят тот факт, что ее не характеризует микролитическая техника и не встречаются микролитические орудия геометрических форм. Мы считаем, что существование микролитов является незначительным определителем в вопросе о принадлежности к той или иной эпохе. Мы выше приводили не один пример того, что в археологических культурах, и довольно часто бескерамических, где производящие формы хозяйства выражены более или менее полно, наблюдается широкое распространение крупных пластин, тогда как им абсолютно или почти чужды микролитическая техника и геометрические микролиты. Именно в центрах производящего хозяйства мы встречаемся с таким явлением. Более того, на территории Юго-Восточной Европы, куда, как выясняется, в VI тысячелетии «переходят» из Передней Азии, в частности из Анатолии, производящие формы экономики (В. С. Титов), распространение этой формы хозяйства связано с распространением «индустрии макролитических пластин» (Р. Трингхэм).

Основная сложность с которой мы сталкиваемся при исследовании Шулавери-шомутепинской культуры заключается в выяснении вопроса о ее происхождении. Со своей стороны этот вопрос связан с проблемой зарождения и формирования производящего хозяйства на Южном Кавказе, что практически еще не изучено.

Большинство исследователей, затрагивающих вопрос происхождения этой культуры, считает ее местной (О. М. Джапаридзе, А. И. Джавахишвили, Р. М. Мунчаев, В. М. Массон), что подтверждается ее самобытностью. Одновременно в ее формировании и развитии, очевидно, определенную роль играли и значительные импульсы, шедшие из южных и юго-западных областей.

К сожалению, до сих пор неизвестны памятники, предшествующие рассматриваемой культуре. Наши исследования показали, что наиболее ранние памятники Шулавери-шомутепинской культуры расположены в Квемо Картли, поэтому нужно полагать, что и истоки ее следует искать на этой территории. В настоящее время можно отметить лишь одно — здесь более ранними являются лишь мезолитические памятники; однако очень трудно связать их между собой из-за отсутствия промежуточного звена, хотя мы считаем такой путь весьма перспективным. Обращает на себя внимание, что триалетский мезолит проявляет большое сходство с памятниками типа Зарзи (М. К. Габуния, Н. О. Бадер, А. Н. Каландадзе). В настоящее время установлено, что развитие памятников типа Зарзи дало следующую последовательность памятников — Зави-Чеми, Карим-Шахир., Млефаат, Гандж-Дарех и, наконец, Джармо (Р. Брейдвуд, Б. Хоу, И. М. Коробков, В. И. Сарианиди). Считается, что культура Джармо опережает хронологически последовательные культуры Хассуна-Самарры и Халафа Северной Месопотамии (В. М. Массон). Можно предположить, что в Закавказье, точнее в Квемо Картли, где имеется мезолитическая культура, близко стоящая, как культурно, так и, вероятно, хронологически к памятникам зарзийского типа, происходили аналогичные «изменения», и тогда между мезолитической культурой Триалети и Шулавери следует ждать памятники нескольких стадий.

Не менее сложно стоит вопрос последующего развития исследуемой культуры. При определении ее верхней даты необходимо учесть нижний хронологический рубеж Куро-араксской культуры. Наиболее ранние памятники Куро-араксской культуры обнаружены в Квемо Картли; это дает основание некоторым исследователям предполагать, что ее формирование и развитие происходило именно на этой и смежных

территориях (О. М. Джапаридзе, Г. Н. Пхакадзе, Г. И. Мирцхулава, Я. А. Киквидзе), а это является показателем того, что куро-араксская культура не везде одновременно сменяет Шулавери-шомутепинскую культуру (А. И. Джавахишвили). Ранние ступени Куро-араксской культуры в настоящее время датируются серединой и второй половиной IV тысячелетия до н. э. (Д. Л. Коридзе, О. М. Джапаридзе, А. А. Иессен и др.) Несмотря на все сказанное, можно с уверенностью говорить, что между ранней ступенью Куро-араксской культуры и материалами исследуемой культуры непосредственное продолжение не прослеживается. Действительно, в керамике обеих культур имеются некоторые общие признаки, однако, этого совершенно недостаточно для установления между ними непосредственной преемственности. По нашему мнению, между обеими культурами, даже в «северной зоне» (т. е. верхнее и среднее течение р. Куры, куда, как считают, раньше всего начинают формироваться или проникать элементы Куро-араксской культуры — А. И. Джавахишвили) между ними должен был существовать какой-то хронологический, а возможно и культурный этап. Основанием подобного предположения могут служить материалы таких памятников как Цопи, Техута и др.

ტაბულების აღწერილობა

ტაბ. 1. შულავერის გორა. გათხრილი ფართობის გეგმა და ჭრილები.

ტაბ. 2. შულავერის გორა. 1970 წელს გათხრილი ფართობის გეგმა.

ტაბ. 3. შულავერის გორა. კერამიკა, ძვალი, ნატკეცი ქვის მასალა. IX საამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. 4. შულავერის გორა. ნატკეცი ქვის მასალა, კერამიკა. VIII საამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. 5. შულავერის გორა. ნატკეცი ქვის მასალა, კერამიკა, გახეხილ-გაპრიალებული ქვის სატეხი. 1—3—VIII საამშენებლო ჰორიზონტი, 4—10—VII საამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. 6. შულავერის გორა. კერამიკა, ნატკეცი ქვის მასალა. VI საამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. 7. შულავერის გორა. ნატკეცი ქვის მასალა. 1—5 — V საამშენებლო ჰორიზონტი; 6—24 — VI საამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. 8. შულავერის გორა. ნატკეცი ქვის მასალა. 1—12—IV საამშენებლო ჰორიზონტი; 13—17—V საამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. 9. შულავერის გორა. ქვის ნაწარმი. 1—13—III საამშენებლო ჰორიზონტი; 14—26—IV საამშენებლო ჰორიზონტი; 27—30—V საამშენებლო ჰორიზონტი; 31—37 — სხვადასხვა ჰორიზონტები.

ტაბ. 10. შულავერის გორა. ნატკეცი ქვის მასალა. 1—35 — II საამშენებლო ჰორიზონტი; 36—58—III საამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. 11. შულავერის გორა. ნატკეცი ქვის მასალა. I საამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. 12. შულავერის გორა. კერამიკა. II საამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. 13. შულავერის გორა. ძვლის სადგისები სხვადასხვა ჰორიზონტებიდან.

ტაბ. 14. შულავერის გორა. ძვლის ნაწარმი სხვადასხვა ჰორიზონტებიდან.

ტაბ. 15. შულავერის გორა. ძვლისა და რქის იარაღები სხვადასხვა ჰორიზონტებიდან.

ტაბ. 16. 1,3 — შულავერის გორა — ქვის კვერთხისთავი და მაკროლითი; 2 — იმირის გორა — ღარიანი ქვის ნივთი.

ტაბ. 17. იმირის გორა. გეგმა და O—W ჭრილი.

ტაბ. 18. იმირის გორა. აღმოსავლეთ სექტორის გეგმა და ჭრილები.

ტაბ. 19. იმირის გორა. ნუკლეუსები. 1, 2, 4, 5, 7, 11—19—VI—VII საამშენებლო ჰორიზონტები; 3 — I—IV საამშენებლო ჰორიზონტები; 6—10 — არასტრატიფიცირებული დონეები.

ტაბ. 20. იმირის გორა ნუკლეუსები. 1,10 — არასტრატიფიცირებული დონეები; 2, 5, 9—I—IV საამშენებლო ჰორიზონტები; 3—V საამშენებლო ჰორიზონტი; 4, 6, 8, 11—VI—VII საამშენებლო ჰორიზონტები.

ტაბ. 21. იმირის გორა. ნატკეცი ქვის მასალა. 1—5, 7—9, 11, 15, 17—25, 29—35, 37, 40—44, 48, 51—53 — არასტრატიფიცირებული დონეები; 6,10—VI—VII საამშენებლო ჰორიზონტები; 12, 16, 26, 36—38, 46, 49, 50, 54—56—I—IV საამშენებლო ჰორიზონტები; 13, 14, 27, 45, 47, 57—V საამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. 22. იმირის გორა. ნატკეცი ქვის მასალა. 1, 4, 6, 12, 20, 22, 26, 28, 30, 31, 33, 35— არასტრატიფიცირებული დონეები; 2, 3, 7, 8, 18, 37 — შურფი გორის დასავლეთით; 5, 10, 13—16, 19, 21, 29, 32, 36, — I—IV საამშენებლო ჰორიზონტები; 9, 11, 24, 27, — V საამშენებლო ჰორიზონტი; 17, 25, 34—VI—VII საამშენებლო ჰორიზონტები.

ტაბ. 23. იმირის გორა. ნატკეცი ქვის მასალა. 1, 5, 6, 9, 10, 12, 14 — არასტრატიფიცირებული დონეები; 2—4, 11, 13, 16, 19 — V საამშენებლო ჰორიზონტი; 7, 17, 20 — შურფი გორის დასავლეთით, 8,18, — I—IV საამშენებლო ჰორიზონტები.

ტაბ. 24. იმირის გორა. ნატკეცი ქვის მასალა. 1—3, 5, 7, 11—14, 16—19—V საამშენებლო ჰორიზონტი; 4, 6, 9, 10, 15, 20, 25—30, 32 — არასტრატიფიცირებული დონეები; 8, 21, 22 — შურფი გორის დასავლეთით; 23, 24, 31—I—IV საამშენებლო ჰორიზონტები.

ტაბ. 25. იმირის გორა. ნატკეცი ქვის მასალა. 1, 5, 13, 18, 19, 25—V საამშენებლო ჰორი-

ზონტი; 2, 4, 7, 10—12, 15—17, 21, 22, 27, 28, 30, 32 — არასტრატიფიცირებული დონეები; 3, 9, 14, 23, 24, 26, 29, 31, 34—I—IV სამშენებლო ჰორიზონტები; 8—VI—VII სამშენებლო ჰორიზონტები; 6,20 — შურფი გორის დასავლეთით.

ტაბ. 26. იმირის გორა. ნატკეცი ქვის მასალა. არასტრაფიცირებული დონეები.

ტაბ. 27. იმირის გორა. ქვის ნაწარმი № 8 ნაგებობიდან (VI—VII სამშენებლო ჰორიზონტები).

ტაბ. 28. იმირის გორა. რიყის ქვის იარაღები სხვადასხვა ჰორიზონტებიდან.

ტაბ. 29. იმირის გორა. ქვის გახეხილ-გაპრიალებული და გახვრეტილი იარაღები, სხვადასხვა ჰორიზონტებიდან.

ტაბ. 30. იმირის გორა. ძვლის სადგისები სხვადასხვა ჰორიზონტებიდან.

ტაბ. 31. იმირის გორა. ძვლის საპრიალებლები სხვადასხვა ჰორიზონტებიდან.

ტაბ. 32. იმირის გორა. ძვლისა და რქის იარაღები სხვადასხვა ჰორიზონტებიდან.

ტაბ. 33. იმირის გორა. ძვლის ნივთები სხვადასხვა ჰორიზონტებიდან.

ტაბ. 34. იმირის გორა. კერამიკა. არასტრატიფიცირებული დონეები.

ტაბ. 35. იმირის გორა. კერამიკა 1—8—VI—VII სამშენებლო ჰორიზონტები; 9—14 — არასტრატიფიცირებული დონეები.

ტაბ. 36. იმირის გორა. კერამიკა. V სამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. 37. იმირის გორა. კერამიკა. V სამშენებლო ჰორიზონტი.

ტაბ. 38. იმირის გორა. კერამიკა. 1,3—17—V სამშენებლო ჰორიზონტი; 2—I—IV სამშენებლო ჰორიზონტები.

ტაბ. 39—43. იმირის გორა. კერამიკა. I—IV სამშენებლო ჰორიზონტები.

ტაბ. 44. იმირის გორა. შურფი გორის დასავლეთით.

ტაბ. 45. გადაჭრილი გორა. ქვის ნაწარმი, კერამიკა, ძვლის იარაღები.

ტაბ. 46. შულავერის გორა. კერამიკა, ირმის რქის თოხები.

ტაბ. 47. შულავერის გორა. ძვლის ნაწარმი.

ტაბ. 48. იმირის გორა. კერამიკა.

ტაბ. 49. 1 — თიხის ჭურჭელი იმირის გორიდან; 2 — დანგრეული გორა. კერამიკა. ძვლისა და რქის იარაღები.

ტაბ. 50. იმირის გორა. ძვლის სადგისები.

ტაბ. 51. იმირის გორა. ძვლის ნაწარმი.

ტაბ. 52. იმირის გორა. ძვლისა და რქის ნაწარმი.

ტაბ. 53. იმირის გორა. რქის ნაწარმი.

ტაბ. 54. ხრამის დიდი გორა. გახეხილ-გაპრიალებული ქვის ცული, ძვლის სადგისი და დანისებური ნივთის ფრაგმენტი და ქვის ჭურჭლები.

ტაბ. 55. ხრამის დიდი გორა. ძვლისა და რქის ნაწარმი.

ტაბ. 56. კრებითი ტაბულა. შულავერ-შომუთეფეს კულტურის I საფეხური.

ტაბ. 57. კრებითი ტაბულა. შულავერ-შომუთეფეს კულტურის II საფეხური.

ტაბ. 58. კრებითი ტაბულა. შულავერ-შომუთეფეს კულტურის III საფეხური.

ტაბ. 59. კრებითი ტაბულა. შულავერ-შომუთეფეს კულტურის IV საფეხური.

ტაბ. 60. კრებითი ტაბულა. შულავერ-შომუთეფეს კულტურის V საფეხური.

ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ

Табл. 1. Шулаверис-гора. Генплан раскопанной площади и разрезы.

Табл. 2. Шулаверис-гора. План нижних строительных горизонтов.

Табл. 3. Шулаверис-гора. IX строительный горизонт.

Табл. 4. Шулаверис-гора. VIII строительный горизонт.

Табл. 5. Шулаверис-гора. 1—3—VIII строительный горизонт; 4—10—VII строительный горизонт.

Табл. 6. Шулаверис-гора. VI строительный горизонт.

Табл. 7. Шулаверис-гора. 1—5—V строительный горизонт; 6—24—VI строительный горизонт.

Табл. 8. Шулаверис-гора. 1—12—IV строительный горизонт; 13—17—V строительный горизонт.

Табл. 9. Шулаверис-гора. 1—13—III строительный горизонт; 14—26—IV строительный горизонт; 27—30—V строительный горизонт, 31-37—разные горизонты.

Табл. 10. Шулаверис-гора. 1—35—II строительный горизонт; 36—58—III строительный горизонт.

Табл. 11. Шулаверис-гора. I строительный горизонт.

Табл. 12. Шулаверис-гора. II строительный горизонт.

Табл. 13—15. Шулаверис-гора. Разные строительные горизонты.

Табл. 16. 1, 3 — Шулаверис-гора, 2 — Имирис-гора.

Табл. 17. Имирис-гора. Генплан и разрез O—W.

Табл. 18. Имирис-гора. План восточного сектора раскопа.

Табл. 19. Имирис-гора. 1, 2, 4, 5, 7, 11—19 — VI—VII строительные горизонты; 3 — I—IV строительные горизонты; 6—10—нестратифицированные слои.

Табл. 20. Имирис-гора, 1, 10 — нестратифицированные слои; 2, 5, 9—I—IV строительные горизонты; 3—V строительный горизонт; 4, 6—8, 11 — VI—VII строительные горизонты.

Табл. 21. Имирис-гора. 1—5. 7—9, 11, 15, 17—25, 29—35, 37, 40—44, 48, 51—53 — нестратифицированные слои; 6, 10—VI—VII строительные горизонты; 12, 16, 26, 36—38, 46, 49, 50, 54—56—I—IV строительные горизонты; 13, 14, 27, 45, 47, 57—V строительный горизонт.

Табл. 22. Имирис-гора. 1, 4, 6, 12, 20, 22, 26, 28, 30, 31, 33, 35 — нестратифицированные слои; 2, 3, 7, 8, 18, 37 — шурф у западного края; 5, 10, 13—16, 19, 21, 29, 32, 36—I—IV строительные горизонты; 9, 11, 24, 27—V строительный горизонт; 17, 25, 34—VI—VII строительные горизонты.

Табл. 23. Имирис-гора. 1, 5, 6, 9, 10, 12, 14 — нестратифицированные слои; 2—4, 11, 13, 16, 19—V строительный горизонт; 7, 17, 20 — шурф у западного края; 8, 18—I—IV строительные горизонты.

Табл. 24. Имирис-гора. 1—3, 5, 7, 11—14, 16—19—V строительный горизонт; 4, 6, 9, 10, 15, 20, 25—30, 32 — нестратифицированные слои; 8, 21, 22 — шурф у западного края; 23, 24, 31—I—IV строительные горизонты.

Табл. 25. Имирис-гора. 1, 5, 13, 18, 19, 25—V строительный горизонт; 2, 4, 7, 10—12, 15—17, 21, 22, 27 ,28, 30, 32 — нестратифицированные слои; 3, 9, 14, 23, 24, 26, 29, 31, 34—I—IV строительные горизонты; 8—VI—VII строительные горизонты; 6, 20 — шурф у западного края.

Табл. 26. Имирис-гора. Нестратифицированные слои.

Табл. 27. Имирис-гора. VI—VII строительные горизонты.

Табл. 28—34. Имирис-гора. Разные горизонты.

Табл. 35. Имирис-гора. 1—8—VI—VII строительные горизонты; 9—14 — нестратифицированные слои.

Табл. 36—37. Имирис-гора. V строительный горизонт.

Табл. 38. Имирис-гора. 1, 3—17—V строительный горизонт; 2—I—IV строительные горизонты.

Табл. 39—43. Имирис-гора. I—IV строительные горизонты.

Табл. 44. Имирис-гора. Шурф у западного края.

Табл. 45. Гадачрили-гора.

Табл. 46. Шулаверис-гора.

Табл. 47. Шулаверис-гора.

Табл. 48. Имирис-гора.

Табл. 49. 1—Имирис-гора; 2—Дангреули-гора.

Табл. 50—53—Имирис-гора.

Табл. 54—55. Храмис Диди-гора.

Табл. 56. Сводная таблица. I ступень Шулавери-Шомутепинской культуры.

Табл. 57. Сводная таблица. II ступень Шулавери-Шомутепинской культуры.

Табл. 58. Сводная таблица. III ступень Шулавери-Шомутепинской культуры.

Табл. 59. Сводная таблица. IV ступень Шулавери-Шомутепинской культуры.

Табл. 60. Сводная таблица. V ступень Шулавери-Шомутепинской культуры.

ტაბულები

ტაბულა 1

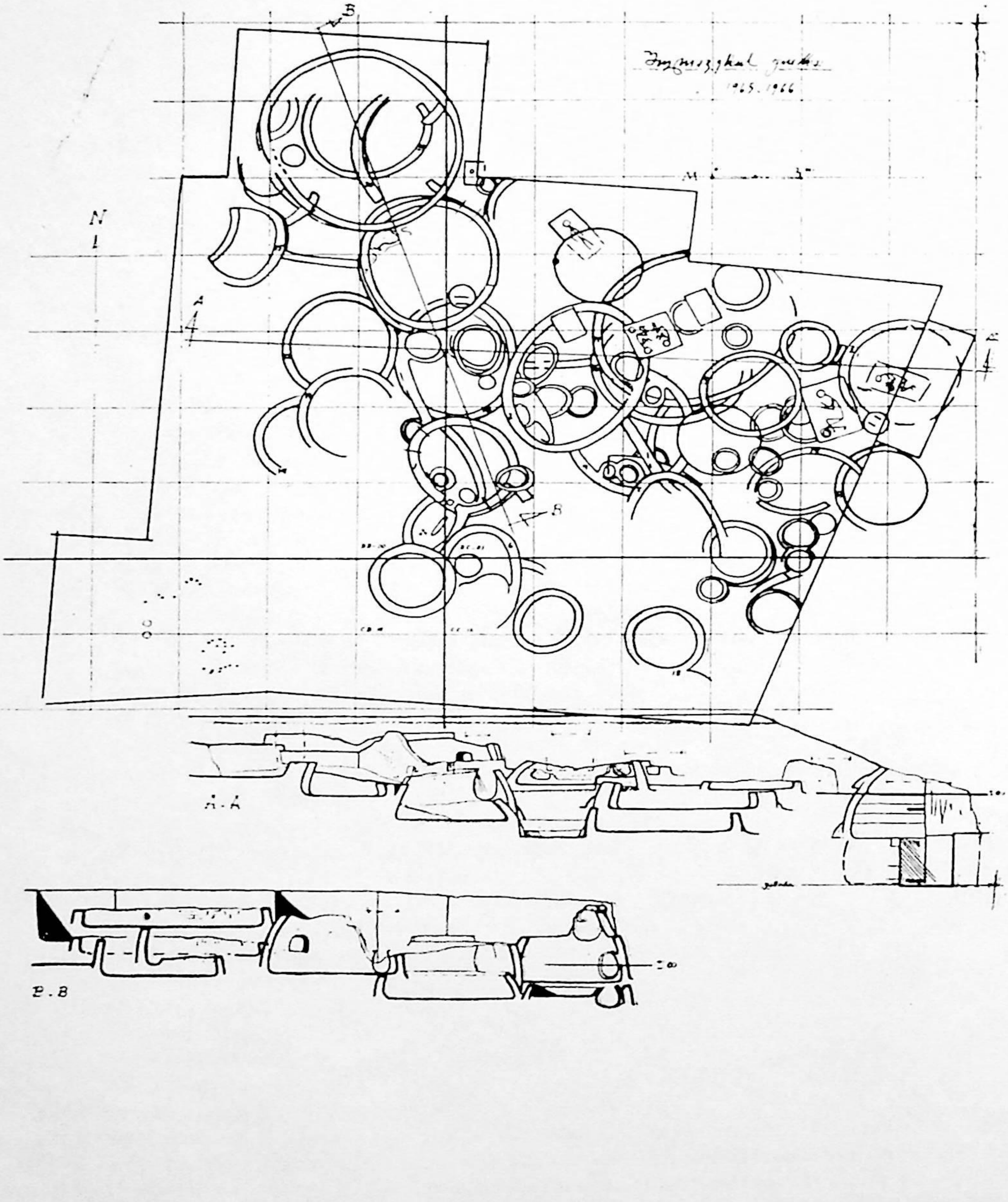

ტაბულა 2

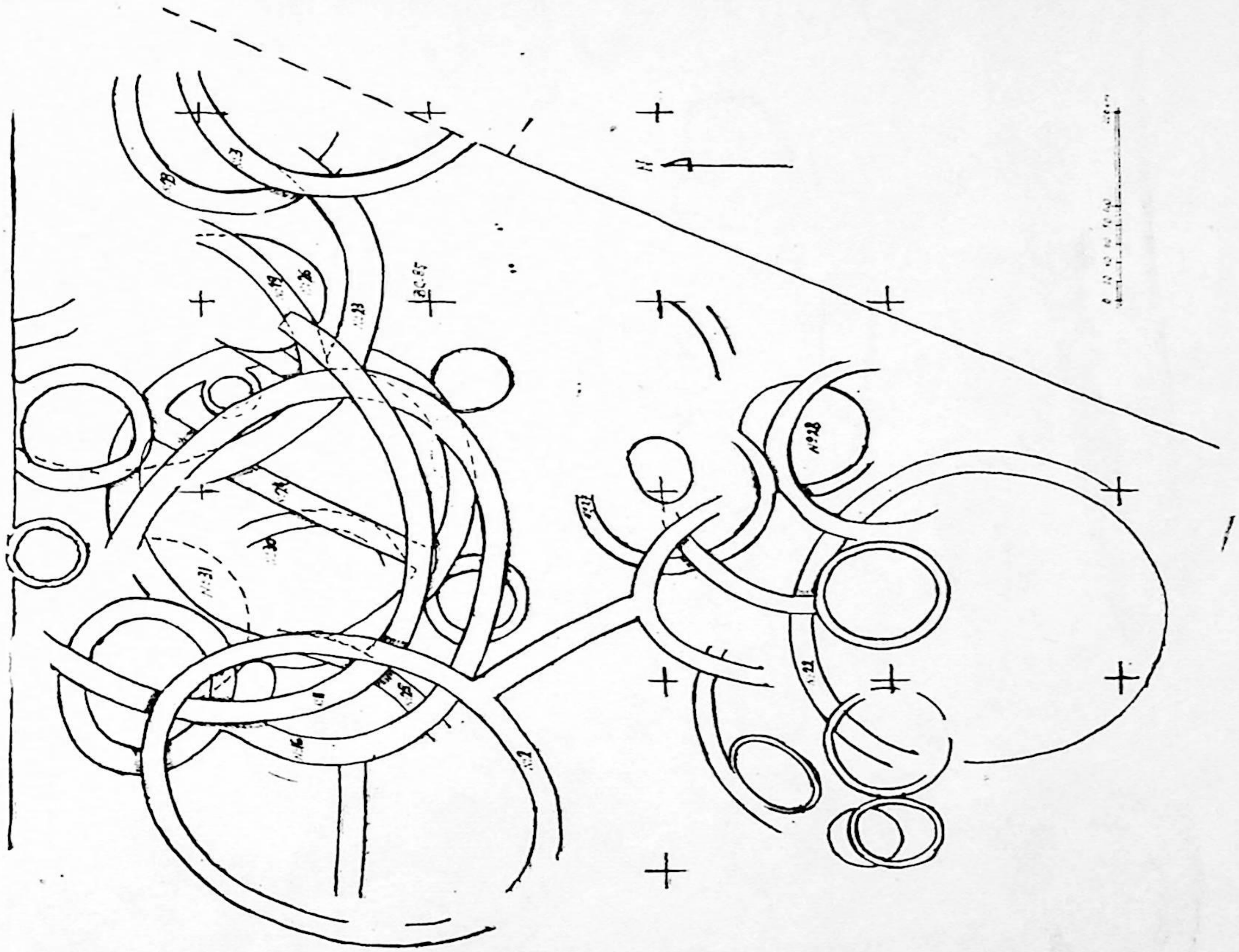

ტაბულა 3

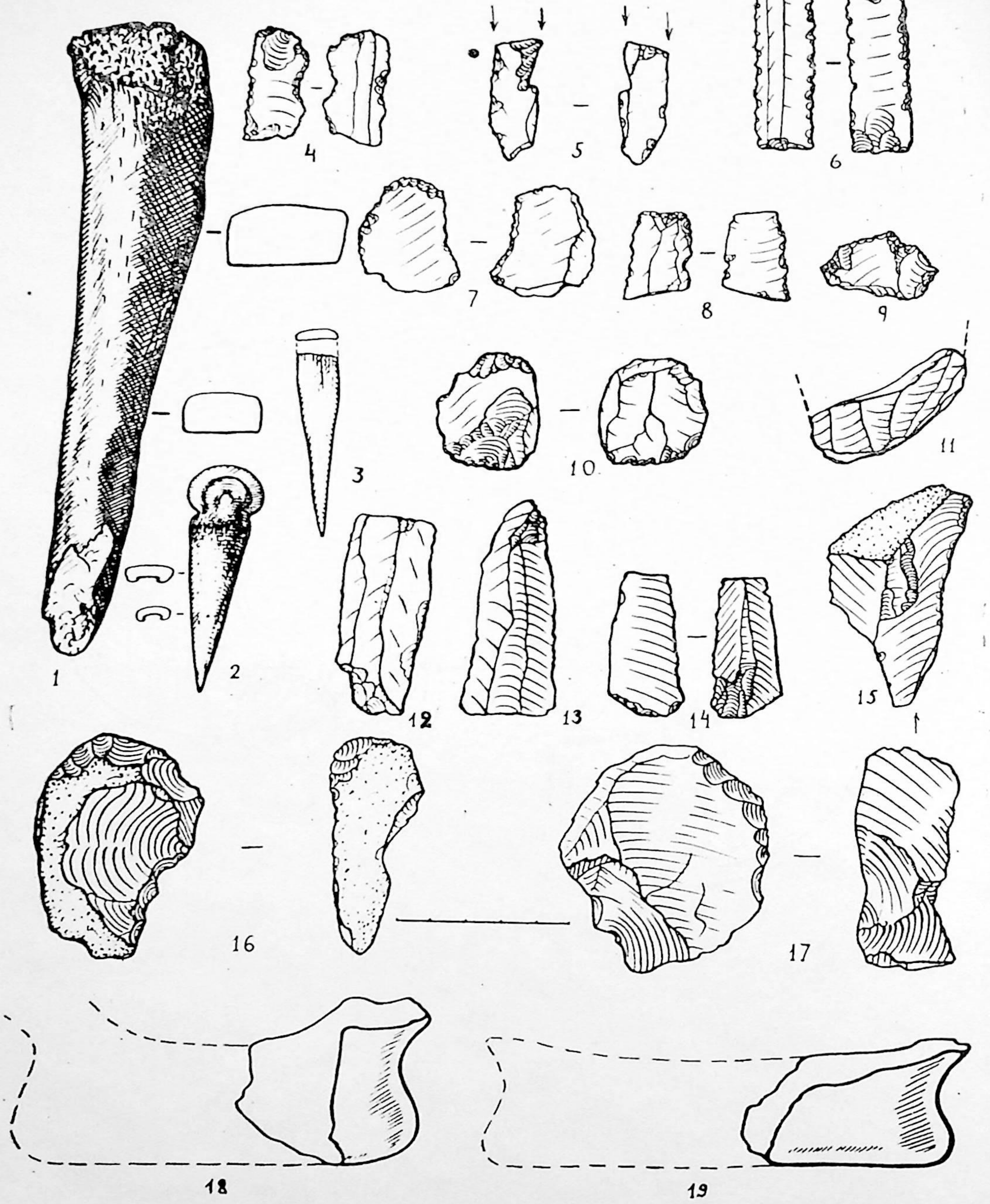

ტაბულა 4

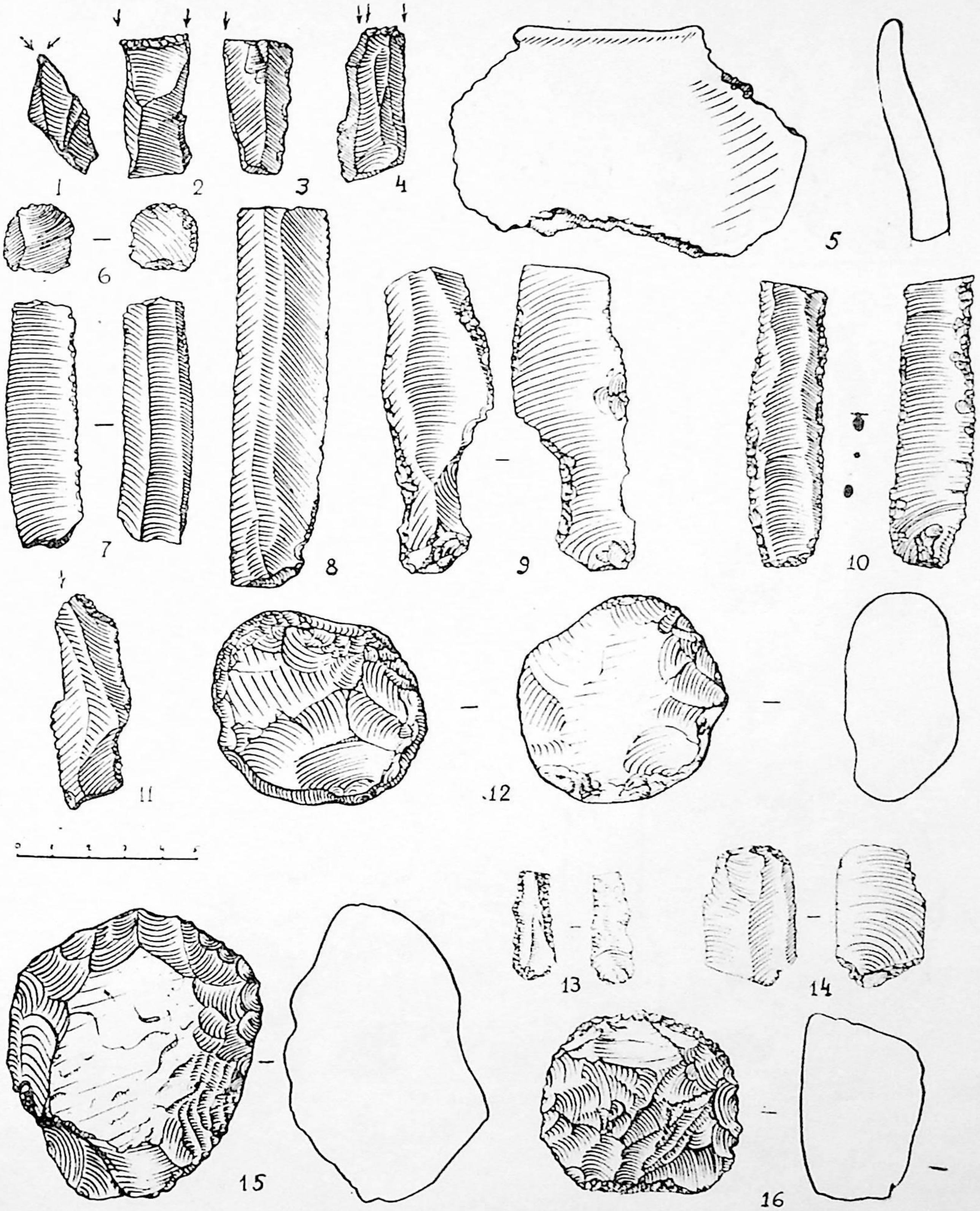

ტაბულა 5

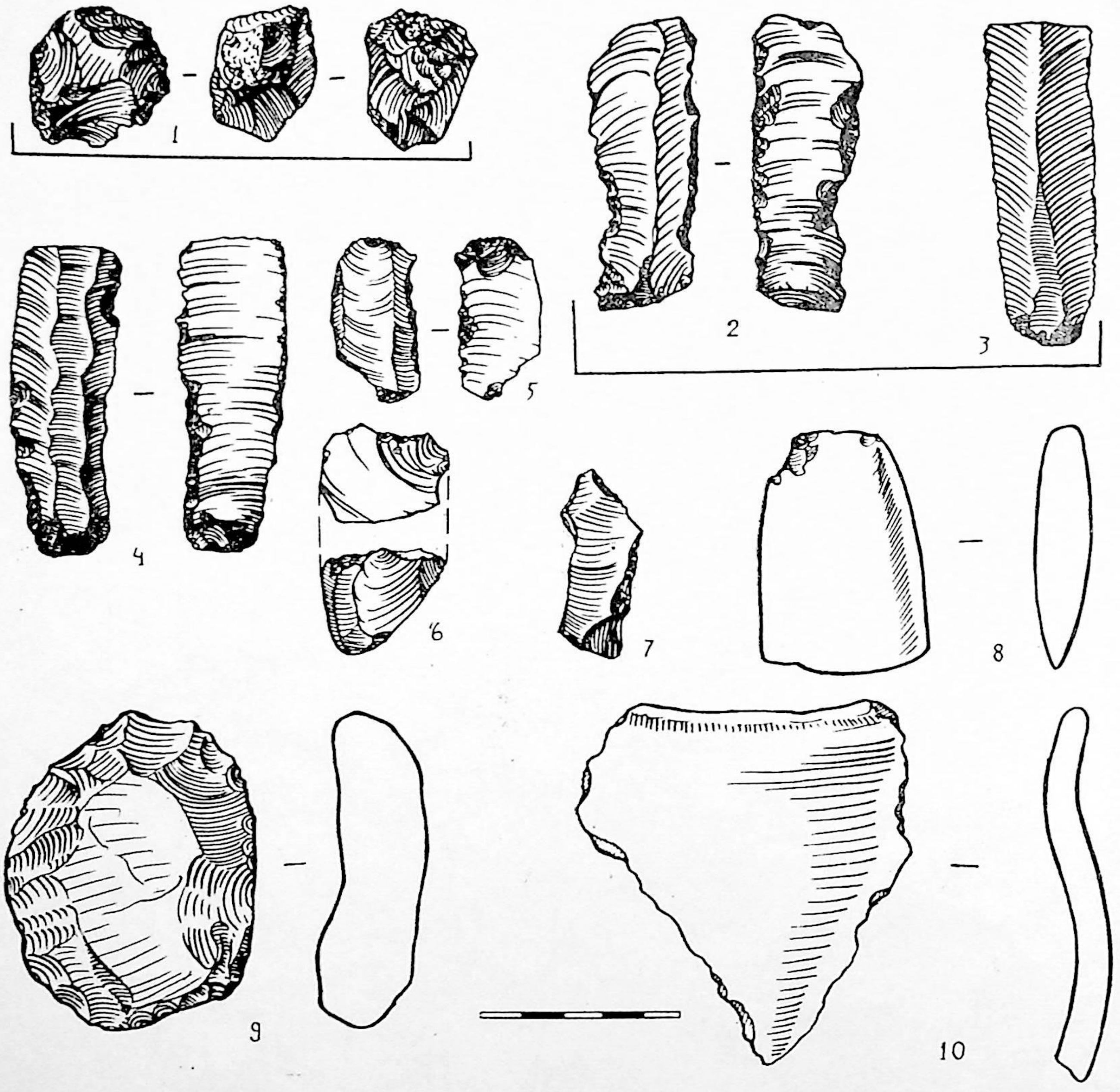

ტაბულა 6

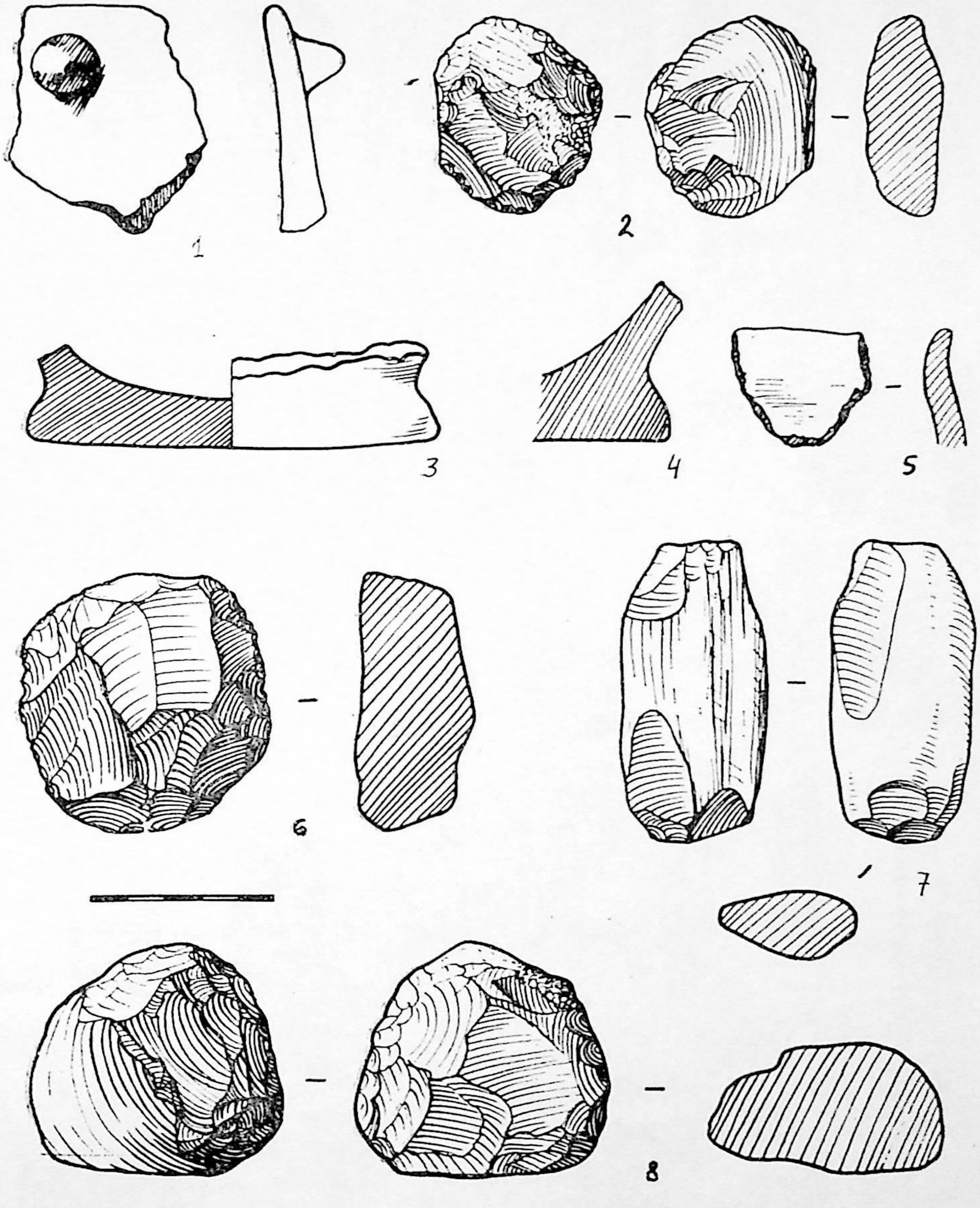

ტაბულა 7

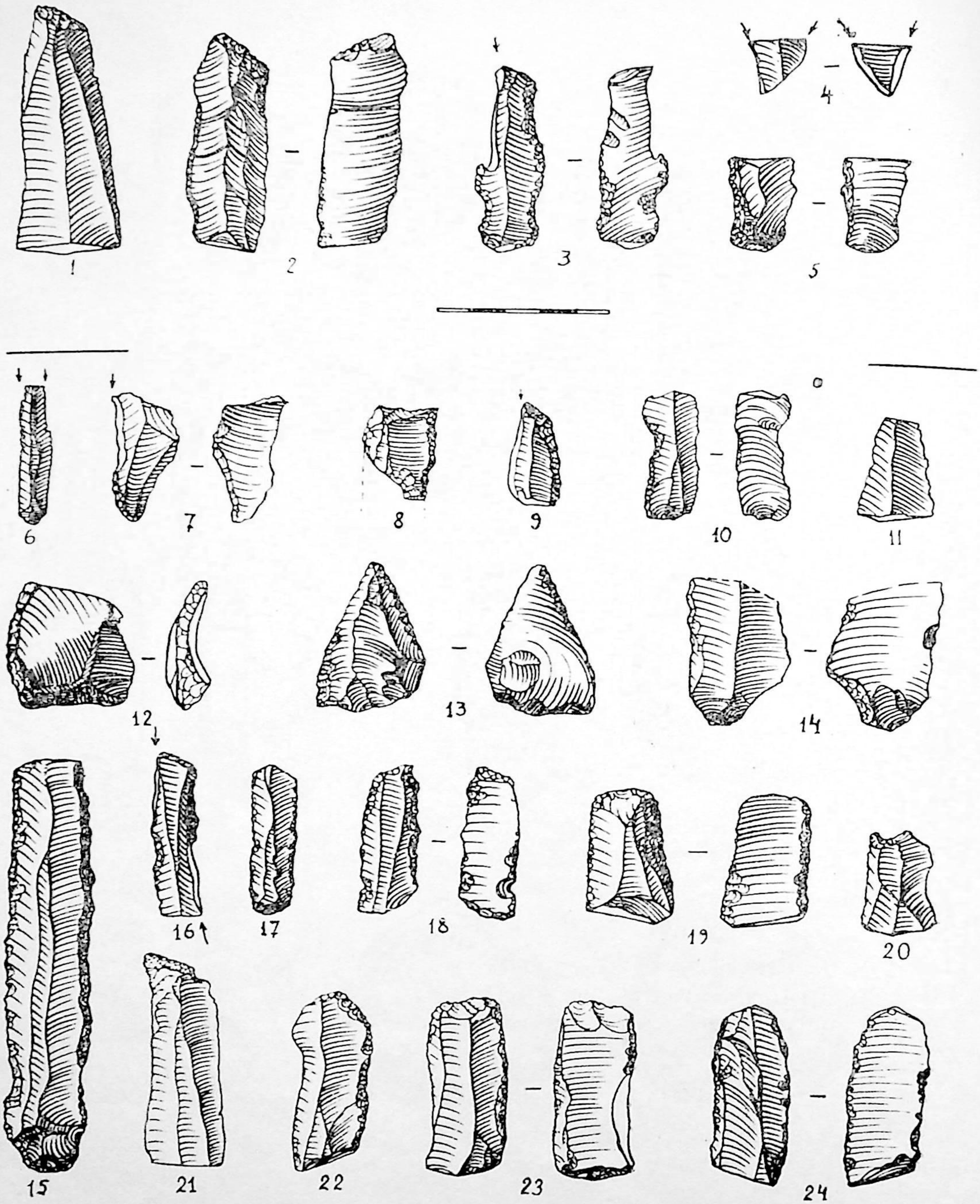

ტაბულა 8

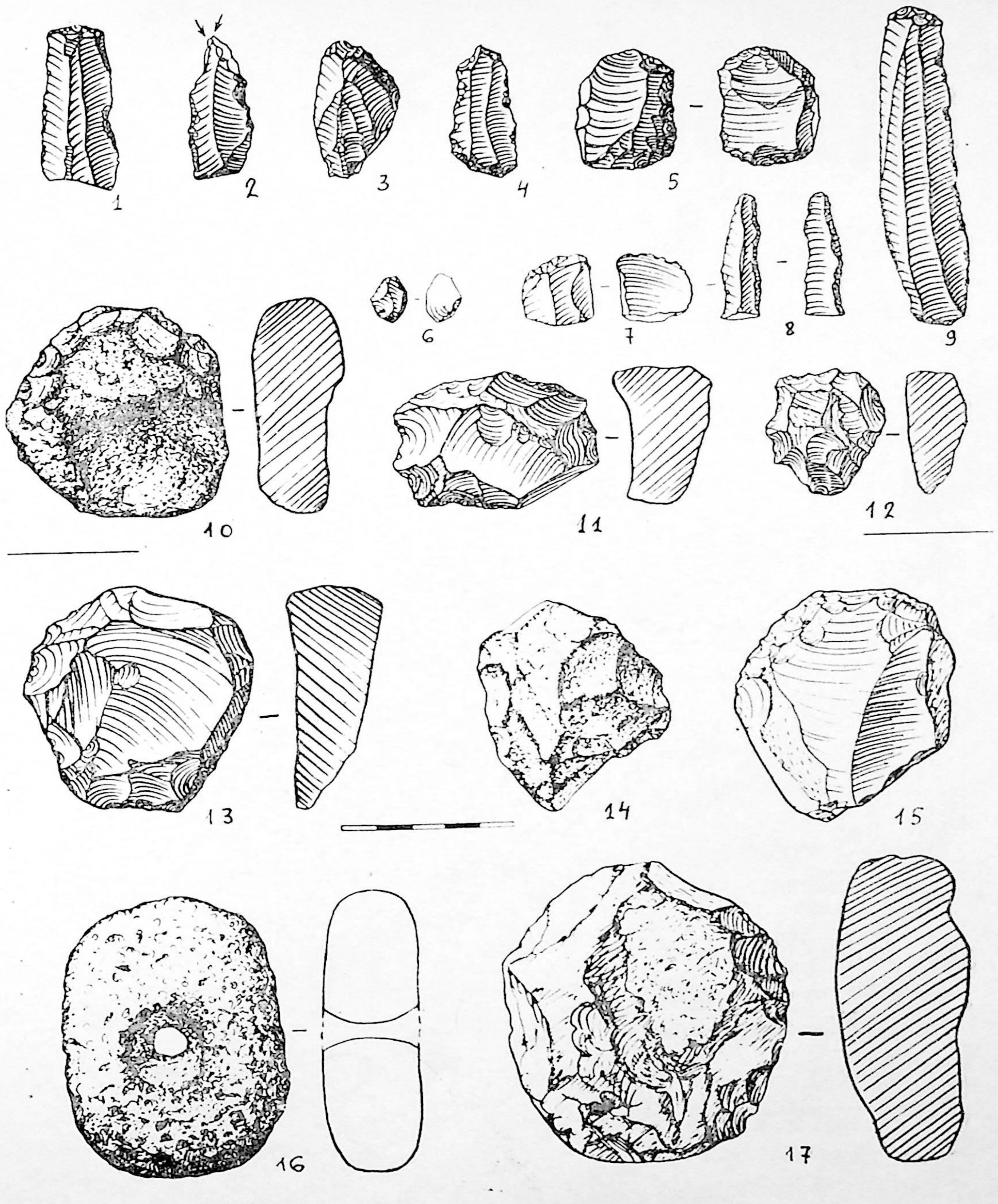

ტაბულა 9

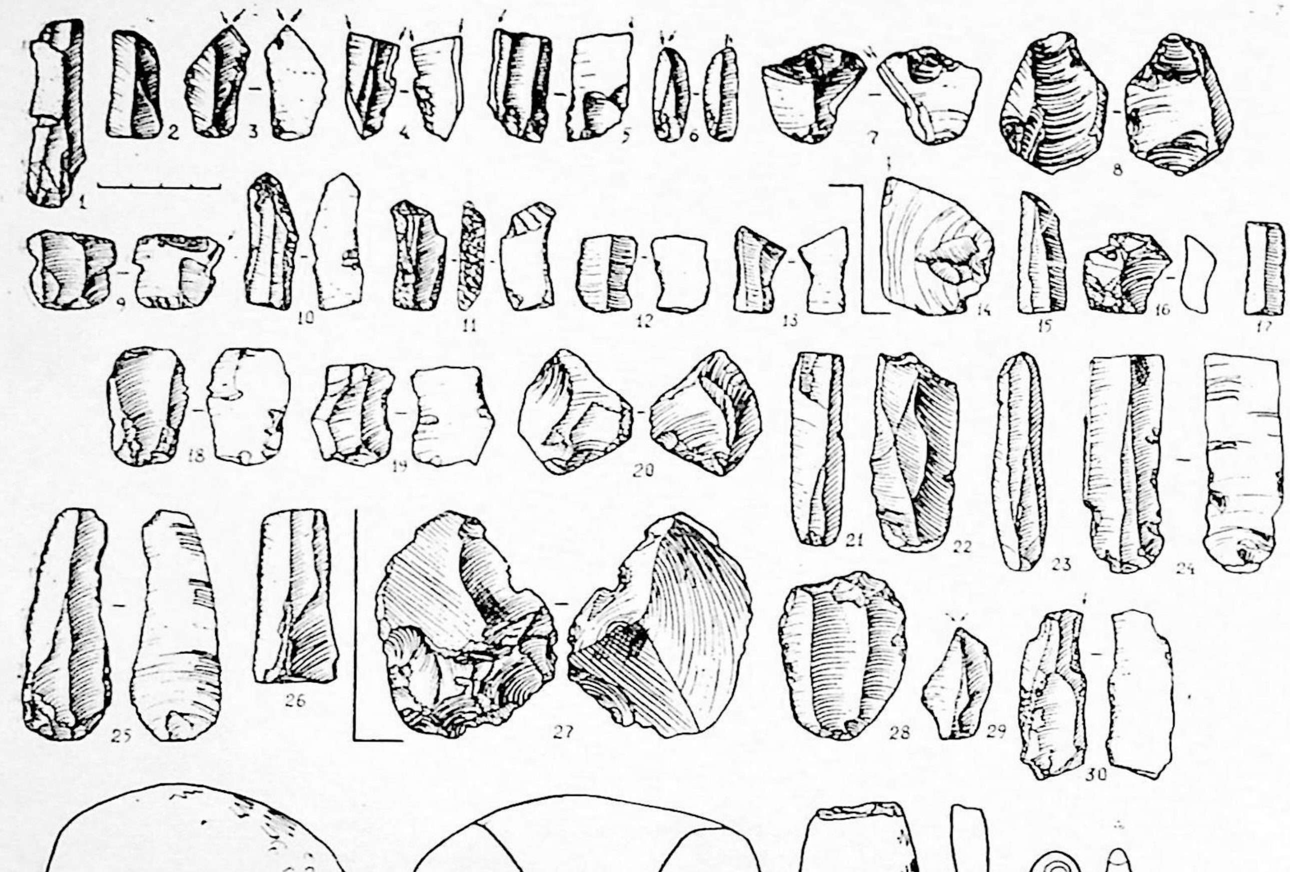
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37

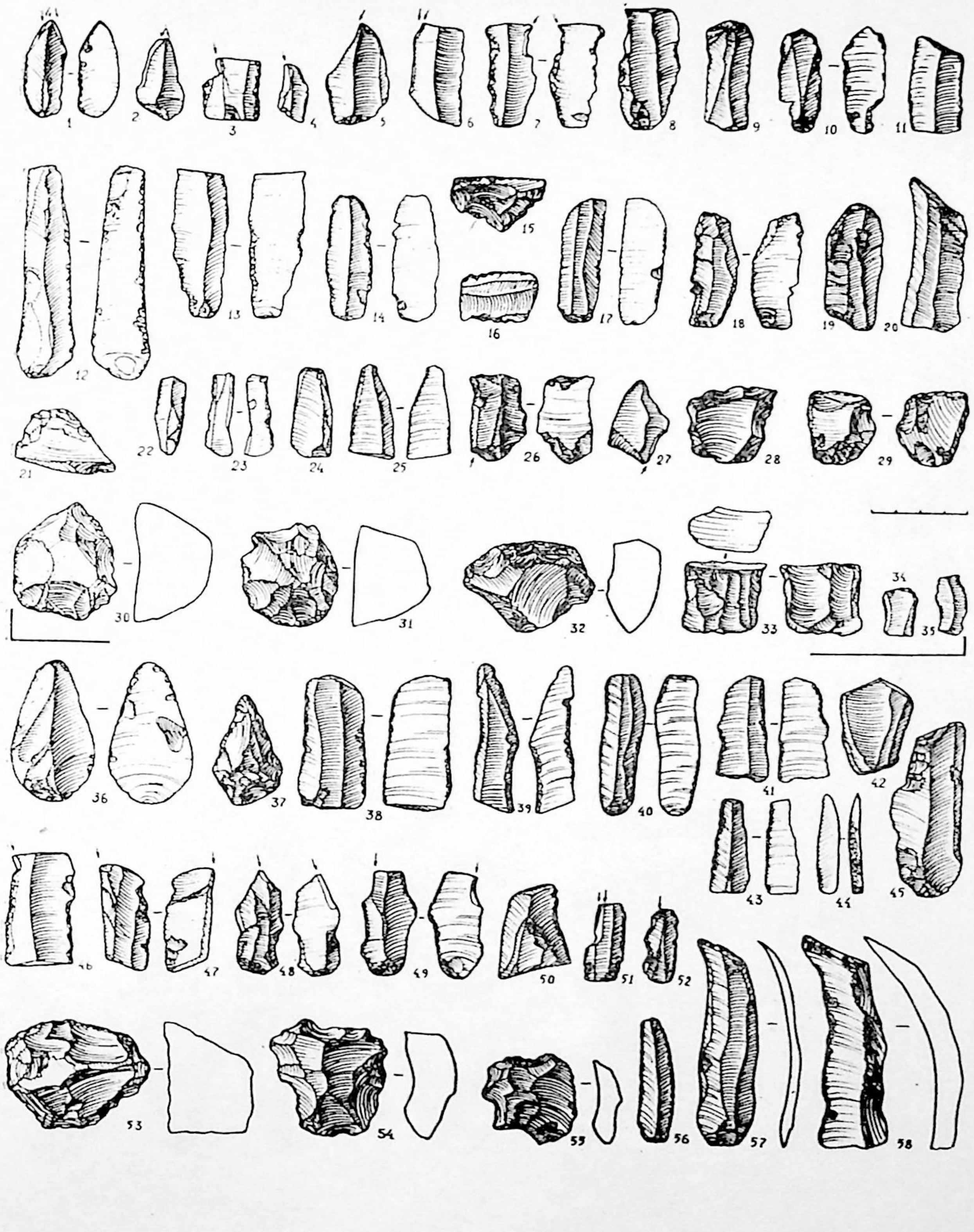

ტაბულა II

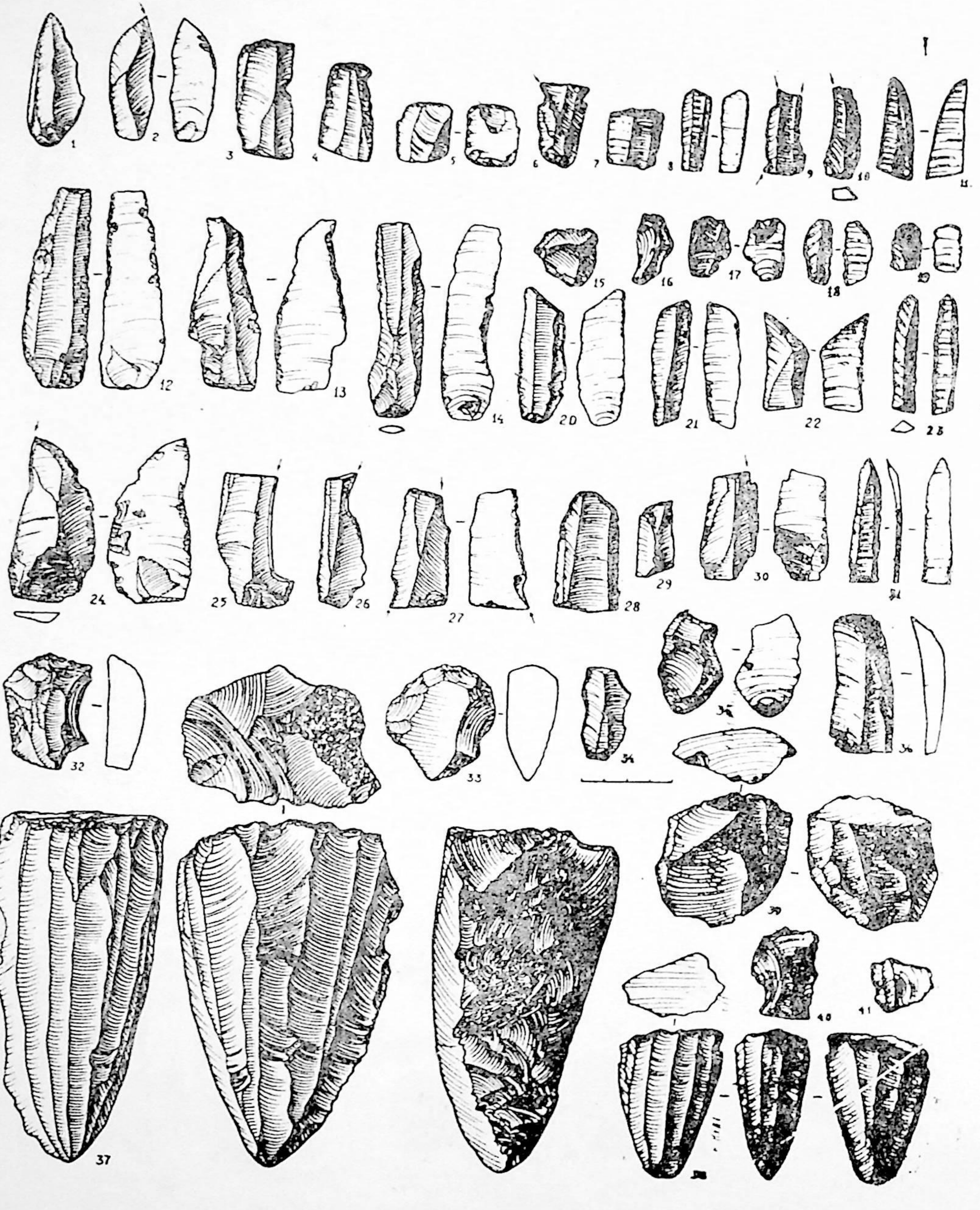

1

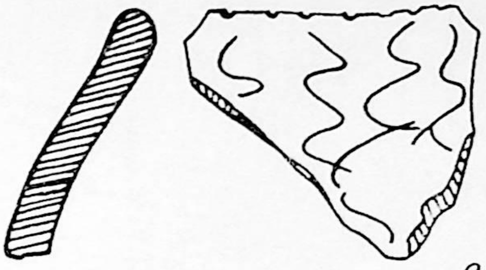

2

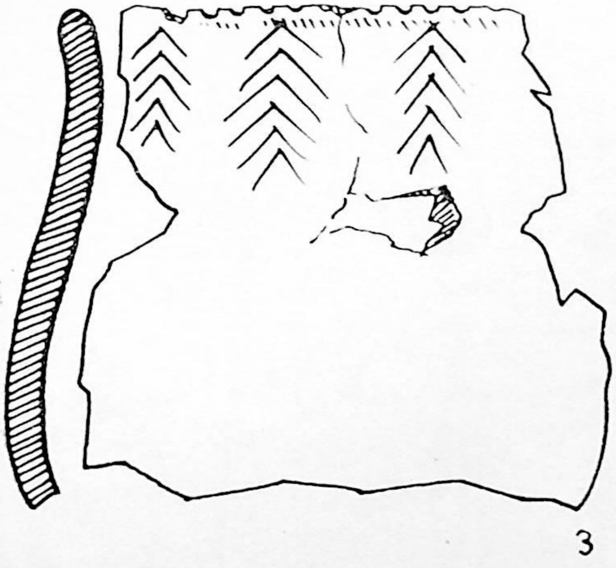

3

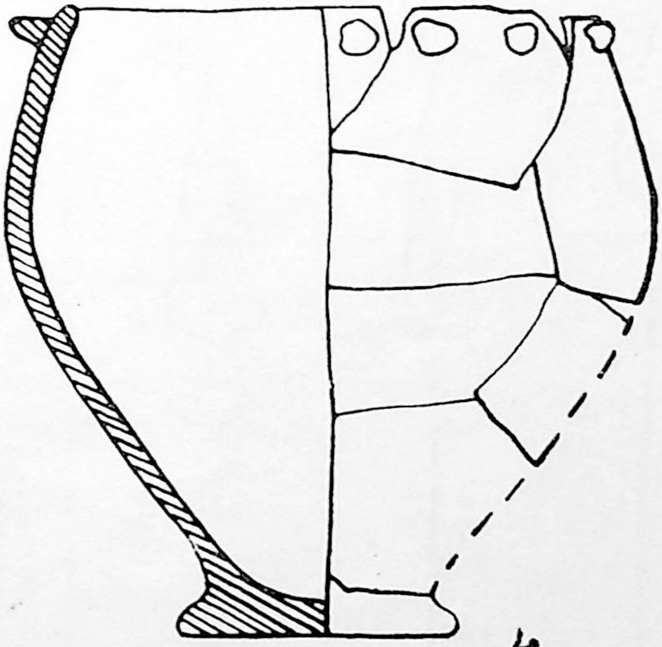

4

ტაბულა 13

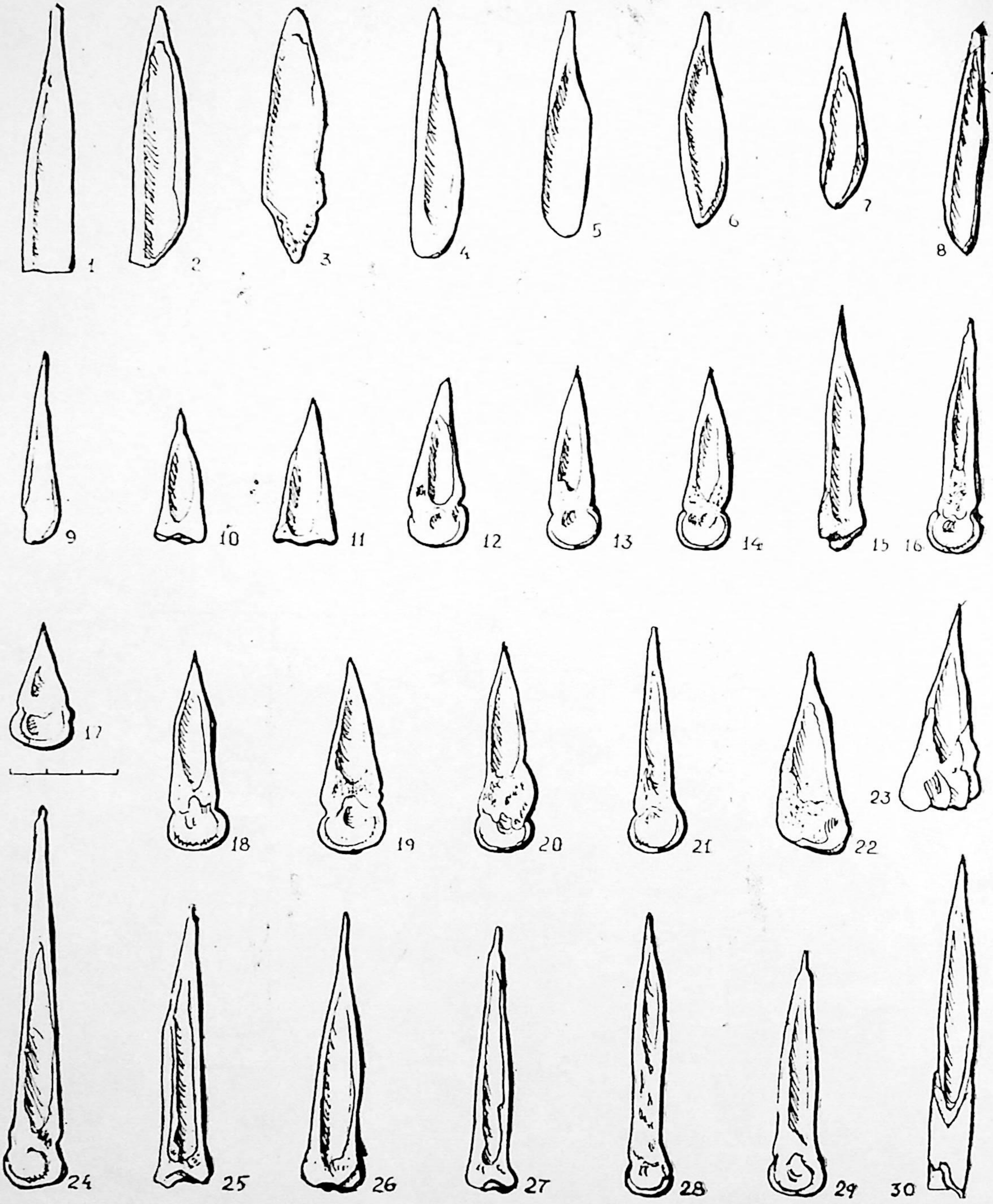
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30

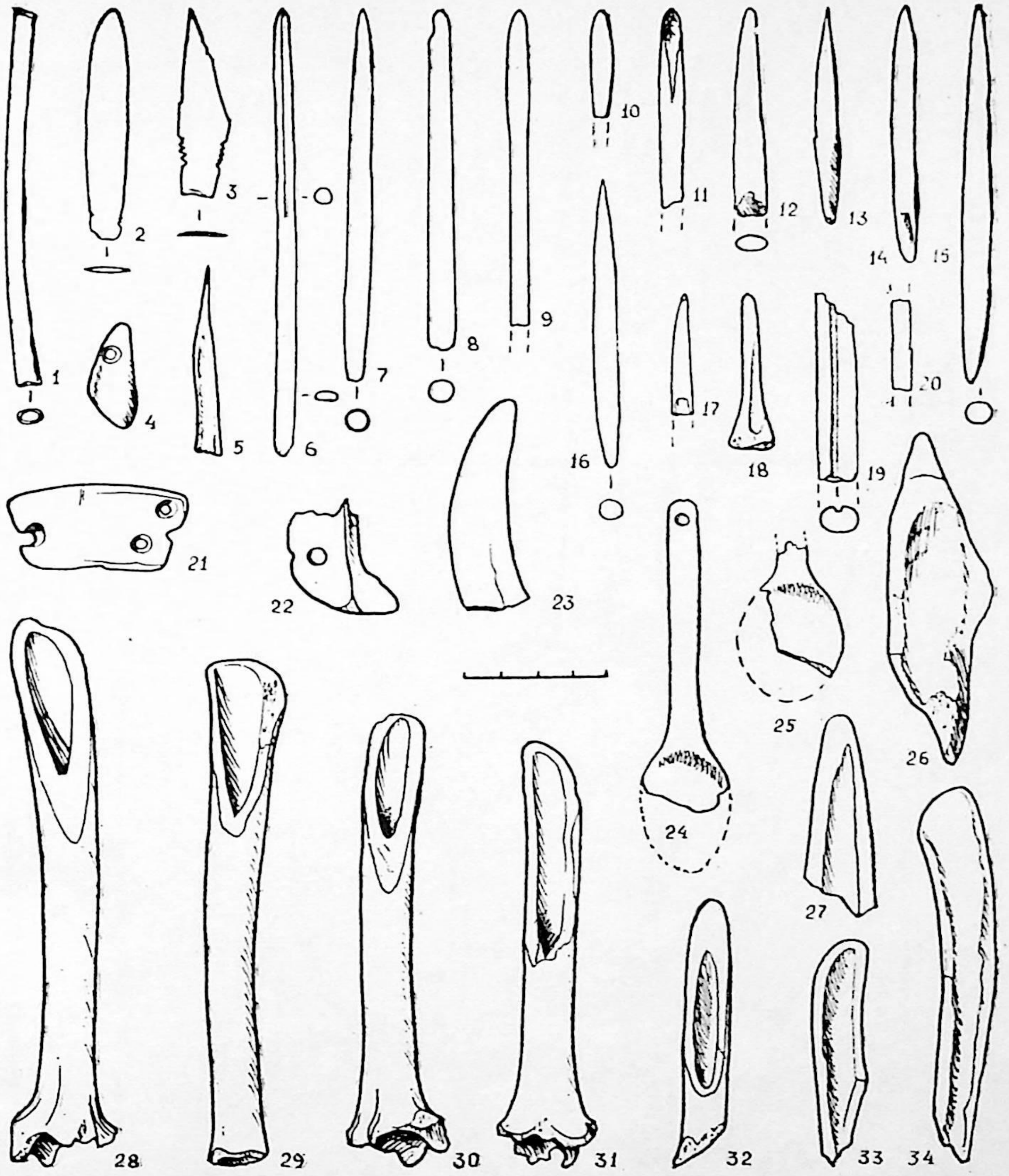
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34

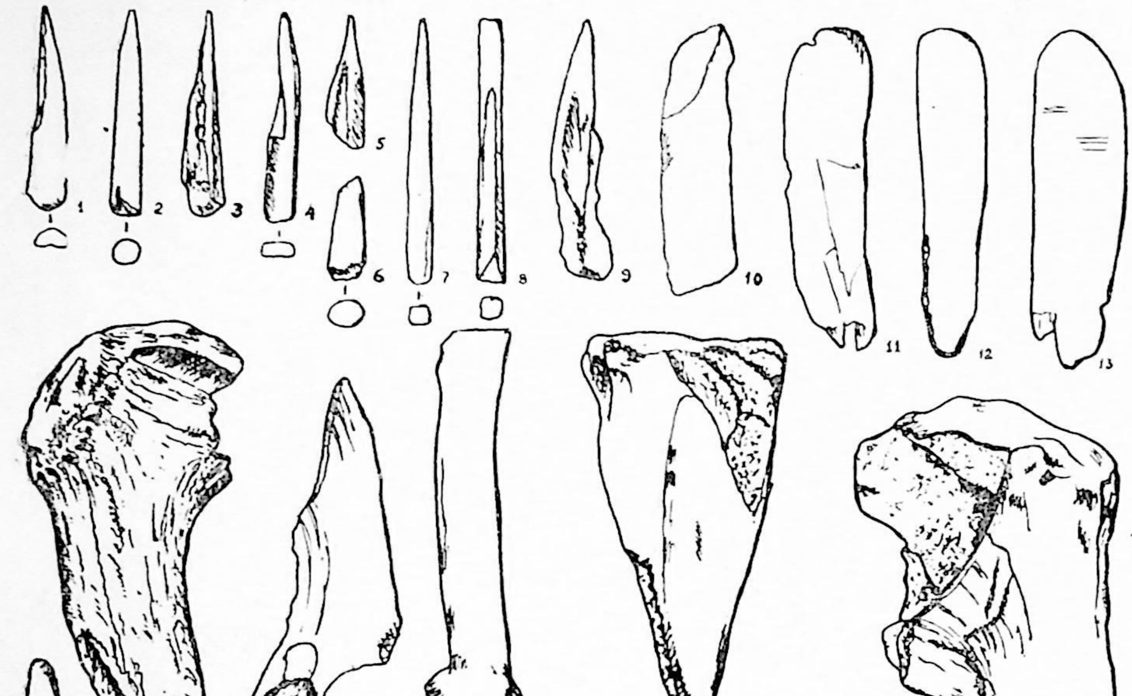
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22

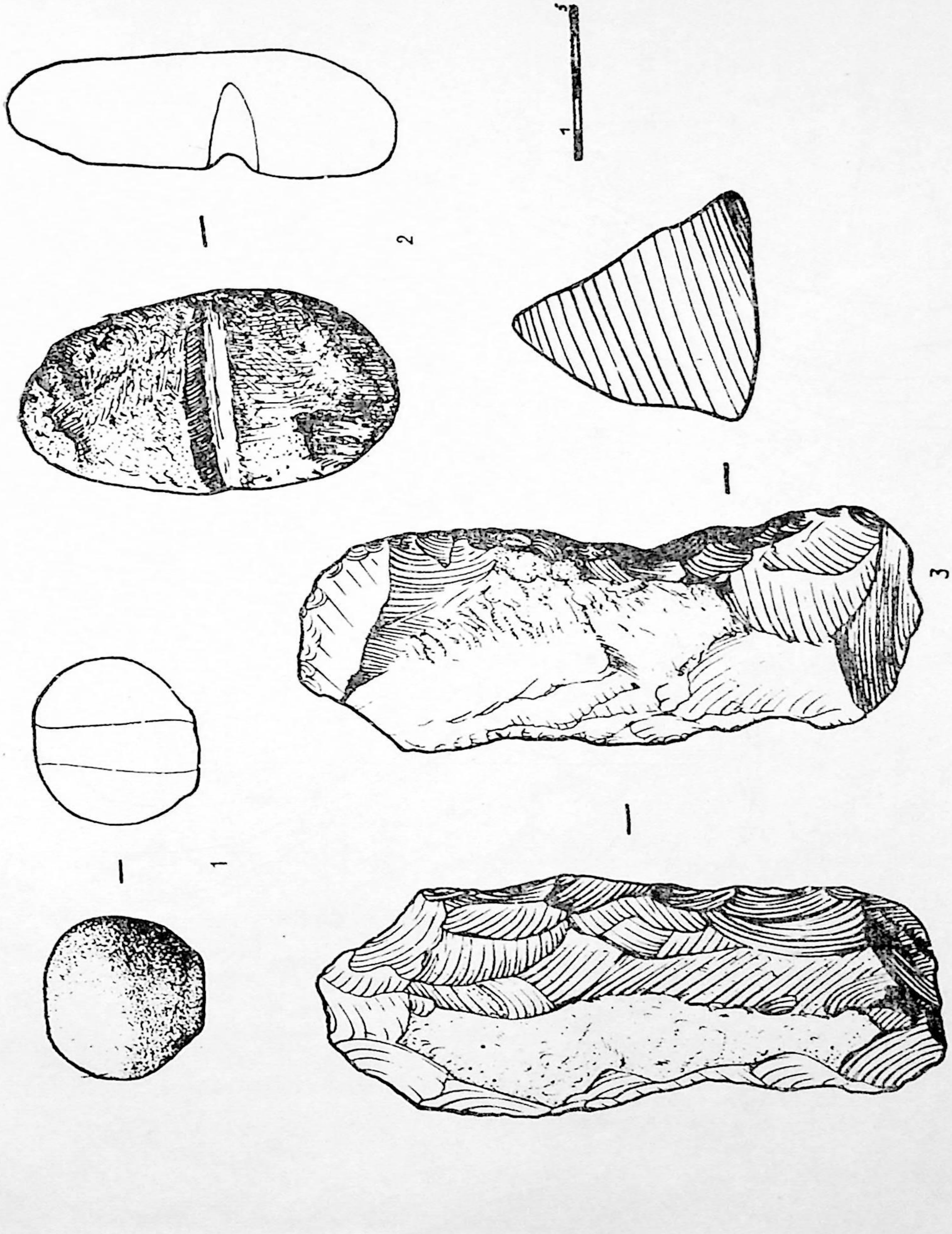
1
2
3

ტაბულა 17

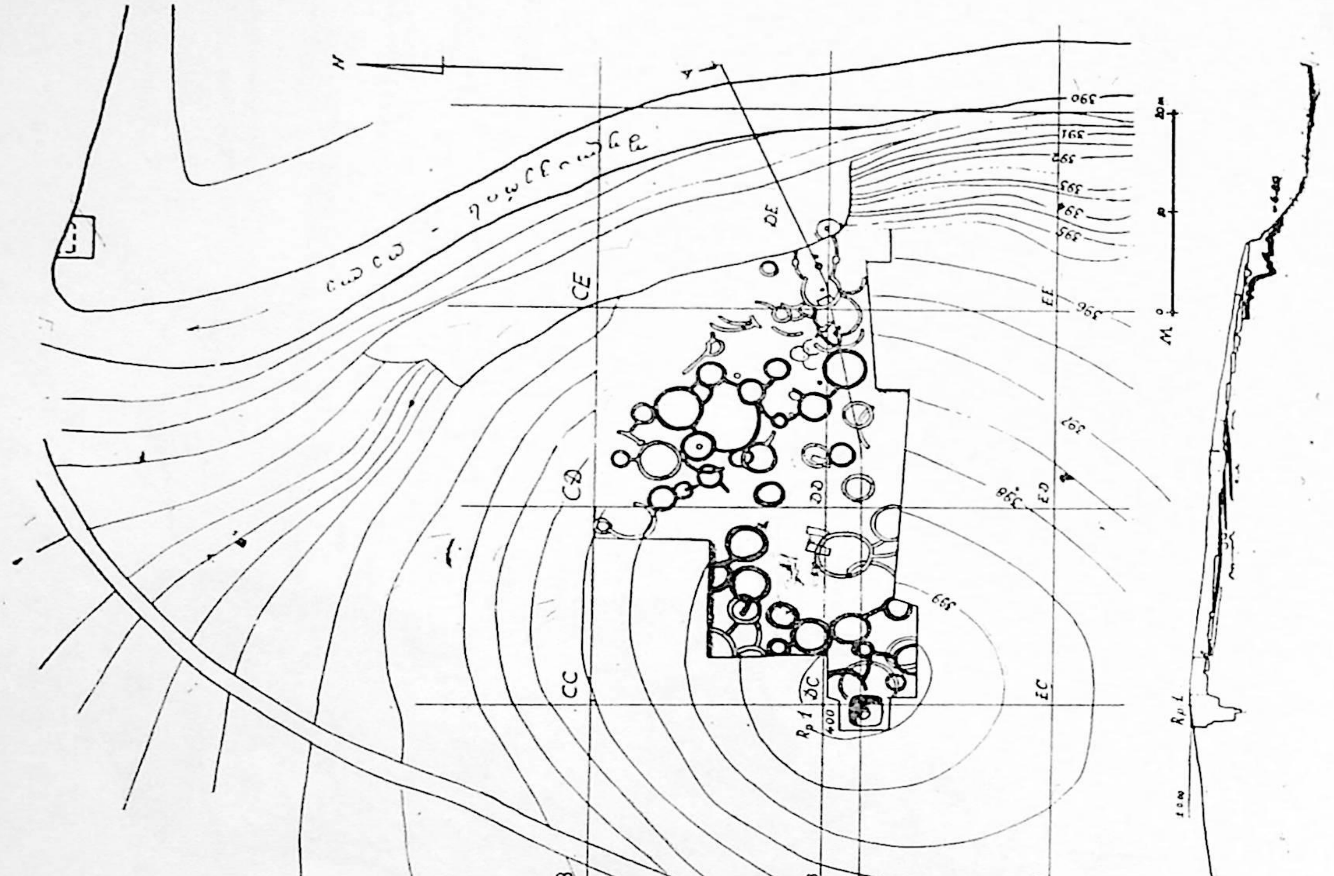

CA
CB
CC
CD
CE
DA
DB
DC
DD
DE
EA
EB
EC
ED
EE
390
391
392
393
394
395
396
397
398
399

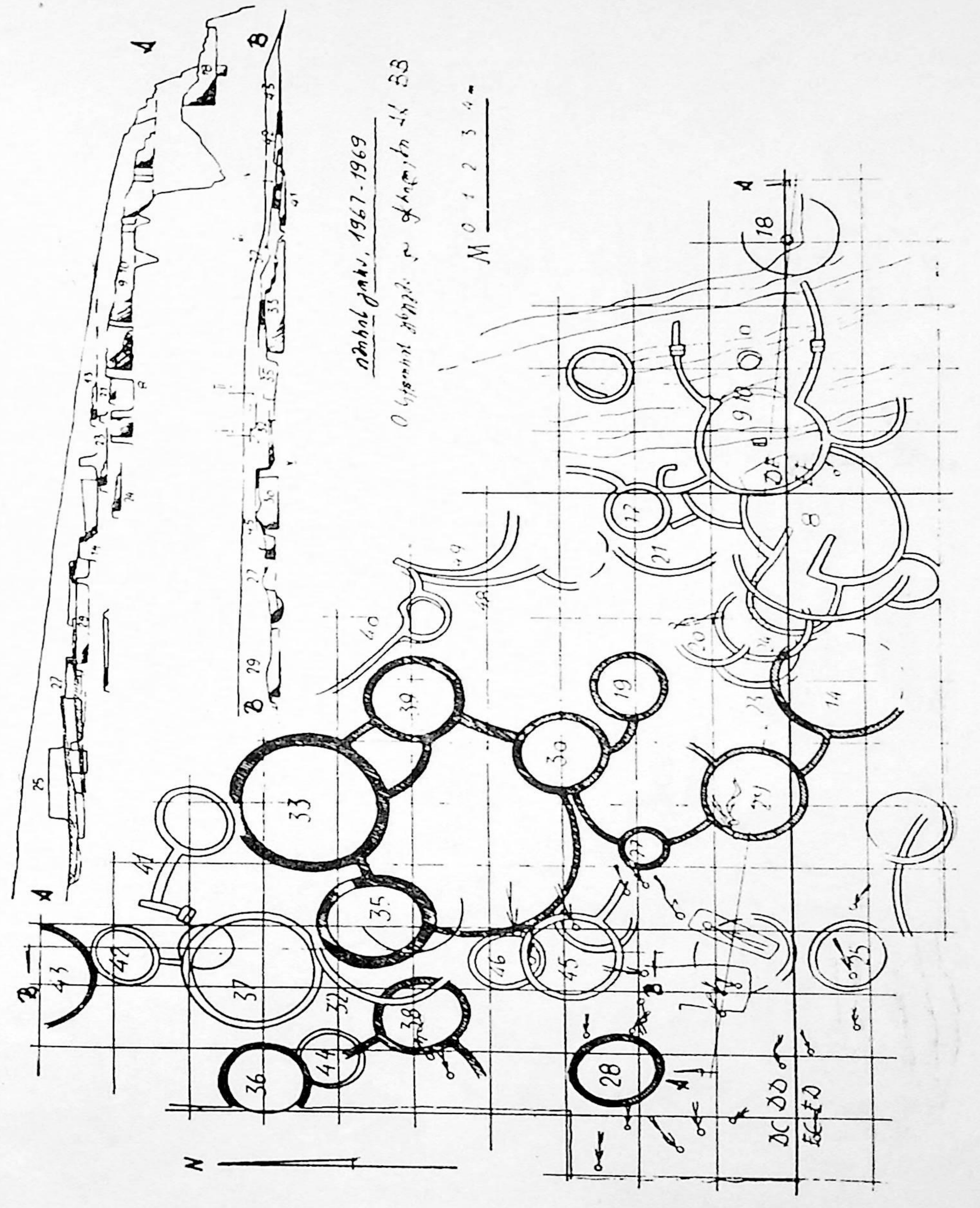

ტაბულა 19

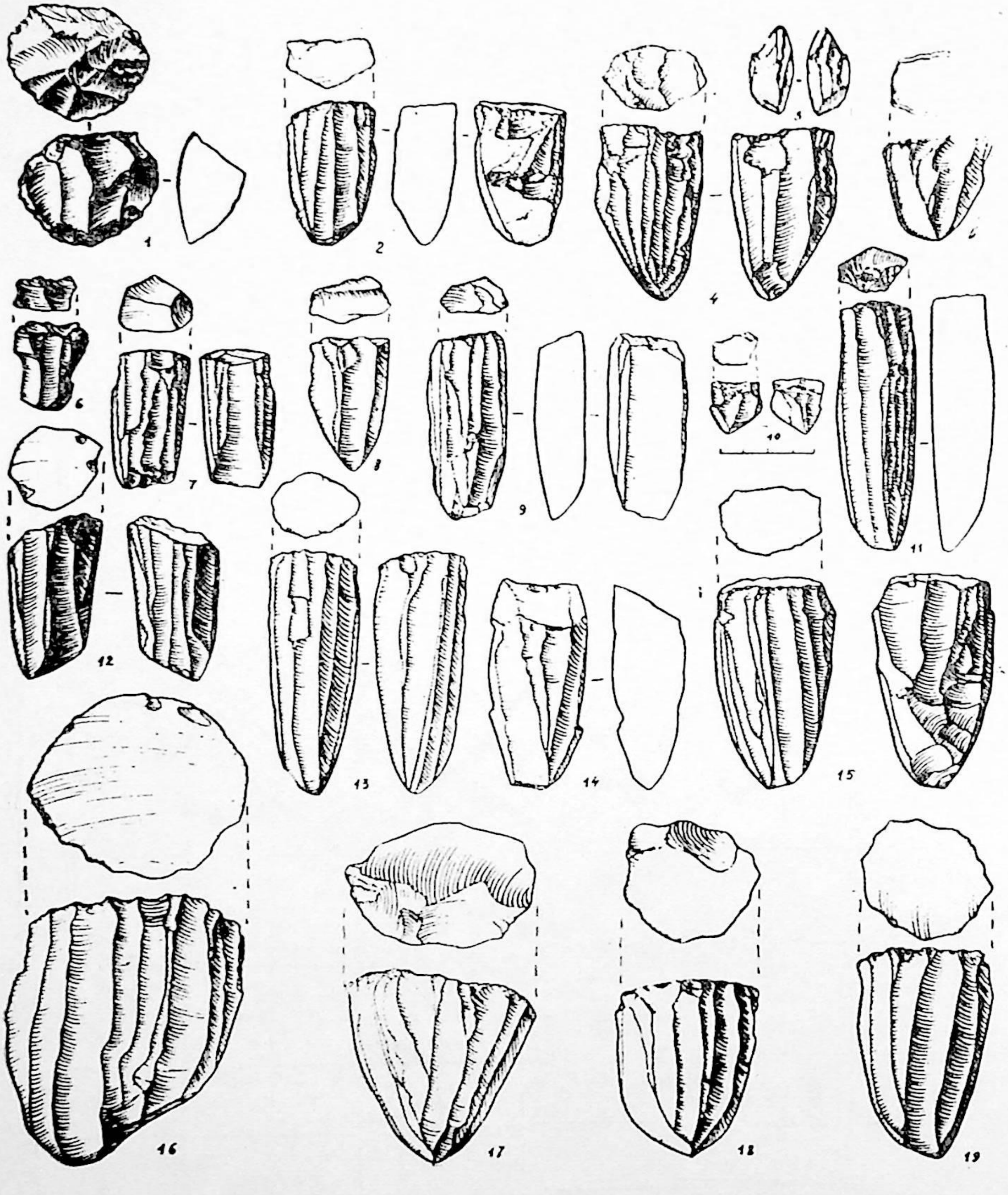

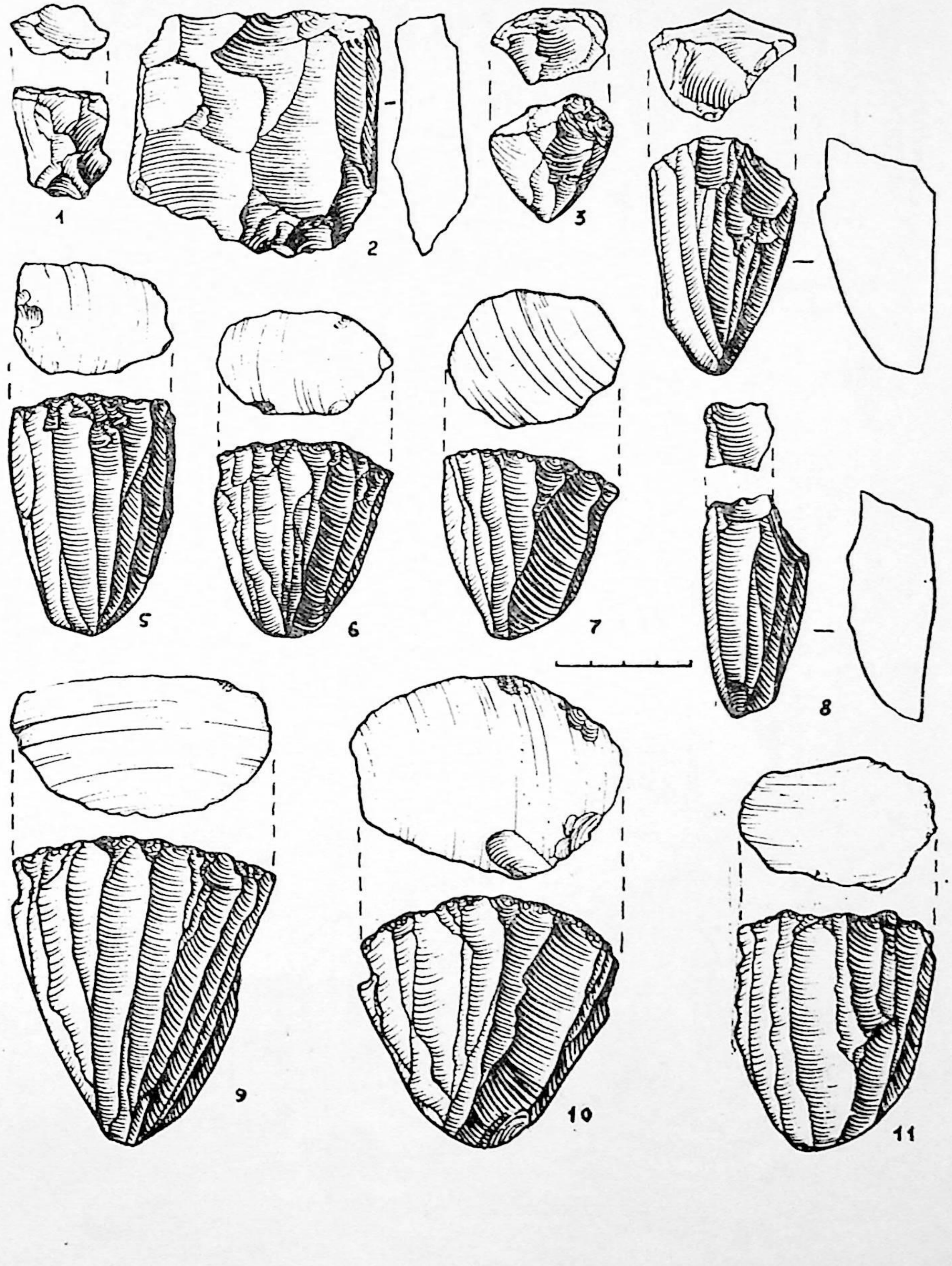
1
2
3
5
6
7
8
9
10
11

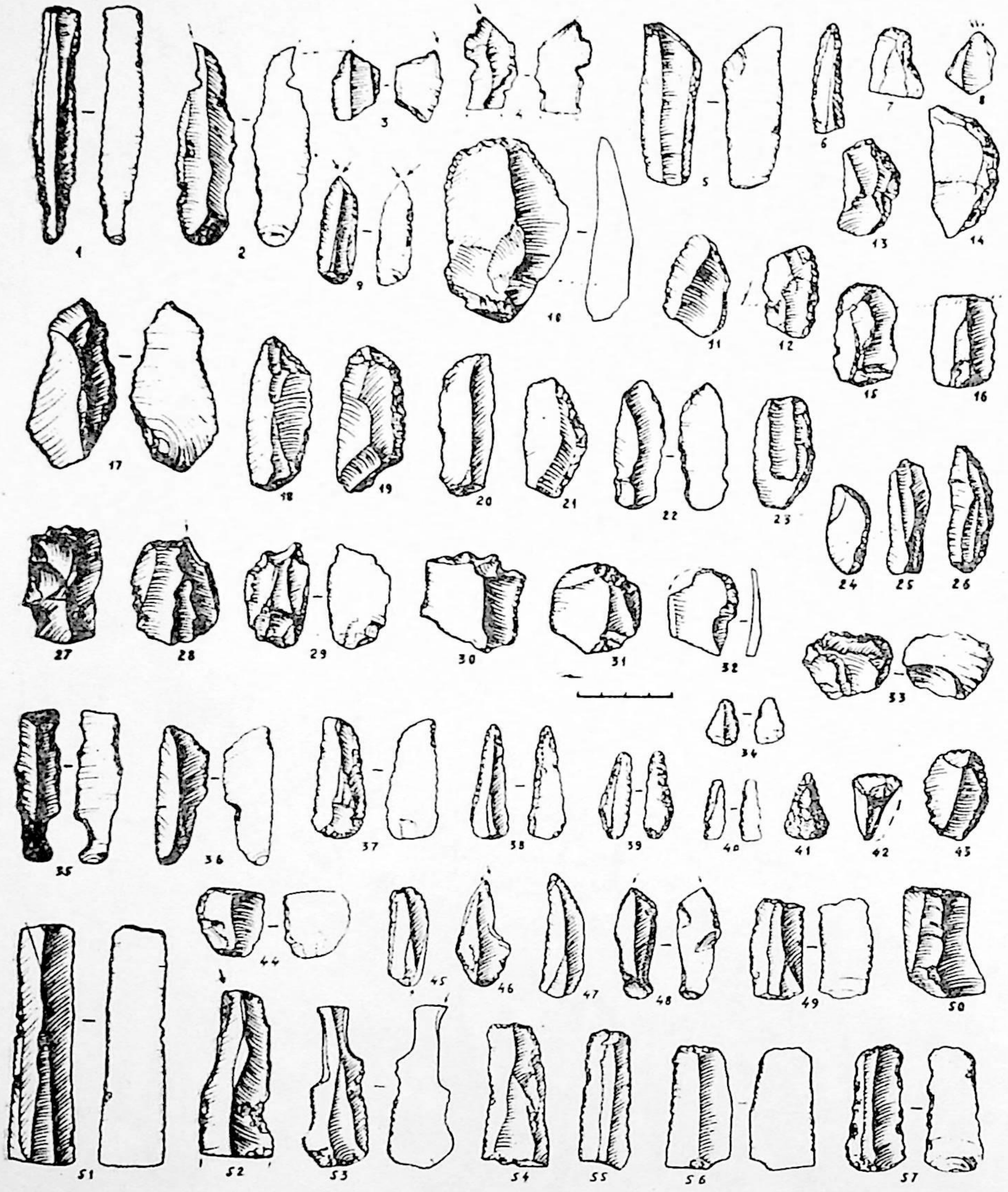

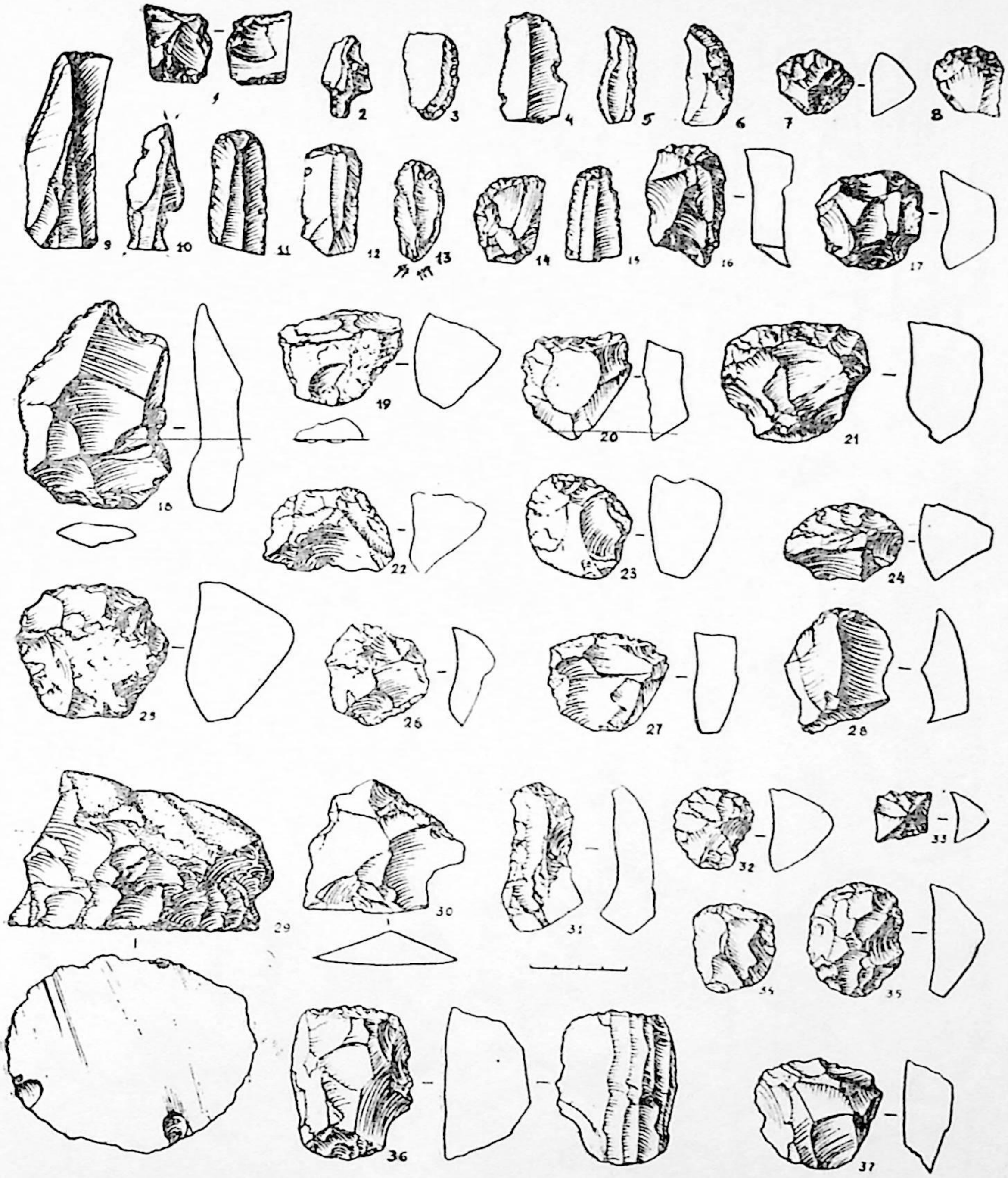

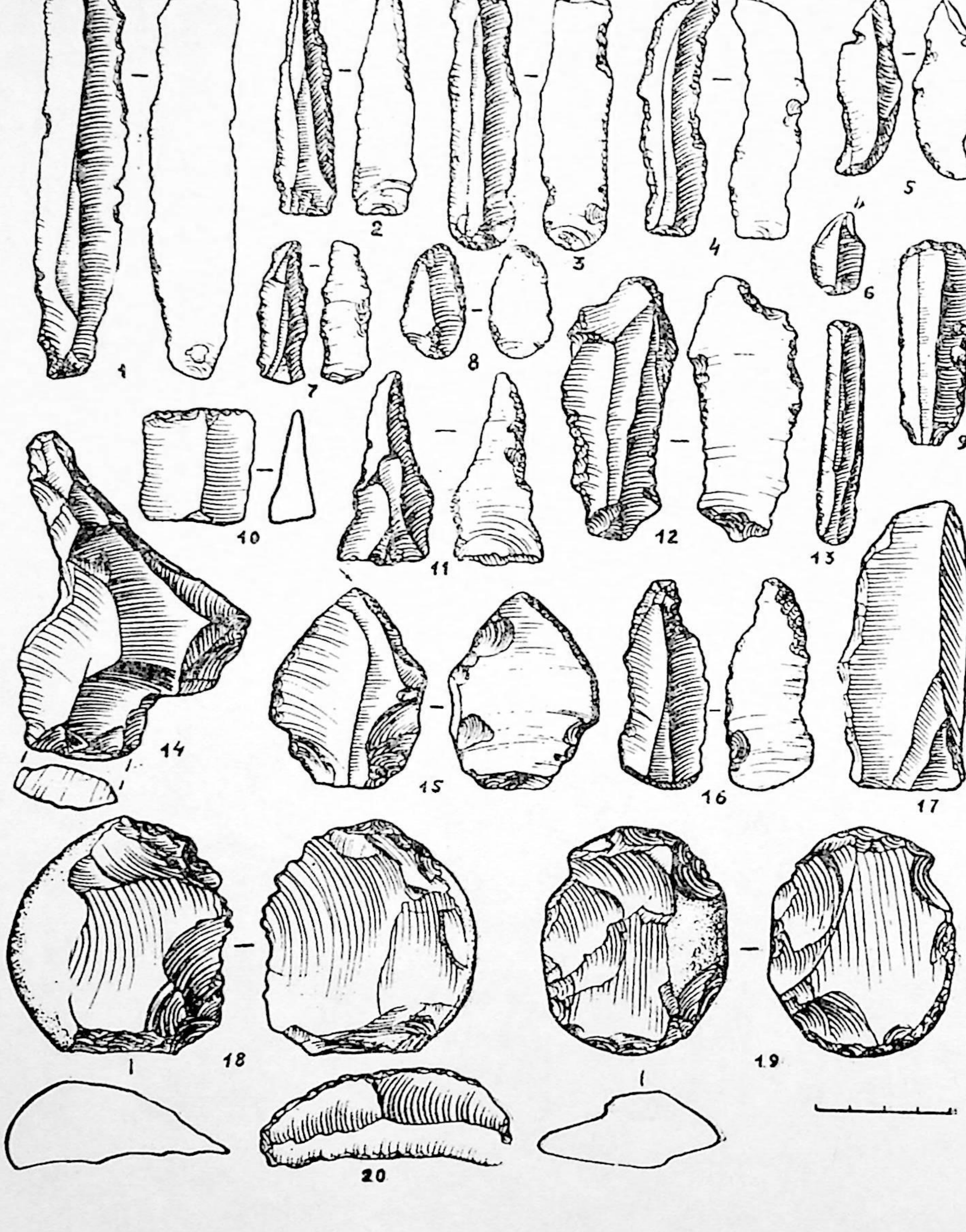
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20

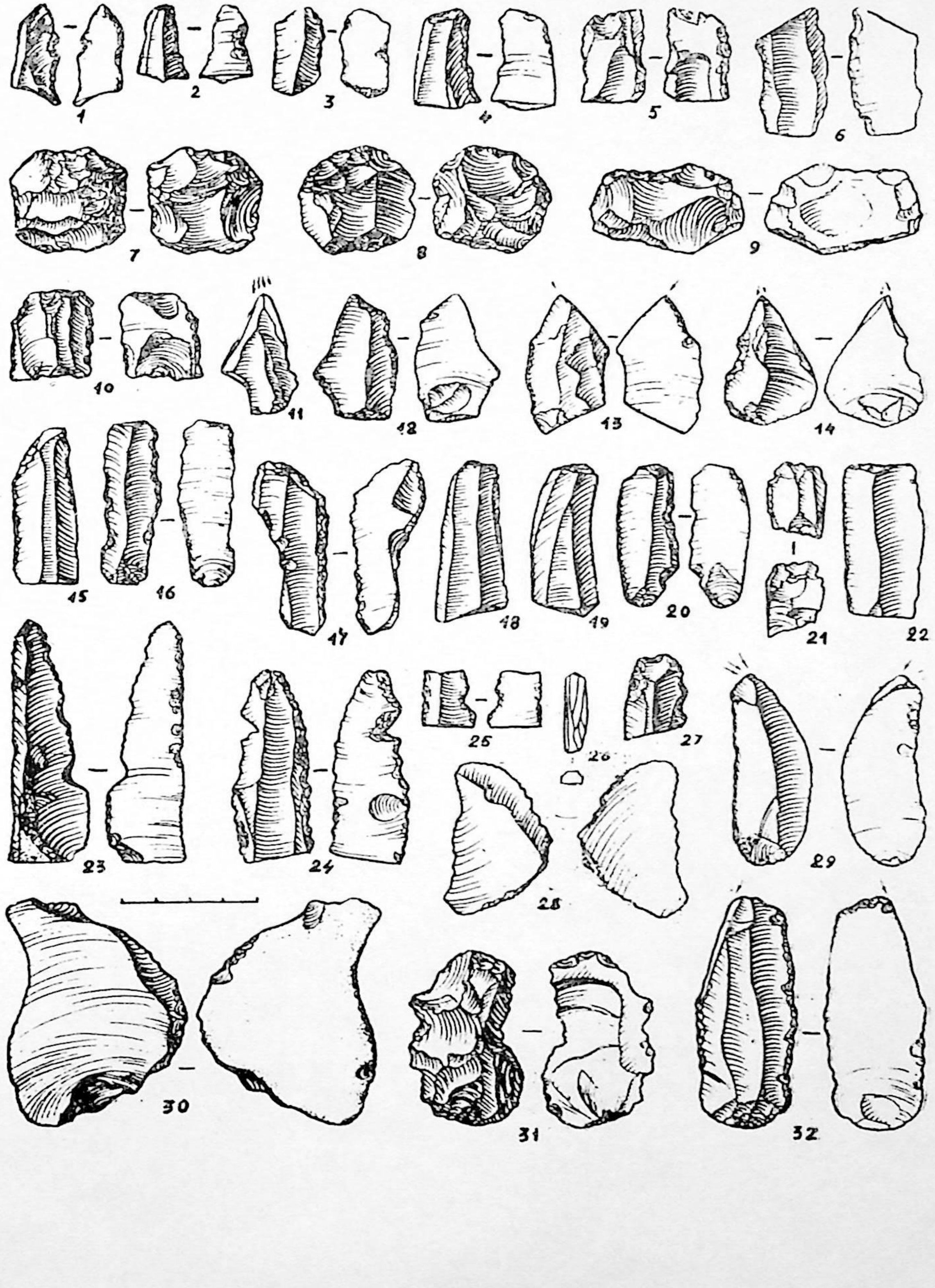
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32

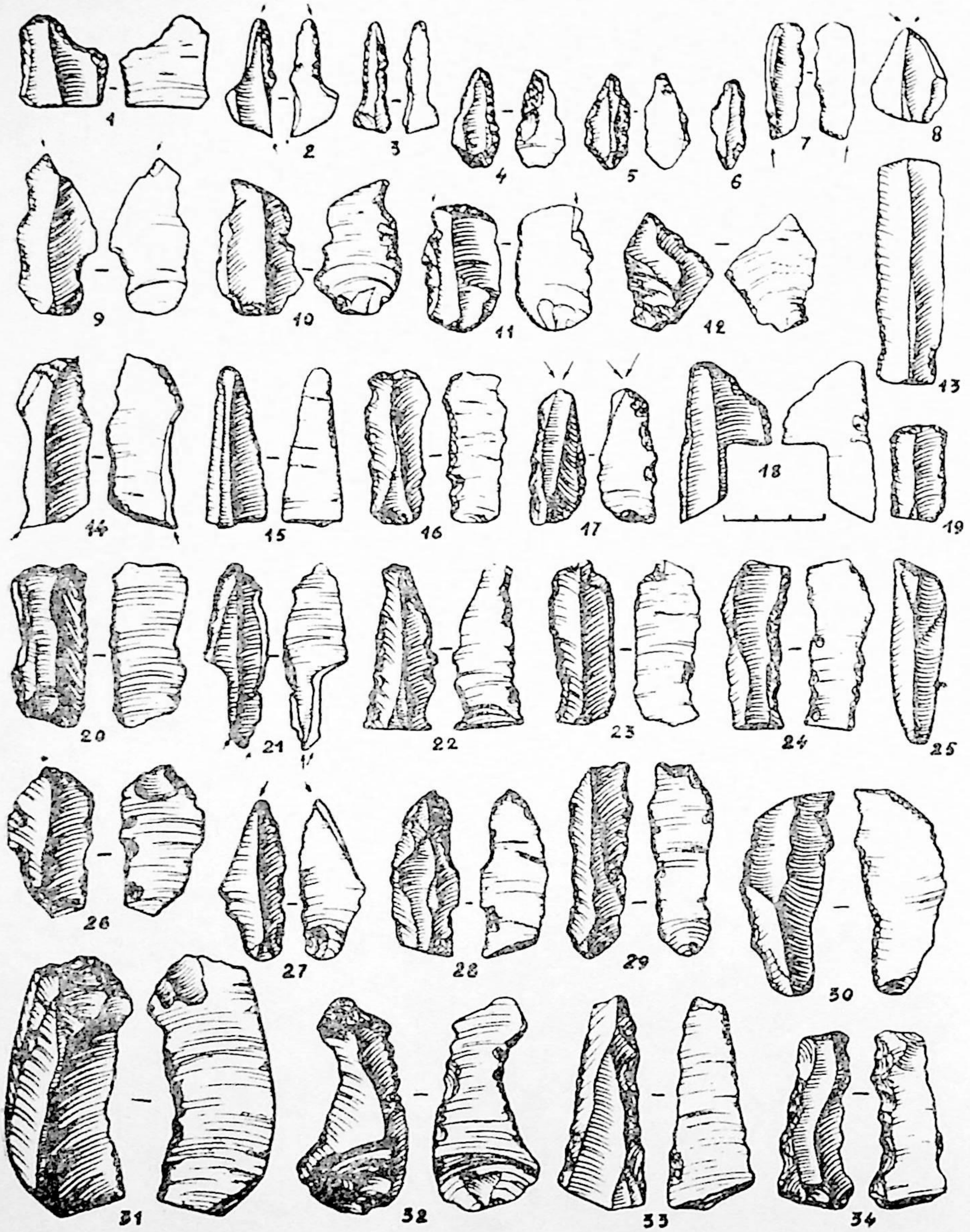
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34

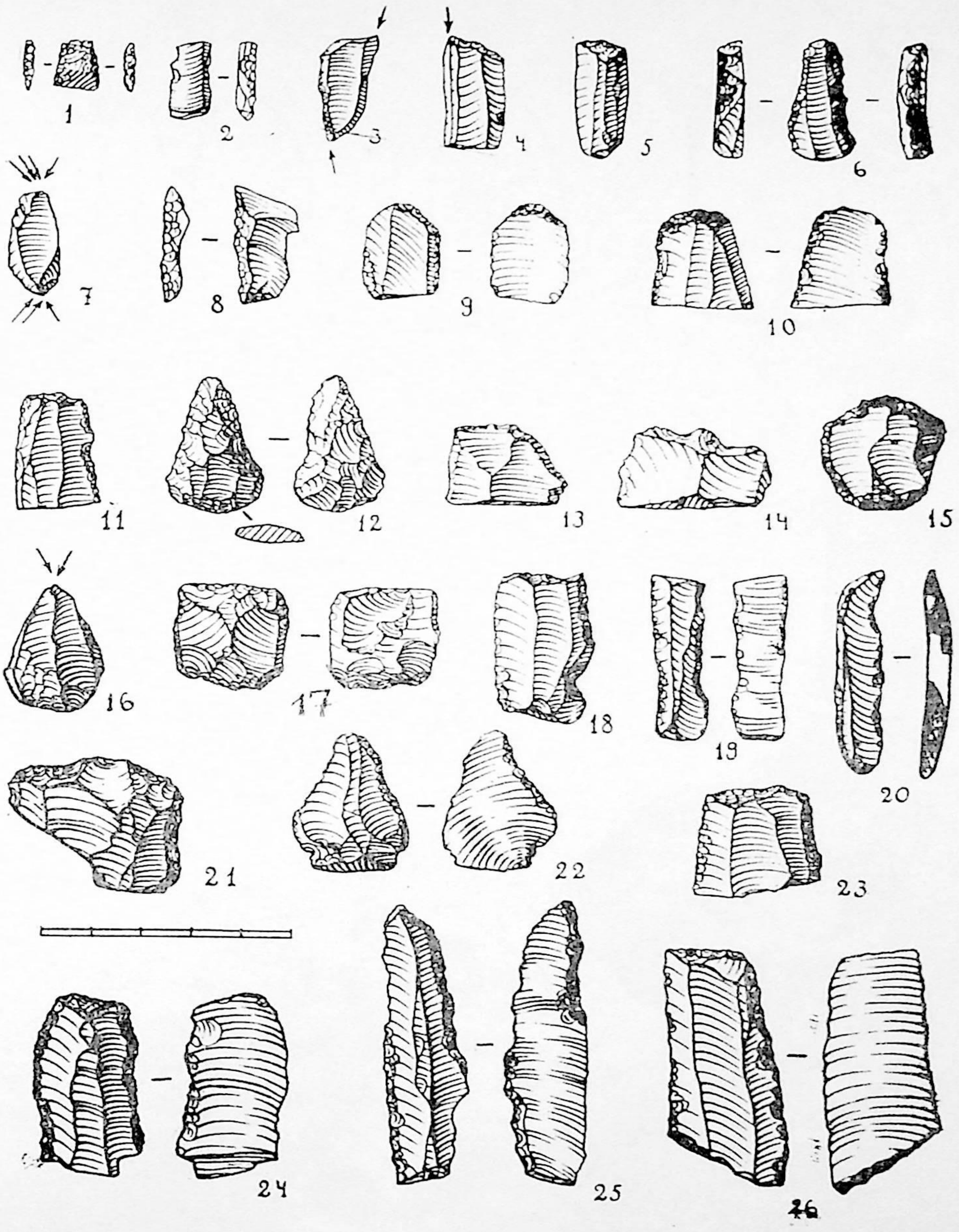
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26

ტაბულა 27

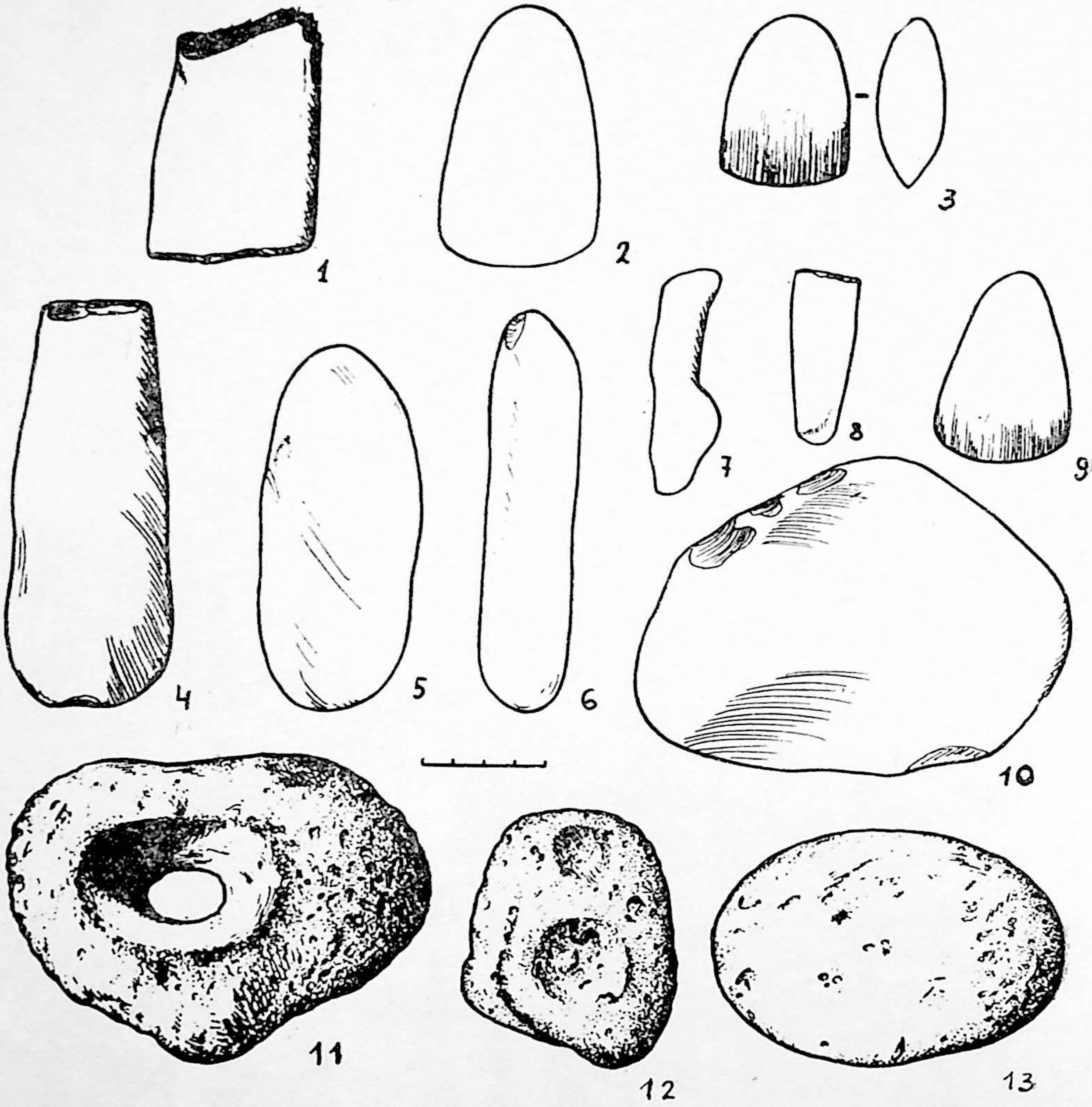

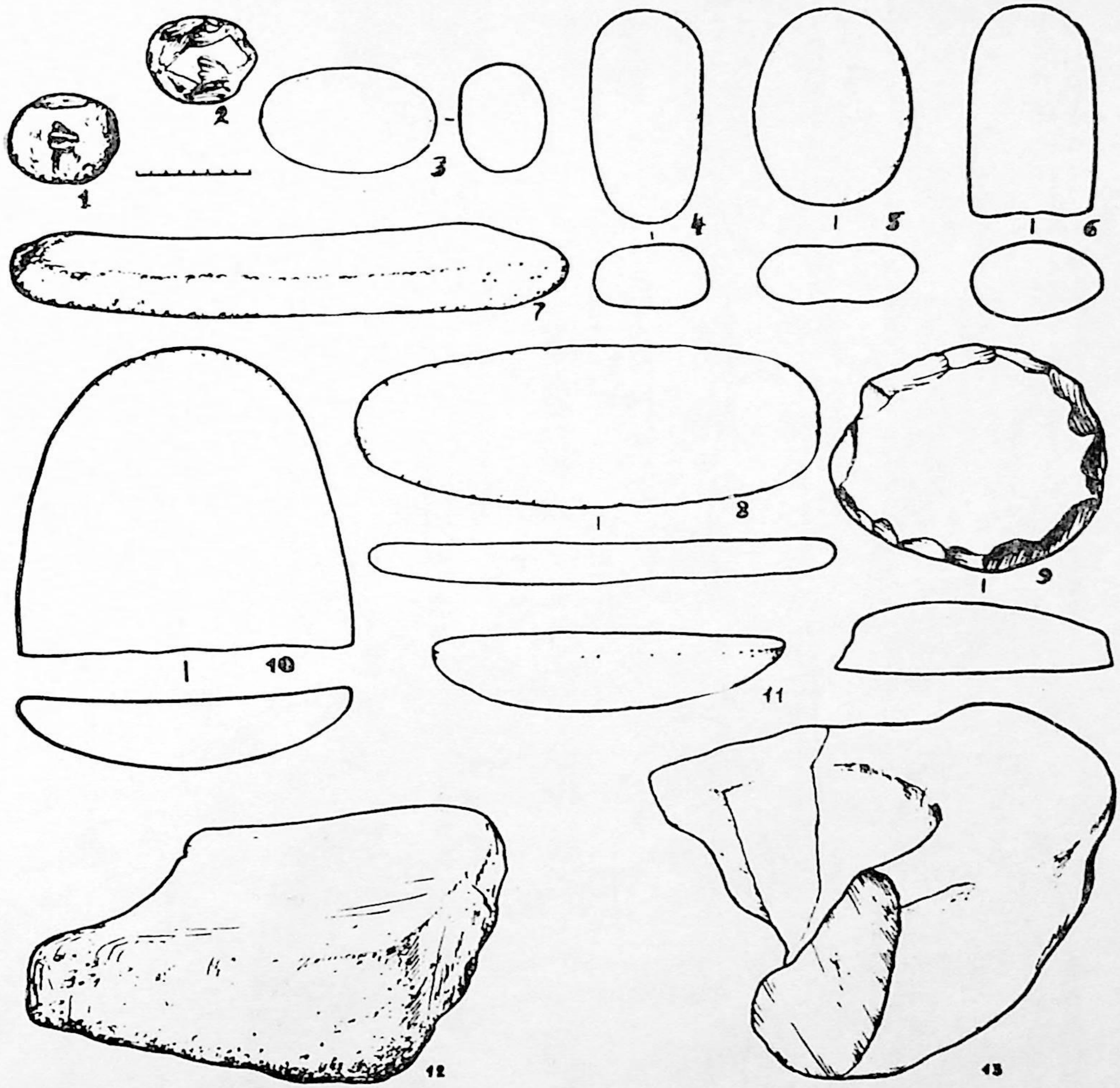
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13

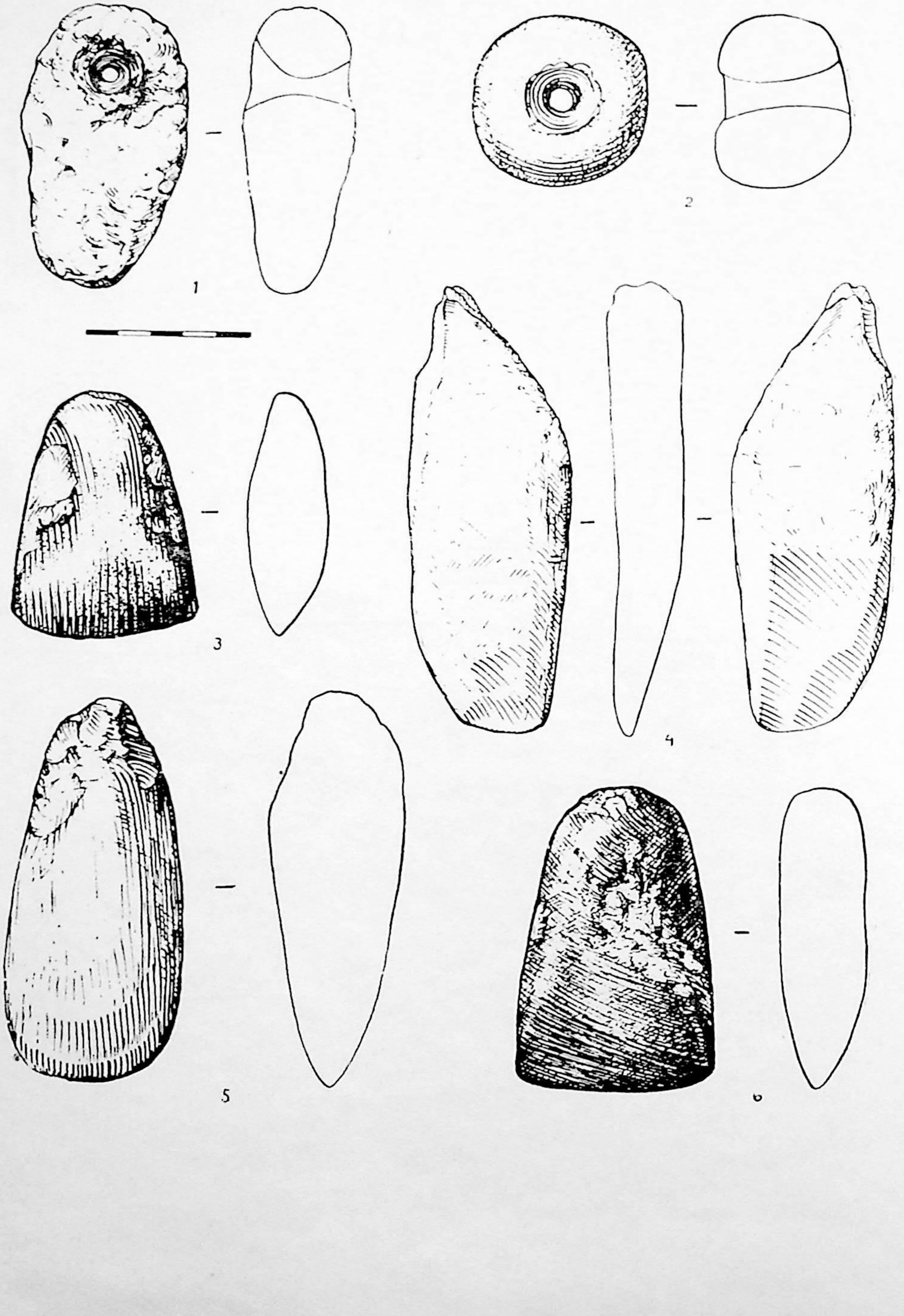
1
2
3
4
5
6

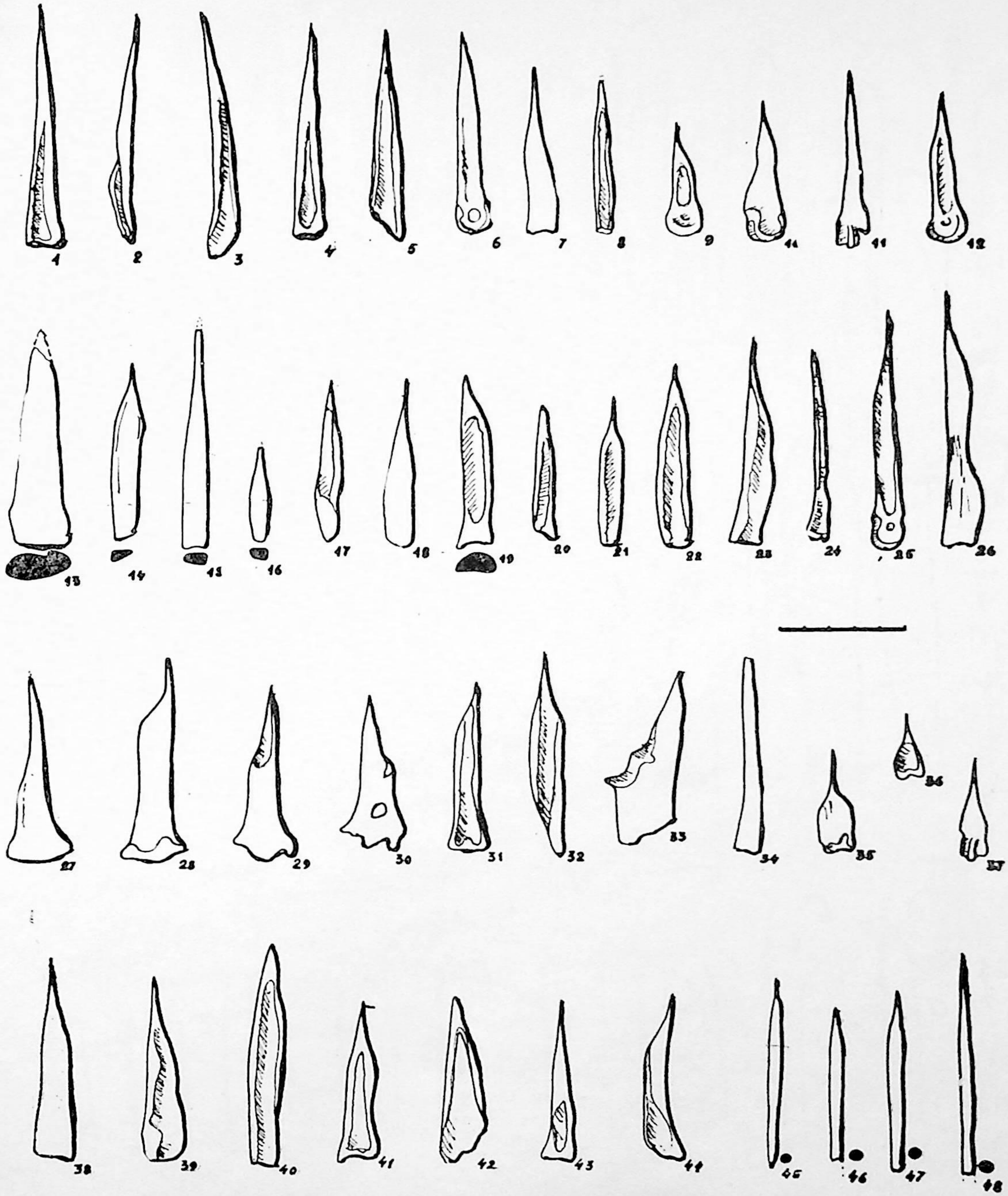
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48

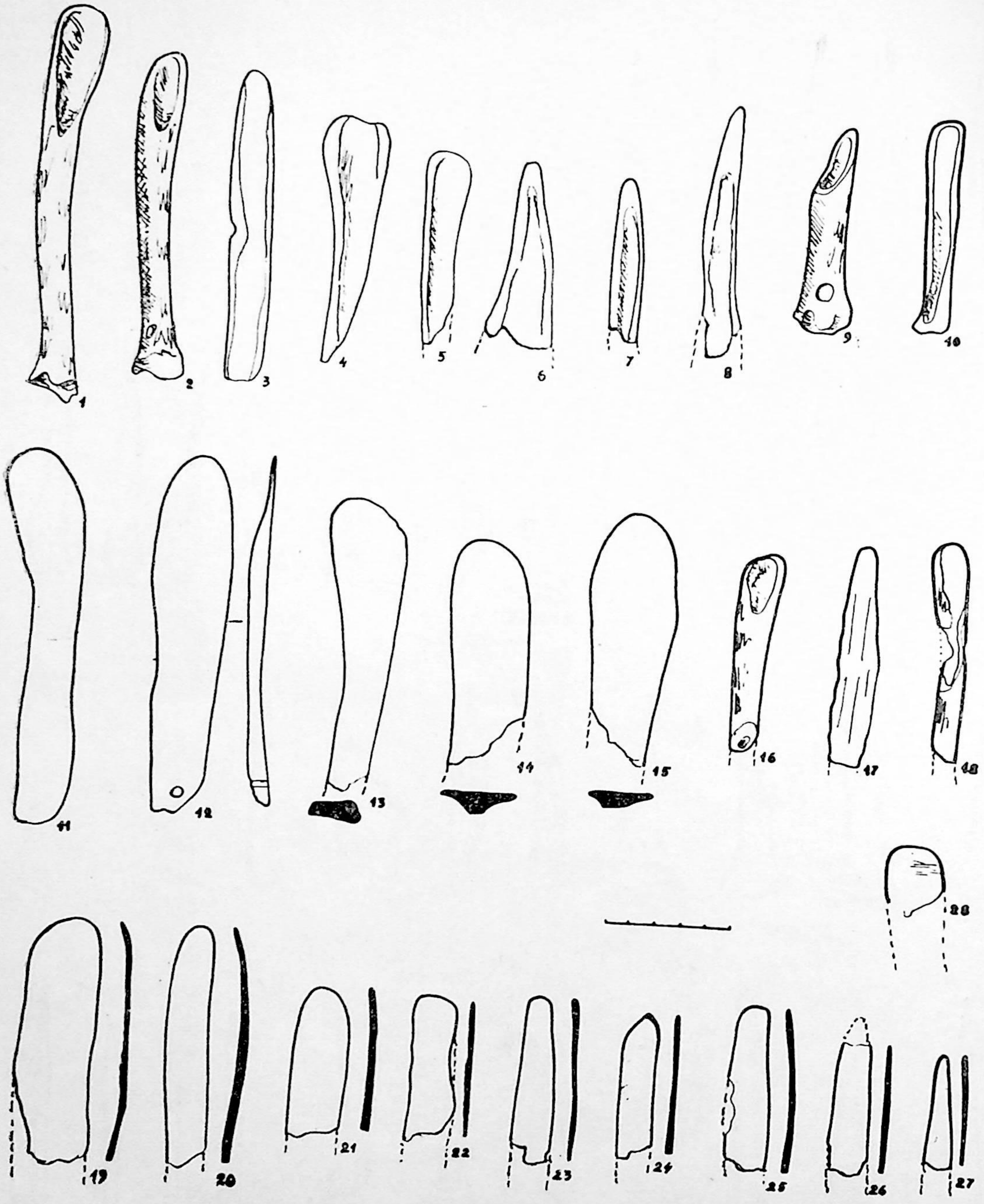
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28

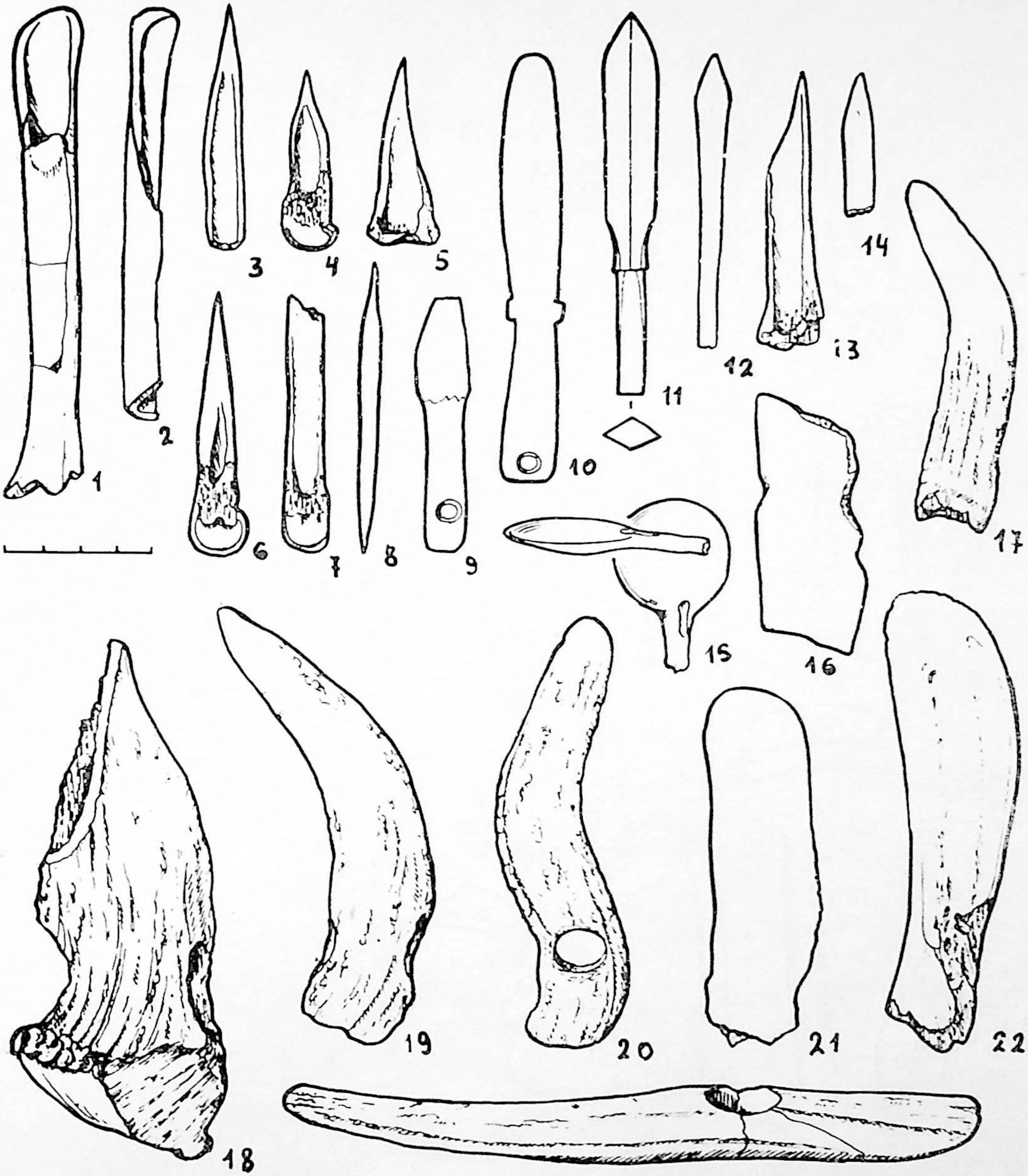
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23

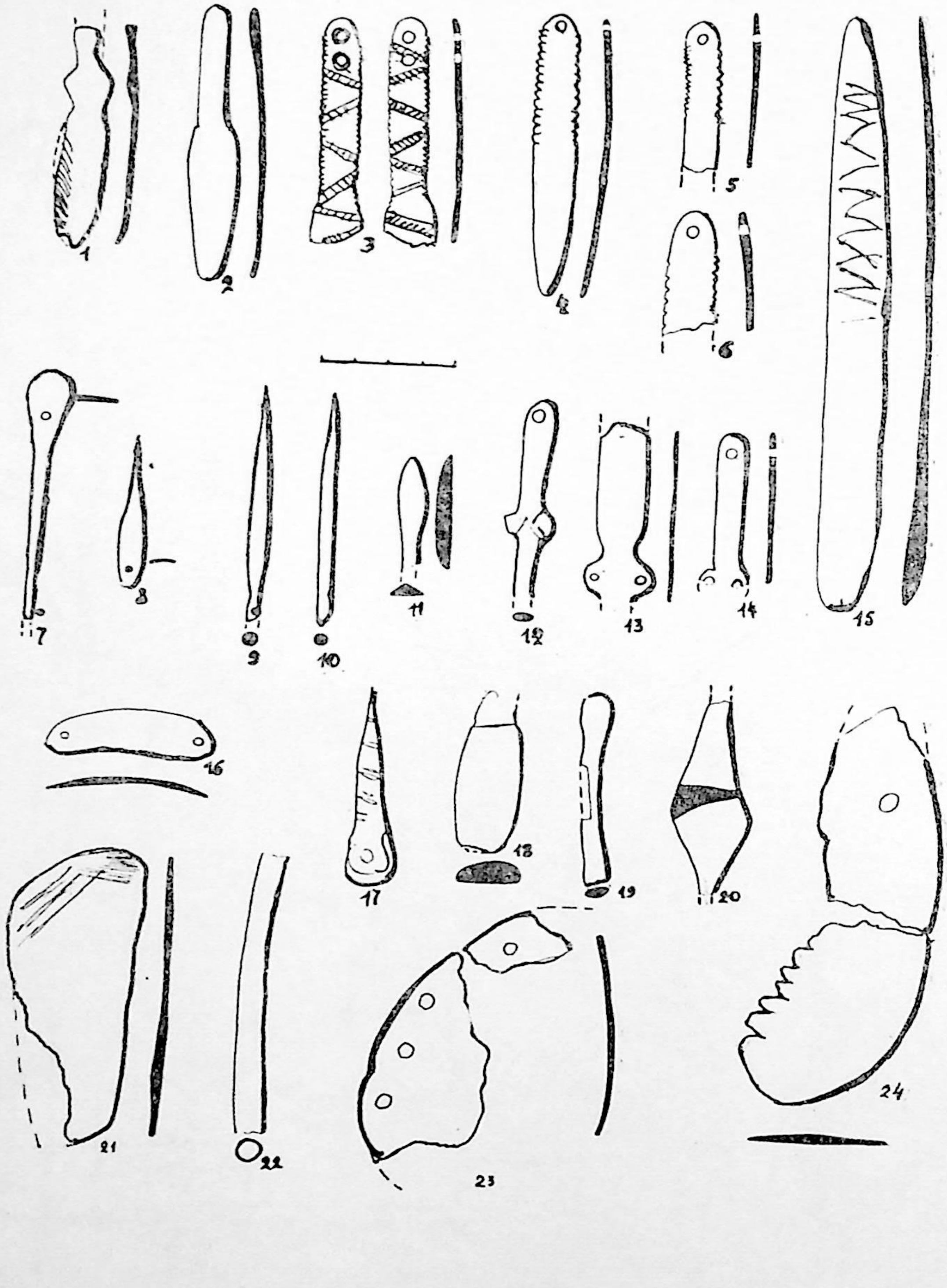
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24

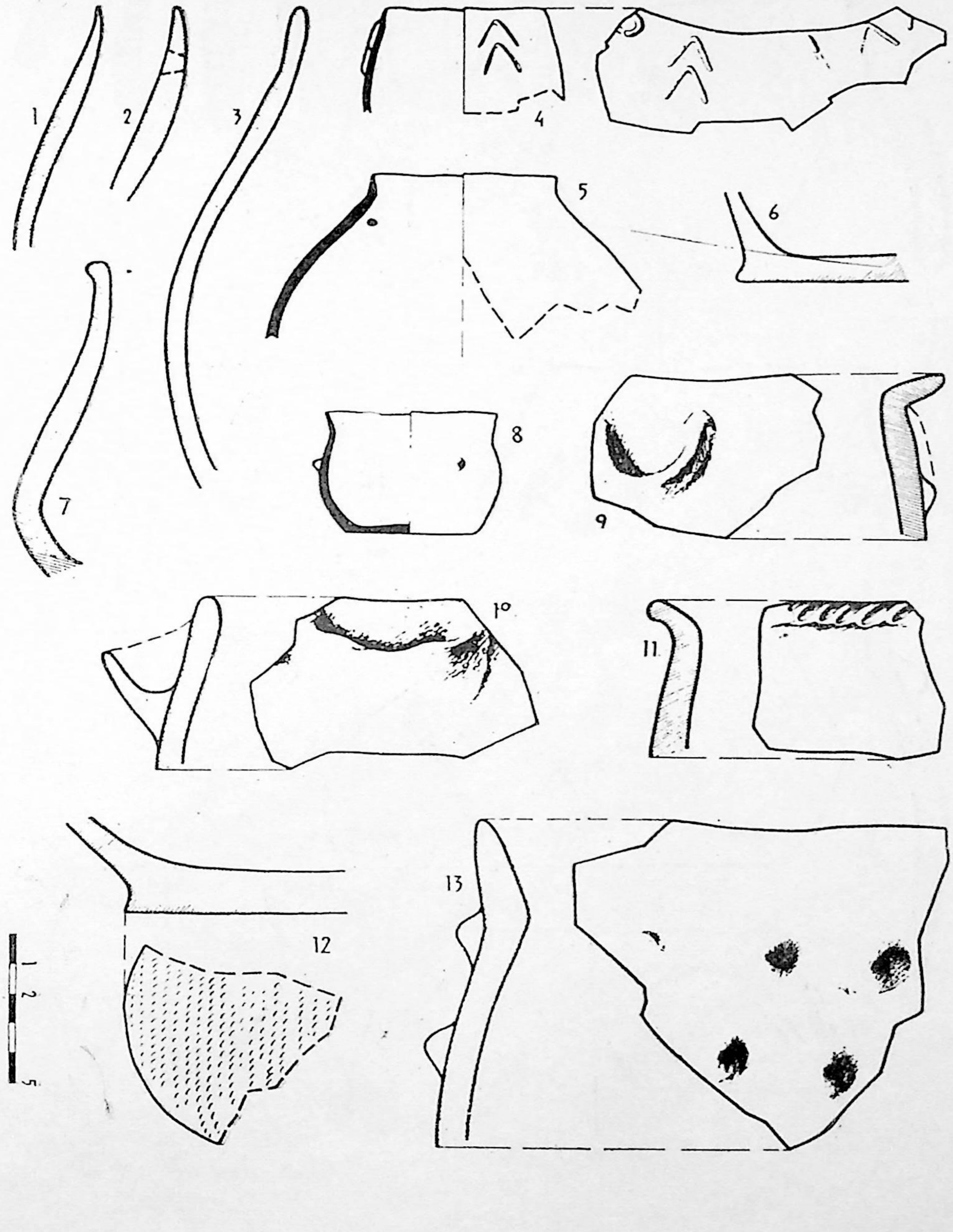
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
1
2
5

ტაბულა 35

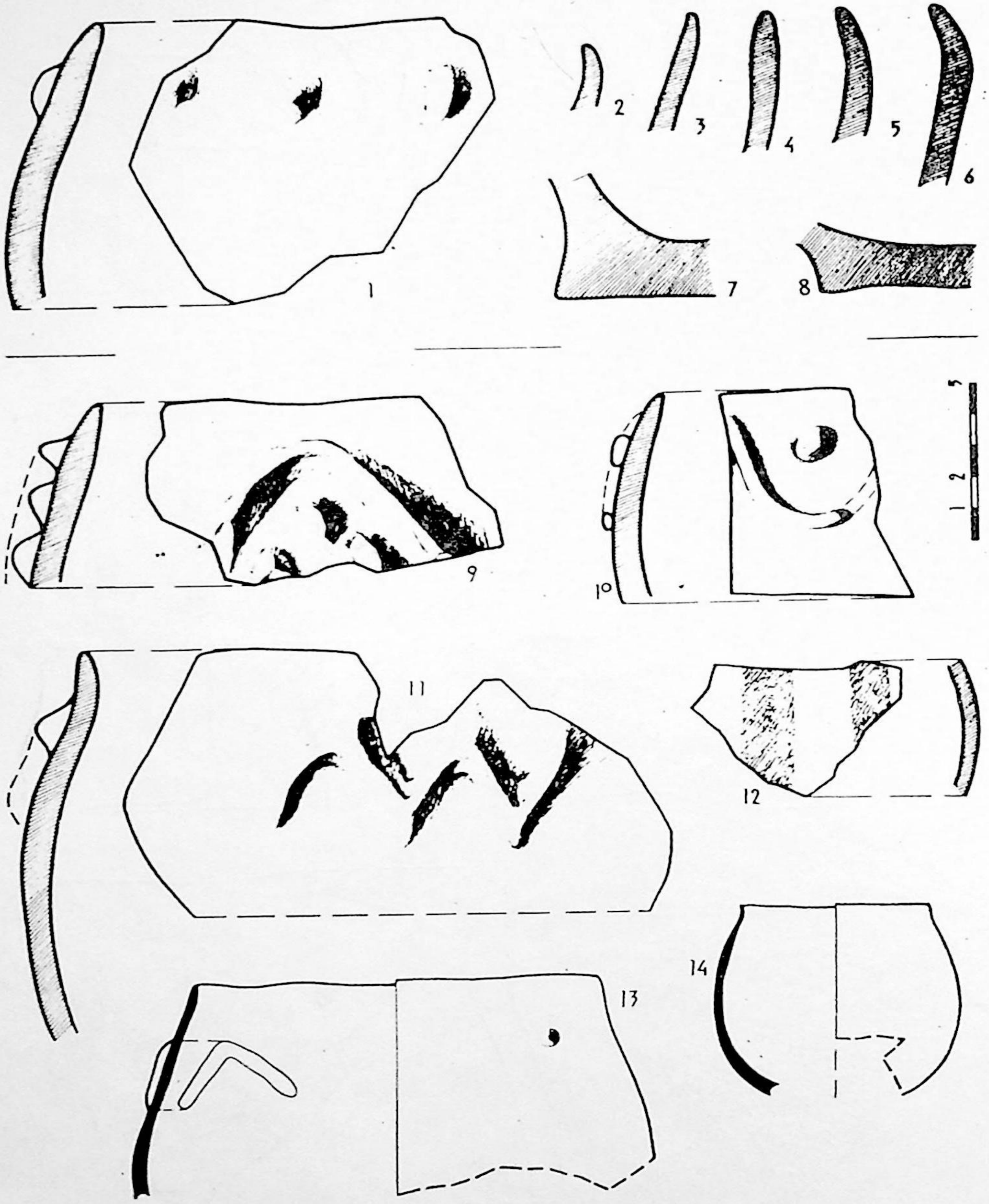

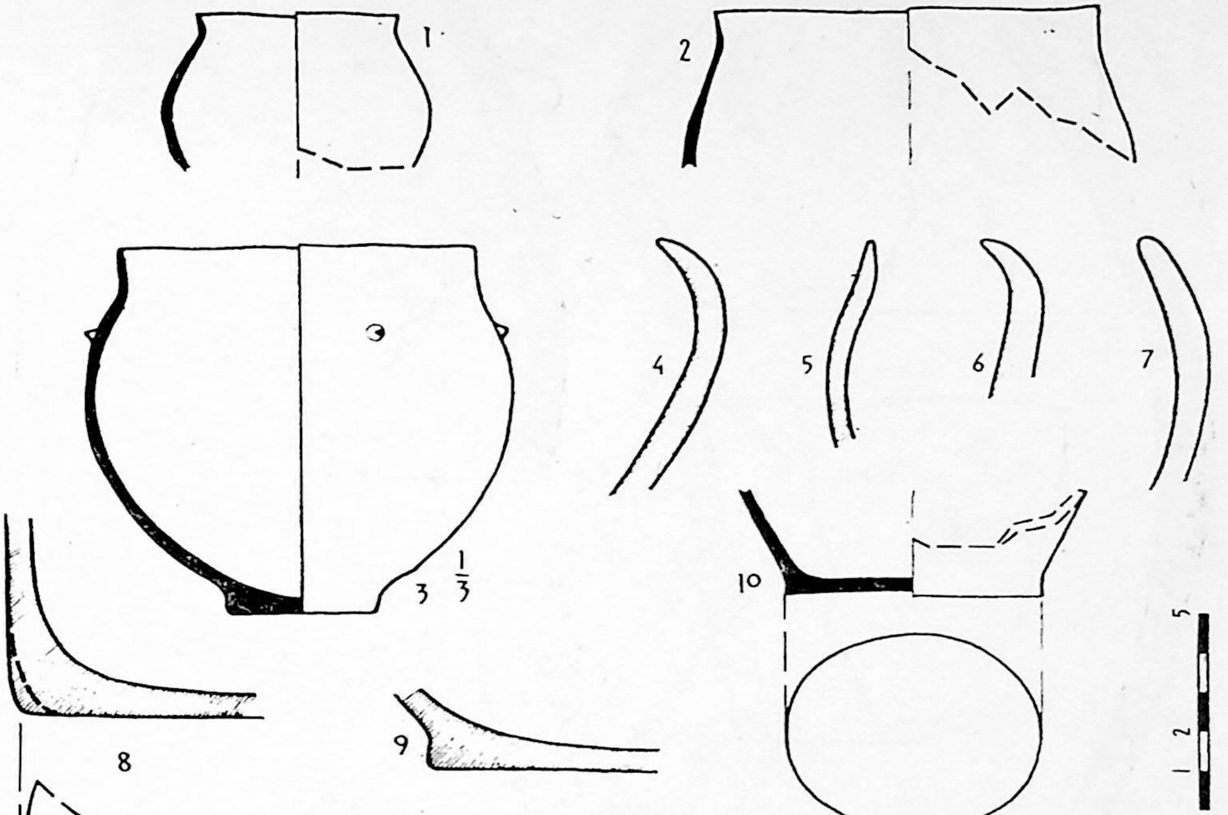
1
2
3
1/3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17

ტაბულა 37

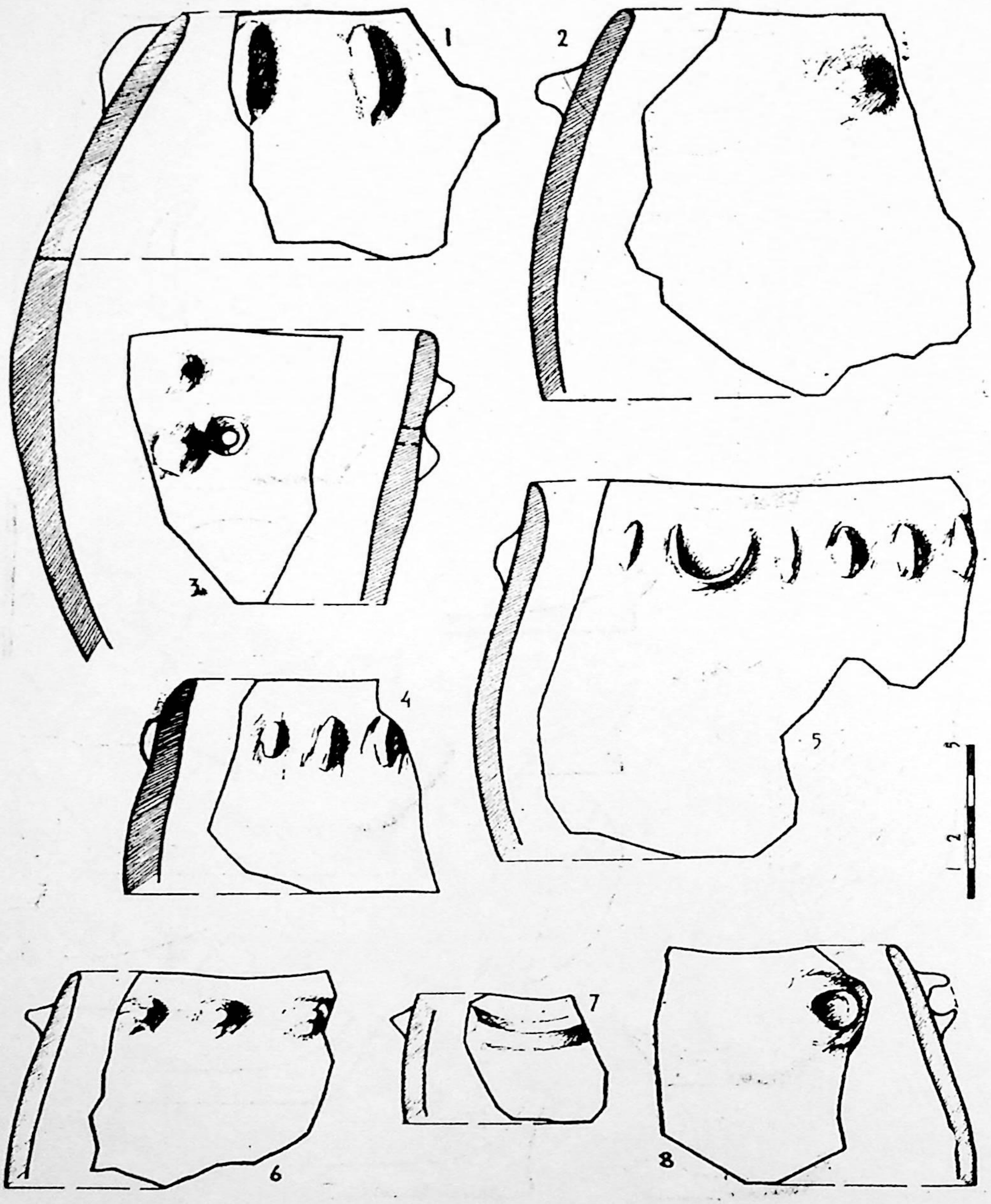

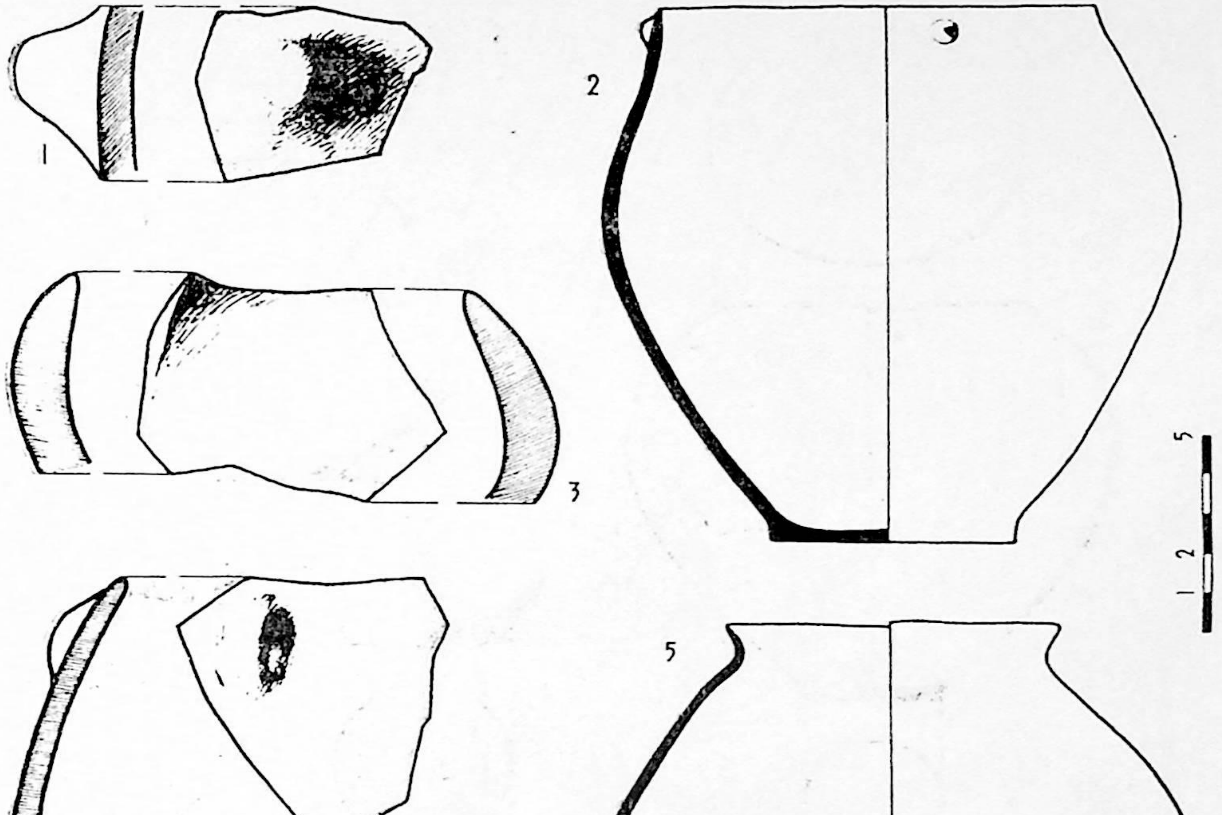
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
1
2
5

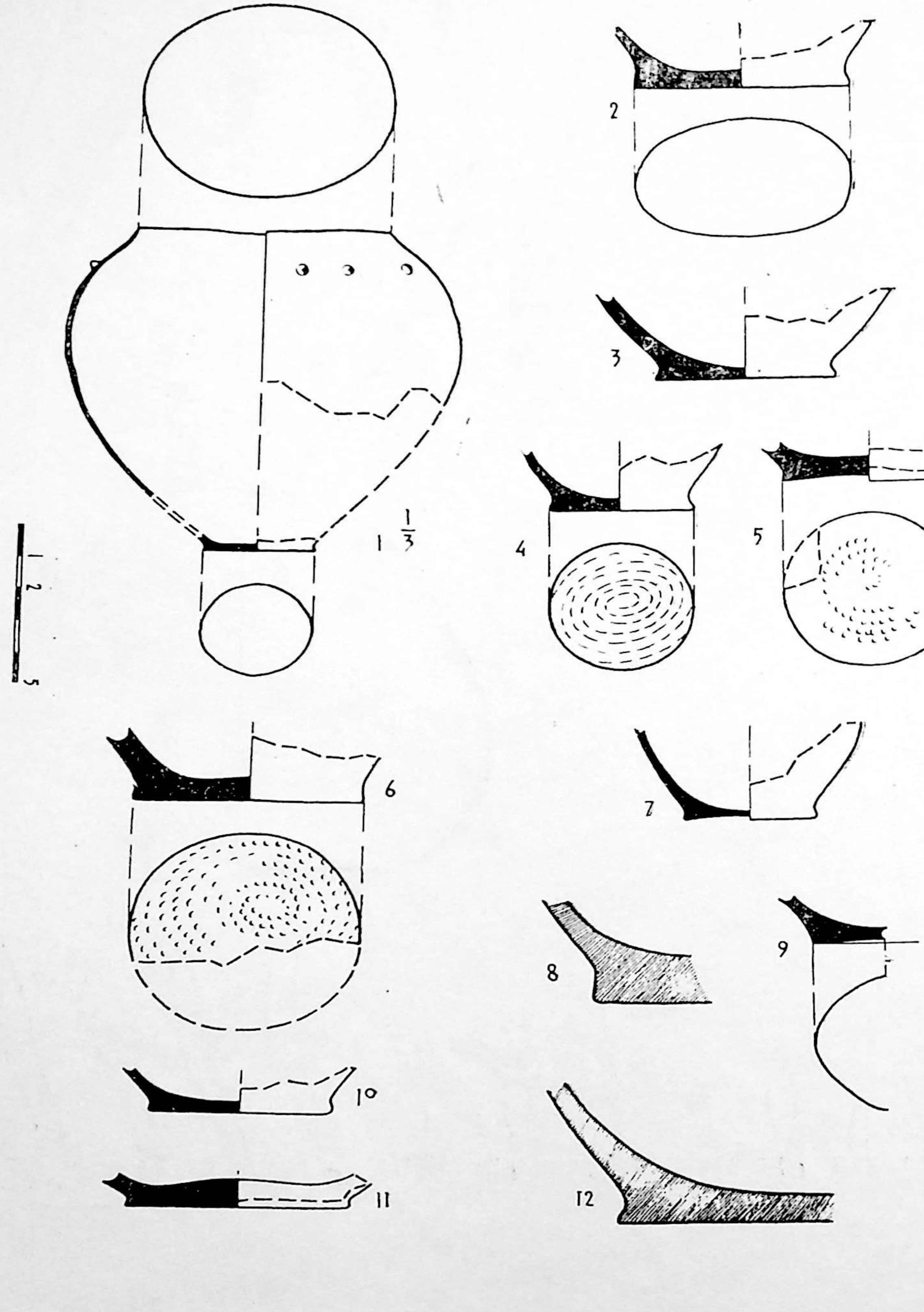
1
1/3
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

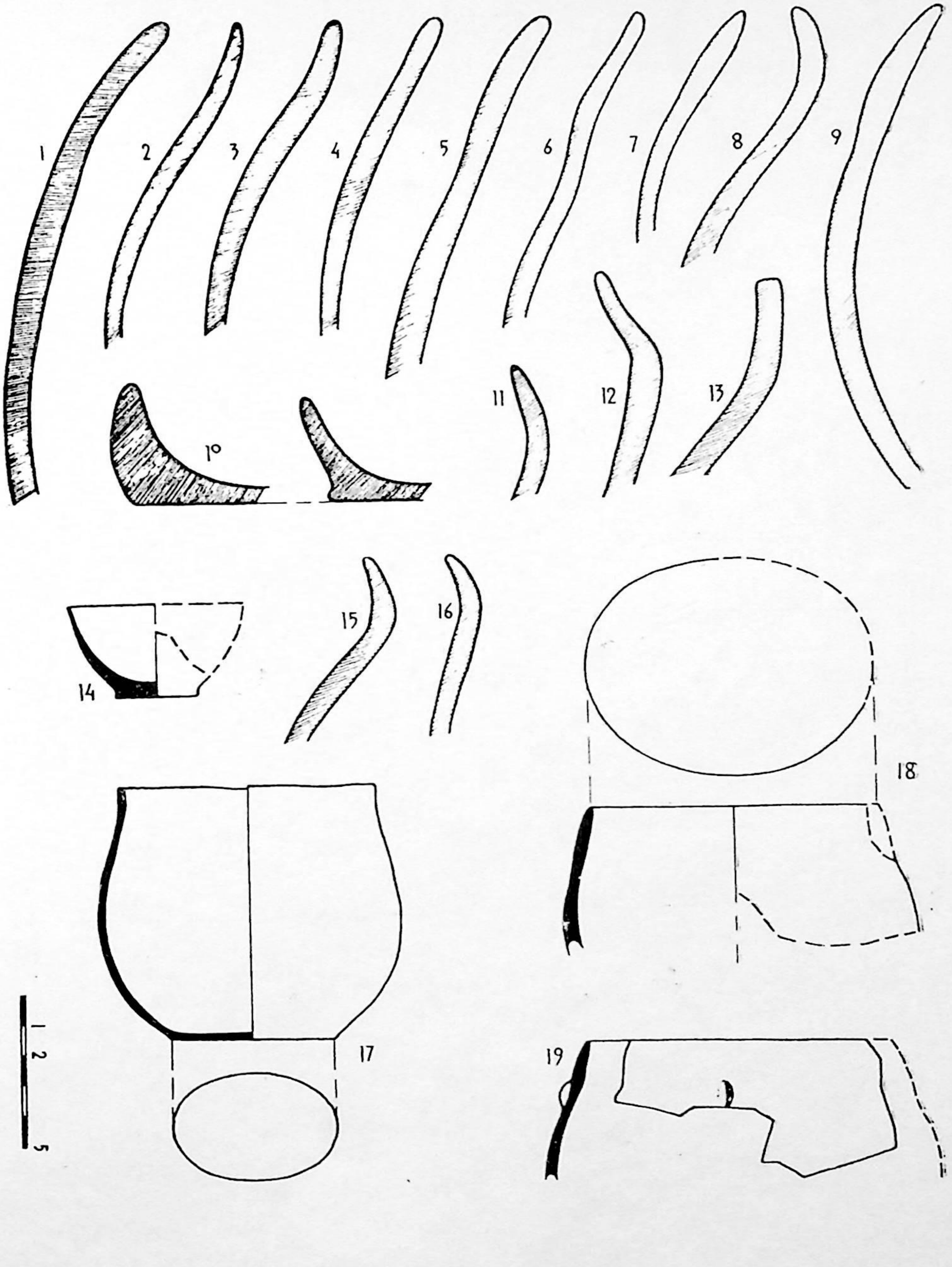
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19

ტაბულა 41

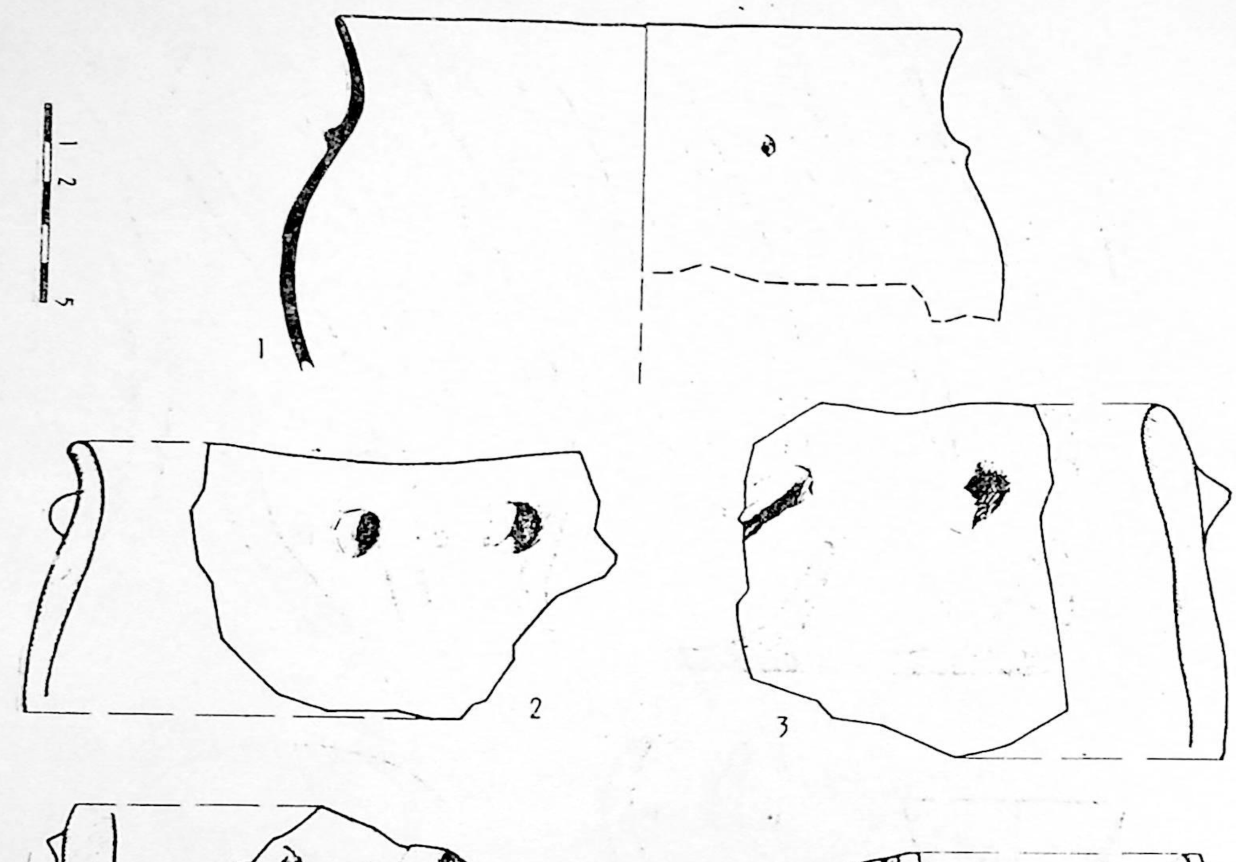

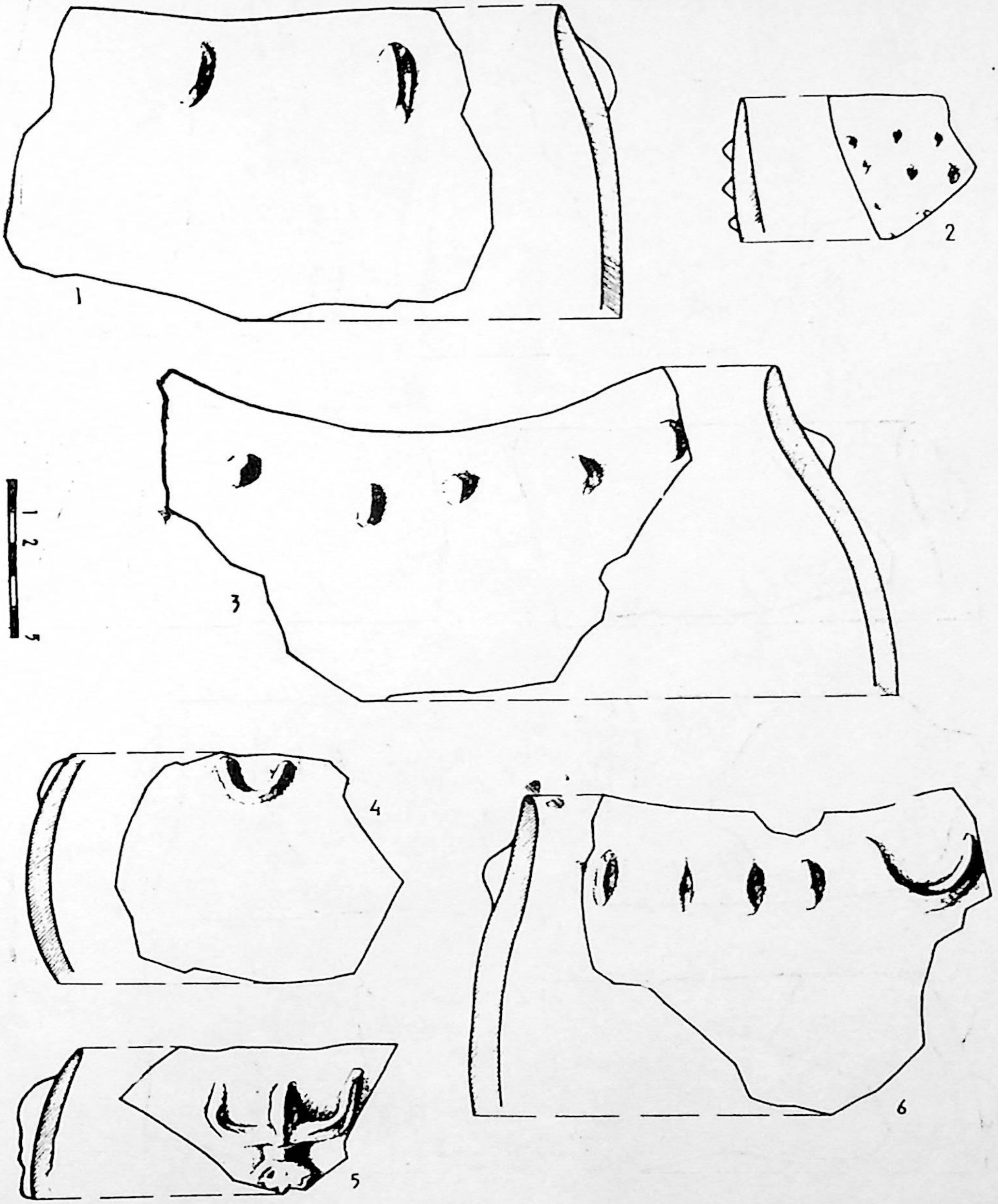
1
2
3
4
5
6

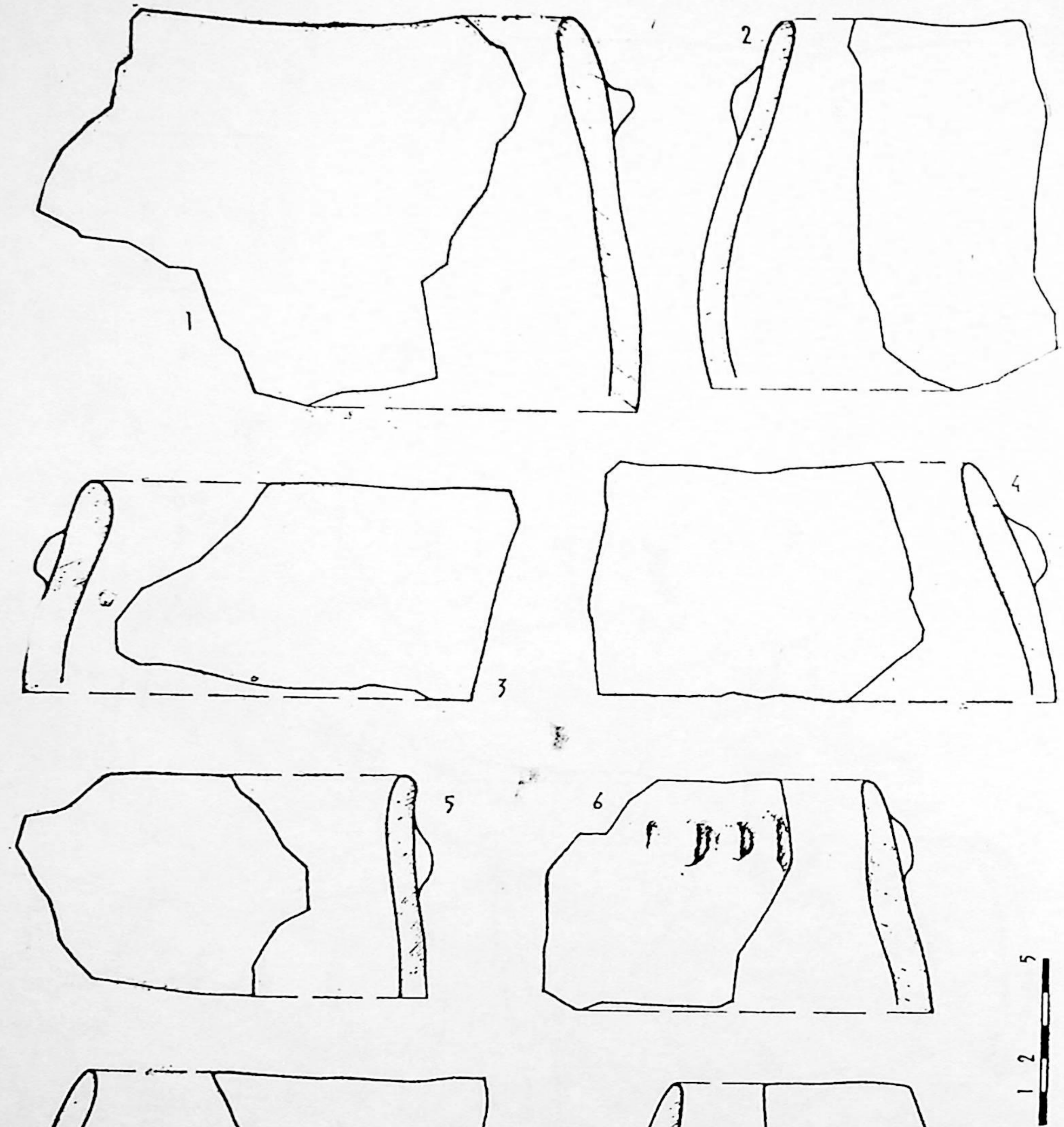
1
2
3
4
5
6
7
8

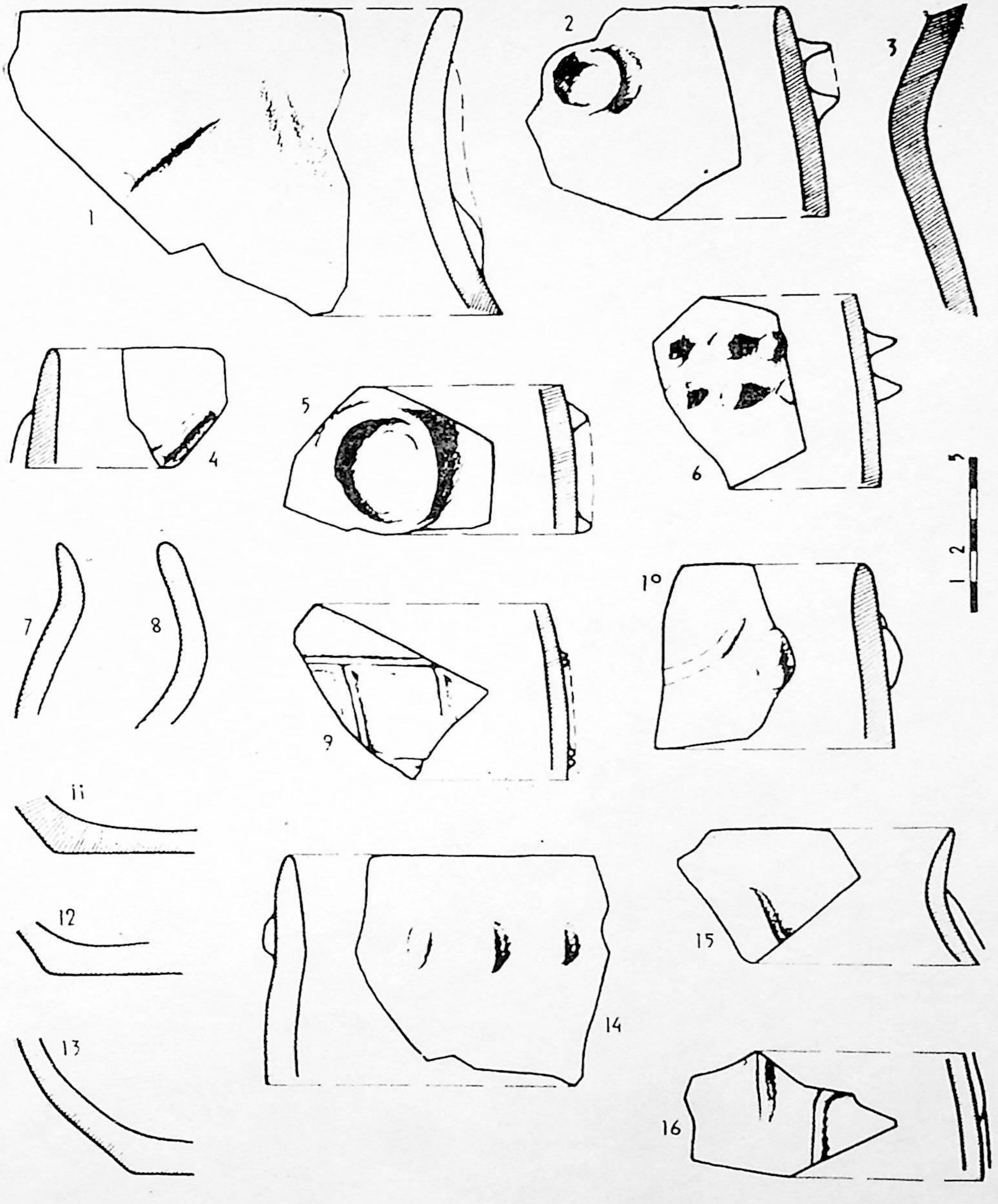
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
1
2
5

ტაბულა 45

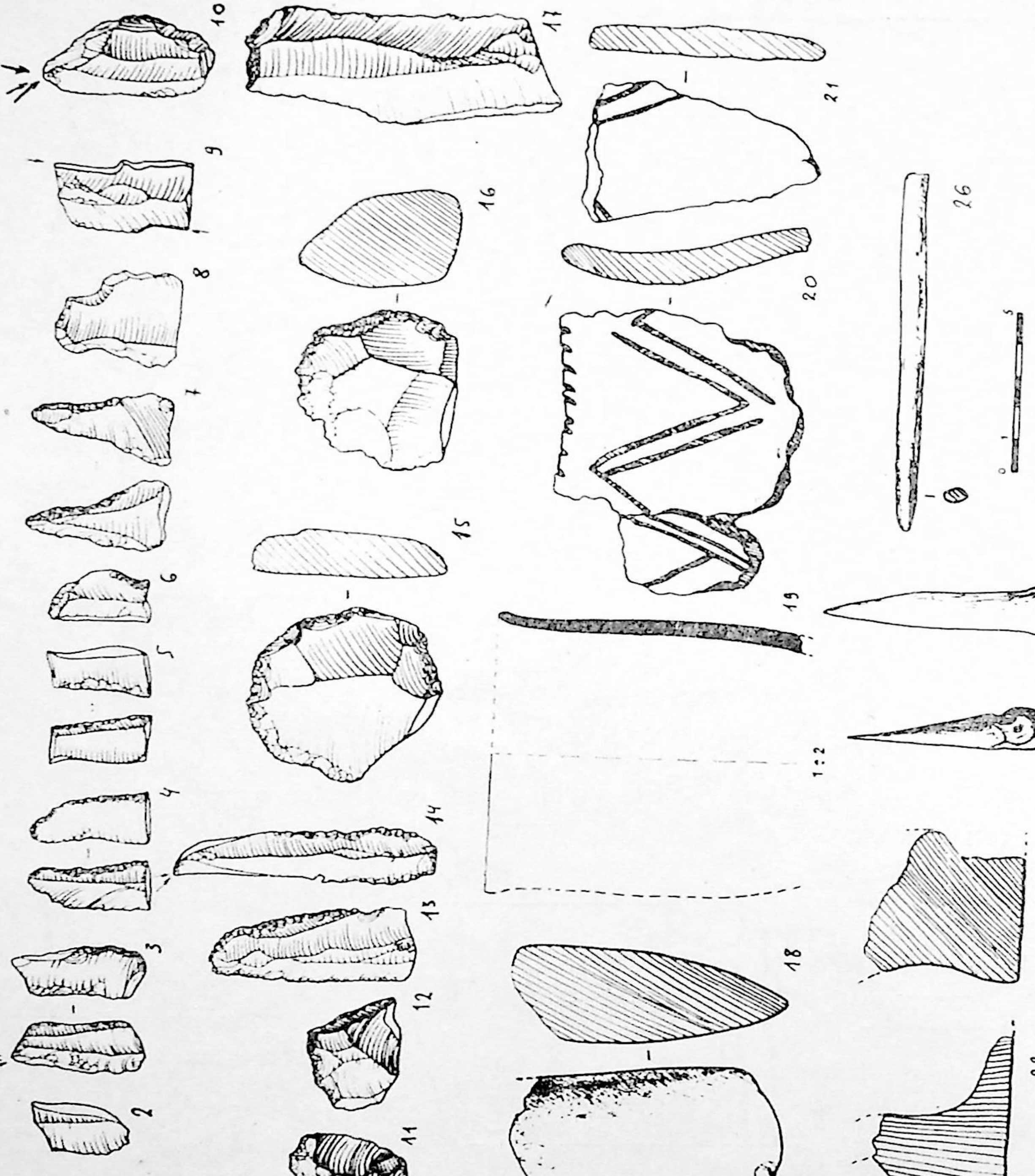

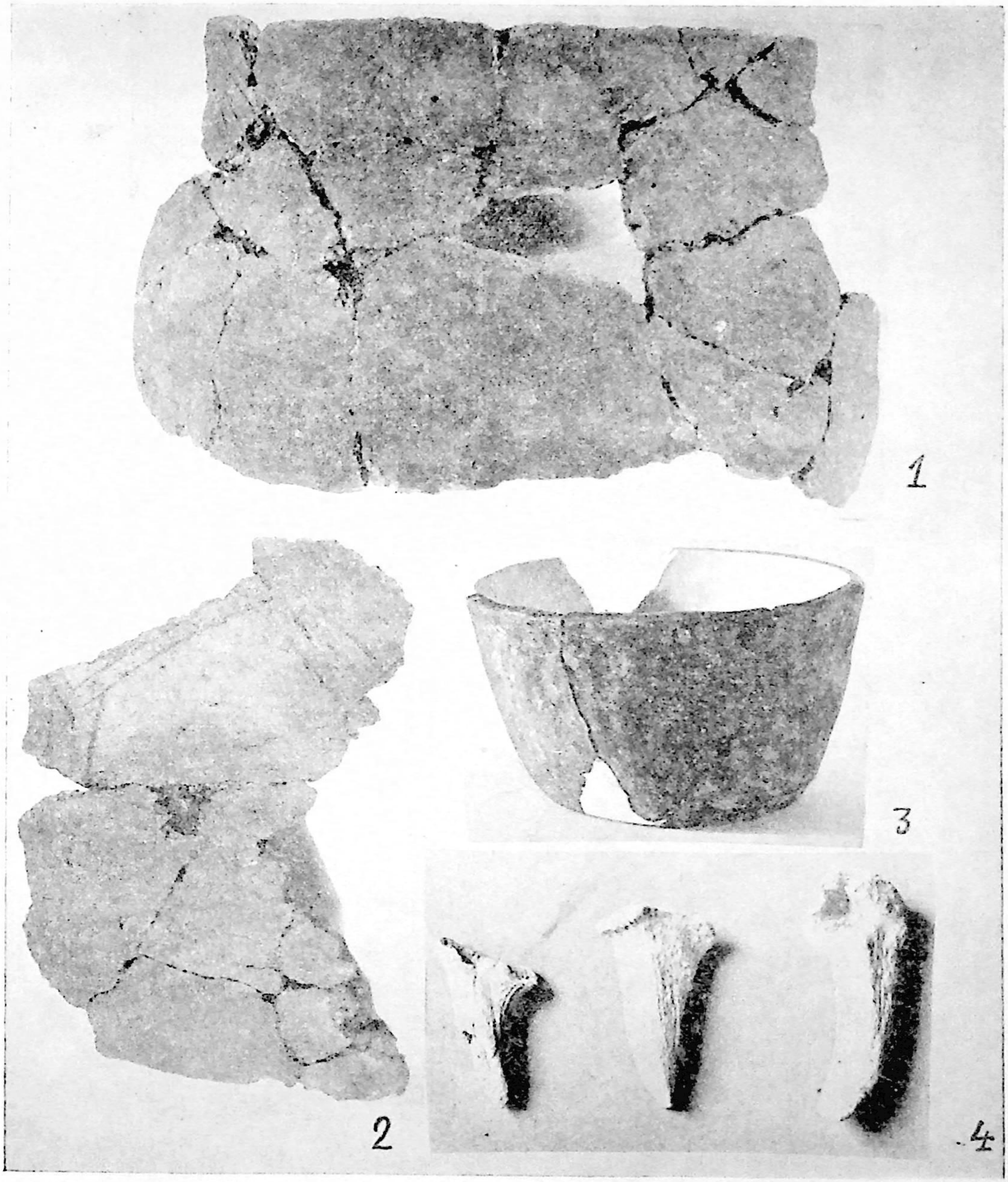
1
2
3
4

ტაბულა 47

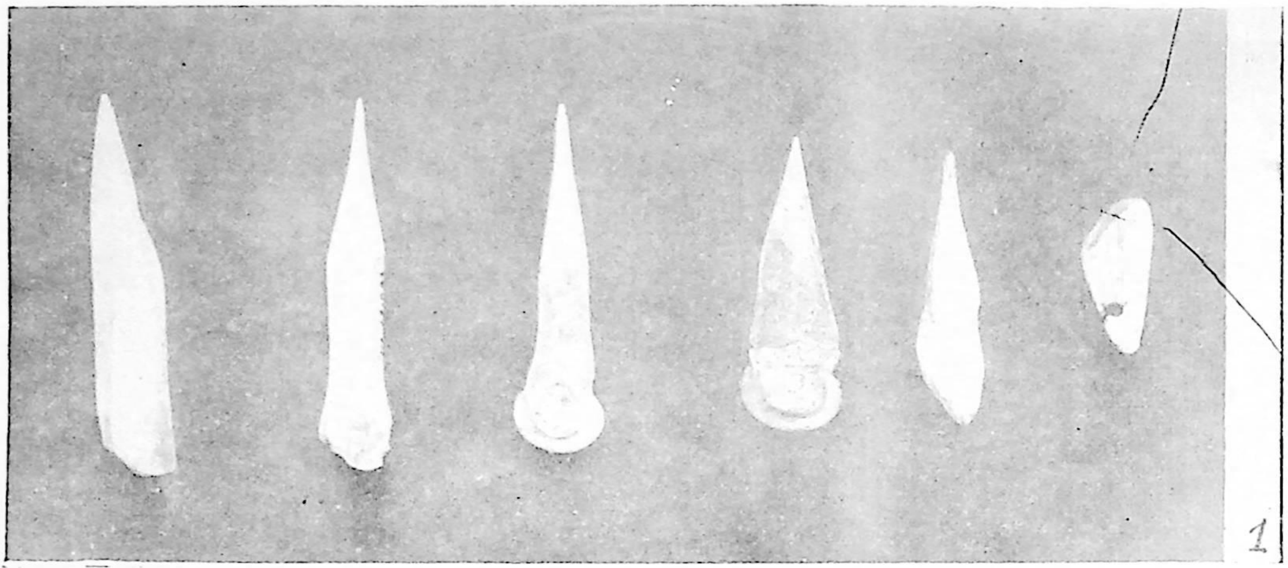

1

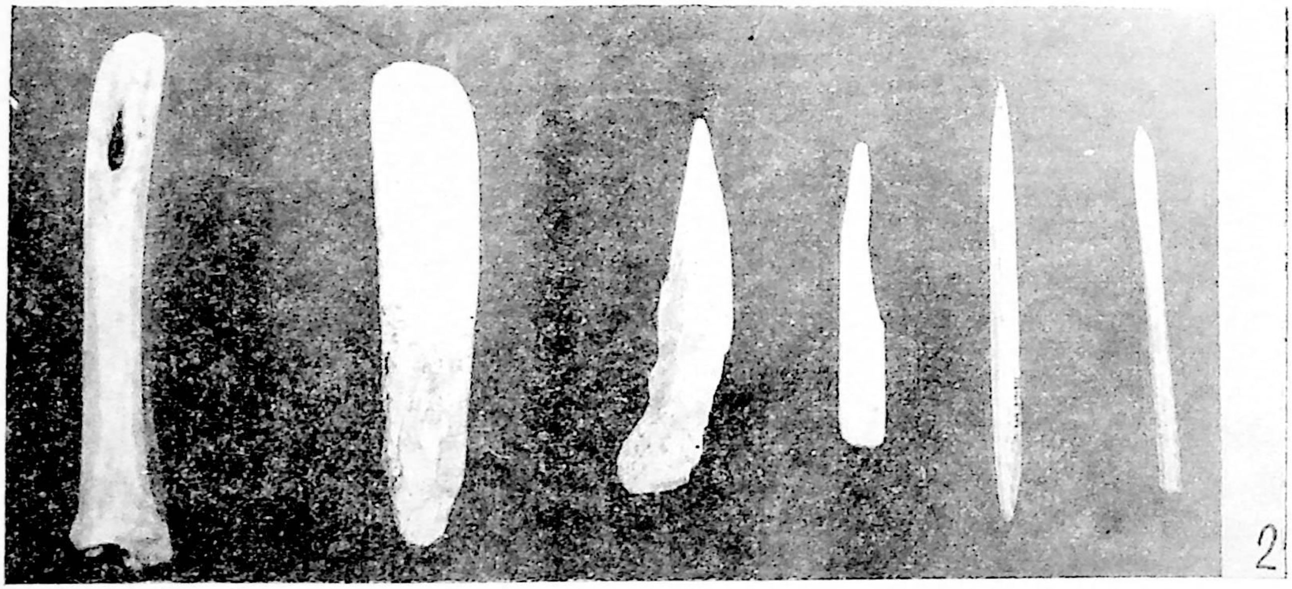

2

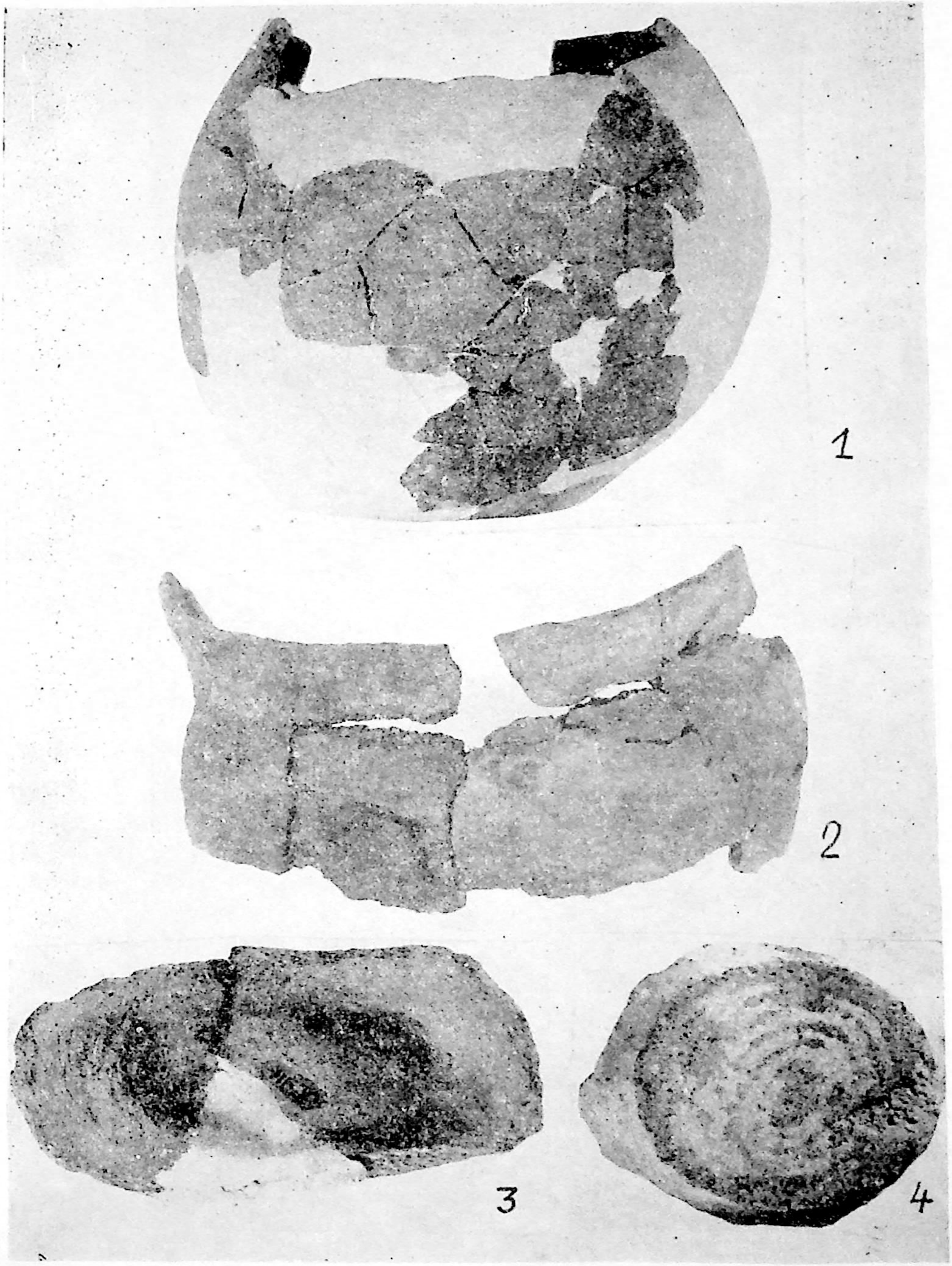
1
2
3
4

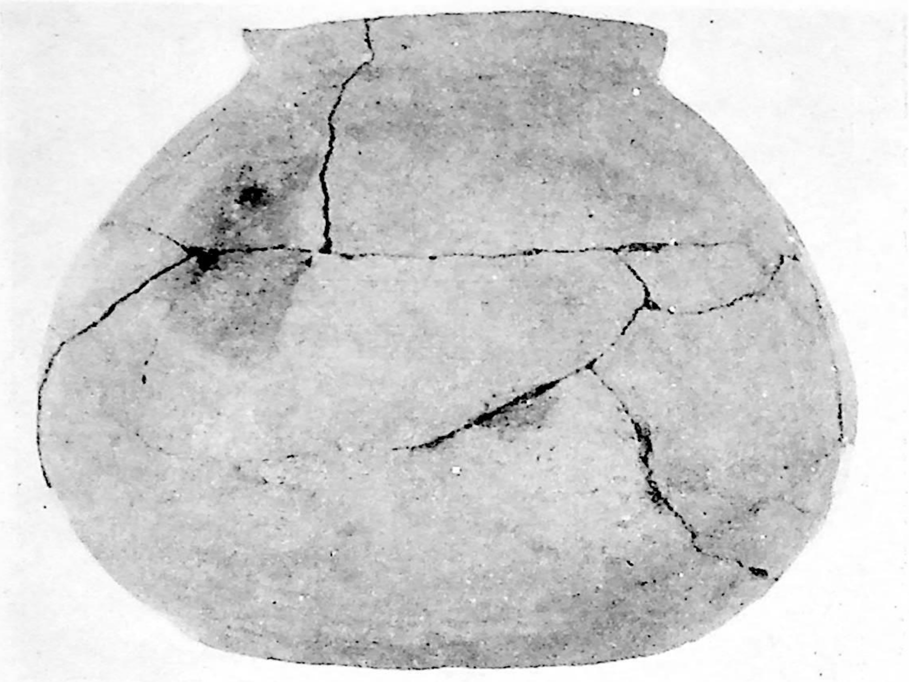

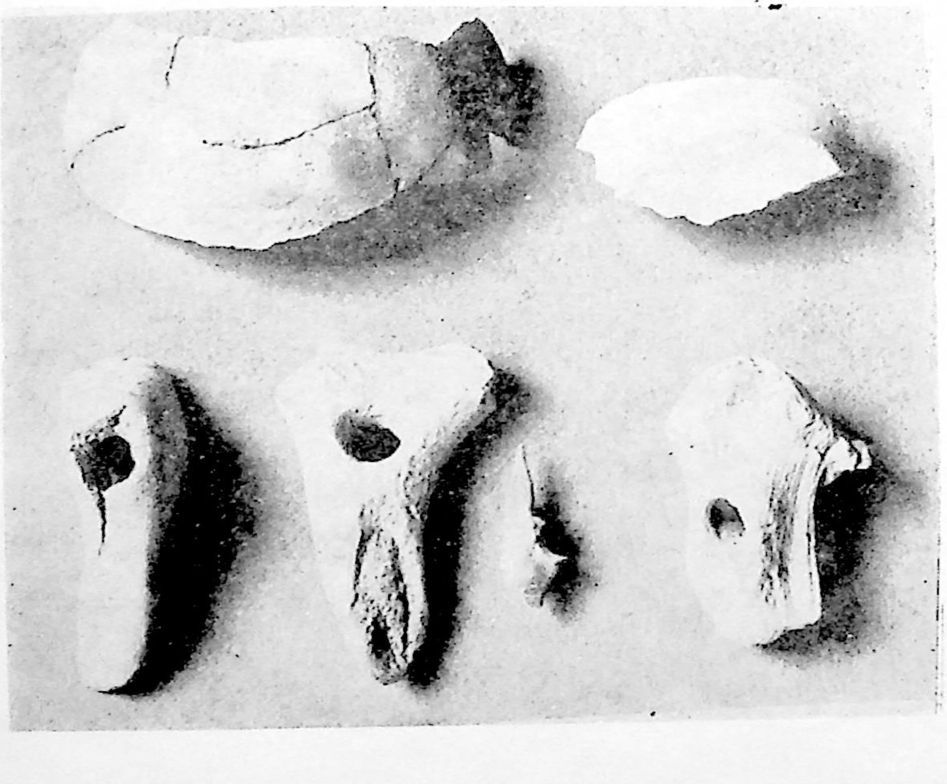

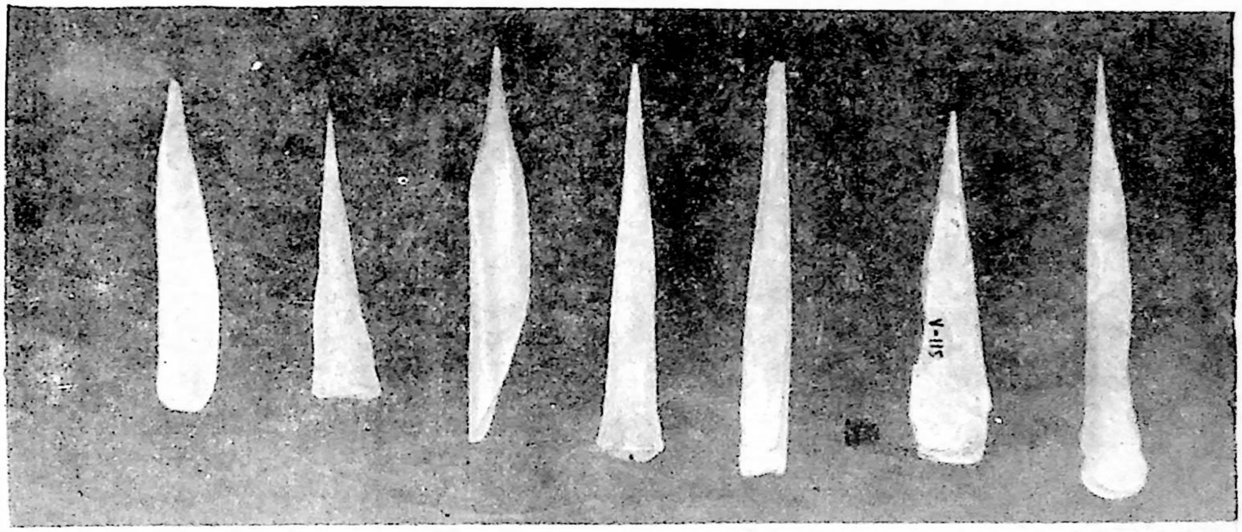

1

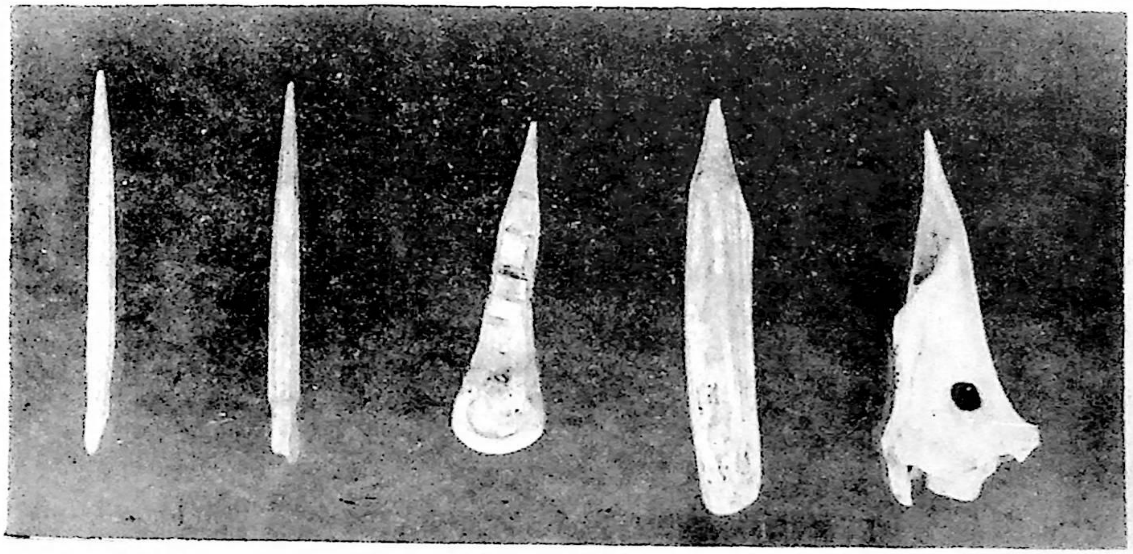

2

ტაბულა 53

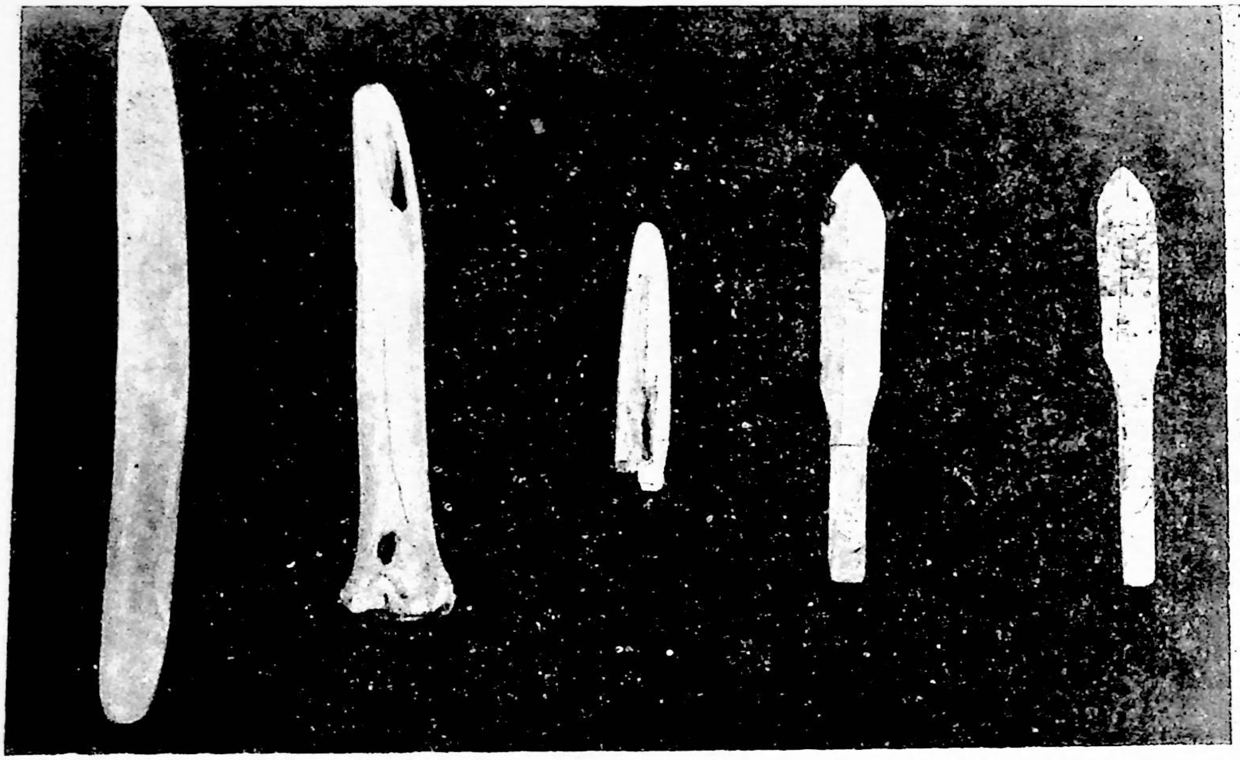

1

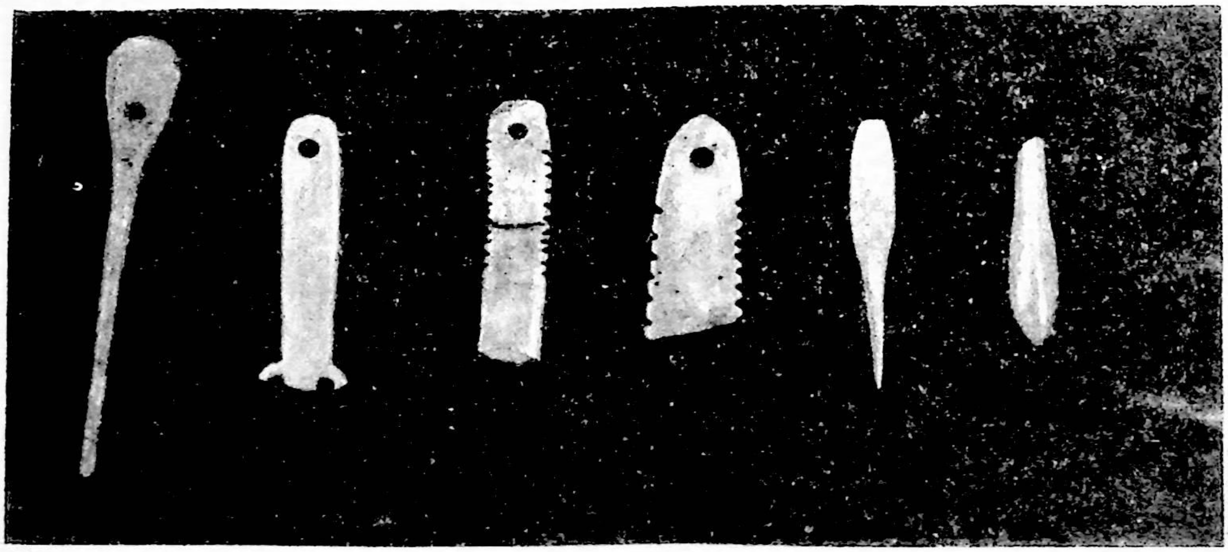

2

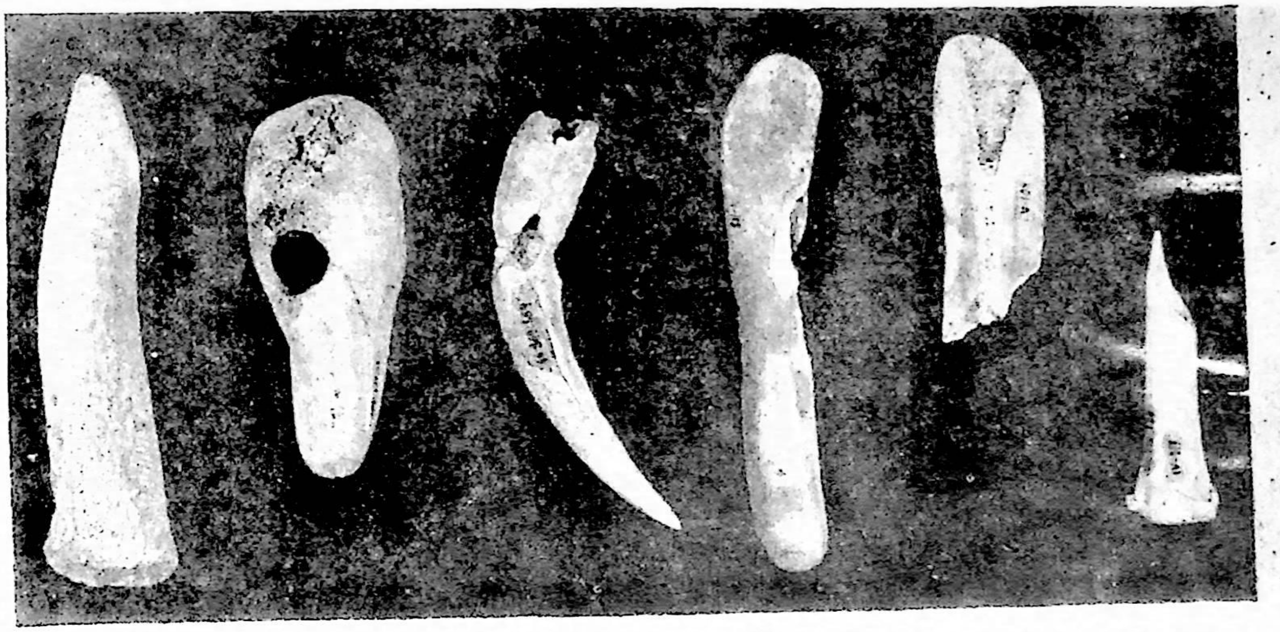

1

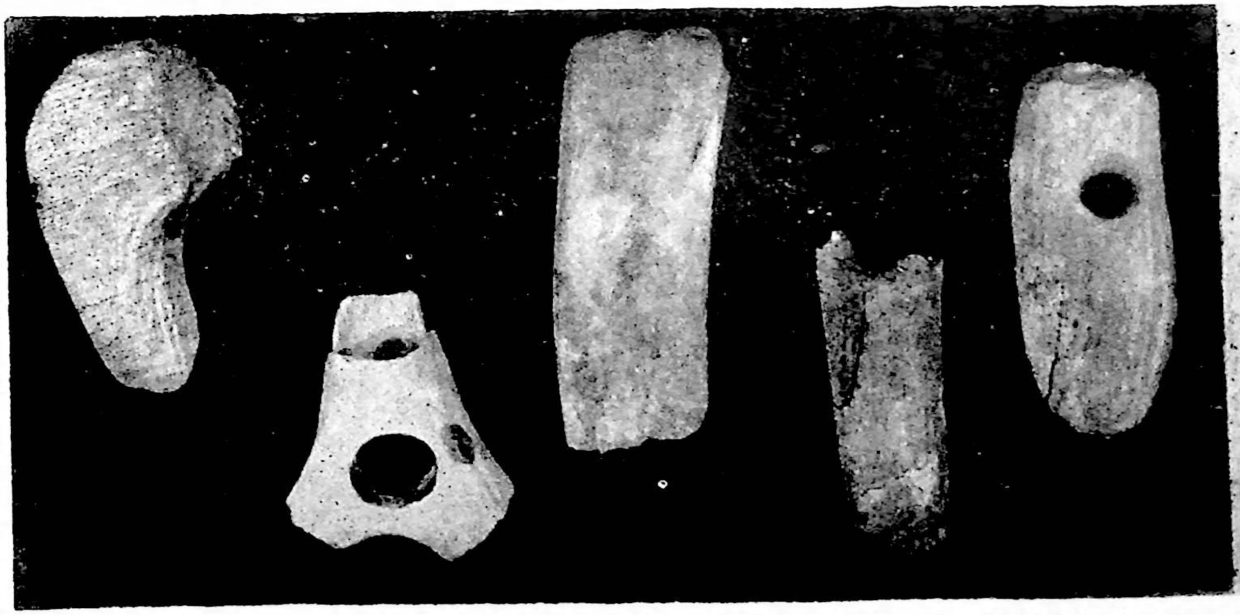

2

ტაბულა 53

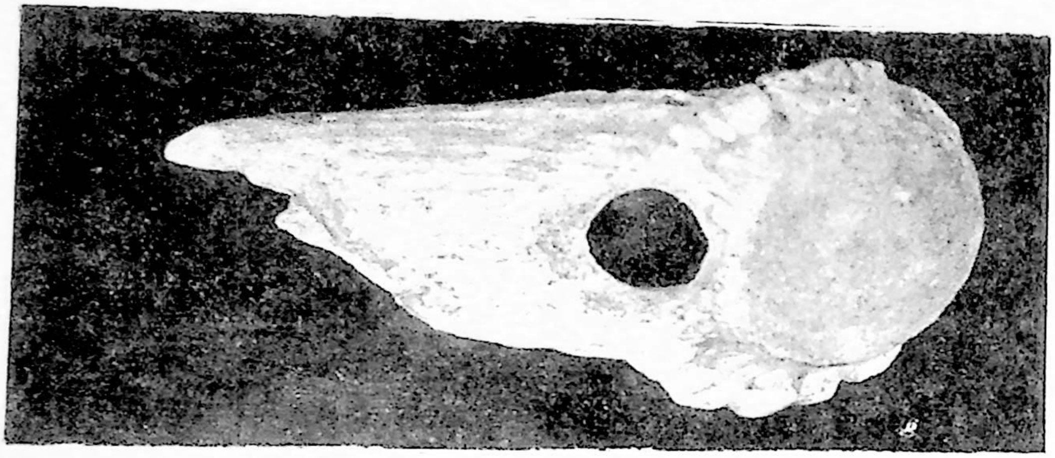

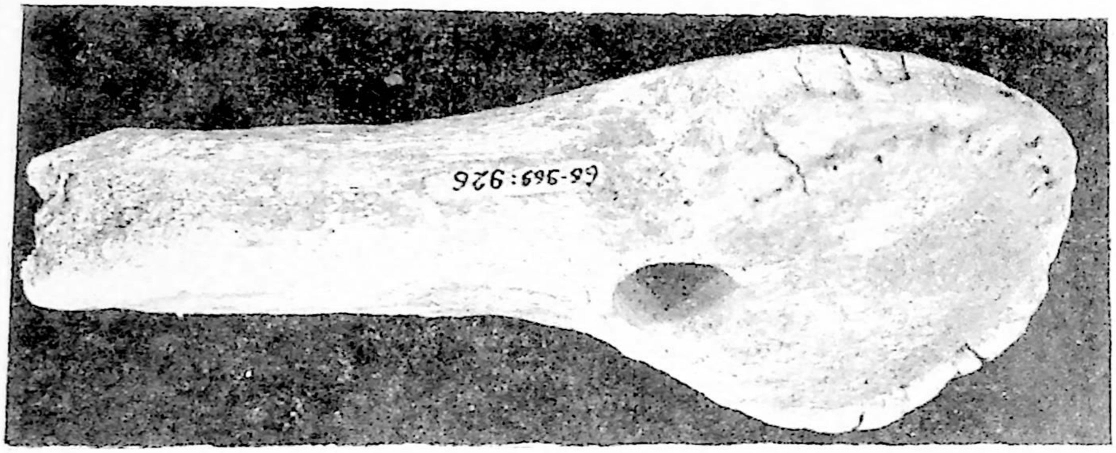

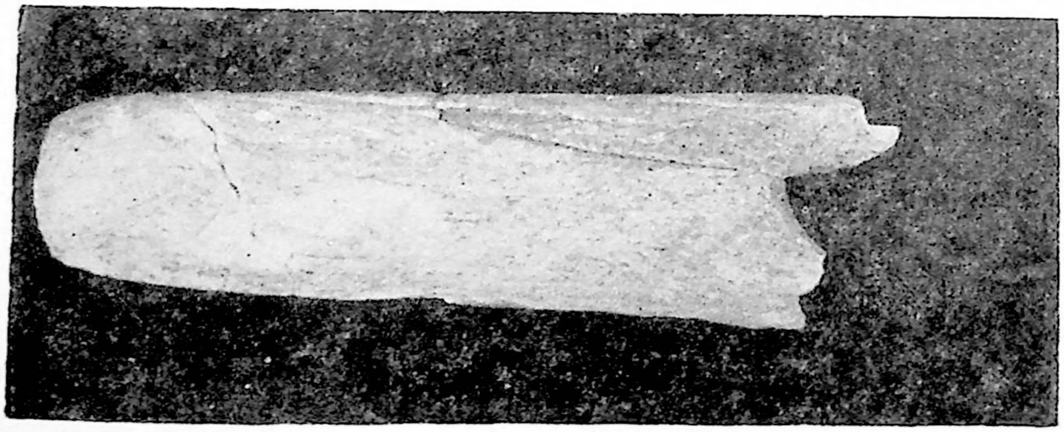

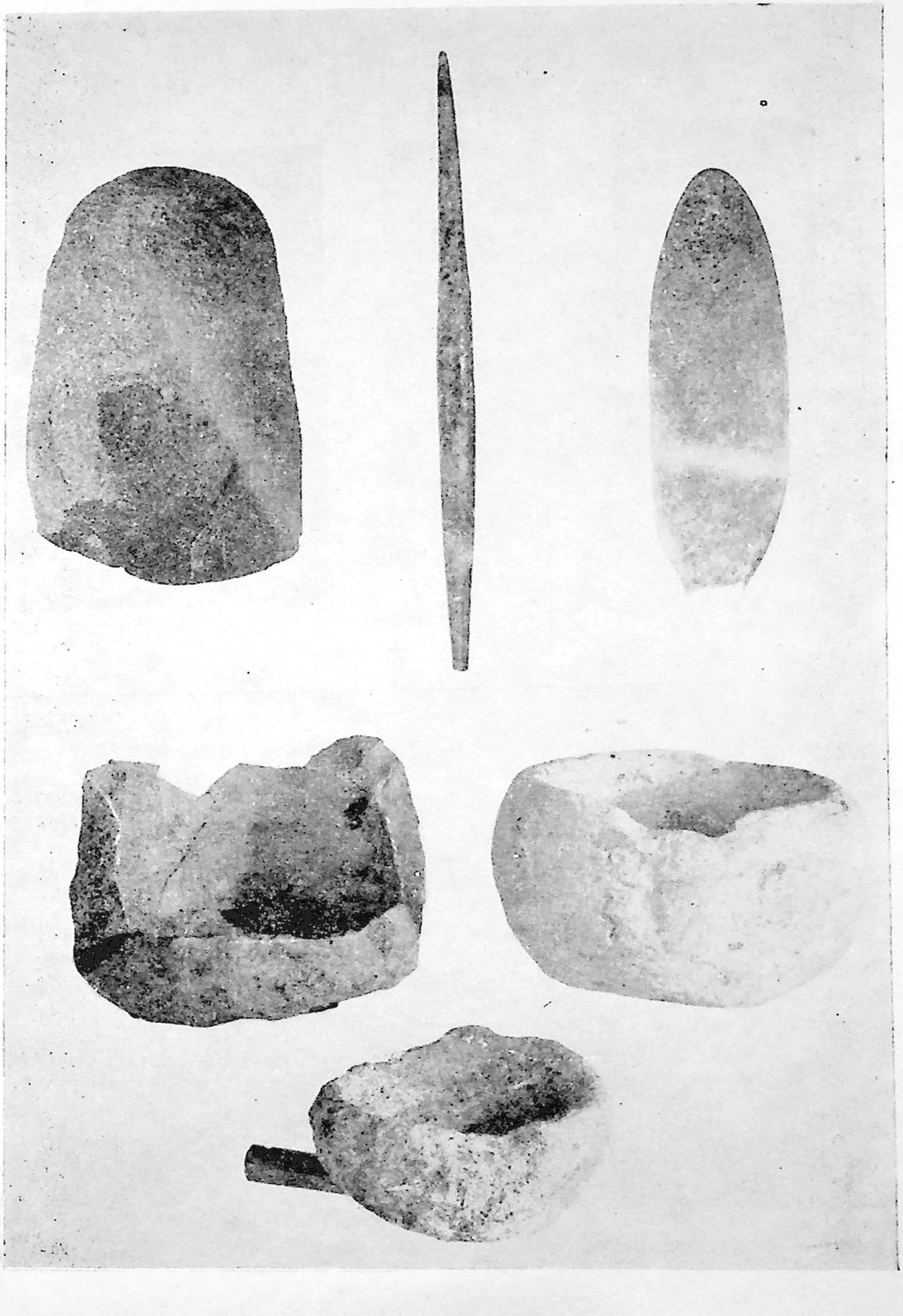

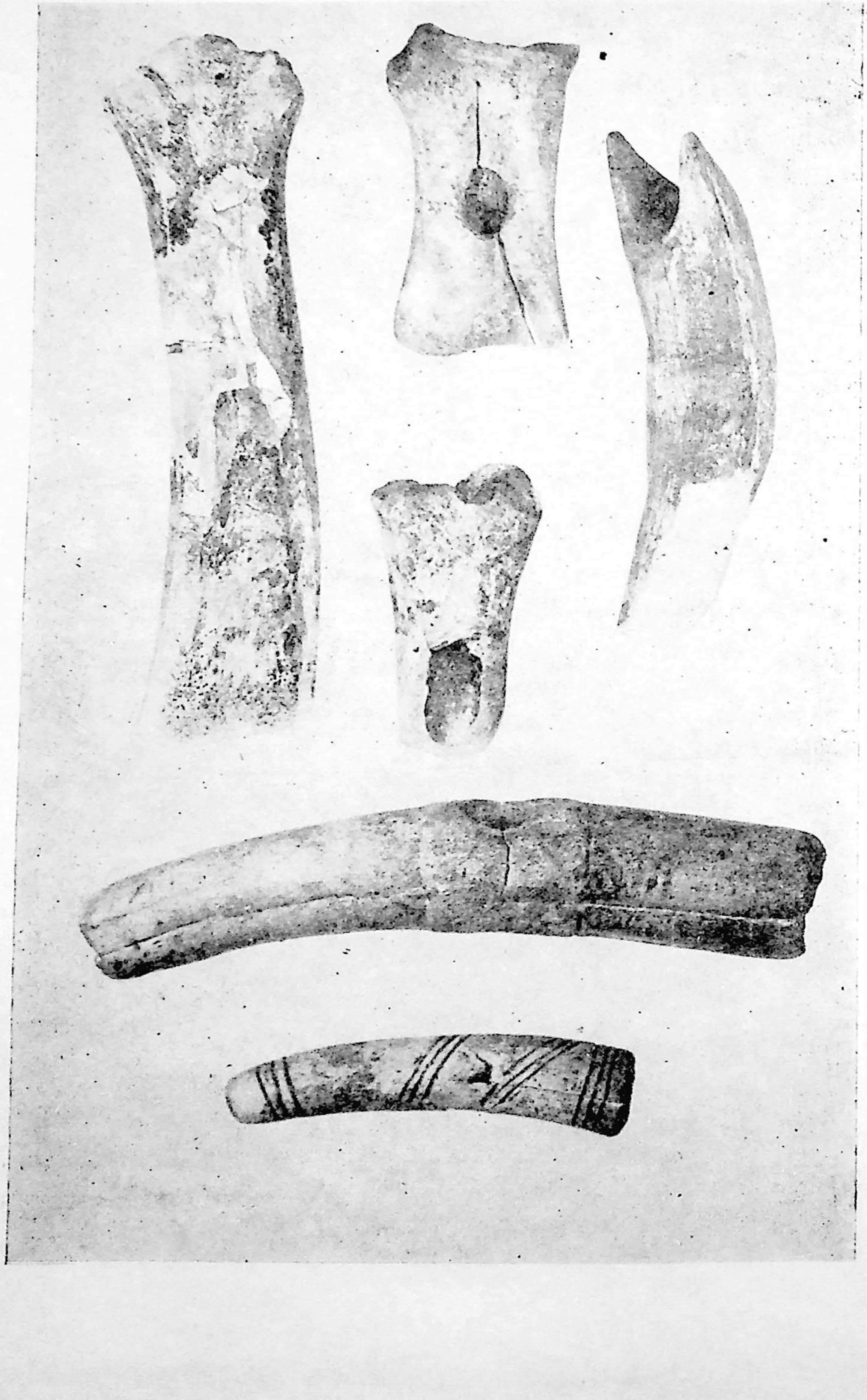

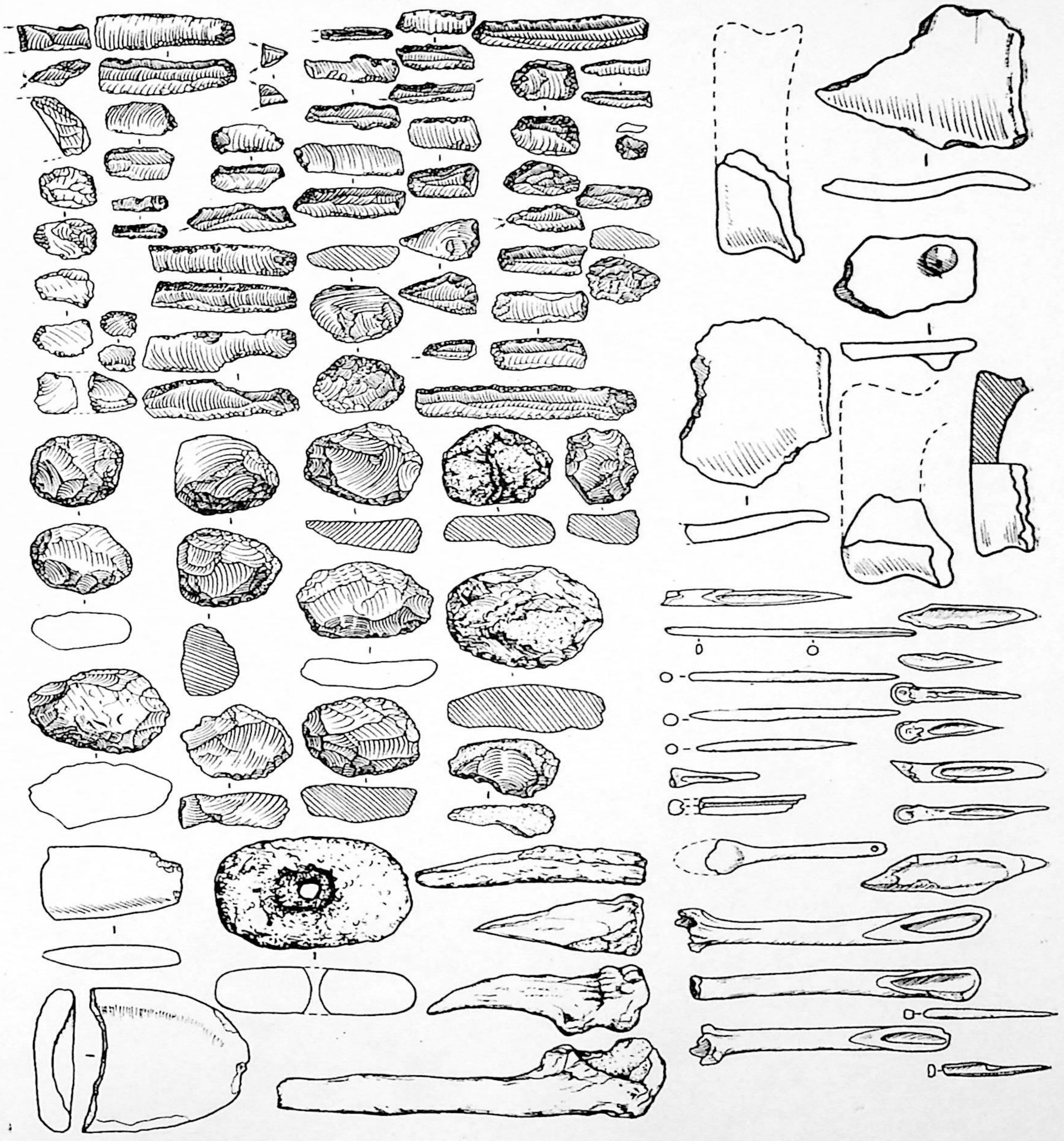

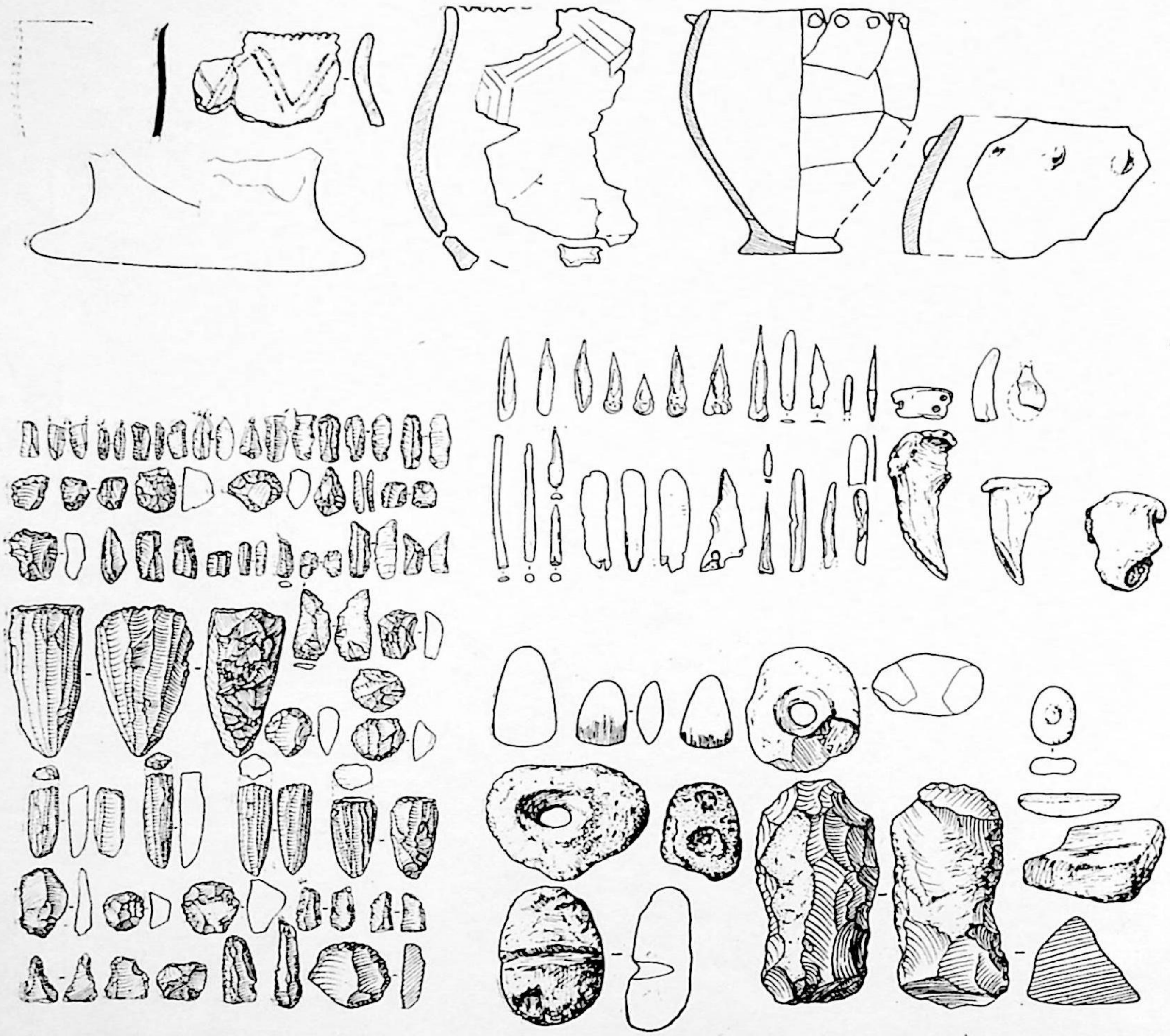

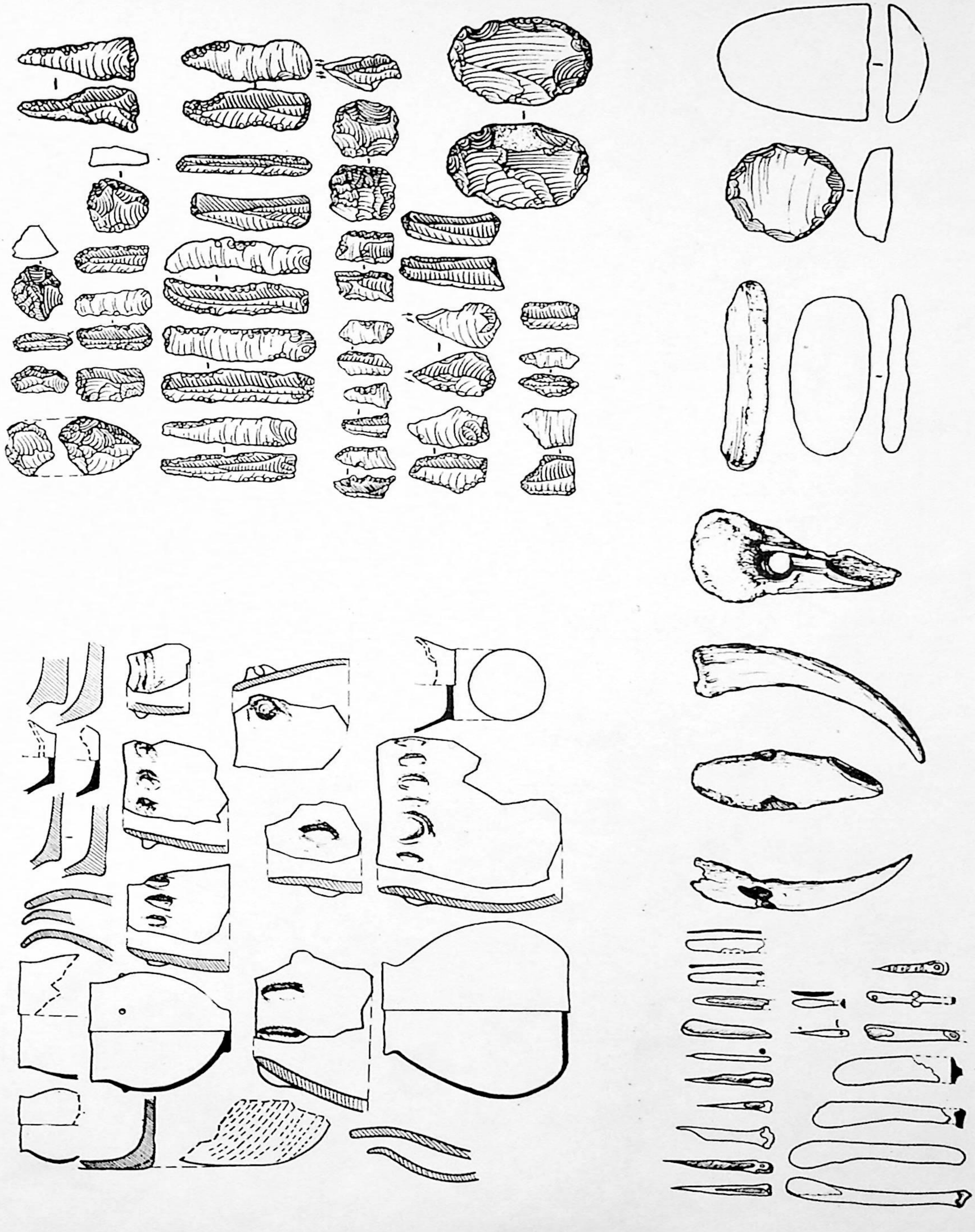

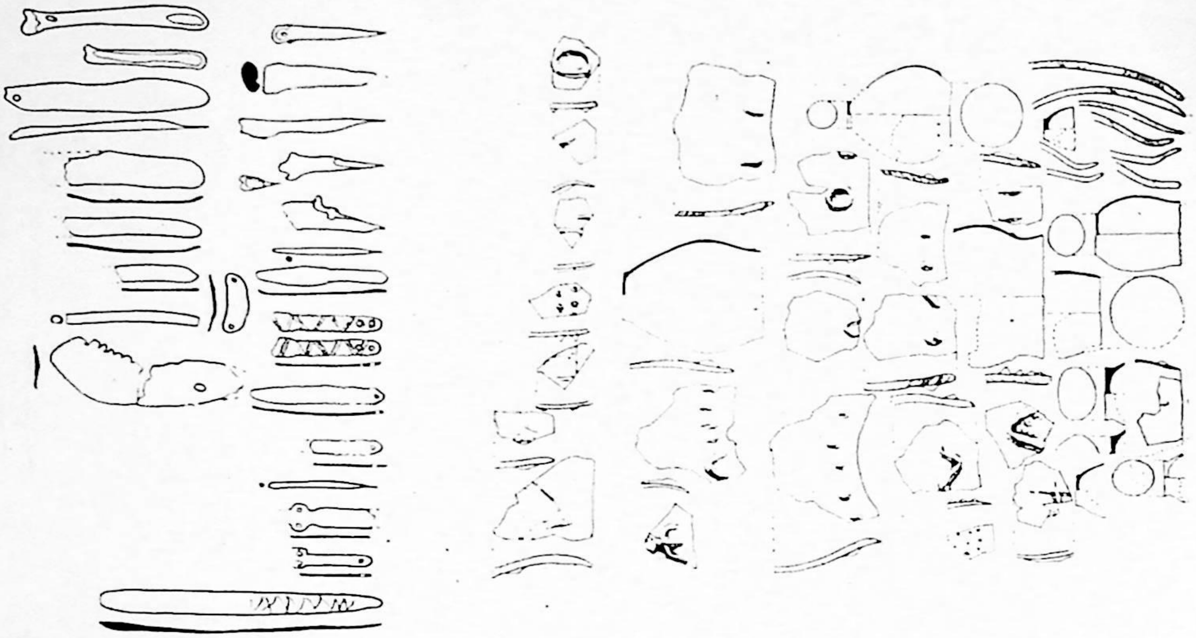

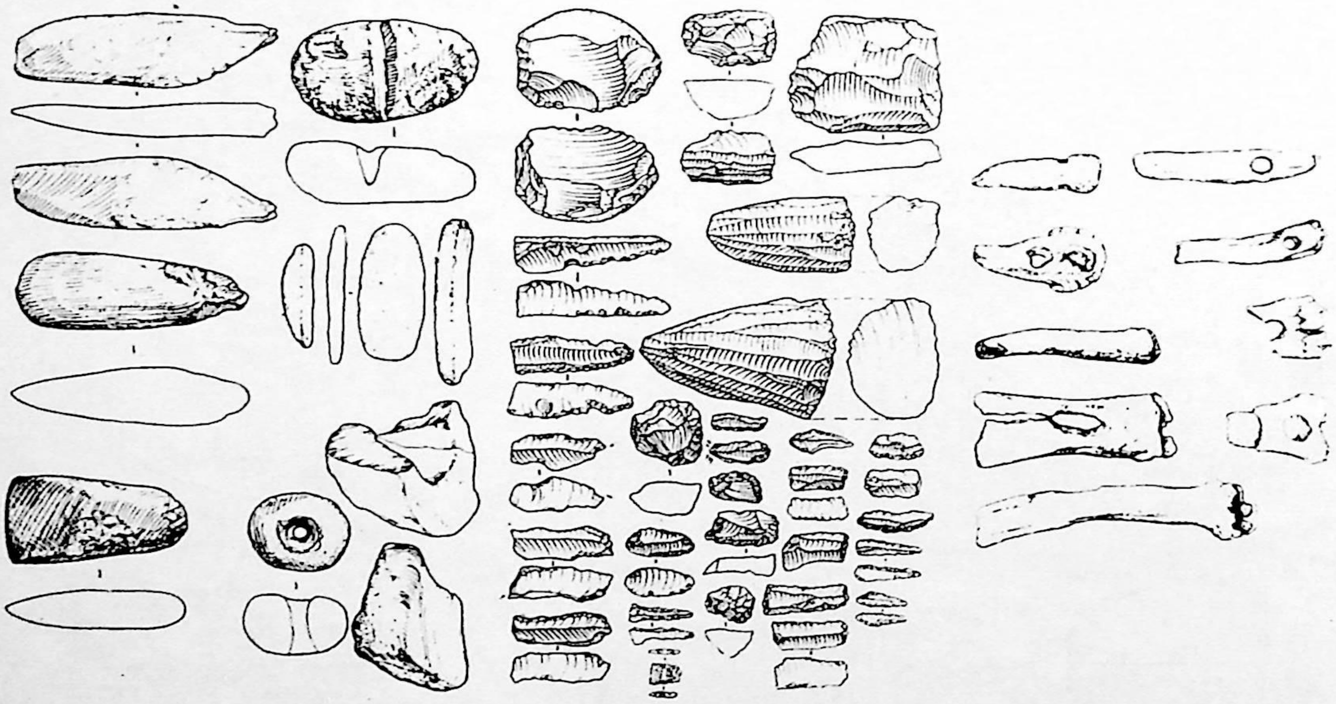

ტაბულა 60

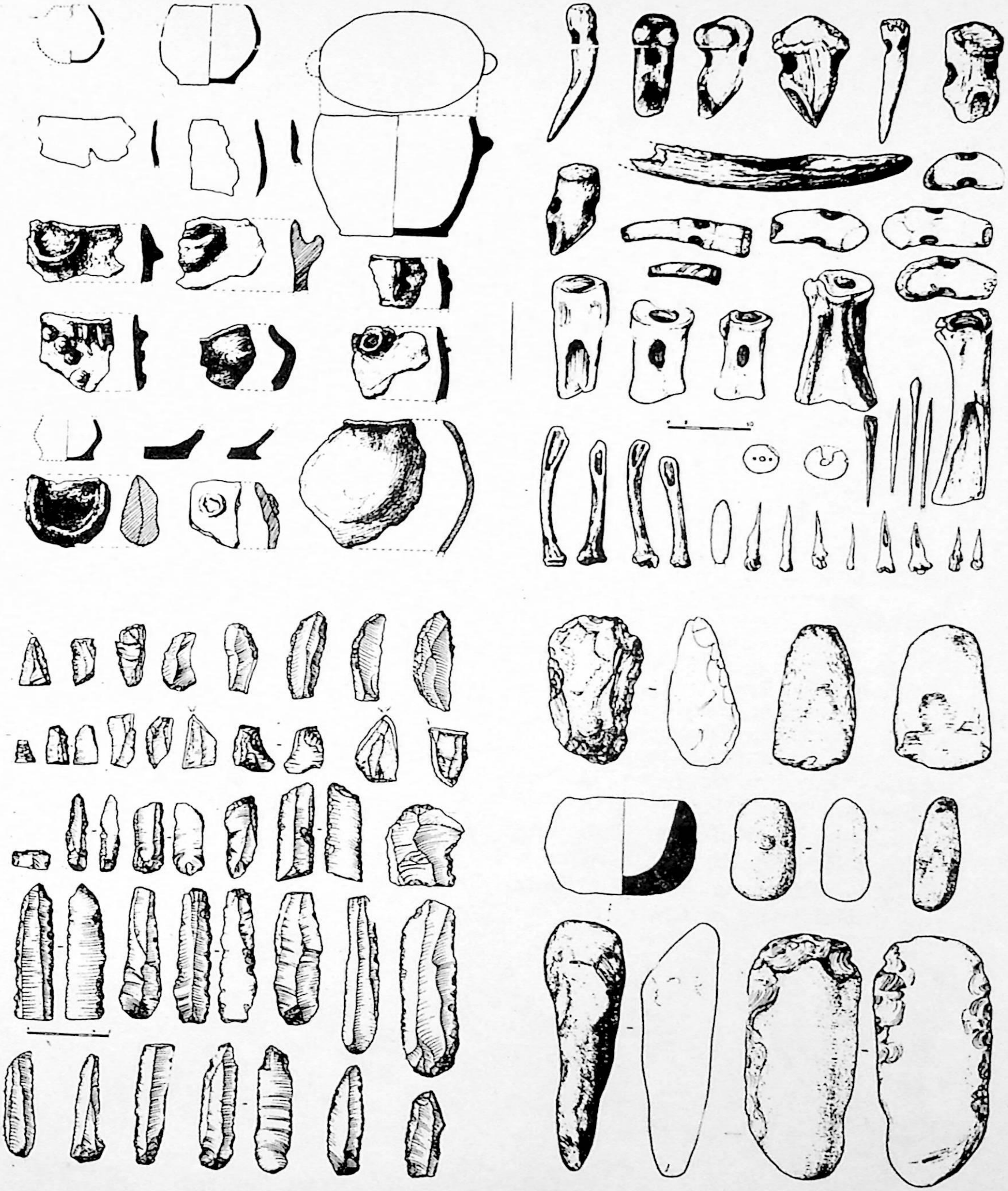

შემოკლებათა განმარტება

ენიმკის მოამბე — აკად. ნ. მარის სახ. ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის მოამბე.

მაცნე იაეხი სერია — მაცნე — ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია.

მსკა — მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის.

სსმაე — (აკად. ს. ჯანაშიას სახ.) საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები.

სსმმ — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე.

АИА — Археологические исследования в Азербайджане, Баку.

АО — Археологические открытия, Москва.

БСЭ — Большая Советская Энциклопедия.

ИФЖ — Историко-филологический журнал, Ереван.

КСИА — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР, Москва.

КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, Москва—Ленинград.

МИА — Материалы и исследования по археологии СССР, Москва — Ленинград.

МКА — Материальная культура Азербайджана, Баку.

ПИПАИ — Тезисы докладов посвященных итогам полевых археологических исследований в 1970 году в СССР (археологическая секция), Тбилиси, 1971.

СА — Советская археология, Москва.

AJA — American Journal of Archaeology.

AS — Anatolian Studies.

JNES — Journal of Near Eastern Studies.

PEQ — Palestine Exploration Quarterly.

SAOC — Studies in Ancient Oriental Civilizations. The Oriental Institute. University of Chicago.

შინაარსი

შესავალი 5

თ ა ვ ი I — აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ძეგლების აღმოჩენისა და შესწავლის ისტორია 8

თ ა ვ ი II — აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ნასახლარები 50

თ ა ვ ი III — აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის პერიოდიზაცია 103

თ ა ვ ი IV — აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის აბსოლუტური დათარიღებისა და ზოგიერთი სხვა პრობლემატური საკითხი 133

Резюме 148

ტაბულების აღწერილობა 174

Описание таблиц 175

ტაბულები 177

შემოკლებათა განმარტება 176

ТАМАЗ ВЕНЕДИКТОВИЧ КИГУРАДЗЕ

ПЕРИОДИЗАЦИЯ РАННЕЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ВОСТОЧНОГО ЗАКАВКАЗЬЯ

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი ალ. ჯავახიშვილი
გამომცემლობის რედაქტორი ც. თოდუა
ტექრედაქტორი ნ. ბოკერია
მხატვარი მ. თუშმალიშვილი
კორექტორი ი. ნასარიძე

გადაეცა წარმოებას 5.3.1976; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 28.6.76;
ქაღალდის ზომა $70 \times 108^1/_{16}$; ქაღალდი № 1; ნაბეჭდი თაბახი 21.00;
საღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 19.33;
უე 01513; ტირაჟი 1900; შეკვეთა № 736

ფასი 2 მან. 10 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება", თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси 380060, ул. Кутузова, 19